

КАЗАКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРАЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

I. ЖАНСУГІРОВ атындағы ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
1997ж. бері жарияланады
Жылына 4 рет шығады

ЖЕТЫСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ имени И. ЖАНСУГУРОВА

ВЕСТНИК

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Издается с января 1997 года
Периодичность – 4 раза в год

ZHETYSU UNIVERSITY named after ILYAS ZHANSUGUROV

BULLETIN

SCIENTIFIC JOURNAL
Founded in 1997
Published 4 times a year

№1(106)

Талдықорған, 2023

ЖУ ХАБАРШЫСЫ
Ғылыми журнал

1997 ж. бері шығарылады
ҚР ақпарат және қоғамдық даму
министрлігінде қайта тіркелген

Қуәлік № KZ42VPY00015763
8 қазан 2019 ж.
ISSN 1813-1123

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бас редактор

География ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі

Қ.М. Баймырзаев

Бас редактордың орынбасары - биология ғылымдарының кандидаты, доцент

А.С. Бахтаулова

Жауапты хатшы – Ph.D, **А.Н.Карашолакова**

Редколлегия мүшелері:

Қалдияров Данияр Алтаевич – экономика ғылымдарының докторы,
Еуразия халықаралық экономикалық академиясының академигі (Қазақстан)

Байғабатова Назгуль Кажимуратовна – тарих ғылымдарының
кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., ESCAS және тарихшылар
Ассоциациясының мүшесі (Қазақстан)

Карпова Елена Викторовна – психология ғылымдарының докторы,
профессор (Ресей Федерациясы)

Кулевая Людмила Тимофеевна – филология ғылымдарының докторы (ЕС
жүйесі бойынша гуманитарлық ғылымдарының хабилитат докторы),
профессор (Польша)

Майлыбаева Гулмира Сабыровна – Ph.D, қауымдастырылған профессор
м.а., (Қазақстан)

Петер Финке (Peter Finke) – профессор (Швейцария)

Томм Розанн Янг (Tomme Rosanne Young) – Ph.D (США)

Утегенов Ерлан Қазбекович – педагогика ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор (доцент) (Қазақстан)

Федоров Александр Иванович – педагогика ғылымдарының кандидаты,
доцент (Ресей Федерациясы)

Редакция алқасының мекенжайы: 040009, Талдықорған к., Жансүгіров көшесі
187А, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Ғылым және ғылыми жобаларды
коммерцияландыру бөлімі. 310 каб.

e-mail: vestnik@zu.edu.kz, **сайт:** <http://vestnik.zhgu.edu.kz/>

Жауапты редактор – Айдарбеков Р.А.

Компьютерлік калыптаушы – Жепенова Г.М., мұқабаның дизайнері – Айдарбеков Р.А.

Басуға 30.03.2023 ж. қол қойылды. Әріп түрі «Korinna.kz, Times New Roman».

Қалыбы 60x84/8. SvetoСору қағазы.Таралымы 40 дана. Ш.т.б. 30.75.

І.Жансүгіров атындағы ЖУ Имидждік саясат орталығында шығарылды

Тапсырыс № 00476

Тапсырыс беруші файлынан басылды

ВЕСТНИК ЖУ
Научный журнал

Издается с 1997 года

Перерегистрирован Министерством
информации и общественного
развития Республики Казахстан

Свидетельство № KZ42VPY00015763
от 8 октября 2019 г.

ISSN 1813-1123

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор

доктор географических наук, профессор, академик НАН РК

К.М. Баймырзаев

Зам. главного редактора – кандидат биологических наук, доцент

А.С. Бахтаулова

Ответственный секретарь – Ph.D, **Л.Н. Карашолакова**

Члены редколлегии:

Калдияров Данияр Алтаевич – доктор экономических наук, профессор,
Академик Международной экономической академии Евразии (Казахстан)

Байгабатова Назгуль Кажимуратовна – кандидат исторических наук,
и.о. ассоциированного профессора, член ESCAS, член Ассоциации историков
(Казахстан)

Карпова Елена Викторовна – доктор психологических наук, профессор
(Российская Федерация)

Кулевая Людмила Тимофеевна – доктор филологических наук
(хабilitированный доктор гуманитарных наук по системе ЕС),
профессор (Польша)

Майлыбаева Гулмира Сабыровна – Ph.D, и.о. ассоциированного профессора
(Казахстан)

Петер Финке (Peter Finke) – профессор (Швейцария)

Томм Розанн Янг (Tomme Rosanne Young) – Ph.D (США)

Утегенов Ерлан Казбекович – кандидат педагогических наук,
ассоциированный профессор (доцент) (Казахстан)

Федоров Александр Иванович – кандидат педагогических наук,
доцент (Российская Федерация)

Адрес редакционной коллегии: 040009, г.Талдыкорган, ул. Жансугурова 187 А,
Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Отдел науки и коммерциализации научных
проектов, каб. 310.

e-mail: vestnik@zu.edu.kz, **сайт:** <http://vestnik.zhgu.edu.kz/>

Ответственный редактор – Айдарбеков Р.А.

Компьютерная верстка – Желенова Г.М., дизайн обложки – Айдарбеков Р.А.

Подписано в печать 30.03.2023 г. Гарнитура «Korinna.kz, Times New Roman».

Формат 60x84/8. Бумага Svetocopy. Тираж 40 экз. Усл.п.л. 30.75.

Отпечатано в Центре имиджевой политики ЖУ им. И. Жансугурова.

Заказ № 00476

Распечатано с файла заказчика

BULLETIN of the ZhU
Scientific journal

Founded in 1997

Re-registered by the Ministry
of information and public development
of the Republic of Kazakhstan

Certificate No. KZ42VPY00015763
dated October 8, 2019

ISSN 1813-1123

EDITORIAL BOARD

Main Editor

Doctor of Geographical sciences, Professor, Honorary academician of the NAS RK

K. Baimyrzayev

Deputy main Editor – Candidate of Biological sciences, Associate Professor

A. Bakhtaulova

Responsible secretary – Ph.D, **L. Karasholakova**

Editorial board members:

Daniyar Kaldiyarov – Doctor of Economic sciences, Professor,
Academician of the International economic academy of Eurasia (Kazakhstan)

Nazgul Baigabatova – Candidate of Historical sciences, Acting Associate
Professor, member of ESSAS, member of the Association of historians
(Kazakhstan)

Yelena Karpova – Doctor of Psychological sciences, Professor (Russian
Federation)

Lyudmila Kil'evaya – Doctor of Philological sciences (habilitated doctor of
Humanities in the EU system), Professor (Poland)

Gulmira Mailybayeva – Ph.D, Acting Associate Professor (Kazakhstan)

Peter Finke – Doctor of Sciences, professor (Switzerland)

Tomme Rosanne Young – Ph.D (USA)

Yerlan Utegenov – Candidate of Pedagogical sciences, Associate professor
(Kazakhstan)

Alexander Fedorov – Candidate of Pedagogical sciences, Associate
Professor (Russian Federation)

Postal address: 040009, Taldykorkan, 187A Zhansugurov str., Zhetysu university
named after I. Zhansugurov, Department of Science and Commercialization of Scientific Projects,
office 310.

e-mail: vestnik@zu.edu.kz ; **web-site:** <http://vestnik.zhgu.edu.kz/>

Responsible Editor – R. Aidarbekov

Desktop publishing – G. Zhepenova, Cover Design– R. Aidarbekov

Signed in print 30.03.2023. Typeface «Korinna.kz, Times New Roman».

Format 60x84/8. Paper SvetoCopy. Circulation 40 copies. Volume 30.75. pr.sh.

Printed in the ZhU named after I. Zhansugurov Branding policy center.

OrderNo. 00476

Printed from customer file.

**МАЗМУНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

<i>Абдықалық С.Е., Расбекова А.А., Еркасым А.С.</i> БАНК ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ҮДЕРІСІНДЕГІ КЕЗДЕСЕТІН МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУДІҢ ЖОЛДАРЫ	9
<i>Абубакирова М.Р., Чеснокова К.А.</i> ИЗОБРАЖЕНИЕ ЖИВОТНОГО МИРА В ПРОИЗВЕДЕНИИ Ф.М.ДОСТОЕВСКОГО «УНИЖЕННЫЕ И ОСКОРБЛЕННЫЕ»	18
<i>Абуханова А.Б., Мамекова А.Т.</i> БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЕРДІҢ КӘСБИЛІГІН ДАМУДА "ТӨҢКЕРІЛГЕН ОҚЫТУ" ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	21
<i>Азанбекова Г.Т.</i> ЗЕРДЕ БҰЗЫЛЫСЫ БАР МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	26
<i>Акхожин С.А., Балтабек І.Б.</i> ХОРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ДЫБЫС ҮНДЕСТІГІНІҢ НЕГІЗГІ ӘДІСТЕРІ	33
<i>Әлекбаева М.М.</i> ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ ДЕЙСТВИЯ СЛЕДОВАТЕЛЯ ПРИ РАССМОТРЕНИИ ДЕЛ О ПРЕВЫШЕНИИ ПРЕДЕЛОВ НЕОБХОДИМОЙ ОБОРОНЫ	37
<i>Алибаева Н.А., Галиева А.Н.</i> БОЛАШАҚ АРНАЙЫ ПЕДАГОГТАРДЫ ДАЯРЛАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІҢ РӨЛІ	40
<i>Алтай А., Абызова А.</i> «ДЕНСАУЛЫҚ» КОНЦЕПТІСІ: ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МӘНІ	44
<i>Альменбетова Қ.Ж.</i> БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУҒА ДАЯРЛАУ МҮМКІНДІКТЕРІ	50
<i>Альмухамбетова Б.Ж.</i> ИНКЛЮЗИВНЫЙ ПОДХОД В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ	57
<i>Ансабаев Д. С.</i> ТӘРБИЕНІҢ ҚАЙНАР КӨЗІ - ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР	61

<i>Асыллова Р.О., Әлімхан Ұ.С.</i> ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА САН-МӨЛШЕР ҰҒЫМДАРЫН МЕҢГЕРТУДІҢ ЖОЛДАРЫ	66
<i>Асыллова Р.О., Хабибол Қ.</i> ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КҮРДЕЛІ СӨЗДЕР: ЗЕРТТЕЛУІ, ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	69
<i>Ashursky E.E.</i> THE OUTCOME OF THE THIRD WORLD ISN'T PREDETERMINED AT ALL BY VANGA, BUT WITH HEAVEN	72
<i>Бабаи Д.Б.</i> БЮДЖЕТТІК ҰЙЫМДАР ҮШІН ЖАҢА ТӨЛЕМ ЖҮЙЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	80
<i>Бапаева М.Қ., Қуантқанова Ф.М., Омарбекова М.К.</i> АНА ИНСТИНКТИСІ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПІКІР: ҚАЛЫПТАСУ МЕН КӨРІНІС ТАБУЫ	84
<i>Бейбіт А.Е., Битлеуова М.Қ.</i> БАСТАУЫШ СЫНЫПТА АРАЛАС ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	89
<i>Беркінбаева Е.Е.</i> ӘЛЕМДЕГІ ҚОНАҚ ҮЙ ҚАУЫМДАСТЫҚТАРЫНЫҢ СПЕЦИФИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕРІ	92
<i>Бурнашева В.Р.</i> НАЛОГООБЛОЖЕНИЕ ПРЕДМЕТОВ РОСКОШИ	99
<i>Галиева А.Н., Дидичина А.Ю.</i> ОСОБЕННОСТИ ПРОФИЛАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ ЛОГОПЕДА В ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ	104
<i>Галиева А.Н., Мухаметрахимова К.А.</i> КОХЛЕАРЛЫ ИМПЛАНТЫ БАР БАЛАРМЕН ЖЕКЕ САБАҚТАРЫНДА ЖҮРГІЗІЛЕТІН ТҮЗЕТУ-ДАМУШЫЛЫҚ ЖҰМЫС	108
<i>Галиева Г.Б., Озенбаев Р.М., Ахметова Б.Б., Нурболдина М.А., Калтаев А.А.</i> УРОВЕНЬ ЭНДОГЕННОЙ ИНТОКСИКАЦИИ У СПОРТСМЕНОВ С СОСТОЯНИЕМ ПРЕДГИПЕРТЕНЗИИ	113
<i>Джакыпбекова М.Т., Ералина Г.Х.</i> МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫНДАҒЫ (ӘРТҮРЛІ БАСПАДАҒЫ) ПОЭЗИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ТАПСЫРМАЛАРДЫҢ СИПАТТАМАСЫ	118

Zh.A. Zhalelova

**THE MAIN COMPONENTS AND MEANS OF FORMING
COMMUNICATIVE REDINESS** 126

Жолтаева Г.Н., Жанатбекова Н.Ж., Манабай Г.Ә.

**ОҚУШЫЛАРДЫ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУҒА БОЛАШАҚ
МҰҒАЛІМДЕРДІ ДАЯРЛАУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ** 133

Жунусова Г.

**АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ: ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТ** 141

Калелова Ж.У., Абдильдинова Л.Б.

**ТҮРКІСТАН-СІБІР ТЕМІР ЖОЛЫН САЛУ БАРЫСЫНДА
ИНЖЕНЕРЛІК- ЖҰМЫСШЫ КАДРЛАРЫН ДАЯРЛАУ МӘСЕЛЕСІ** 144

Калиева Б.Т.

**«ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ» ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ИНТЕРБЕЛСЕНДІ
ӘДІСТЕР: ҚОЛДАНЫЛУЫ ЖӘНЕ ТИІМДІЛІГІ** 150

Кожажулов С.К., Оспанова Ж.О., Джакыпбекова М.Т.

**ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ
ЯЗЫКОЗНАНИЮ** 154

Корабаева Н.Б.

**СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ
ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ** 158

Кудайбергенова К.А., Сандыбаева А.Т., Рысбаева А.К.

**ХИМИЯ САБАҒЫНДА «ТӨҢКЕРІЛГЕН СЫНЫП» ОҚЫТУ
ӘДІСІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗДІГІНЕН
БІЛІМ АЛУ ДАҒДЫЛАРЫН АРТТЫРУ** 162

Қаратаева Д.Ф.

**ГЕРМАНИЯДА ФАШИСТІК ДИКТАТУРАНЫҢ ОРНАУЫ ЖӘНЕ
ТОТАЛИТАРЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ** 167

Ли Э.В., Рысдаулетова Б.Т.

**ЭКСПЛИКАЦИЯ РЕАЛЬНОГО И ИРРЕАЛЬНОГО В
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ В.В. НАБОКОВА** 179

Лим В.С.

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ
УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ В УСЛОВИЯХ ПОЛИЯЗЫЧИЯ** 184

Лятыева Ю.А.

**ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ЛИРИКИ ПОЭТОВ-СИМВОЛИСТОВ
В СТАРШИХ КЛАССАХ** 189

<i>Меирхан Ш.Е.</i> АУЫС МАҒЫНАЛЫ СӨЗДЕРДІ МЕНҒЕРТУДІҢ ТИІМДІ ТӘСІЛДЕРІ	192
<i>Нурбосынова Л.С., Берикова А.К.</i> АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ	197
<i>Нұрланова Г.Н.</i> ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ	201
<i>Сырлыбаева Г.Т., Асыллова Р.О.</i> ОРТА МЕКТЕПТЕ СӨЗ ҚҰРАМЫН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	206
<i>Тлегенова Г.А. Кенбаева Қ.М.</i> ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ	209
<i>Тоқтар С.</i> ҚАЗАҚСТАНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ БІЛІМДЕРІ ТУРАЛЫ БЕЙІМДІЛІКТЕРІ МЕН ҚАБІЛЕТТЕРІ	213
<i>Уалиева С.А.</i> НЕМІС ТІЛІНДЕГІ ӨЗДІК ЕТІСТІКТЕРДІҢ ТІЛДЕГІ ЗЕРТТЕЛУ ДӘРЕЖЕСІ	216
<i>Чалтикенова Л.А.</i> Д.ИСАБЕКОВТЫҢ «ДЕРМЕНЕ» ПОВЕСІНДЕГІ ҰЛТ БОЛМЫСЫН БЕЙНЕЛЕЙТІН ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР	221
<i>Чеснокова К.А., Жазыбекова А.К.</i> ИЗОБРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА В ПРОИЗВЕДЕНИИ Ф.М.ДОСТОЕВСКОГО «БЕДНЫЕ ЛЮДИ»	226

**БАНК ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ
ҮДЕРІСІНДЕГІ КЕЗДЕСЕТІН МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУДІҢ ЖОЛДАРЫ**

Абдықалық С.Е., Расбекова А.А., Еркасым А.С.

Бұл мақалада банк жүйесінің қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету үдерісіндегі кездесетін мәселелер және оны шешудің жолдары қарастырылған. Қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етудегі көрсеткіштерді талдадық. Яғни, екінші деңгейлі банктердің 2016-2020 жылдар аралығындағы қаржылық көрсеткіштерін жазып көрсеттік. Осы қаржылық көрсеткіштерді зерттей отырып, екінші деңгейлі банктердің активтерінің көлемі, жарғылық капиталдарының мөлшері айтарлықтай өзгеріске ұшырағанын көруге болады.

Біздің мемлекетіміздің банктік секторында соңғы бес жылда айтарлықтай өзгерістер орын алған: банктердің бірігуі мен жойылуы банктердің қаржылық көрсеткіштері мен тұрақтылығына әсер етті, сондай-ақ банктердің атауының өзгеруі орын алды. Банк секторы қалыптасудың бастапқы кезеңімен салыстырғанда, қазір айтарлықтай өсті.

Жалпы, банктердің тұрақтылық деңгейін анықтау үшін, ең алдымен, банктің активтері мен пассивтердің құрылымына талдау жасау маңызды. Алайда, банктің тұрақтылығына көз жеткізу үшін, банктің қаржылық көрсеткіштерінің жыл сайынғы өзгерісіне талдау жасау нәтижесінде білуге болады.

Кілт сөздер: *қаржылық тұрақтылық, екінші деңгейлік банк, банк секторы, қаржылық көрсеткіштер.*

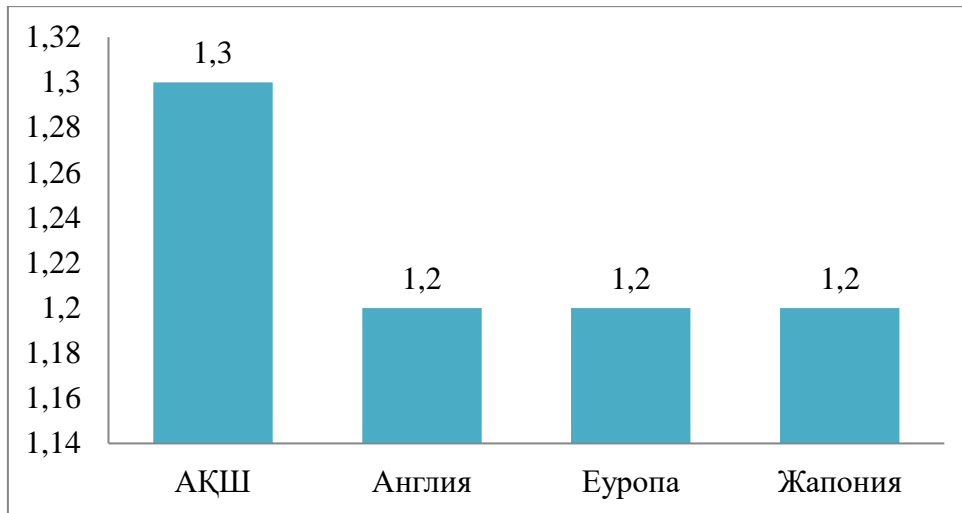
Қаржы тұрақтылығы – банк жүйесіндегі үздіксіз және тұрақты жұмыс істеуді қамтамасыз ететін, экономиканың нақты секторларының іскерлік белсенділігін қолдайды және жүйелі тәуекелдерді, дағдарыстық құбылыстары жоқ жағдай болып табылады.

Қазақстан Ұлттық Банкі жекелей, сонымен қатар басқа да мемлекеттік органдармен байланыс орната отырып, банк жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз ететін іс-шараларды әзірлейді, оны жүзеге асырады. Оларға тоқталатын болсақ:

- 1) банк жүйесіндегі тұрақтылыққа әсерін тигізетін макроэкономикалық және макроқаржылық факторларына тұрақты түрде мониторингтер жүргізеді;
- 2) макропруденциалды саясат құрастырады;
- 3) заңнама көрсеткен тәртіпті ескере отырып соңғы деңгейдегі қарыздар туралы мәлімет береді.

Банк жүйесіндегі қаржы тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін банк жүйесінің тұрақтылығына әсер ететін құрылымдық факторларды тұрақты талдау нәтижелерімен, қаржылық реттеу және оны дамыту мәселелері шешімін табуы қажет. Қаржылық тұрақтылық саласындағы зерттеулер мен тәуекелдерді талдау нәтижелерін бойынша міндеттер дайындау маңызды болып табылады.

Қаржы тұрақтылығын талдау кезінде көбінесе ұсынылатын ағымдық өтімділік коэффициенті ≤ 1 болуы тиісті. Дегенменде коэффициенттің өлшемі халықаралық стандартқа сәйкес болуы керек, бірақ шетелдік тәжірибеде ұсынылған нормативтік көрсеткіштердің орташа мәні дәлелденбеген, оған мысал төмендегі талдау болып отыр (сурет 1).

Сурет 1. Ағымдық өтімділік коэффициентінің шетелдердегі орташа мәні
Ескерту - автормен құрастырылған

Қаржы тұрақтылығын бағалауда көп қолданылатын әдістердің бірі - капитал құрылымы мен оны қолданудың мүмкіндігі сипатталатын қаржылық талдау коэффициенттерін есептеу. Қаржы тұрақтылығы көбіне екі жақты бағаланады. Яғни, қаражат көздерінің құрылымын және сыртқы көздерге қызмет көрсетуімен байланысты шығындарды бағалау. Әлемдік тәжірибеде қаржы тұрақтылығын бағалау үшін келесі көрсеткіштер жүйесі қолданылады: меншікті капитал коэффициенті, тартылған қаражаттар коэффициенті, қаржылық тәуекелділік коэффициенті.

Банктік қызметтерді топтастырып, олармен атқарылатын негізгі операцияларға қарай қаржы тұрақтылығын талдауға болады:

- депозиттік операциялар (уақытша бос ақша қаражаттарын жинақтау);
- активтік операциялар (экономиканы және халықты несиелендіру);
- қолма-қол ақшасыз есеп айырысуды жүзеге асыру (есеп айырысу операциялары);
- инвестициялық қызметтерді несиелеу;
- клиенттердің талабына сәйкес басқа да қаржылық қызметтер көрсету.

Е.А. Тарханова «Қаржылық тұрақтылықты-қаржы-несие мекемесінің қолданыстағы экономикалық ортадағы тепе-теңдік жағдайына жету және өзгеретін сыртқы және ішкі факторлардың әсерінен салыстырмалы түрде ұзақ уақыт бойына осы жағдайды ұстап тұру қабілеті» ретінде тұжырымдайды.

Р.С. Вотинцева «Қаржылық тұрақтылық» терминін банктің қаржылық тұрақтылықты тиімді басқару арқылы ағындар мен бизнес-процестер арқылы тез өзгеретін қоршаған орта жағдайларына бейімделу деп түсіндіреді.

Өз зерттеулерінде қаржылық тұрақтылықты экономиканың дамуын қамтамасыз ететін бизнесті цифрлық түрлендірумен байланыстырады және корпоративтік мақсаттарға қол жеткізу. Қазіргі жағдайда цифрлық революция банк жүйесінің негізін бұзады және дәстүрлі банктерді түбегейлі реформалар қажеттілігіне қояды. Батыс қаржыгерлері коммерциялық банктердің қаржылық тұрақтылығын бағалауда оның мәнін, әдістерін белсенді қолданады (сурет 2).

Сурет 2. Банктің қаржылық тұрақтылығының көрсеткіштері
 Ескерту – Жилкина А.Н. Қаржылық басқару. Алдын ала қаржылық талдау:
 Учебник. - М.: Инфра-М, 2018 .- 384 б.

Банк жүйесінің негізгі қаржы тұрақтылығына және өміршеңдігіне банктің қаржылық жай күйі ғана қызмет етпейді оған түрлі факторлардың әсер ететіндігінде ескерген жөн:

- кәсіпорынның тауарлы нарықтағы жағдайы;
- сұранысқа ие болатын төмен бағадағы өнімді өндіру мен шығару;
- іскерлік қызметтегі банктің беделі;
- сыртқы несие берушілер және инвесторлардың тәуелділік деңгейі;
- төлем қабілеттілік төмен дебитордың болуы;
- шаруа және қаржы операцияларының және т.б. тиімділігі.

Көрсетілген факторлардың түрліше болуы қаржы тұрақтылығына әсер етуіне байланысты факторларды топтастыру қажеттілігі туындайды. Қаржы тұрақтылығына әсер етуші факторларды: ішкі, сыртқы, жалпы тұрақтылық деп топтарға біріктіруге болады.

Ішкі тұрақтылық - кәсіпорынның қалыптасуының тұрақты жоғарғы нәтижесі қамтамасыз етілетін, жалпы қаржылық жағдайы. Оған қол жеткізу негізінде ішкі және сыртқы факторлардың өзгерісіне белсенді әсер ету принципі жатқызылады.

Сыртқы тұрақтылығы оның қызметі іске асырылатын шеңбердегі экономикалық ортаның тұрақтылығымен негізделген. Ол барлық ел ауқымындағы нарықты экономиканы басқарудың сәйкес жүйесімен қол жеткізіледі.

Жалпы тұрақтылық - қаражаттардың түсімі (пайда) олардың шығындалуынан (шығын) тұрақты түрде жоғары болуын қамтамасыз ететін, ақша ағымдарының қозғалысы.

Қаржылық тұрақтылық жағдайына көптеген факторлар әсер етеді, оларды В. М. Радионова мен М. А. Федотова келесідей түрлерге жіктейді:

1. Пайда болу орнына байланысты:
 - Ішкі
 - Сыртқы
2. Нәтижесінің маңыздылығына байланысты:
 - Негізгі

- Негізгі емес

3. Құрылысы бойынша:

- Қарапайым

- Күрделі

4. Әрекет ету уақыты бойынша:

- Тұрақты

- Уақытша

Банктің қаржылық тұрақтылығына әсер ететін мынадай ішкі факторларды атап көрсетуге болады: банктің салалық топқа жатуы; шығарылатын өнімнің құрылымы және оның жалпы төлем қабілеттілігі бар сұраныстағы үлесі; төленген жарғылық капиталдың үлесі; төленген жарғылық капиталдың мөлшері; шығындардың көлемі, олардың ақшалай табыспен салыстырғандағы динамикасы; қорлар мен резервтерді, олардың құрамы мен құрылымын қоса алғандағы мүлік пен қаржы ресурстарының жағдайы; банктің басқару тиімділігі. Ал, сыртқы факторларға шаруашылық жүргізудің экономикалық жағдайының әсері, қоғамда үстемдік ету үшін техника мен технология, төлеу қабілеті бар сұраныс және тұтынушылар табысының деңгейі, ҚР үкіметінің салық және несие саясаты, кәсіпорынның қызметін бақылау жөніндегі заң актілері, сыртқы экономикалық байланыс және тағы басқалар жатады.

Халықаралық агенттіктің өкілдері экономиканы одан әрі әртараптандыру, жарияланған мемлекеттік және экономикалық реформаларды жүзеге асыру, макроэкономикалық көрсеткіштерді нығайту, кәсіпкерлікті дамыту қаржы секторының тұрақтылығын арттыру – Қазақстан Республикасының тәуелсіз рейтингтерін көтеріп, қазақстандық экономиканың позициясын күшейтуге және қалпына келтіруге ықпал ететіндігін атап өтті.

Қазіргі уақытта, банк секторы үшін экономикалық көрсеткіштердің ішіндегі қаржылық көрсеткіштер аса маңызды болып табылады. Өйткені, осы көрсеткіштердің есебінен банктердің қаржылық жағдайы, активтері мен міндеттемелері, капиталдық базасы, ондағы жарғылық капитал көлемі сонымен қатар, ағымдағыдан ағымдағы кірістердің (шығыстардың) асып кетуі табыс салығы төленгеннен кейінгі шығыстар (кірістер) көлемі, яғни банктердің жалпы қаржылық әл-ауқаты көрініс табады. Банк секторының қазіргі жағдайын білу үшін, аталған көрсеткіштерге талдау жүргізу аса маңызды. Қазақстан Республикасының банк секторы тұрақтылығының қазіргі жағдайын анықтау үшін оның соңғы бес жылдық қаржылық көрсеткіштеріне талдау жүргізсек (кесте 1).

Кесте 1

ҚР ЕДБ қаржылық көрсеткіштері, млн.теңге

Атауы	Активтер	Міндеттемелер	Меншікті капитал	Жарғылық капитал	Ағымдағыдан ағымдағы кірістердің (шығыстардың) асып кетуі табыс салығы төленгеннен кейінгі шығыстар(кірістер)
2016 ж.	25 561 157,5	22 716 298,3	2 844 859,1	1 618 755,8	401 846,7
2017 ж.	24 220 516,2	21 129 479,4	3 091 036,8	1 992 625,0	-18 672,4
2018 ж.	25 240 959,7	22 223 404,9	3 017 554,8	1 547 261,3	638 389,5
2019 ж.	26 813 963,0	23 165 493,5	3 648 469,6	1 627 288,2	811 994,9
2020 ж.	31 172 379,6	27 217 147,7	3 955 231,9	1 767 347,1	726 803,1

Ескерту - 2016-2020 жылдардағы ҚР Ұлттық Банкінің статистикалық бюллетендері негізінде автормен құрастырылған

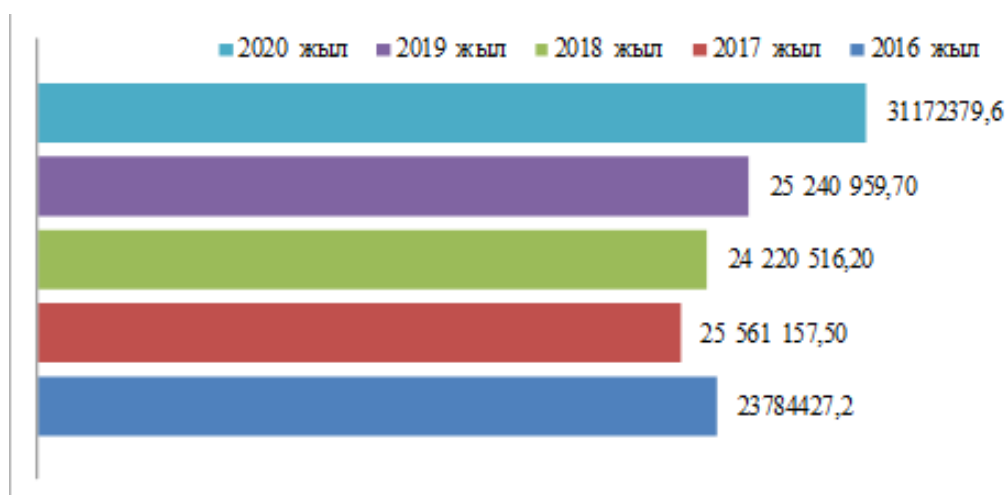
Кестеден, 2016 жылы банктердің активтері 25561157,5 млн.теңгеге, міндеттемелері 22716298,3 млн.теңге болса, капиталдық базасы 2844859,1 млн.теңгеге, жарғылық капиталдарының көлемі 1618755,8 теңгеге артқан.

2017 жылда активтер көлемі 24220516,2 млн.теңгеге, міндеттемелер көлемі 21129479,4 млн.теңгеге, меншік капиталдардың көлемі 3091036,8 млн.теңгеге ұлғайған.

2018 жылы екінші деңгейлі банктердің активтері көлемі 25240959,7 млн.теңге болған. Ал, міндеттемелері 2223404,9 млн.теңге болса, капиталдық базасы яғни, меншікті капиталдарының көлемі 3017554,8 млн.теңгені құраған. Жарғылық капиталдарының көлемі 1547261,3 млн.теңгеге төмендесе, ағымдағыдан ағымдағы кірістердің (шығыстардың) асып кетуі табыс салығы төленгеннен кейінгі шығыстар (кірістер) көлемі 638389,5 млн.теңгеге ұлғайған. 2019 жылы активтер көлемі 26813963,0 млн.теңгеге, ал міндеттемелер көлемі 23165493,5 млн.теңгеге артқан. Меншік капиталдар көлемі 3648469,6 млн.теңге болса, жарғылық капиталдар көлемі 1627288,2 млн.теңгені құрады. 2020 жылы екінші деңгейлі банктердің активтерінің көлемі 31 172 379,6 млн.теңге болған. Міндеттемелері 27 217 147,7 млн.теңге болса, жарғылық капиталдарының көлемі 1 767 347,1 млн.теңге болған.

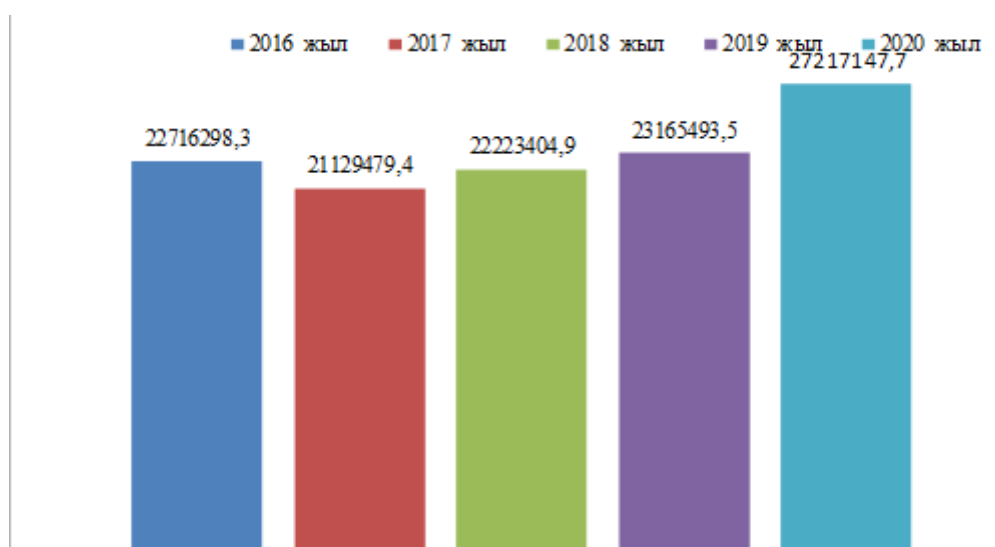
Жоғарыда көрсетілген банк секторының тұрақтылығына әсер ететін қаржылық көрсеткіштерге жекелей талдау жүргізсек.

Екінші деңгейлі банктердің активтерінің көлемі соңғы бес жылда айтарлықтай өзгеріске ұшырағанын көруге болады. Алайда 2016 жылы банктердің активтерінің көлемі 2015 жылмен салыстырғанда 1 776 730,3 млн.теңгеге артты (сурет 3).

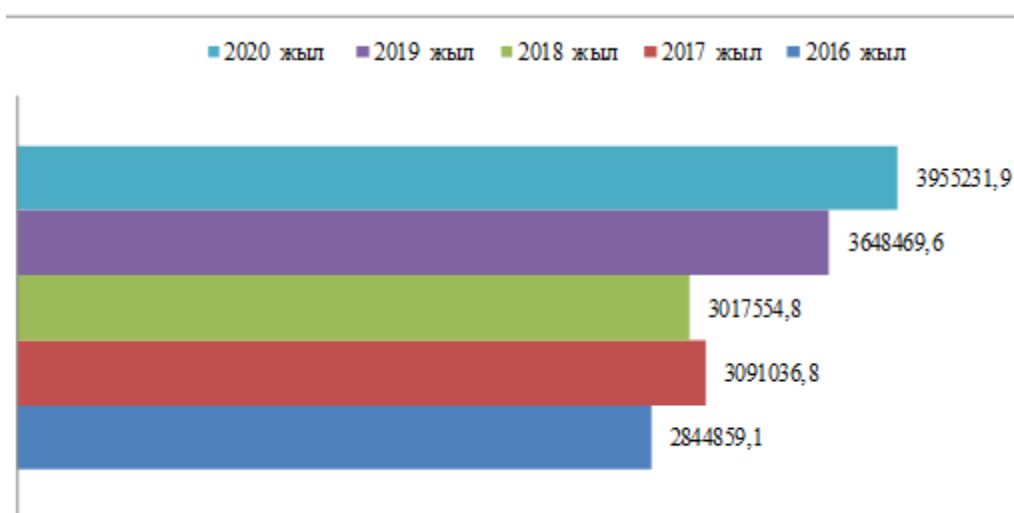
Сурет 3. Қазақстан Республикасының коммерциялық банктерінің активтерінің көлемі, млн.теңге
Ескерту - 2016-2020 жылдардағы ҚР Ұлттық Банкінің статистикалық бюллетендері негізінде автормен құрастырылған.

Ал, 2017 жылы активтердің көлемі 2016 жылмен салыстырғанда керісінше 1 340 641,3 млн.теңгеге кеміген. 2018 жылы 2017 жылға қарағанда 1 020 443,5 млн теңге өссе, 2019 жылы 2018 жылмен салыстарғанда активтер көлемі 1 573 003,3 млн.теңгеге ұлғайған. 2020 жылы активтердің көлемі 31 172 379,6 млн.теңге болған, 2020 жылды 2019 жылмен салыстырғанда, 4 358 416,5 млн.теңгеге өскен. Екінші деңгейлі банктердің міндеттемелері 2016 жылы алдыңғы жылмен салыстырғанда 1 426 351,1 млн.теңгеге өскен (сурет 4).

Сурет 4. Міндеттемелерінің көлемі, млн.теңге
Ескерту - 2016-2020 жылдардағы ҚР Ұлттық Банкінің статистикалық бюллетендері негізінде автормен құрастырылған

Ал, 2016 жылмен 2020 жылды салыстырғанда 4 500 849,4 млн.теңгеге өскен. Коммерциялық банктердің меншікті капиталының көлемі жылдан-жылға артып отырған (сурет 5).

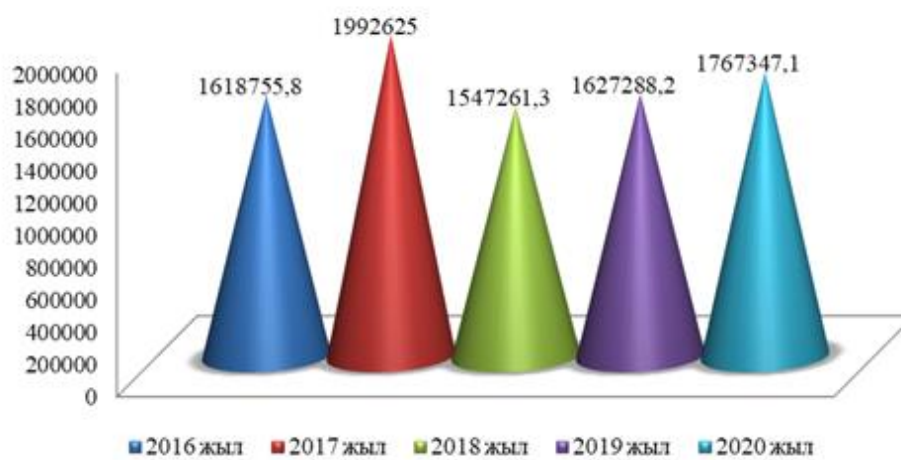

Сурет 5. Меншікті капиталдарының көлемі, млн.теңге
Ескерту - 2016-2020 жылдардағы ҚР Ұлттық Банкінің статистикалық бюллетендері негізінде автормен құрастырылған

2017 жылы коммерциялық банктердің меншікті капиталдарының көлемі 3 091 036,8 млн.теңгені құраса, 2018 жылы 2017 жылмен салыстырғанда меншікті капиталдардың көлемі 73 482 млн.теңгеге төмендеген. 2019 жылы екінші деңгейлі банктердің меншікті капиталдарын өткен жылмен салыстырғанда 630 914,8 млн.теңгеге артты. 2020 жылды 2019 жылмен салыстырсақ, 140 058,9 млн.теңгегеге өскен.

Екінші деңгейлі банктердің жарғылық капиталдарының мөлшері де, соңғы бес жылда бірқатар өзгерістерге ұшырады. Мәселен, 2016 жылы капиталдар көлемін 2015 жылға қарағанда 53 642,5 млн.теңгеге артқан болатын. 2017 жылы 2016 жылмен салыстырғанда 373 869,2 млн.теңгеге өссе, 2018 жылы 2017 жылға қарағанда жарғылық капиталдардың мөлшері 445 363,7 млн.теңгеге төмендеген. 2019 жылы коммерциялық

банктердің жарғылық капиталының мөлшері 1 627 288,2 млн.теңге болды, бұл алдыңғы жылмен салыстырғанда 80 026,9 млн.теңгеге артқан. 2020 жылды 2019 жылмен салыстырсақ 140 058,9 млн.теңгеге өскен (сурет 6).

Сурет 6. Жарғылық капиталдарының көлемі, млн.теңге
Ескерту - 2016-2020 жылдардағы ҚР Ұлттық Банкінің статистикалық бюллетендері негізінде автормен құрастырылған

Еліміздің банктік секторында соңғы бес жылда айтарлықтай өзгерістер орын алған: банктердің бірігуі мен жойылуы банктердің қаржылық көрсеткіштері мен тұрақтылығына әсер етті, сондай-ақ банктердің атауының өзгеруі орын алды.

Банк секторы - ел экономикасында жетекші орын алады. Себебі, елдің ЖІӨ-дегі банк активтерінің алатын мөлшері 80%-ға тең болса, салымдар көлемі 30%-ды, ал несие көлемі шамамен 60%-ды құрайды. Банк секторы қалыптасудың бастапқы кезеңімен салыстырғанда, қазір айтарлықтай өсті (кесте 2).

Кесте 2

ҚР ЕДБ меншікті капитал жеткіліктілігінің коэффициенттері

Атауы	Меншікті капиталдың жеткіліктілік коэффициенті (k1-1)	Меншікті капиталдың жеткіліктілік коэффициенті (k1-2)	Меншікті капиталдың жеткіліктілік коэффициенті (k2)
2016 ж.	13,74	14,31	16,35
2017 ж.	17,19	17,75	22,10
2018 ж.	16,53	16,77	21,81
2019 ж.	19,10	19,19	24,33
2020 ж.	21,27	21,29	26,97

Ескерту - 2016-2020 жылдардағы ҚР Ұлттық Банкінің статистикалық бюллетендері негізінде автормен құрастырылған.

Мемлекеттік бағдарламалардың корпоративтік және бөлшек кредиттеудегі рөлі күшейе түсті. Қаржылай дәрменді банктердің өтімділік тәуекелдері бірқалыпты төмен күйінде қалды. Орнықты банктердің көпшілігі жоғары өтімді кірістілік активтерінің елеулі қорын қолдайды.

Қазақстан Республикасының Қаржылық тұрақтылығы және қаржы нарығын дамыту жөніндегі кеңес (ҚТК) тоқсан сайын қаржылық тұрақтылық, жүйе тәуекелдерін азайту және қаржы секторын дамыту жөніндегі ең өзекті мәселелерді қарап отырды.

Банктердің несие портфелінің сапасы жақсаруда, бұл банк секторының кірістілікке оралуына мүмкіндік берді. Проблемалық қарыздар көлемінің қысқаруы, негізінен, дәрменсіз банктердің жүйеден шығуы және қарыздарды мемлекеттің сатып алуы есебінен болды.

Қазақстан Республикасының банктік секторы тұрақтылығы – нарықтық экономиканың негізгі құрылымы. Тұрақтылық қозғалыс түрі ретінде – өзара байланысты элементтер арасындағы ұйымдастырылуды білдіреді.

Қазіргі уақытта, экономиканың тұрақты дамуының маңызды буыны болып табылатын – банк жүйесінде бірқатар мәселелер бар. Атап айтқанда, экономикадағы дағдарыстар, банк секторына жағымсыз әсер етуші түрлі сын-қатерлер мен банктің тұрақтылығын қамтамасыз етудің әлсіздігі, отандық банк секторының ішкі және сыртқы жағдайына теріс әсерін тигізеді. Нәтижесінде, коммерциялық банктердің саясаты үлкен өзгерістерге ұшырап, қиындықтарға тап болуы мүмкін. Отандық экономиканы дамытудың ең маңызды шарттарының бірі: тұрақты банк жүйесін қалыптастыру болып табылады. Еліміздің банк секторын нығайту және тұрақтылығын арттыру үшін - банктер қаржы нарығындағы өзгерістерге әрдайым төтеп беріп отыруы қажет.

Банктердің тұрақтылық деңгейін анықтау үшін, ең алдымен, банктің активтері мен пассивтердің құрылымына талдау жасау маңызды. Алайда, банктің тұрақтылығына көз жеткізу үшін, банктің қаржылық көрсеткіштерінің жыл сайынғы өзгерісіне талдау жасау нәтижесінде білуге болады. Мәселен, активтердің банк балансындағы үлесі 50%-ын болуын ескеру қажет. Егер, активтердің банк баласындағы үлесі елеулі ғана болған жағдайда, бұл активтердің қайтарымы мен өтімділікті жоғалтудың төмендеуіне алып келеді. Сонымен қатар, несиелер мен бағалы қағаздардың арақатынасын ескеру міндетті болып табылады. Бұл ретте, банк активтер портфеліндегі несиелердің үлесі 60-65%-нан аспауы тиіс, ал бағалы қағаздардың үлесі 20-25% шамасында болуы тиіс.

Отандық банк секторының тұрақтылығының проблемалары болып, экономикалық өсудегі міндеттерді іске асыру үшін, банк жүйесін жеткіліксіз капиталдандыру мен шектеулі өтімділігі болып табылады. Активтер мен пассивтердің арасындағы айырмашылықтар ескерілуі тиіс, егер қысқа мерзімді пассивтердің көлемі басым, әрі меншікті капиталдың жеткілікті деңгейі болмаса банктер орта және ұзақ мерзімді жобаларды қаржыландыруға мүмкіндігі болмайды. Нәтижесінде банктердің несие беру қызметі жүзеге аспауы мүмкін.

Жалпы, микродеңгейде банк жүйесін нығайту үшін, яғни банктердің өз ішінде дамудың негізгі бағыттарын әзірлеуден тұратын белгілі бір міндеттерді шешу қажет.

Біріншіден, қаржылық жағдайды нығайту. Банктің қаржылық күйреуі-ең алдымен қоғамдық мүдделерді қозғайтын жағдай болып табылады.

Екіншіден, қазіргі заманғы банк инфрақұрылымын құру. Қазақстандық банктердің қазіргі кезеңдегі қызметі банктердің басым түрде ірі қалаларда шоғырлануымен, филиалдық желінің дамымағандығымен сипатталады.

Үшіншіден, клиенттерге сапалы жаңа қызмет көрсетуді қамтамасыз ету қажет. Экономикалық қажеттіліктер үшін ақшаны жұмылдыру проблемасын қарастыра отырып, халыққа банктік қызмет көрсетуді жетілдіру проблемаларына назар аудару маңызды.

Төртіншіден, тиімді кадрлық әлеуетті қалыптастыру маңызды болып табылады. Себебі, кез келген банктің кадр саясаты қойылған мақсаттарға қол жеткізуге ұжымның күш-жігерін біріктіруді қамтамасыз ететін персоналды басқаруды жетілдіруге бағытталуы тиіс.

Қорыта келе, банк табысының тұрақтылығын қалыптастыру мақсатында тәуекелдерді басқару жүйесінің тұтастығын қалыптастыру және активтер мен пассивтерді басқару процесін оңтайландыру мақсатында Банкте тәуекел менеджменті бөлімшелері құрылған. Қазіргі уақытта Банкте сандық тәуекелдердің шамадан тыс болуына шек қою үшін лимиттер жасалған, сондай-ақ сапалық тәуекелдерді бақылау жүйесінің тетіктері айқындалған және олар банктік операцияларды жүргізуді реттестіретін ішкі ережелерге енгізілген.

Банк табысын қалыптастыру жолдарын оңтайландыру үшін банк стратегиясы төмендегідей қағидалардан құралуы керек:

- қалай да арзанға сатып алу;

- рентабельдік мөлшерлеме бойынша оны және көрсетілген қызметтерді сату;
 - келесідей жолдармен тәуекелдік зияндарын төмендету: сенімді клиенттер таңдау және кепілдемелер алу, операцияларды диверсификациялау және әр түрлі қарыздық капиталдар нарығын игеру.

Коммерциялық банктер қаржыландыру және қызмет көрсетудің бәсекелі талаптарын ұсыну; жаңа өнімдерді алға жылжыту; клиенттерге Топта бар кең ауқымды қызметтердің барлығын ұсыну; тұрлаулы қаржылық жағдайы бар әлеуетті клиенттерді тарту арқылы корпоративтік клиенттер сегментінде де, шағын және орта кәсіпорындар сегментінде де жинақталатын сатылымдар мен табыстар көлемін ұлғайту стратегиялық мақсатын белсенді жүзеге асыруы керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сембиева Л.М. Денежно-кредитное регулирование экономики Т.1: Учебное пособие.- Алматы: Эпиграф, 2016.- 320с.
2. Байдыбекова С.К., Турысбекова Р.К., Толегенова А.Д., Асанова Ж.И. Қаржылық және басқарушылық талдау: Оқу құралы.- Талдықорған: І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, 2019.- 253 б.
3. Arping S. Capital Regulation and Bank. Review of finance // -July 2019, Volume:23, Issue: 4,pp. 831-853pp. <https://webofknowledge.com>
4. Mushtaq, Saba; Siddiqui, Danish Ahmed Effect of interest rate on bank deposits: Evidences from Islamic and non-Islamic economies // Future business journal.-June 2017, Volume 3, Issue:1, pp. 1-8pp.<https://www.sciencedirect.com>
5. Алдабаева А.Е. Финансовый анализ: Учебник. - Карагандинский государственный индустриальный университет. - Темиртау: КГИУ, 2019. - 115 с. <http://rmebrk.kz/>
6. Жилкина А.Н. Қаржылық басқару. Алдын ала қаржылық талдау: Учебник. - М.: Инфра-М, 2018.- 384 б.
7. Шомшекова Б.К., Қыдырбаева Э.Ө., Орысбаева М.С. Коммерциялық банк қызметтерін қаржылық талдау: Оқу құралы. - Талдықорған: І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, 2019.- 197 б.
8. Қалдияров Д.А., Нұрмуханқызы Д., Беделбаева А.Е. Банктік операциялар: Оқу құралы.- Алматы: ТехноЭрудит, 2018.- 168 б.
9. 2016-2020 жылдардағы Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің банк секторының қаржылық көрсеткіштері. Меншікті капитал, міндеттемелер және активтер туралы мәліметтері// Қазақстан Ұлттық Банкінің ресми интернет ресурсы - <https://nationalbank.kz/?docid=851&switch=kazakh>

ПРОБЛЕМЫ ВОЗНИКАЮЩИЕ В ПРОЦЕССЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Абдықалық С.Е., Расбекова А.А., Еркасым А.С.

В данной статье рассматриваются проблемы, возникающие в процессе обеспечения финансовой устойчивости банковской системы, и пути ее решения. Проанализировали показатели по обеспечению финансовой стабильности. То есть мы зафиксировали финансовые показатели банков второго уровня за 2016-2020 годы. Изучая данные финансовые показатели, можно увидеть, что объем активов, размер уставных капиталов банков второго уровня претерпел значительные изменения.

В банковском секторе нашего государства за последние пять лет произошли значительные изменения: слияние и ликвидация банков повлияли на финансовые показатели

и стабильность банков, а также произошло изменение наименования банков. Банковский сектор сейчас значительно вырос по сравнению с начальным периодом становления.

В целом, для определения уровня стабильности банков важно, прежде всего, провести анализ структуры активов и пассивов банка. Однако, чтобы убедиться в стабильности банка, можно узнать в результате анализа ежегодных изменений финансовых показателей банка.

Ключевые слова: финансовая устойчивость, банк второго уровня, банковский сектор, финансовые показатели.

PROBLEMS ARISING IN THE PROCESS OF ENSURING THE FINANCIAL STABILITY OF THE BANKING SYSTEM AND THE WAYS OF THEIR SOLUTION

S.E. Abdykalyk, A.A. Rasbekova, A.S. Yerkassym

This article discusses the problems that arise in the process of ensuring the financial stability of the banking system, and ways to solve it. We analyzed the indicators for ensuring financial stability. That is, we have recorded the financial indicators of second-tier banks for 2016-2020. Studying these financial indicators, it can be seen that the volume of assets, the size of the authorized capital of second-tier banks has undergone significant changes.

Significant changes have taken place in the banking sector of our state over the past five years: the merger and liquidation of banks affected the financial performance and stability of banks, as well as a change in the name of banks. The banking sector has now grown significantly compared to the initial period of formation.

In general, to determine the level of stability of banks, it is important, first of all, to analyze the structure of the bank's assets and liabilities. However, to make sure of the stability of the bank, you can find out as a result of analyzing the annual changes in the financial indicators of the bank.

Key words: financial stability, second-tier bank, banking sector, financial indicators.

УДК 821.161.1

10.53355/ZHU.2023.106.1.002

ИЗОБРАЖЕНИЕ ЖИВОТНОГО МИРА В ПРОИЗВЕДЕНИИ Ф.М.ДОСТОЕВСКОГО «УНИЖЕННЫЕ И ОСКОРБЛЕННЫЕ»

Абубакирова М.Р., Чеснокова К.А.

На материале романа Ф.М. Достоевского «Униженные и оскорбленные» рассматриваются образы животного мира сквозь призму изучения бестиария писателя. Доказывается, что подробный анализ бестиарных образов позволит по-новому взглянуть на особенности исследуемого романа.

Ключевые слова: животный мир, бестиарий, Ф.М. Достоевский, символ, художественный образ.

Произведения великого русского писателя Ф.М. Достоевского насыщены образами реальных и фантастических животных с символическим значением. В этом плане очень интересен роман «Униженные и оскорбленные».

Прежде чем обратиться к подробному анализу указанного текста, необходимо определить степень изученности данного вопроса.

Наиболее показательны в этом плане работы Р.Г.Назирова, В.П.Владимирцева, Д.А.Богача.

Р.Г.Назирова анализирует трагедийное начало в трактовке Ф.М.Достоевского. Обращаясь к исследованию роли Азорки в тексте, отмечает, что пес очень близок Мефистофелю, а также, что «смысл этой метафоры очень жесток: собачья старость, собачья смерть. Собака здесь — судьба»[1].

В.П.Владимирцев, подробно изучая бестиарий Ф.М.Достоевского приходит к мысли о том, что в системе художественных образов, выстроенной великим писателем, мир человека часто пересекается с миром животных, так как «мир в его восприятии и понимании един и неделим, и человеческое обременено бестиальным»[2].

Д.А.Богач размышляет об образе паука в текстах Ф.М.Достоевского, как выразителя сакральности и демонизма природы. По мнению исследователя, «образ паука и его сородичей определяет языческое ощущение мира, это выражение сложной природы человека, способность к рефлексии и модель восприятия мира многих героев Достоевского, перед которыми автор, как правило, ставит непростую нравственную задачу – истребить в себе душу паука» [3].

На первый взгляд, художественное пространство романа «Униженные и оскорбленные» не столь богато бестиарными образами. Самый яркий эпизод с участием животного – это встреча повествователя со стариком Смитом и его собакой Азоркой, а затем смерть того и другого. Это явно символическая история заставляет задуматься о том, почему автор именно с нее начал свое произведение. В этом плане интересна позиция вышеупомянутого Р.Г.Назирова, который считает, что это скрытая языковая метафора[.]. Как умирает Азорка, вечно преданный своему хозяину, так умирает Смит, преданный Нелли, умирает и сама Нелли, всю себя посвятившая Ивану Петровичу и Ихменевым.

Собака для Ф.М.Достоевского особое животное и особый символ. В романе он пишет: «...уж не знаю, только любят собаки, да и только!»[.]. Возможно такое трепетное отношение к этому образу напрямую связано с жизнью самого писателя, который был однажды спасен собакой от смерти. Особые отношения между Достоевским и собакой отметил Симон Токаржевский, ставший невольным свидетелем дружбы человека и животного в условиях каторги. По его воспоминаниям, писатель мог часами задумчиво обнимать пса, предаваясь каким-то своим размышлениям [4].

Не стоит забывать также о глубокой убежденности Ф.М.Достоевского в «соприродности» человека, его близости к животному миру, которая проявляет себя в мифах, фольклоре, Библии, литературе. Несомненно, что символические смыслы, наполняющие образ собаки, также нашли свое воплощение в текстах писателя, в частности в романе «Униженные и оскорбленные». Это бесстыдство и зависть, а также защита, преданность, благодарность.

Интересно посмотреть на другие бестиальные образы, нашедшие свое выражение в романе «Униженные и оскорбленные». Результаты нашего наблюдения отражены в нижеприведенной таблице.

Таблица 1

Образы животного мира в романе Ф.М.Достоевского «Униженные и оскорбленные»

Образ	Эпизод/цитата	Символический смысл	Роль в романе
Собака	1. «Мефистофель в собачьем виде и что судьба ее какими-то таинственными, неведомыми путями соединена с судьбою ее хозяина» [5]. 2. «Время мое прошло, черного кобеля не отмоешь добела»(исповедь Маслобоева) [5].	Таинственность, верность, униженность, трагизм.	1. Языковая метафора «собачьей» жизни и смерти героев. 2. Униженность Маслобоева жизнью.
Мышь	«... за дверью, в квартире хозяина, трещал августин, наигрываемый на дребезжащих фортепьянах старшей хозяйской дочкой, белокуренькойнемочкой в локонах, очень	Плодовитость, пугливость, подвижность, активность,	Описание добропорядочного и правильного общества, в котором живут

	похожей на белую мышку» – описание кондитерской Миллера [5].	дьявольский символ.	«неправильные» Смит и Азорка.
Кот, кошка	«Черная кошка пробежала между нами» - спор Наташи и Алексея [5].	Жесткость, злость, агрессивность, коварство, несчастье, смерть.	Разлад Алексея и Наташи.
Кулик	«С первого шага видно, что далеко кулику до Петрова дня; так себе, просто расскажет; зато сердце захватывает...» - чтение романа Ихменевым [5].	Благоприятный символ: приятная встреча, долгая жизнь, хорошее здоровье и избавление от старого недуга.	Языковая метафора, направленная на раскрытие контраста: благополучие – бедственное положение Ихменевых.
Паук	«Он производил на меня впечатление какого-то гада, какого-то огромного паука, которого мне ужасно хотелось раздавить» - ссора между Иваном Петровичем и Валковским [5].	Символ темной магии, терпение, трудолюбие, мудрость, жестокость.	Показывает ненависть рассказчика к бесстыдству, наглости и жестокости князя.
Муха	«А тем временем муху задавим» - встреча Ивана Петровича с Маслобоевым [5].	Моральное и физическое разложение, нечистота, смерть, дьявол.	Нравственное падение Маслобоева.
Голубь	«Если б ты знала, что это за нежная, ясная, голубиная душа!» - Катя глазами Алексея в споре с Наташей [5].	Мир, борьба с насилием, безмятежность, счастье.	Метафора душевной чистоты, к которой Алексей не может прийти без унижения.
Змея	«Змей гремучий» - брань Анфисы Трифоновны по отношению к Нелли [5].	Искуситель, злоба, свирепство, коварство.	Показывает ненависть людей к униженным.

Таким образом, мы видим, насколько богат исследуемый нами роман образами животного мира: от собаки до змеи. Каждый обнаруженный нами образ метафоричен и символичен. Мы считаем, что дальнейший подробный анализ бестиарных образов, упомянутых в текстах Ф.М.Достоевского, позволит по-новому взглянуть на особенности его произведений и художественного мира писателя.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Назиров Р. Г. Трагедийное начало в романе Ф. М. Достоевского «Униженные и оскорбленные» // Назиров Р. Г. Русская классическая литература: сравнительно-исторический подход. Исследования разных лет: Сборник статей. — Уфа: РИО БашГУ, 2005. — С. 21 — 36.
2. Владимирцев В.П. Бестиарий - Федор Достоевский. Антология жизни и творчества // URL: <https://fedordostoevsky.ru/research/aesthetics-poetics/132/> (дата обращения 20.12.2022).
3. Богач Дмитрий Александрович Образ паука в художественном мире Ф. М. Достоевского // Челябинский гуманитарий. 2017. №2 (39). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-pauka-v-hudozhestvennom-mire-f-m-dostoevskogo> (дата обращения: 20.12.2022).
4. Любил ли Достоевский собак и дружил ли с кем-то в Омском остроге? URL: <https://12-kanal.ru/news/66574/> (дата обращения: 20.12.2022).
5. Достоевский Ф.М. Униженные и оскорбленные: Роман/ Послесл. и примеч. И.И.Виноградова; Рис. В.П.Панова. – М.: Дет. лит., 1989. – 415 с.: ил.

Ф.М. ДОСТОЕВСКИЙДІҢ «КЕМСІТІЛГЕНДЕР ЖӘНЕ ҚОРЛАНҒАНДАР» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ЖАНУАРЛАР ӘЛЕМІНІҢ БЕЙНЕСІ

Абубакирова М.Р. Чеснокова К.А.

Ф.М. Достоевскийдің «Кемсітілгендер және қорланғандар» романы негізінде жазушының бестиарийін зерттеу объективі арқылы жануарлар әлемінің бейнелері қарастырылады. Бестиариялық бейнелерді егжей тегжейлі талдау зерттеушінің романның ерекшеліктеріне жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік беретіні дәлелденді.

Кілт сөздер: жануарлар әлемі, бестиарий, Ф.М.Достоевский, символ, көркем образ.

THE IMAGE OF THE ANIMAL WORLD IN THE WORK OF F.M.DOSTOEVSKY «HUMILIATED AND INSULTED»

M. Abubakirova, K. Chesnokova

Based on the novel by F.M.Dostoevsky's «Humiliated and Insulted» examines images of the animal world through the prism of studying the writer's bestiary. It is proved that a detailed analysis of bestial images will allow a new look at the features of the novel under study.

Key words: animal world, bestiary, F.M.Dostoevsky, a symbol, an artistic image.

ӘОЖ 37.013

10.53355/ZHU.2023.106.1.003

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЕРДІҢ КӘСІБИЛІГІН ДАМУДА "ТӨҢКЕРІЛГЕН ОҚЫТУ" ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Абуханова А.Б., Мамекова А.Т.

Мақалада болашақ педагогтердің кәсібілігін дамытуда, білім беру сапасын арттыру үшін жаңа мүмкіндіктің ашатын "төңкерілген оқыту" технологиясының тиімділігі сипатталған. "Төңкерілген оқыту" технологияларына көшу қажеттілігін тудыратын себептер көрсетілген. Бұл технологияның қалыптасу кезеңдері ұсынылған.

"Төңкерілген оқытудың" мақсаттары мен негізгі ерекшеліктері, сондай-ақ қажетті білім беруде осы әдістің артықшылықтары көрсетілген. "Төңкерілген оқыту" технологиясының электрондық-білім беру құралдарының және тиісті бағдарламалық өнімдердің кешені қарастырылды. Болашақ педагогтердің кәсібілігін дамытуда "төңкерілген оқыту" технологиясының мақсаттары мен негізгі ерекшеліктері, сондай-ақ қажетті білімді беруде осы әдісінің артықшылықтары көрсетілген.

Бұл технологияның мақсаты оқу процесін оңтайландыруда, студенттердің өзіндік жұмысын орындау тиімділігін арттыруда, оқу мотивациясының деңгейін арттыруда, өз білімі үшін жауапкершілік сезімін қалыптастыруда, білім беру процесінің белсенді қатысушыларына айналдыруы көрсетілген. Электрондық оқытуды аудиториялық дәріс сабақтарымен үйлесімді үйлестіруде, көптеген ресурстардың қол жетімділігінде, сондай-ақ студенттердің командадағы жұмысында бұл технологияның артықшылықтары анықталды. Болашақ педагогтердің кәсібілігін дамытуда, білім беру сапасын арттыруда айтарлықтай перспективасы бар "төңкерілген оқыту" технологиясы жан-жақты сипатталған.

Кілт сөздер: төңкерілген оқыту, технология, студенттерді оқыту, тәсіл, білім беру, тиімділік, интернет-ресурстар, дәріс, тапсырма

Қазіргі ағымдағы қажеттіліктер біздің жалпы әлемге, яғни білім беруге жаңаша көзқараспен қарауды үйренуіміз керектігін болжайды. Бұрынғы кездері жоғары білім

қоғамдағы өзгерістер мен ілгерілеуді қамтамасыз етуде шешуші рөл атқаратынын көрсетсе, бүгінде болашақты қалыптастыруға қажетті жаңа ұрпақты оқытудың негізгі факторы болып саналады. Жүргізілген зерттеулердің нәтижелері бойынша жоғары оқу орындарында оқитын студенттердің көбісі оқу іс – әрекетінде тек белсенді қатысушысы болады, ал оқытушы тек бағыттаушы буын болып табылатыны белгілі, сондықтан жоғары оқу орындарының оқу процесін ұйымдастыру технологиясын түбегейлі өзгерту қажеттілігін анықтайды. Сонымен қатар, жоғары оқу орындарының түлектері болашақ педагогтар мектепке барғанда көптеген кәсіби даярлық деңгейіне байланысты наразылықтар мен олардан туындайтын міндеттер мен түрлі мәселелерді шешуге кәсіби және психологиялық дайындығының жетпейтіні көрініп жатады.

Осыған байланысты қазіргі заманғы жоғары білім беруді дамытудың аса перспективалы бағыты оқу процесінде электрондық оқытудың әртүрлі мүмкіндіктерін кеңінен пайдалану және дәстүрлі оқыту әдістері мен технологиялары негізінде оқытуға және одан әрі студенттерді аралас оқытуға (blended learning) біртіндеп көшіру болып табылады. "Төңкерілген оқыту" аралас оқыту үлгілерінің бірі болып табылады және дәстүрлі және қашықтықтан білім беру технологияларын біріктіреді.

«Төңкерілген оқыту» – интернетті қолдана отырып, сабақты видео түрінде көрсетуге негізделген Қазақстанның білім беру жүйесіндегі педагогикалық жаңа әдіс түрі болып табылады. Бұл – жаңа сабақты бейнетүсірілім арқылы көрсетіп, білімгердің білу, түсіну дағдыларын дамыту мақсатында үй тапсырмасы ретінде ұсынылатын педагогикалық әдіс түрі. «Төңкерілген оқыту» әдісінде педагог жаңа сабақты бейнежазба арқылы көрсетіп, сабақ барысында студентке тәжірибелік тапсырмалар беру арқылы теориялық білімін, жаңа тақырыпты меңгеруін аудиторияда бақылайды. Осының нәтижесінде студенттерге тәжірибе жүзінде орындайтын тапсырмалар мен жұмыстар көбірек жүргізіледі. Төңкерілген оқыту арқылы педагог белгіленген сабақ барысында студенттердің алған білімін қолдану дағдыларын дамыта алады. [1].

Сабақта уақыттың жеткілікті болуы педагогтың әр студентпен жеке жұмыс жүргізуіне мүмкіндік туғызады. Студенттер үйден теориялық материалды меңгеріп келеді, сабақта педагогтың көмегімен теориялық білімін қолданып, тәжірибе жүзінде тапсырмалар мен жұмыстар орындайды.

Австралиялық ғалымдардың пікірінше, "төңкерілген оқыту" технологиясы өзін-өзі анықтау теориясымен қарастырылған: студенттердің үш психологиялық қажеттілігіне толық жауап береді:

- 1) автономияда-бұл адамның өз іс-әрекетінің бастамашысы ретінде сезінуге, сондай-ақ оның мінез-құлқын өз бетінше басқаруға деген ұмтылысы;
- 2) құзыреттілікте- бұл адамның белгілі бір ішкі және сыртқы нәтижелерге қол жеткізуге деген ұмтылысын білдіреді, ал сондай-ақ, бір нәрседі тиімді болуға деген ұмтылысы
- 3) басқа адамдармен қарым-қатынаста ,бұл адамның қандай да бір қауымдастыққа жату сезіміне негізделген сенімді серіктестік орнатуға деген ұмтылысын білдіреді [2].

Сонымен қатар, өзін-өзі анықтау теориясы адамдардың іс-әрекетін ынталандырудың екі негізгі түрін ажыратады - ішкі және сыртқы. Ішкі мотивация адамның өзі қатысатын әрекеттеріне жатады, өйткені оған қызығушылық танытады, ал сыртқы — белгілі бір нәтижелерге әкелетін әрекеттер (мысалы, ынталандыру).

Осы теорияға сәйкес, белгілі бір әрекетті орындау кезінде адамның құзыреттілік сезімін арттыратын әлеуметтік контекст оның осы әрекетті орындауға деген ынтасын арттырады. Алайда, құзыреттілік сезімі адамның мотивациясына тек автономиялық сезімімен бірге оң әсер етеді [2]. Нәтижесінде оқытудың мотивациясы мен тиімділігі төмендейді (әсіресе зерттелетін материал студенттердің шығармашылық ойлауын қажет еткенде).

"Төңкерілген оқыту" кезінде аудиториядан тыс өз бетінше жұмыс істейтін және белгілі бір жетістікке жеткен студент, осындай жұмысқа қандай-да бір жолмен мәжбүрлі түрде барған студентке қарағанда іштей ынталанады

Жоғары оқу орындарында "төңкерілген оқыту" әдісті қолданған кезде студенттердің материалды өз бетінше пысықтағаннан кейін сабақтарда жүргізілетін бірлескен белсенді жұмыс олардың мотивациясын едәуір арттырады, сонымен қатар, олардың басқа адамдармен қарым-қатынас қажеттілігін де қанағаттандырады.

"Төңкерілген оқыту" технологиясының артықшылықтары мен кемшіліктері	
Артықшылықтары	Кемшіліктері
Студенттер кез-келген уақытта қысқа бейне дәрістерді көре алады.	Қысқа бейне презентациялар дәрістерге тән ерекшеліктерін жоғалтады. Кейбір студенттер сабақ алдында бейнематериалдарды көрмеуі мүмкін. Дәрістің дәстүрлі форматы сақталады.
Студенттер өз пікірлерін айтқан кезде оқытушының болуы оларға оқушыларды бақылауға және қолдау көрсетуге мүмкіндік береді	Оқытушылар студенттердің идеяларды игеру процесіне қатыспайды, сондықтан олар студенттердің реакциясын бағалай алмайды
Қысқа бейне дәрістерді өзін-өзі тексеру сынақтарымен толықтыруға болады. Студенттер тесттерді бірнеше рет орындай алады	Егер өзін-өзі тексеру сынақтарында студенттер сұрақтарға дұрыс жауап бермесе, олар неге бір қателікті қайта жібергенін түсінбеуі мүмкін

Төңкерілген оқыту технологиясының мақсаттары келесідей:

- оқу процесін оңтайландыру;
- студенттердің өзіндік жұмысын орындау тиімділігін арттыру;
- студенттердің оқу мотивациясының деңгейін арттыру;
- студенттердің өз білімі үшін жауапкершілік сезімін қалыптастыру;
- студенттерді білім беру процесінің белсенді қатысушыларына айналдыру

Бұл тәсілдің артықшылықтарына мыналар жатады:

- электрондық оқытуды аудиториялық дәріс сабақтарымен үйлесімді ұштастыру мүмкіндігі.
- көптеген ресурстардың қол жетімділігі.

Сонымен, "төңкерілген оқыту" технологиясы студенттерді жаңа оқу материалымен алғашқы аудиториядан тыс танысуды көздейді, бейне немесе интернет-сайттардың көмегімен танымдық іс-әрекеттің неғұрлым күрделі түрлерін жүзеге асыру үшін аудиториялық уақытты кеңінен пайдалану. Атап айтқанда, теориялық материалды оқуды студенттер өз бетінше жүзеге асырады, оқытушы ұсынатын онлайн ресурстармен және аудиториялық жұмыс ең алдымен ең маңызды мәселелерді талқылауға, сондай-ақ оқытушының тікелей басшылығымен практикалық тапсырмалар мен зертханалық жұмыстарды орындауға арналған [3]. Сонымен қатар, "төңкерілген сынып" технологиясы оқу сағаттарын оқытушы мен студенттің аудиториядағы бірлескен практикалық жұмысына қолдану үшін сабақтардың бір бөлігін электронды ортаға (Интернетке) ауыстыруды көздейді.

Бұл тәсілдің артықшылықтары мыналарды қамтуы керек [4]:

- электрондық оқытуды аудиториялық дәріс сабақтарымен үйлесімді ұштастыру мүмкіндігі. Бұл жағдайда зерттелетін материалдың күрделі сәттерін талқылауға қосымша уақыт пайда болады;

- көптеген ресурстардың қол жетімділігі. Студенттер оқу материалын өздеріне ыңғайлы уақытта оқиды, оған кез-келген уақытта орала алады және оның интернет желісі арқылы таралуының арқасында олар өздеріне ыңғайлы жерде және тіпті әртүрлі мобильді құрылғылардан қарай алады;

- студенттердің командадағы жұмысы. Бұл тәсіл студенттердің жобалық топтарын ұйымдастыруға, сондай-ақ студенттер мен оқытушылар арасындағы интерактивті өзара қарым-қатынасқа бағытталған.

- студенттердің аудиториядан тыс уақытта өзін-өзі оқыту сапасын бағалауы. Оқытушы нәтижелерді анық көреді, әр студенттің берілген тақырыпты игеруі, сонымен қатар белгілі бір түсінуде қиындықтарды немесе үлкен қызығушылықты тудыратын сұрақтарды анықтайды және оларға көбірек көңіл бөледі;

- дәстүрлі дәрістер кезінде студенттер әдетте оқытушының мүмкіндігінше көп сөзін жазуға тырысады және көбінесе оның айтқандары туралы ойланып үлгермейді.

Бейнематериалдарды және алдын-ала жазылған басқа да ақпараттық медианы пайдалану студенттерге дәрістің барысын толық бақылауға мүмкіндік береді: олар қажет болған жағдайда қарап, алдыңғы немесе соңғы дәрістерге өте алады.

- аудиториялық сабақта оқу материалын талдауға уақыт бөле отырып, оқытушылар оны студенттердің қабылдауындағы қателіктерді анықтауға және шешуге мүмкіндік алады.

Қашықтықтан оқыту контекстінде гуманитарлық пәндер педагог жұмысындағы өзгерістерді талдай отырып, А.С.Роботова оны жүзеге асырудың келесі өзекті мәселелерін атайды: "электрондық гуманитарлық мәтін құру, өзіне тән диалогизмді сақтау; студенттерден алшақтықты жеңу; өз бейнесін құру; online байланысын ұйымдастыру" [5].

Жоғары мектеп оқытушыларының жұмыс тәжірибесінің нәтижелерін талдау олардың алдында тұрған маңызды қиындықтардың бірі студенттердің пассивті көңіл-күйін белсендіге өзгерту қажеттілігі екенін көрсетеді, бұл өз оқуы үшін үлкен жауапкершілікті қабылдауды білдіреді. Шетелдік зерттеулерде студенттердің оқытушылар дайындаған материалдарды қарауға дайындығының төмендігі, сондай-ақ оқытушылардың өздері әзірлеген дәрістердің сапалы ресімделуіне және кедергі келтіретін техникалық дайындығының төмендігі атап өтіледі [6].

"Төңкерілген" сынып сценарийі бойынша сабақты дайындау үшін қолдану қажет бірнеше негізгі компоненттерді көрсетеміз:

1. Студенттер алатын қажетті білім көлемі. Бұл білімді екі топқа бөлген дұрыс: бірінші топқа педагогтың бейне дәрістерінің көмегімен тікелей берілетін білім, ал екінші топқа студенттер тәуелсіз практикалық қызмет барысында алатын білім кіреді.

2. Педагог пен студенттің сабақта бірлесіп орындайтын практикалық жұмыстардың түрлерін, жеке және топтық жұмыстарды, үй тапсырмаларын анықтаңыз.

3. Курс барысында студенттер конспектілер, презентациялар, жобалық жұмыстар түрінде қандай материалдарды (өнімдерді) әзірлеуі керек екенін анықтаңыз. Олар педагогқа, топқа қандай формада ұсынылады және т.б. оқу аяқталғаннан кейін оларды сақтау немесе интернетте жалпыға қол жетімді ету қажеттілігі барма анықтау;

4. Бейне дәрістер мен оларға арналған тапсырмаларды, қосымша материалдар, алгоритмдер, шаблондар бар көмекші материалдарды дайындаңыз (жасаңыз немесе табыңыз). Студенттер жұмысының басты мысалы мен эталоны педагог жасаған материалдар (өнімдер) болатыны анық, әсіресе егер ол оларды өз бетінше орындаған болса.

5. Студенттердің жұмысын бағалаудың икемді жүйесін, белгілер қоюдың нақты өлшемдерін ойлап табыңыз. Сонымен қатар, олар өз іс-әрекеттерін өз бетінше бағалай алуы үшін студенттерге мүмкіндігінше қол жетімді болуы керек. Бағалау студентті жазаламауы керек, бірақ оған одан әрі жетілдіру мүмкіндіктерін көрсетуі керек.

6. Студенттермен қарым-қатынас жасау және олардан кері байланыс алу түрлері мен тәсілдерін белгілеңіз. Педагог әр студентке жеткілікті көңіл бөле алатын жұмыс жүйесін ойластырыңыз.

7. Тақырып бойынша нұсқаулық бейнені өзіңіз жасаңыз немесе Интернеттен табуға болады. Мысалы, коммерциялық емес жобасы бар Хан Академиясы, американдық Салман Хан құрған, әр түрлі тілдерге, соның ішінде орыс тіліне аударылған 4200-ден астам тегін дәрістер жинағы бар.

Қазіргі уақытта төңкерілген оқыту отандық білім беруде, негізінен, жалпы орта білім беру деңгейінде енгізілуде. Біздің ойымызша, жоғары мектептің оқу кеңістігін дамытуда болашағы бар жаңат ехнология болып табылады. Сонымен қатар, осы технологияның ерекшелігі мен тиімділігі білім беру жүйесі мамандарының кәсібилігін жетілдіру мақсатында оны болашақ педагогтерге қосымша білім беру деңгейінде пайдалану туралы айтуға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. University Innovation Report –Milton Keynes: The Open University, <http://www.openuniversity.edu>, 2018.
2. Антонова, Н. Л. Модель «перевернутого обучения» в системе высшей школы: проблемы и противоречия [Электронный ресурс] / Н. Л. Антонова, А. В. Меренков // Интеграция образования. – 2018. – Т. 22. – № 2. – С. 237–247.
3. Скуратовская, М. О. К вопросу внедрения модели «перевернутое обучение» в высшей школе / М. О. Скуратовская, С. С. Попадюк // XI Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 2018. – С. 54–59.
4. Воробьев, А. Е. Анализ особенностей применения технологии «Перевернутого обучения» в экономических вузах / А. Е. Воробьев, А. К. Мурзаева // Открытое образование. – 2018. № 2. – С. 4–13.
5. Роботова, А. С. Преподаватель-гуманитарий в режиме E-Learning: «Волнения души» [Электронный ресурс] / А. С. Роботова // Высшее образование в России. – 2018. – № 3. – С. 43–51.
6. Roehl, A. The flipped classroom: An opportunity to engage millennial students through active learning strategies [Электронный ресурс] / A. Roehl, L. S. Reddy, G. J. Shannon // Journal of Family and Consumer Sciences. – 2018. – № 105(2). – С. 44–49

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИИ "ПЕРЕВЕРНУТОГО ОБУЧЕНИЯ" В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Абуханова А.Б., Мамекова А.Т.

В статье описывается эффективность технологии "перевернутого обучения", которая открывает новые возможности для учащихся в развитии профессионализма будущих педагогов, повышении качества образования. Показаны причины, вызывающие необходимость перехода на технологии "перевернутого обучения". Представлены этапы становления этой технологии.

Показаны цели и основные особенности "перевернутого обучения", а также преимущества этого метода в передаче необходимых знаний. Рассмотрен комплекс электронно-образовательных средств технологии "перевернутое обучение" и соответствующих программных продуктов. Показаны цели и основные особенности технологии "перевернутого обучения" в развитии профессионализма будущих педагогов, а также преимущества данного метода в передаче необходимых знаний.

Цель данной технологии заключается в оптимизации учебного процесса, повышении эффективности выполнения студентами самостоятельной работы, повышении уровня учебной мотивации студентов, формировании у студентов чувства ответственности за свои знания, превращении студентов в активных участников образовательного процесса. Выявлены преимущества данной технологии в гармоничном сочетании электронного обучения с аудиторскими лекционными занятиями, доступности большого количества ресурсов, а также в работе студентов в команде. Подробно описана технология "перевернутого обучения", имеющая значительные перспективы в развитии профессионализма будущих педагогов, повышении качества образования.

Ключевые слова: *перевернутого обучения, технология, обучение студентов, подход, образование, эффективность, интернет-ресурсы, лекция, задание*

THE EFFECTIVENESS OF USING THE TECHNOLOGY OF "INVERTED LEARNING" IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONALISM OF FUTURE TEACHERS

A.B. Abukhanova, A.T. Mamekova

The article describes the effectiveness of the technology of "inverted learning", which opens up new opportunities for students in developing the professionalism of future teachers, improving the quality of education. The reasons for the need to switch to the technology of "inverted learning" are shown. The stages of the formation of this technology are presented.

The goals and main features of "inverted learning" are shown, as well as the advantages of this method in transferring the necessary knowledge. The complex of electronic educational means of the technology "inverted learning" and the corresponding software products is considered. The objectives and main features of the technology of "inverted learning" in the development of professionalism of future teachers, as well as the advantages of this method in the transfer of necessary knowledge are shown.

The purpose of this technology is to optimize the educational process, increase the efficiency of students' independent work, increase the level of students' educational motivation, form students' sense of responsibility for their knowledge, turn students into active participants in the educational process. The advantages of this technology are revealed in the harmonious combination of e-learning with classroom lectures, the availability of a large number of resources, as well as in the work of students in a team.

The technology of "inverted learning" is described in detail, which has significant prospects in developing the professionalism of future teachers, improving the quality of education.

Key words: *inverted learning, technology, student learning, approach, education, efficiency, Internet resources, lecture, assignment*

ӘОЖ 376

10.53355/ZHU.2023.106.1.004

ЗЕРДЕ БҰЗЫЛЫСЫ БАР МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЗДІК ҚОРИН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Азанбекова Г.Т.

Мақалада зерде бұзылысы бар арнайы мектеп оқушыларының сөздік қорын қалыптастыру және дамыту бойынша жүргізілетін сөздік жұмысы қарастырылған. Зерде бұзылысы бар мектеп оқушыларының сөздік қорының шектеулілігін, оның дұрыс еместігін, белсенді сөздікке қарағанда енжар сөздіктің айтарлықтай басымдығын ескере отырып, арнайы мектепте қазақ тілі сабағында сөзбен жұмыстың келесі міндеттері ашылған: сөздік қорын байыту, балалар үйренген, бірақ дұрыс қолданбаған сөздердің мағыналарын нақтылау, сөздікті белсендіру. Белсенді сөздікке жаңа сөзді енгізу оқушылардың сөйлеу тілін байыту міндеттерін орындап қана қоймай, басқа да психикалық процестердің дамуына ықпал етіп когнитивтік функцияны да дамытады. Арнайы мектептің орта сыныптарындағы қазақ тілі сабақтарында сөзбен жұмыс істеудің кейбір әдістері мен тәсілдерін қарастырылған.

Кілт сөздер: *Зерде бұзылысы, танымдық қызмет, дамытушылық қызмет, фонетикалық – фонематикалық қабылдау, сөйлеу тілі, сөздік қоры, белсенді сөз қоры, дыбыс қою.*

Зерде бұзылысы бар оқушыларына арнайы білім берудің мақсаты – оларды қоғамда өз бетінше өмір сүруге дайындау. Бұл мақсатқа жету мектептің түзету-тәрбие жұмысының бүкіл жүйесімен қамтамасыз етіледі. Зерде бұзылысы көп жағдайда ЕББҚЕ бірі болып табылады. Бұл

мәселенің маңыздылығы сөздік қорының өте нашарлығымен және көптеген сөздердің мағынасын білмеуімен түсіндіріледі. Сөйлеу тілінің лексикалық тұрғыда таяздығы, сөз тіркестерін құрудағы бір сарындылық зерде бұзылысы бар балалардың құбылыстарды, заттарды мәнерлі суреттеуге мүмкіндік бермейді, өз ойын логикалық үйлесімді және дәйекті түрде жеткізу мүмкіндігін шектейді. Сөздік қорды байыту ойлау операцияларын, талдау және жинақтау әрекеттерді дамытуға ықпал етеді және грамматиканы меңгеруді айтарлықтай жеңілдетеді.

Қазір біздің елімізде зерде бұзылысы бар балалардың психикалық даму ерекшеліктері қарқынды зерттеліп, оларды оқыту мен тәрбиелеудің ұйымдастырушылық формалары іздестіріліп, жаңа түзету технологиялар мен диагностикалық әдістер әзірленуде. Зерде бұзылысы бар оқушылардың сөйлеу тілінің бұзылыстарын уақтылы және мақсатты түрде жою арнайы мектеп оқушыларының ақыл-ой әрекетінің дамуына, мектеп бағдарламасын меңгеруге, әлеуметтік бейімделуіне ықпал етеді.

Арнайы мектеп оқушыларының жазуындағы қателер мәселесімен айналысқан. Отандық автор Қ.Қ.Өмірбекованың зерттеулері бойынша, көмекші мектеп оқушыларының жазуда дауысты дыбыстарды тастап кетуі, шатастыруы жиі кездеседі [3]. Мысалы, ірілу - ірілеу, ада - алда, жүгруге - жүгіруге, қыс - қысқа, қашытыққа - қашықтыққа және т.б. әріпті тастап кету сөздің ортасында, аяғында да кездесіп отырады. Ал, қазақ тілінде оқитын көмекші мектеп оқушыларының жазуындағы қателерді анықтауға арналған зерттеу жұмыстары жоқтың қасы десек те болады. Дамуында түрлі ауытқуы бар балалардың сөйлеу тілі дамуының ерекшеліктерін Г.Б.Ибатова, Г.М. Коржова [4], Қазақстандағы арнайы білім беру жүйесінің даму тарихын А. А Байтурсынова, Г.М. Коржова қарастырған [5]. Кейінгі он жылдықта жалпы мектеп оқушыларының жазуында кездесетін қате түрлері жайлы Р.Аязбаева көмекші мектеп оқушыларының жазуында кездесетін қателер түрлері туралы, Қ.Қ. Өмірбекованың қазақ тілінде оқитын ақыл ойы төмен оқушылардың фонетикалық ақаулықтары туралы [3], К.Б. Бектаеваның қазақ тілінде оқитын көмекші мектептің төменгі сынып оқушыларының емлені меңгеру ерекшеліктері жөнінде біраз мәліметтер бар [6]. Осындай мәліметтер әр түрлі ауытқулары бар балаларды қазақ тілін оқытып сауатты жазуға арналған әдістемелерін анықтауға және жетілдіруге өте қажет.

Оқыту білімдік, танымдық және дамытушылық қызметтер атқарады. Сондықтан оқытылатын пәнге байланысты білім, біліктілік икемділік пен дағды қалыптасса, танымдық қызметте ғылыми таным жолдарын, көздерін, әдістерін игеру жүзеге сарылып, жеке тұлғаның қалыптасуына ықпалы болады.

Психологиялық-педагогикалық зерттеулерде қалыптасқандай балаланың психикалық дамуының толықтығы ең маңызды мәселелерінің бірі- баланың сөйлеу тілі жағдайы.

Бәрімізге белгілі болғандай қалыпты сөйлеу тілінің даму кезеңі баланың мектептегі келешекте оқушының сөздік қорының және тілдің грамматикалық формалары сауаттылықты меңгеруде дайындығының міндетті түрде қажет екені белгілі.

Фонетика - фонематикалық және сөйлеу тілінің лексика грамматикалық жағының жетіспеушілігі, басқа психикалық процестердің қалыптасуына кері әсерін тигізеді. Сөйлеу тілін дамыту жұмыстарында зияты бұзылған балалардың арнайы мүмкіншіліктерін дағдылары ғана емес сонымен бірге коорекциялық тәрбиелік жұмыстың ұйымдастырылуы ескеріледі. Осы сөйлеу тілін дамыту мәселелерінің аспектілеріні зерттеу барысында фонематикалық қатарын, сөздік қорының құрамын, сөйлеу құрауын т.б. процестердің параметрі мен А.К. Аксенова [7], М.Ф. Гнездилов [8], мәселен, В.В. Воронкованың зерттеу жұмысы ақыл ойы төмен балалардың жазуында кездесетін қателердің түрлерін және оның себептерін анықтауға бағытталған [9], В. Г. Петрова [10], Қ.Қ. Өмірбекова [11], К.Б.Бектаева [12], Г.А. Абаева [13] айналысқан.

Мектепте тілді оқыту жұмыстарына ерекше көңіл бөлінеді. Тіл арқылы балаға барлық ғылымның негізі үйретіледі. Адамды бір- бірімен қоғамдастыратын басты құралдың бірі – тіл. Оқушылардың білімді меңгерудің басы айтушының сөзін тыңдай білуден, сөйлей алуан басталады. Әрбір пәннен тиянақты білім алу да тілге байланысты.

Тілге оқыту баланың мектепке келген күнен бастап жүргізіледі. Қазақ тілі сабақтарында балаға тілдің фонетикалық құбылыстары, лексикалық ерекшеліктері, грамматикалық заңдылықтары үйретіледі. Сонымен бірге мұғалімнің алдына екі міндет қойылады. Бірі - тілдің әдеби тіл нормасы бойынша білім беру, яғни оқушыға орфоэпиялық және орфографиялық дағдыны меңгерту; екіншісі- сөздік қорын молайту сөздердің дұрыс тіркестіріп, даярлау.

Зерде бұзылысы бар мектеп оқушыларының сөздік қорын қалыптастыру және дамыту бойынша жүргізілетін сөздік жұмысы арнайы мектептерде ерекшеленеді.

Зерде бұзылысы бар мектеп оқушыларының сөздік қорының шектеулілігін, оның дұрыс еместігін, белсенді сөздікке қарағанда енжар сөздіктің айтарлықтай басымдығын ескере отырып, арнайы мектепте қазақ тілі бағдарламасы сөзбен жұмыс істеудің келесі міндеттерін анықтайды:

1. Сөздік қорын байыту.
2. Балалар үйренген, бірақ дұрыс қолданбаған сөздердің мағыналарын нақтылау.
3. Сөздікті белсендіру [7].

А.К.Аксенова алғашқы екі тапсырманы негізінен сөйлеуді дамыту сабақтарында шешу керек деп есептейді. Дәл осы сабақтарда сөздердің мағыналары талданады немесе контекстке байланысты мағынасы нақтыланады. Қазақ тілі сабақтарында негізгі міндет, А.К.Аксенованың пікірінше, сөздікті нақтылау, бұл сабақтар сөздің дыбыстық құрамын нақтылауға, оның жазылуын меңгеруге, онымен тіркестіру қабілетін дамытуға бағытталуы керек. Басқа сөзбен айтқанда, сөз мағынасы мен грамматикалық форманың өзара әрекеттесу заңын іс жүзінде қолдану. Грамматика және орфография сабақтарында сөздік қорын байыту негізінен арнайы терминологияны: дыбыс белгілерін, сөйлем мүшелерінің атауларын, сөйлем мүшелерін, т.б. жұмыс сөз мағынасының дамуын ескере отырып құрылуы керек.

Бірақ тәжірибе көрсеткендей, бағдарламада анықталған сөздік сөздер көбінесе оқушыларға мүлдем таныс емес және олармен жұмыс сөздің мағынасын пысықтаудан бастау керек. Сөздік жұмысының барлық тапсырмалары өзекті болады. Оқушылардың белсенді сөйлеуіне жаңа сөз енгізу қажет. Сонымен бірге, сөз баланың есінде, санасында, сөйлеуінде тұрақты болатындай етіп енгізілуі керек.

Сөз арқылы оқушылар тіл заңдылықтарын меңгеріп, жүзеге асырады, оның нақтылығына, көркемдігіне, байлығы мен күрделілігіне көз жеткізеді. Сондықтан бір мақсатқа бағынатын сабақтың құрылымдық құрамдас бөлігі маңызды: сөзбен танысу және оның барлық компоненттерін білу. Оқушыларға қазақ тілін үйрететін және олардың тілдік дағдыларын жетілдіретін мұғалімдер:

- а) оқушылардың жас мүмкіндіктерін ескере отырып, сөздік қорын барынша кеңейту;
- ә) сөздерді дәл мағынасында қолдануға, берілген жағдаятқа сәйкес келетінін таңдауға үйрету.

Грамматика сабақтарында жаңа материалды түсіндіру кезінде әдетте жаңа арнайы терминология енгізіледі (басқа пәндердегідей), ал жаңа сөздер оқушылардың сөйлеуін байытатын грамматикалық ережелерді суреттейтін мысалдармен енгізіледі, бақылау диктантының алдында мұғалім түсініксіз сөздерді түсіндіреді. студенттерге; оқулықтан үй тапсырмасын беру кезінде міндетті түрде барлығы түсінікті ме, мәтінде кездесетін сөздердің барлығы оқушыларға белгілі ме, соны тексереді.

Логопедтер дыбыстың айтылуын орнату немесе түзету бойынша жұмыс кезеңдерін нақты әзірлеген:

I кезең – дайындық (артикуляциялық аппарат белгілі бір дыбысты айтуға дайындалуда);

II кезең – дыбыс қою;

III кезең – баланың сөйлеуінде жеткізілетін дыбысты белсендіру;

IV кезең – бұл дыбыстың саралану кезеңі.

Біздің ойымызша, сөзбен жұмыс істеу кезеңдері ұқсас болуы керек:

I – дайындық кезеңі. Бұл кезең мұғалім мен оқушының өзінен тәуелсіз жүзеге асырылады. Қоғам мүшесі ретінде балалар зерттеліп жатқан сөздерді айналасындағы адамдардың сөйлеуінде естиді, олар оқушылардың енжар сөздік қорында бекітіледі, кейде мұндай сөздердің контекстік мағынасын балалар да түсіне алады.

II шын мәнінде сабақтағы нақты сөздік жұмысының бірінші кезеңі, жаңа сөзбен таныстыру, оны танып білу кезеңі.

III – сабақтағы нақты сөздік жұмысының екінші кезеңі. Бұл сөздің лексикалық мағынасын нақтылау кезеңі, концептуалды кезең.

IV – сөздік жұмысының үшінші кезеңі – сөзді оқушылардың сөйлеуінде белсендіру кезеңі. Бұл кезең біріншісі сияқты бір сабақтың шеңберінен шығады. Қайталап қайталауды, оқылған сөзді келесі сабақтарда қолдануды, оны оқушылардың сабақтан тыс жұмысында, сонымен қатар басқа пәндердегі пәнаралық байланыстар арқылы бекітуді талап етеді.

Сөзбен таныстырудың дайындық кезеңі негізінен мұғалім мен балаға тәуелсіз жүргізілсе, сабаққа сөзді енгізу кезеңі көп көңіл бөлуді қажет етеді.

Сөздік жұмысының бірінші кезеңі – сөзбен таныстыру, оны сабаққа енгізу. Бұл кезеңнің нәтижелі болуының негізгі шарты – сөзбен дәстүрлі емес танысу, бұл сөзді сабақта әдеттен тыс, есте қаларлықтай көрсету.

Белсенді сөздікке жаңа сөзді енгізу оқушылардың сөйлеу тілін байыту міндеттерін орындап қана қоймай, басқа да психикалық процестердің дамуына ықпал етуі керек, т.б. когнитивтік функцияны орындайды.

Арнайы мектептің орта сыныптарындағы тіл сабақтарында сөзбен жұмыс істеудің кейбір әдістері мен тәсілдерін қарастырайық.

5-сыныптағы «Грамматика, емле және сөйлеуді дамыту» бағдарламасы жұмыс үшін келесі сөздікті анықтайды: *мекен-жай, ұқыпты, жасаулау, әңгіме, кітапхана, рахмет, бірге, кенеттен, батыр, шекара, диалог, қош бол, өкініш, сары, қамқорлық, сәлем, бару, аяз, мерекелер, килограмм, коллекция, конверт, конструктор, кеме, Қызыл аймақ, гарыш, гарышкер, баспалдақ, бақа, минут, аймақ, бұлт, үлкен, бір рет, отряд, қауіпсіздік, жолаушы, жеңіс, табиғат, сәлем, бостандық, жағдай, астана, телефон, теледидар, дауыл, адам, қара.*

5-сынып бағдарламасында оқытылатын және 7-сыныпқа дейін қайталанатын бірінші тақырып «Дыбыстар мен әріптер» тақырыбы. Бұл тақырыпты кез келген сыныпта оқығанда жаңа сөздерді енгізудің келесі әдістерін қолдануға болады:

1. Шифрлаудың әртүрлерін қолдану:

- Балалар, әріптерді дұрыс орналастырсақ, оқи аламыз.

А... Т... Қ... А.. Т...

(Қиындық туындаған жағдайда бірінші әріпті мұғалім өзі құрастырады. Үлгі дұрыс анықталмаса, сөздің ортасын айтуға болады.)

(Қағидасы: әріптердің көлемін үлкейту)

(Сөздік диалог.)

Мұндай тапсырмалар оқушылардың жұмысын белсендіреді, зейіннің тұрақтылығын, таралуы мен көлемін, есте сақтауын, аналитикалық және синтетикалық ойлауын дамытады, пәнаралық байланыстар жаңартылады.

2. Жаңа сөзді енгізу кезінде оқытылатын материалды белсенді түрде бекіту:

а) - Балалар, егер сіз түсіп қалған әріптерді дұрыс енгізсеңіз, олардан жаңа сөздік сөз құра аласыз (оқыған сөздік сөздер немесе мұғалімнің емлені қайталауына қажетті сөздер қолданылады):

м...қият, кітап...ана , көге . . .шін, б...лық

- әріптеріңізді жазыңыз. Не болды?

Бұл жұмыс түрлері оқушылардың жұмысын белсендіріп, жаңа сөздерді есте сақтауға ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар мұғалімге бұл сөздерді сабақтың тілдік тақырыбы мен дидактикалық мақсатына бағындыра отырып, әмбебап әрі тиімді қолдануға мүмкіндік береді.

Мұндай жаттығулар оқушылардың оқылатын тақырыптар бойынша білімін тереңдетеді немесе олардың қайталануына ықпал етеді. Олардың көп өзгергіштігі бар.

Жұмыстың екінші кезеңі – сөздің лексикалық мағынасын нақтылау. Бұл кезеңде де оқушыларға барынша дербестікті қамтамасыз ету қажет. Түзету-дамыта оқытудың дидактикалық принциптерінің біріне сәйкес балалар өздерінің ақыл-ой мүмкіндіктерінің шегінде жұмыс істеуі керек. Мұғалімнің қатаң мөлшерленген жетекші сұрақтарының көмегімен оқушылар сөздің лексикалық мағынасын өздері анықтауы керек, демек, түсінуі керек.

Сөздік жұмысының үшінші кезеңі – сөйлеуде енгізілген сөзді белсендіру. Бұл кезеңде қазақ тілі мұғалімі оқытылатын сөзді алдымен басқа сөздер (синонимдер мен антонимдер) деңгейінде, содан кейін сөз тіркестерінде, сөйлемдерде және ең соңында мәтіндерде белсендіреді. Мұны істеу үшін сізге әртүрлі жаттығулар сериясын алу керек - ауызша да, жазбаша да. Олардың ішінде лексикалық және логикалық (түрлік ұғымдарды жалпыламалардың астына келтіру, объектіні әртүрлі белгілер бойынша анықтау, объектілерді белгілердің немесе әрекеттердің біріне қарай жіктеу, т.б.) және лексикалық және грамматикалық (т.б.) үлкен орын алады. антоним, синоним, сабақтас сөздерді таңдау және т.б.) жаттығулар. Белгілі бір грамматикалық категория болып табылатын немесе керек емлесін қамтитын мағынасы жағынан көрсетілген сөздер мәтінде қайталанып қолданылатын сөйлемдерге енеді. Тапсырманың соңғы екі түрі сөзді қарым-қатынас процесіне енгізу үшін ерекше маңызды, өйткені коммуникативті деңгейдің бірлігі сөйлем мен мәтін болып табылады.

Сабақ барысында жаңа сөздің бірнеше рет қайталануы (кемінде бес) болуы өте маңызды. Сөздің механикалық қайталануы емес, оны әртүрлі тапсырмаларды орындау барысында белсенді түрде қолдану қажет.

Біз осындай жаттығулардың мысалдарын келтіреміз.

Жаңа сөздерді басқа сөздер деңгейінде белсендіру:

1. Сөзжұмбақ (болжам сөздер сөздік).
2. Тақтадағы сөздерді алфавит бойынша дәптерге жазу (тақтада сөздер қате ретпен жазылған)
3. Суретті диктант (заттарды бейнелейтін суреттер көрсетіледі, балалар заттардың атын жазады).
4. Сөздік сөздерді буындардың өсу ретімен немесе керісінше жазу.
5. Жекешенің көпше немесе керісінше жасалуы (мұғалім – ұстаздар, бақ – бақша).
6. Басқа сөйлем мүшесінің жасалуы (қайың – қайың, шығыс – шығыс, сатушы – сату).
7. Осы сөздік сөздерді бірнеше бағандарға бөліп жазу: әріп саны бойынша; дауысты дыбыстармен; тақырып бойынша; сөйлем мүшелері бойынша; бірінші буында дауысты дыбыспен, екінші буында дауысты дыбыспен т.б.
8. Бірқатар сөздік сөздерді белгілі бір ұғымдар (қарға, торғай, қарға, әтеш, бұлбұл – құстар) астына қорытындылау.
9. Бір түбірлі сөздерді таңдау.
10. Жұрнақ арқылы жаңа сөздердің жасалуы.
11. Осы сөздік сөздерді сөзжасам сызбасы бойынша іріктеу (жазып алу): түбір мен жалғаудан тұратын; түбір мен жұрнақ; жұрнақтар; жалғаулар.
12. Осы сөздерді мағынасы жағынан тиісті басқа сөздермен ауыстыру (топ – команда, дүкен – сауда үйі, дәрігер – хирург, дос – жолдас).

Жай сөйлем деңгейінде жаңа сөздерді белсендіру:

1. Сын есім сөздері бар сөз тіркестерін ойлап табу (қызыл қызанақ, кең көше).
2. Сөз тіркесін бір сөзбен ауыстыру (көлік айдаушы – жүргізуші, кең асфальт жол – тас жол).
4. Осы сын есімдерге тиісті зат есімдерді таңдау (қызыл алма, үлкен доп т.б.).
5. Жағдайларды таңдау (Қалай оқуға болады? - жақсы, ынталы, көп).

Жаңа сөздерді сөйлем деңгейінде белсендіру:

1. Сөйлемді қосу (сөйлемде сөздік сөз жоқ).
2. Шатасқан сөйлемді қалпына келтіру (жігіттер, бақша, жылы, жиналған, және, қияр, қызанақ, бұршақ, себет).
3. Сөйлемді біртектес мүшелермен толықтыру (Сіз көкөніс дүкенінен сатып аласыз).

4. Берілген сөзбен сөйлем құрастыру.
5. Кейбір сөздерді алмастырып сөйлем құрастыру.
6. Сурет немесе суреттер топтамасы бойынша сөйлем, әңгіме құрастыру.
7. Мақал-мәтелдермен және фразеологизмдермен жұмыс.

Мәтін деңгейінде жаңа сөздерді белсендіру:

1. Жұмбақтар (жұмбақ жауаптары сөздік сөздер).
2. Мақал-мәтелдер (мақал мәтінде сөздік сөз бар, оны тап, мақалдың мағынасын түсіндір).
3. Тақырып бойынша сөздер жазу (бұл сөздік сөздерден тек аталған тақырыпқа қатысты сөздерді жазып алыңыз)
4. Берілген мәтіннен берілген сөздерді теріп жазу.
7. Жоспар бойынша әңгіме, суретті жоспар бойынша, шартты сурет жоспары, сөздік жоспар бойынша құрастыру.

8. Сурет немесе суреттер сериясы бойынша әңгіме құрастыру.

Бұл жаттығулармен жұмыс істеу әдістері өте әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы, сюжетті суреттермен жұмысты келесідей құруға болады:

- Сюжеттік сурет. Әңгімеде тек үш сөйлем болатындай етіп осы суретті айт.
- «Отбасы» сюжетті суреті. Суретті тек балалар туралы айт.
- «Балаларға қыс қызықтары» әңгімелеу суреті. Суретті келесі ретпен айтыңыз: алдымен ауа-райы қандай болды, содан кейін балалардың көшеге қалай шыққаны, содан кейін олардың қалай мінгені туралы.
- Сюжеттік сурет. Кейіпкерлерді аттарымен атай отырып, осы сурет бойынша әңгімелеу.
- Сюжеттік сурет. Бұл суретті әңгімеде мына сөздерден тұратындай етіп айт: үлпілдек кесек, дәмді сәбіз.

Зерде бұзылысы бар балалардың сөйлеу тілін дер кезінде осындай әдістермен дамыту жұмыстары, балалардың сөз қорын молайтып, олардың толыққанды әлеуметтенуінің маңызды шарты болып табылады. Бұндай жұмыс қазақ тіліне деген қызығушылықты, махаббатты оятып, оны жағдаятқа байланысты нықты етіп қолдануға тырысу қажет. Осы тұрғыдан сөйлеу тілін дамыту қазақ тілі сабағының басты мақсатының бір айғағы болады.

Ұсынылған жұмыс әдістемесі зерде бұзылысы бар оқушылардың сөйлеу тілін қазақ тілі сабағында дамытудың тиімділігін арттырып, арнайы оқытудың әдістемесін практикалық тұрғыдан біршама жақсартады. Дегенмен, бұл зерттеулер қарастырылған мәселенің барлық аспектілерін қамтымайды. Болашақта бірқатар мәселелерді шешу үшін арнайы зерттеулер жүргізу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қ. Қ. Өмірбекова, Г. С. Оразаева, Г. Н. Төлебиева, Г. Б. Ибатова Логопедия. Оқулық: Жоғарғы педагогикалық оқу орындарының дефектология бөлімдерінің студенттеріне арналған оқулық (Қ. Қ. Өмірбекованың редакциясымен) – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011.- 495 бет.
2. Дамуында түрлі ауытқуы бар балалардың сөйлеу тілі дамуының ерекшеліктері. Ибатова Г.Б., Коржова Г.М., Алматы, 2010
3. Коржова Г. М., Байтурсынова А. А. История специального образования в Республике Казахстан. Алматы, 2003.
4. Қ.Қ.Өмірбекова, С.Ж.Өмірбекова, К.Б. Бектаева. Байқау бағдарламасы көмекші мектепке арналған. Алматы, 2002, 72б.
5. Аксенова А.К. Методика обучения русскому языку во вспомогательной школе. М, 2004, 362с.
6. Гнездилов М.Ф. Методика обучения русскому языку во вспомогательной школе. М, 1965, 165с.
7. В.В.Воронкова Воспитание и обучение детей во вспомогательной школе. Под ред. М, 1991, 321с.

8. Петрова В.Г., Белякова И.В. Кто они дети с отклонениями в развитии? – М, 1998, 207с.
 9. Өмірбекова Қ.Қ, Өмірбекова С.Ж. Сөйлеу тілін тексеру әдістері. Алматыкітап, 2002
 10. Бектаева К.Б. Система работы над изложением в старших вспомогательной школы: Автореф. дисс. кан. пед. наук. М, 1982, 18 с.

ФОРМИРОВАНИЕ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА ШКОЛЬНИКОВ С НАРУШЕНИЕМ ИНТЕЛЛЕКТА

Азанбекова Г.Т.

В статье рассматривается словарная работа, проводимая по формированию и развитию словарного запаса учащихся специальной школы с нарушением интеллекта. Учитывая ограниченность словарного запаса школьников с нарушением интеллекта, его неточность, значительный приоритет пассивного словаря над активным, на уроках казахского языка в специальной школе раскрыты следующие задачи работы со словом: обогащение словарного запаса, уточнение значений слов, выученных, но неправильно употребленных детьми, активизация словаря. Введение нового слова в активный словарь не только выполняет задачи по обогащению речи учащихся, но и развивает когнитивные функции, способствуя развитию других психических процессов. Рассмотрены некоторые методы и приемы работы со словом на уроках казахского языка в средних классах специальной школы.

Ключевые слова: *нарушение интеллекта, познавательная деятельность, развивающая деятельность, фонетико – фонематическое восприятие, словарный запас, активный словарный запас, звукопроизношение.*

FORMATION OF THE VOCABULARY OF SCHOOLCHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

G. Azanbekova

The article discusses the vocabulary work carried out on the formation and development of the vocabulary of special school students with intellectual disabilities. Taking into account the limited vocabulary of schoolchildren with intellectual disabilities, its inaccuracy, the significant priority of the passive dictionary over the active one, the following tasks of working with the word are revealed in Kazakh language lessons at a special school: vocabulary enrichment, clarification of the meanings of words learned but incorrectly used by children, activation of the dictionary. The introduction of a new word into an active dictionary not only fulfills the tasks of enriching the speech of students, but also develops cognitive functions, contributing to the development of other mental processes. Some methods and techniques of working with the word in the lessons of the Kazakh language in the middle classes of a special school are considered.

Key words: *intellectual impairment, cognitive activity, developmental activity, phonetic and phonemic perception, vocabulary, active vocabulary, sound*

ХОРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ДЫБЫС ҮНДЕСТІГІНІҢ НЕГІЗГІ ӘДІСТЕРІ

Акхожин С.А., Балтабек І.Б.

Бұл мақалада хорды ұйымдастырудағы дыбыс үндестігінің негізгі әдістері, үн тазалығы жақсы дамыған білімгерлер кез-келген әуендерді лезде қағып алып орындайды. Осы орайда үн тазалығының жас өспірімдер бойында қалыптастырудың маңызы зор. Демек, дем алу мен шығару, атаканың түрлері, дыбыс жүргізу мәнері, тізбекті дем алу, осының барлығы үн тазалығын дұрыс жолға қоюдың бірден-бір негізгі әдіс тәсілдері.

Кілт сөздер: *Хор, орындаушылық шеберлік, дем алу, хор үйірмесі, ұжымдық тәрбие, музыка тыңдау, музыкалық психология.*

Қазіргі кезең педагогикасында жалпы музыкалық білім берудің мақсаты оқушылардың музыкалық мәдениетін жалпы рухани мәдениетінің бөлігі қалыптастыру және дамыту қарастырылады. Музыка тілі - басқа өнер саласымен салыстырғанда күрделі тіл.

Оқушылардың музыкалық мәдениеті деген ұғым өте кең және ол әртүрлі түрленуі мүмкін. Мысалы Д.Б.Кабалевский ол ұғымның мазмұнына бірінші орынға: «...музыка тірі, бейне өнері, өмірден туған және өмірмен ажырамастай байланысқан деп қабылдайтын қабілеттілік, - ол «ерекше музыкалық сезім» өзін көңіл – күйіне елітіп алатын және ондағы жақсыны жаманнан ажыратып, музыкалық сипатын есту анықтап, сол музыканың сипаты мен орындалуының сипатының арасында байланысты сезіну қабілеті, ол таныс емес музыканың авторын есту арқылы ажырата әуендік ырғақтары арқылы алу...» Осылайша Д.Б.Кабалевский музыкалық сауаттылық кең мағынада алғандағы мәнін көрсеткен. Онсыз музыкалық мәдениет қалыптаса алмайды. Автордың ойынша балалардың музыкалық шығармашылық жағын да дамыту маңызды. Жалпы музыкалық білім берудің осы келтірілген қағидасымен шындалып отандық педагог – музыканттар түгелдей келіседі. Алайда өздерінің оқыту қағидалары автор музыкалық білім берудің белгілі бір жақтарын бөліп алып толығырақ қарастырады.

«Музыка» пәнінің мақсаты білім алушылардың музыкалық мәдениетін тәрбие берудің азаматтық тұлғасын, көркемдік талғамы мен шығармашылық қабілетін қалыптастырып алған білімдерін сабақта және өмірде пайдалана білуіне негізделген. Психология және педагогикада шығармашылық, іс – әрекеттік көзқарас аясында көптеген жағдайлардың салдар логикасында іс – әрекет процесі ретінде, әрекеттің амал – тәсілі, әрекеттің нәтижесі ретінде сарапталады (И.В.Страхов, Ю.Б.Борев, С.Х.Рапппорт және т.б.). Психолог Л.С.Выготский шығармашылықты «қоршаған ортаның шығармашылық әрекетпен жасаған қайсібір заты болсын, адамның ойымен, сезімімен құрылған нәрсе болсын, әйтеуір бір жаңа нәрсені жасайтын іс – әрекет ретінде қарастырады». С.Л.Рубинштейн болса, шығармашылықтың адамның тарихи даму барысындағы ғылым мен өнерде жаңа бір ерекше нәрсені жасайтын әрекеті ретінде анықтайды. О.К.Тихомиров шығармашылық әрекетінде мақсатты болжамға аса мән береді. Я.А.Пономарёвтың пікірінше шығармашылық деген дамыту, жаңа құрылымның, жаңа іс – әрекет тәсілдерінің пайда болуы.

Педагогикалық технологиялар көп түрлі болуына қарамастан, олардың іске асырудың екі ғана жолы бар. Біріншісі – теориялық негізде орындалуы (В.Б.Беспалько, В.К.Дьяченко және т.б.), екіншісі – тәжірибемен жүзеге асуы (Е.Н.Ильин, В.Ф.Шаталов, және т.б.).

Болашақ музыка мұғалімі кәсіби қызметінде музыка сабағын өткізуімен қатар «әр сынып – хор» - деген қағиданы ұстанып, әр сынып оқушыларына хормен ән айтқызып, мектеп хорын ұйымдастырып, оған жетекші дирижер болады. Сол себепті, студентке хордың, хор дирижерлау өнерінің тарихынан бастап оны меңгеруге қажетті техникалық және орындаушылық әдіс – тәсілдерді үйрете отырып, оның музыкалық деңгейін өсіру бағытының қалыптастырылуы қамтылады.

Хор дирижерлау музыкалық пәндер жиынтығында негізгі пәндердің бірі болып саналып, бұл пәнді барлық студенттер 4 жыл бойы өтеді. Хор дирижерлау пәні әр студентпен жеке – дара сабақ түрінде жүргізілетіндіктен студентке білім берумен қатар, оның мінез – құлқын зерттеп, тәрбиелеуге қажетті жағдай туғызады.

Студенттер контингентінің музыкалық дайындығының деңгейі әртүрлі болғандықтан оқу жоспары әр студентке жеке құрастырылып, онда оның музыкалық қабілеті, тапсырманы меңгері дәрежесі мен жеке басының ерекшеліктері есепке алыналы.

Оқу жоспарында негізгі оқу материалы (түрлі және әртүрлі формадағы шағын көлемді хор шығармалары), дағдыларды қалыптастыратын жаттығулар және мектеп әндері қамтылады. Сонымен қатар, күнделікті жұмыста, студенттің өзбетінше шығармаларды талдап үйренуі, партиураны оқи отырып ойнауға және музыкалық әдебиеттермен танысуы талап етіледі.

Аспаптың үні адам дауысынан (хордан) әлдеқайда қатты болатынын ескеріп, шығарманы сүйемелдеу кезінде дыбыс күшін үнемі қадағалап отыру шарт. Мысалы, жоғары регистр дыбысты қаттырақ шығарып, ал төменгі регистрде керісінше ақырынырақ ойнаға жөн. Сонымен қатар, оқытушы аудиторияда тек аспапта сүйемелдеуші ғана емес ол әрі жетекші әрі хор басқарушы қызметін де атқаратынын естен шығармауы керек. Ол бір мезгілде аспапта ойнап, хормен әндетіп немесе бас изеу арқылы хордың басталуымен аяқталуын тыныс алатын жерлерін көрсетіп отырады. Бұған қоса шығарманың сөздері анық, тыңдаушыларға түсінікті болуын, шығарманың мәнерлі әрі өз бабында көркем орындалуын әрдайым қадағалайды. Ол үшін өзі де өнді сезіммен беріле орындап, оқушыларды ойнауымен, әдемі дауысымен, нақтылы дирижерлік қимылдармен еліктіріп отырғаны жөн.

Рас, бұл тұста басты мәселе музыкалық репертуар таңдауға келіп тіреледі. Тандалған шығарма көпшілікті қызықтырмауы мүмкін. Сондықтан, орындағанда шығарманың барынша көркем, тыңдаушыға эстетикалық әсер ететіндей қуатты болғаны жөн. Екіншіден, шығарма оны орындайтын хор ұжымына лайықталып қайта өңделуі шарт. Сол кезде шығарманың барынша көркем, әрі ыңғайлы орындалуы назарда ұсталады. Осыдан барып өзге көркемдік талаптарға көшуге болады.

Жалпы хор дегеніміз не? Реті келген соң бұл мәселеге де тоқтала кетелік. Біз әдетте хор деп көп адамның бір мезгілде ән салуын айтамыз. Осы дұрыс па? Әрине, жоқ. Хор дегеніміз унисондық түрде ән салу емес, көп дауыстардың бір – бірімен өріле отырып үндесуі. Яғни, хор дегеніміз – ән салудың көп дауысты жүйесі, әнді көркемдеп айтудың құралы. Келешекте осыны мықтап ескергеніміз жөн. Сонда барып хорға деген көзқарас та өзгере бермек.

Хор жетекшісі орындаушыларға батыл тік қарп, бет – пішіні ашық, мимикалық қозғалыстарды шығарады.

Шығарманың мазмұнына сай (мысалы: қаспен, көзбен, иек, баспен көрсету) пайдаланып қолдана білуі керек. Қолдың қимыл – қозғалыстары біркелкі тез, бірақ аса қатты құлашталмай үнемді дәл және нақты болуы талап етіледі. Дирижер орындалатын музыка шығармасының партитурасын жатқа біліп, бір дауысты екі, үш, төрт дауысты хорды басқарғанда оның әр дауысын жақсы естіп, қате дыбыстарды түзеп, оларды жеке орындап көрсете білуі керек. Оның ерні дикциялық жағынан жаттыққан, ешбір дыбыссыз – сөйлей алатын қалыпқа дағдыланған, есту сезімі жақсы жетілген, дамыған дәрежеде болуы өте маңызды.

Әнші үшін тыныс алу органдарының денсаулығы мен гигиеналық нормаларға сәйкес келетін дұрыс тыныс алуды игеру қаншалықты маңызды екендігі айқын. Мұндай тыныс әншіні дауыстық органдардың денсаулығын ғана емес, сонымен қатар жүйке жүйесі мен дененің денсаулығын да қамтамасыз етеді. Сондықтан, белгілі бір әншілік тыныс алу туралы мәселені шешпес бұрын, жалпы тыныс алу гигиенасын атап өту керек. Тыныс алу, дем алу және дем шығару, мұрын арқылы жасалу қажет.

Егер мұрын арқылы тыныс алу оның қуысының қандай да бір ауруына байланысты қиын болса, ларингологпен кеңесу керек. Қарқынды бұлшықет кернеулерімен, мысалы, ауыр физикалық жұмыс, жүгіру, күрес және басқа спорт түрлерімен, сондай-ақ ән айту

кезінде кейде мұрын арқылы тыныс алу қиынға соғады. Мұндай жағдайларда ауыз арқылы тыныс алу қажет. Тыныс алу өкпеге жеткілікті мөлшерде ауа ағынын қамтамасыз етуі керек, осылайша организм өзіне қажетті оттегін алады. Тыныштықта тұрған адамның өкпесі арқылы минутына 6-8 литр ауа өтеді, ал үлкен физикалық кернеу кезінде минутына 100 литрден асады. Сондықтан, физикалық күш жұмсау кезінде артериялық қандағы оттегінің мөлшері азаймауы үшін тыныс алу міндетті. Мұны, ең алдымен, ауыр физикалық жұмыстарды орындайтындар, сондай-ақ спортшылар ескеруі керек.

Әншілер, әсіресе тәжірибесіз әншілер, арнайы жаттығулармен тыныс алуды дамытып, күшейтіп, тыныс алу жаттығуларын жасауы керек. Дамыған шартты рефлексстер болашақта физикалық кернеу, күш жұмсау кезінде тыныс алу органдарына түсетін үлкен жүктемені оңай жеңуге мүмкіндік береді. Тыныс алу жаттығуларының көптеген нұсқалары бар. Әнші үшін іштің және диафрагманың бұлшықеттерін күшейтетін гимнастиканы ұсынуға болады, яғни денеге арналған барлық жаттығулар қозғалыс амплитудасының жоғарылауымен және қолдың немесе аяқтың қимылымен, отыру немесе тұру кезінде. Ән айту кезінде тыныс алудың өзіндік ерекшеліктері бар. Ән айту кезінде қандай дем алған дұрыс – ауыз арқылы немесе мұрын арқылы ма деген дискуссия ұзақ талқыланды. Гигиеналық тұрғыдан, жоғарыда айтылғандай, мұрын арқылы дем алған жөн.

Бұл сонымен қатар мұрын қуысында арнайы рецепторлар болғандықтан ұсынылады, соның арқасында мұрын арқылы тыныс алу кезінде бронхиолалардың рефлекторлық кеңеюі жүреді. Бірақ вокалдық тәжірибеде ауыз арқылы тыныс алу қажет. Фонация процесінде мұрын арқылы жылдам тыныс алу мүмкін емес, егер олар қолданылса, бұл теріс құбылыстарға әкеледі – дауыс жүргізу (голосоведение) бұзылады және қиын болады.

Санитарлық нормаларға сәйкес келмейтін жағдайларда ән айту (декорациядан шыққан шаң, сахнаның суық ауасы, суық мезгілде ашық ауада өнер көрсету және т.б.) әншіден оның тыныс алу жолдарының сыртқы тітіркенулерге қатысты тұрақтылығын талап етеді.

Мұндай тұрақтылықты арнайы шынықтыру арқылы (закаливание) ғана алуға болады. Өткеннің вокал өнерінің ең жақсы өкілдері тыныс алу кезінде фонация үшін алынған ауа мөлшері минималды болуы керек деген қорытындыға келді, бірақ бұл ауа кез-келген ұзақтықтың вокалды фразасына жеткілікті болатындай жақсы сақталуы керек. Мұндай қорытынды іс жүзінде толығымен расталады және физиологиялық негіздемесі бар. Көлденең жолақты тыныс алу бұлшықеттері тыныс алу актісінде үлкен рөл атқарады.

Бірақ оның дұрыс жұмысы, трахея мен бронхтың тегіс бұлшықеттерінің жұмысымен үйлескенде ғана дұрыс тыныс алу және дем шығару қамтамасыз етілуі мүмкін. Минималды тыныс алу пайдалы, өйткені ол жолақты тыныс алу бұлшықеттерін жақсы жаттықтырады, өкпенің артық ауамен жүктелуіне жол бермейді және осылайша кеуде, іш, трахеяның тегіс бұлшықеттері, бронхтар мен вокальды бұлшықеттердің қалыпты үйлестірілуіне ықпал етеді.

Бұл жағдайда әншілік тыныс алуды ең жақсы реттеуге қол жеткізу оңай. Бұл жағдайда бірінші, екінші ретті шартты рефлексстер жасалады. Мысалы, тыныс алу бұлшықеттерінің кернеу сезімі белгілі бір сападағы дауыс дыбысын қабылдаумен байланысты. Жақсы дамыған шартты рефлексстер болашақта ең аз тыныс алуды сәтті қолдануға мүмкіндік береді.

Мысалға, іс тәжірибе кезінде білімгерлер өздері мағынасын жақсы түсінетін және әуендерінің әдемі әндерін бар ниеттерімен орындады. Мысалы: М.Егінбаевтің «Алтын ордам туған жер», И.Нүсіпбаевтің «Жас дәуірдің түлегіміз» және Н.Тілендиевтің «Өз елім», Ә.Бейсеуовтің «Армандастар» т.б. әндерінің мағыналарын олардан сұрағанда, білімгерлер бұл ән өздеріне арналғандықтарын, олардың жадырап, жайнап өтіп жатқан өмірлері туралы екенін айқын айтып беріп отырады. Ал, екінші әнде Отанды қорғау туралы екенін айтады.

«Той бастар», «Туған жер туралы толғау», «Қазақстан қыран дала», «Достық» т.б. әндерді білімгерлерге үйрету барысында үн тазалықтарын қалыптастыру негізгі міндет болып табылады. Үн тазалығын қалыптастыру - бұл естілген әуенді дыбыстау мүшелері арқылы сол қалпында дұрыс орындату.

Үн тазалығы жақсы дамыған білімгерлер кез-келген әуендерді лезде қағып алып орындайды. Осы орайда үн тазалығының жас өспірімдер бойында қалыптастырудың маңызы зор екенін көріп отырмыз. Демек, бастапқыда айтылып кеткен, дем алу мен шығару, атаканың түрлері, дыбыс жүргізу мәнері, тізбекті дем алу, осының барлығы үн тазалығын дұрыс жолға қоюдың бірден-бір негізгі әдіс тәсілдері.

Үн тазалығына дикция мен орфоэпия, шығарманы көркемді түрде орындау т.б. мәселелер сырт қалмауы керек. Қорыта айтатын болсақ, жоғарыда айтып кеткен ережелерді сақтай отырып, әндерді білімгерлерге орындатсақ, ол шығармалардың үлкен тәрбие берері сөзсіз.

Әр балаға жеке тұлға ретінде қарап, өзіне тән санасы еркі, өзіндік әрекет жасай алатын ортасы бар екенін ескере отырып, оқушының білімге, ғылымға деген ынтасын арттыру, ақыл – ой қабілетін, диалектикалық дүниетанымын, өмірлік мақсат – мүддесін айқындауға, жеке басының қасиеттерін дамытып, оны қоғам талабына сай іске асыруға көмектесу жасөспірімдердің үздіксіз оқу – тәрбие процесінің ғана жемісі болып табылады.

Қорыта айтқанда: Біз алдымен жеке тұлғаның әлеуметтік, құзіреттілігін, шығармашылығын дамытуымыз керек. Сол арқылы ұжымдық зерттеуге қол жеткізіп, яғни оқушының өзін – өзі басқарудағы әлеуеті артуы сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. М.Ахметова, Ән өнері және уақыт. Алматы Өнер, 2009ж
2. А.Жұбанов, Замана бұлбұлдары, Алматы 2012ж.
3. А.Жұбанов, Ғасырлар пернесі, Алматы 2016ж.
4. Певческий голос и методика его постановки МУЗГИЗ, М. / Органов П., 2015
5. Рефлексы головного мозга / Сеченов И. М. – изд. Академии наук, 2017

ОСНОВНЫЕ ПРИЕМЫ ЗВУКОВОЙ ГАРМОНИИ В ОРГАНИЗАЦИИ ХОРА

Акхожин С. А., Балтабек И.Б.

В данной статье рассматриваются основные приемы звуковой гармонии в организации хора, Учащиеся с хорошо развитой ясностью голоса могут моментально петь любые мелодии. В связи с этим очень важно формировать чистоту голоса у молодежи. Поэтому вдох и выдох, виды атаки, манера проведения звука, цепное дыхание — все это единственные основные приемы исправления вокальной чистоты.

Ключевые слова: *Хор, исполнительское мастерство, дыхание, хоровой кружок, коллективное воспитание, слушание музыки, музыкальная психология*

THE MAIN TECHNIQUES OF SOUND HARMONY IN THE ORGANIZATION OF THE CHOIR

S. A. Akhozhin, I.B. Baltabek

This article covers the basic methods of sound harmony in the organization of the choir, Students with well-developed vocal clarity can sing any tunes instantly. In this regard, it is very important to form the purity of voice in young people. Therefore, inhalation and exhalation, types of attack, the manner of conducting sound, chain breathing, all these are the only basic methods of correcting vocal purity.

Key words: *Chorus, performing skills, breathing, choral circle, collective education, listening to music, musical psychology*

ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ ДЕЙСТВИЯ СЛЕДОВАТЕЛЯ ПРИ РАССМОТРЕНИИ ДЕЛ О ПРЕВЫШЕНИИ ПРЕДЕЛОВ НЕОБХОДИМОЙ ОБОРОНЫ

Элекбаева М.М.

В научной статье рассматривается правовая характеристика процессуальных действий органа досудебного расследования при рассмотрении дел о превышении пределов необходимой обороны.

Основой написания данной статьи послужил факт того, что в ходе следственных действий со стороны должностных лиц зачастую допускается ряд нарушений норм уголовного процессуального законодательства Республики Казахстан требующих дополнительного рассмотрения.

Ключевые слова: *необходимая оборона, следственные действия, закон, Конституция РК, судебная экспертиза, улики, ходатайство.*

В практике мы часто сталкиваемся с понятием «необходимая оборона». Но мало кто может дать правовую оценку значению данного понятия. Зачастую, как показывает практика, лицо совершившее преступление занимает так называемую, удобную позицию самообороны во избежание наказания, тем самым скрыв мотив своего преступного умысла или иных своих корыстных побуждений. Безусловно, каждый гражданин нашей республики имеет право защищать свои права и свободу и не только личные, ну и права другого лица, а так же, общества, если грозит какая либо опасность со стороны нарушителя. Ведь это является гражданским правом и гражданским долгом каждого из нас перед государством, перед обществом. Исходя от этого можно уверенно сказать что общество есть и будет пока есть государство, а законы защищающие права и свободу человека наглядное свидетельство этому.

Мы живем в правовом государстве и как трактует Конституция РК - основным богатством республики является человек и его жизнь. В статье 13 Конституции РК говорится о том, что каждый имеет право защищать себя любыми способами [1]. Но человек должен учитывать тот факт что, нельзя при этом нарушать права иного лица. Что это значит? Это значит что, никто не вправе посягать на жизнь, здоровье, имущество, жилище и иные охраняемые законом права и интересы человека. Бывают такие ситуации, когда человек защищая интересы другого человека, сам оказывается в трудной ситуации. Этому может послужить стечение обстоятельств, как например, оказался не в том месте, не в тот час. Например, заметив что в общественном месте избивают человека, любое мимо проходящее лицо проявит инициативу чтобы разнять и защитить на тот момент жертву нападения, тем самым предотвратить последствия которые повлекут за собой какую-либо ответственность против личности или же против общества. Да, возможно будет много противоречивых мнений таких как: можно было бы не применять силу, можно и пройти мимо и так далее. Если не применять силу человек может пострадать сам, пройти мимо это тоже своего рода ответственность за пренебрежительное отношение. От этого и исходит то что, третье лицо, не имеющее отношение к данному инциденту так же становится объектом нападения. Соответственно здесь срабатывает инстинкт самосохранения, человек в данном случае будет обороняться, это и называется необходимой обороной.

В Уголовном кодексе Республики Казахстан в статье 32 ч.1 повествуется следующее: необходимая оборона не влечет за собой уголовную ответственность, если, при необходимой обороне не были допущены превышения пределов необходимой обороны [2]. Уголовным законодательством необходимая оборона, как раз таки допускается, потому что она трактуется как действие общественно не опасное, а наоборот действие полезное для социума. Так же правом необходимой обороны может пользоваться группа лиц ну или

категория лиц в сфере своей профессиональной деятельности. Об этом говорится в Законе РК «Об органах внутренних дел Республики Казахстан», а так же данной привелегией могут пользоваться и военнослужащие органов национальной безопасности.

Не секрет что в обществе несмотря на прозрачность всей системы приветствуется ряд нарушений и давление со стороны уполномоченных органов. Являясь общественным защитником на тот момент, я стала свидетелем многих нарушений, таких как: извлечение личной выгоды, клевета, неправильное разъяснение закона, не владение процессуальными документами, угроза, не правильная квалификация статей, не предоставление копий протоколов, отказ о принятии заявления от пострадавших лиц, и грубая ошибка состоящая в истечении срока при назначении судебной экспертизы и многое другое [3].

Хотелось бы привести наглядный пример, с которым столкнулась в реальной жизни, данная ситуация произошла весной текущего года. Трое неизвестных мужчин в состоянии алкогольного опьянения по дороге встречают двух девушек. Между ними произошла потасовка, после чего один из мужчин насильно пытается посадить одну из девушек в машину, при этом применяя силу. Одна из девушек видя всю картину заступает за что получает неоднократные удары. Первой девушке удается убежать и скрыться в доме у одного из жителей населенного пункта. Позвонив одному из друзей, девушка просит о помощи. На помощь приходит друг девушки, который решил их разнять, впоследствии чего становится объектом нападения, после чего между ними завязалась драка. К этому времени на место происшествия уже приехал участковый инспектор, собрались свидетели, присутствовал медицинский сотрудник. На тот момент человек, из-за которого все и произошло (сейчас по делу проходит как потерпевший) признает свою вину, приносит извинения, на этом по примирению обеих сторон все разъезжаются. Отмечу, все это происходило в общественном месте около 20:00 вечера, на следующий день в 17:00 в состоянии алкогольного опьянения потерпевший Р. поступает в больницу с разными телесными повреждениями.

Теперь рассмотрим процедуру поступления заявления в правоохранительные органы, и как в целом развивался ход следственных действий. Во-первых хочу сделать акцент на действие участкового инспектора, с его стороны должны были быть приняты меры. В своей компетенции участковый инспектор как минимум должен был взять объяснительную с обеих сторон, доложить о происходящем высшестоящим органам. Во-вторых, заявление поступает спустя четверо суток. В третьих заявление пишет не сам пострадавший, а его родственница. Как указано в ст. 408 УПК РК согласно требованиям заявление о деле возбуждается чисто с подачи заявления самого потерпевшего или его законного представителя. В четвертых есть понятие встречная жалоба. В ч.8 ст. 408 УПК РК, а так же ч.3 ст.411 УПК РК поясняется следующее: если на жалобу потерпевшего лица поступает встречная жалоба, то при делопроизводстве нужно учитывать тот факт что обе жалобы связаны предметами уголовного дела. Соответственно обе жалобы объединяются в одно производство и при рассмотрении уголовного дела оба лица выступают в одном и том же процессе не только в качестве пострадавших, но и в качестве виновного (подсудимого) [4]. В пятых, на пятый день у пострадавшего не следователь, который ведет дело, а оперуполномоченный берет не заявление, а показания. В шестых, у пострадавшего не были сняты побои, не было проведено медицинское освидетельствование, что является обязательным даже если на теле потерпевшего нет никак признаков избиения. Ну и в седьмых это квалификация статьи. Без каких-то иных следственных действий следователь ссылаясь на заявление третьего лица и показания потерпевшего возбуждает уголовное дело по ст.106 Уголовного кодекса РК (данная статья, как известно это умышленное причинение тяжкого вреда здоровью) признают гражданина М. виновным, хотя, по делу он должен был проходить как свидетель имеющий права на защиту. При этом на руках не имея доказательств, таких как заключение медицинской экспертизы, медицинское освидетельствование, снятия побоев и иных других доказательств и показаний свидетелей следователь нарушает конституционные права человека. Было бы более разумней, если бы изначально было возбуждено дело по ст. 293

Уголовного кодекса РК (хулиганство), а дальше вести уголовное дело и входе следственных действий при вновь открывшихся иных доказательствах, если было установлено что потерпевшему был нанесен действительно тяжкий вред здоровью уже переквалифицировать на статью 106 Уголовного кодекса РК. Так же хотелось бы отметить что, во время допроса были взяты показания у свидетелей и у самого обвиняемого, были взяты показания у лиц причастных к данному делу. Заявление от пострадавших лиц (девушек) не принималось в связи с тем что, со слов следователя в них нет состава преступления, так же не предоставление копий протоколов, что является обязательной процедурой, не включение в протокол материалов являющихся уликами (фото, видео-материалы). Спустя некоторое время по ходатайству адвоката был проведен ряд следственных действий, назначены повторные экспертизы, заново провели допрос, составили очную ставку, на основании чего и было выявлено множество искаженных фактов. Дело заново было пересмотрено и на текущую дату рассматривается по статье 107 ч.71 УК.

В данном деле много фактов, о которых стоит задуматься. Человек покидает место происшествия целым и невредимым, через сутки попадает в больницу в тяжелом алкогольном опьянении. От этого и исходит вопрос, где гарантия что он не получил травмы уже находясь абсолютно в другом месте? Где гарантия того, что он в состоянии алкогольного опьянения не упал и тем самым не получил какую-либо травму. Вопросов очень много и к сожалению найти на них ответ и доказать правоту порой бывает очень сложно. Причина этому одна - халатное отношение уполномоченных лиц. Если бы это все грамотно и последовательно устанавливалось, на мелкие обстоятельства уделяли бы больше внимания, возможно результат был бы абсолютно другим.

В уголовном делопроизводстве главную роль играет следователь. Следователь является независимым лицом он наделен широкими полномочиями, ведь это очень ответственная и сложная работа. Чтобы стать успешным следователем, необходимо иметь аналитический склад ума, гибкость мышления и быть эрудированным, следователь не должен забывать о гуманизме. Для высококачественной работы надо уметь правильно, четко выражать мысль, формулировать мысль и отстаивать свое мнение. Человек, обладающий такими качествами может быть лидером своей профессии.

В качестве решения проблем предлагается следующее:

- следователь помимо сдачи государственных тестов, должен сдавать тесты на знание государственного языка, в целях исключения ряда грамматических ошибок и недочетов;

- необходимо осуществлять постоянную проверку на знание должностных инструкций, Закона о служебной этике государственных служащих, а также проверке на полиграфе;

- повышать квалификацию следователей, на основе семинаров обмениваться опытом с сотрудниками других регионов, стран;

- необходимо проводить мониторинг проделанной работы следователя.

Указанные предложения позволят сформировать в следователе чувство ответственности при осуществлении им своей работы.

Обобщая вышеизложенное, хотелось бы процитировать известного французского писателя, моралиста, сатирика Жана Лабрюйера: «Наказанный преступник — это пример для всех негодяев, а невинно осужденный — это вопрос совести всех честных людей» [5]. Конституция РК создает платформу для благоприятной жизнедеятельности и развития социума. Казахстанское общество всесторонне развивается и движется уверенными шагами вперед. Все достижения нашего государства – это конкретный результат действия Конституции РК и принятого на её базе законодательства, которое является обязательным к исполнению.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Конституция Республики Казахстан. 30.08.1995 г. (с изменениями и дополнениями от 08.06.2022 г.) // www.zakon.kz

2. Уголовный кодекс Республики от 2014 года № 133 (27754). (с изменениями и дополнениями от 01.01.2022 г.) // www.zakon.kz

3. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. (с изменениями и дополнениями от 16.01.2022 г.) // <https://zakon.uchet>

4. Уголовный процессуальный кодекс Республики Казахстан от 2014 года № 133 (27754). (с изменениями и дополнениями от 01.01.2022 г.) // www.zakon.kz

5. Француа де Ларошфуко «Максимы и моральные размышления. Жан де Лабрюйер. Характеры». Первое издание/ <https://www.kritika24.ru/page>

ТЕРГЕУШІНІҢ ҚАЖЕТТІ ҚОРҒАНЫС ШЕГІНЕН АСЫП КЕТУ ТУРАЛЫ ІСТЕРДІ ҚАРАУ КЕЗІНДЕГІ ІС ЖҮРГІЗУ ӘРЕКЕТТЕРІ

Әлекбаева М.М.

Ғылыми мақалада қажетті қорғаныс шегінен асып кету туралы істерді қарау кезінде сотқа дейінгі тергеп-тексеру органының іс жүргізу әрекеттерінің құқықтық сипаттамасы қарастырылады.

Осы мақаланы жазудың негізі болып лауазымды адамдар тарапынан тергеу әрекеттері барысында Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормаларын бірқатар бұзушылықтарға жиі жол берілетіндігі болды.

Кілт сөздер: қажетті қорғаныс, тергеу әрекеттері, заң, ҚР Конституциясы, сот сараптамасы, дәлелдемелер, өтініш.

PROCEDURAL ACTIONS OF THE INVESTIGATOR WHEN CONSIDERING CASES OF EXCEEDING THE LIMITS OF NECESSARY DEFENSE

M. Alekbayeva

The scientific article examines the legal characteristics of the procedural actions of the pre-trial investigation body when considering cases of exceeding the limits of necessary defense.

The basis for writing this article was the fact that in the course of investigative actions by officials, a number of violations of the norms of the criminal procedural legislation of the Republic of Kazakhstan are often allowed to require additional consideration.

Key words: necessary defense, investigative actions, law, Constitution of the Republic of Kazakhstan, forensic examination, evidence, petition.

ӘОЖ 376

10.53355/ZHU.2023.106.1.007

БОЛАШАҚ АРНАЙЫ ПЕДАГОГТАРДЫ ДАЯРЛАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІҢ РӨЛІ

Алибаева Н.А., Галиева А.Н.

Мақала болашақ арнайы педагогтардың кәсіби даярлау жүйесіндегі эмоционалды интеллекттің рөлін негіздеуге арналған. Мақалада «эмоционалды мәдениет», «эмпатия» ұғымдарына талдау жасалды. Эмоционалды интеллектке өлшеуге байланысты модельдер қарастырылды.

Кілт сөздер: эмоционалды интеллект, эмоционалды мәдениет, эмпатия, кәсіби даярлық,

Эмоционалды интеллект – өз эмоцияларын, сондай-ақ басқа адамдар мен топтардың эмоцияларын бағалау және басқару қабілетін сипаттайды. Эмоционалды интеллект әдетте эмпатиямен байланысты, өйткені бұл сіздің жеке тәжірибеңізді басқалардың тәжірибесімен байланыстыру қабілетімен байланысты. Эмоционалды интеллектісі жоғары адамдар өздерін жақсы біледі және басқалардың эмоцияларын сезіне алады.

Қазіргі қоғамның дамуы болашақ арнайы педагогтарды даярлау жүйесіне және олардың кәсіптік білім беру сапасына жаңа талаптар қояды. Қазіргі қоғам көптеген қасиеттерімен ерекшеленетін білім беру саласындағы жоғары білікті мамандарға мұқтаж, олардың арасында ең бастысы – еңбек нарығының өзгеретін жағдайларындағы эмоционалды тұрақтылық пен кәсіби ұтқырлық болып табылады.

Қарым-қатынастар саласында жұмыс істейтін маманның кәсіби қызметінің жоғары деңгейі көбінесе өз эмоцияларын түсіну және айналасындағы адамдардың эмоцияларын түсіне алу қабілетіне байланысты. Бұл дағдылар бірқатар сабақтас дағдылармен бірге педагогтың эмоционалды интеллектісін дамыту арқылы қалыптасады.

В.Вунд – психологиялық ғылымдағы "эмоциялар" терминінің авторы, эмоцияларды сезімдердің идеяларды қалыптастыруға тікелей әсерімен және қалыптасқан көзқарастар мен идеялардың сезімдерге әсерімен сипатталатын өзгерістер ретінде қарастырады [2].

"Эмоционалды мәдениет" ұғымын қарастырсақ, арнайы педагогтарға қатысты оның мәні туралы айтатын болсақ, білім беру саласындағы маманның эмоционалды мәдениеті бойынша біз болашақ арнайы педагогтың эмоцияларының дамуы, эмоцияларды талдауы, оларды басқаруы, психологиялық көмекке мұқтаж адамдарға эмоционалды қолдау көрсету дағдылары туралы білімдер жүйесінен тұратын кешенді білім беруді қарастырамыз. Болашақ арнайы педагогтың эмоционалды мәдениетінің осы компоненттерін дамыту оның эмоцияларының ашықтығы мен эмпатияны дамытуға ықпал етеді[4].

Эмоционалды интеллект моделі 5 компоненттен тұрады:

1. Өзін-өзі тану – бұл өзін, оның әлсіз және күшті жақтарын және осы түсінікке сүйене отырып, шешім қабылдау қабілетін толық түсіну.
2. Өзін-өзі бақылау – бұл сіздің эмоцияларыңызды басқару қабілеті.
3. Эмпатия – бұл басқа адамдардың сезімдері мен эмоцияларын түсіну қабілеті, өздерін олардың орнына қою мүмкіндігі.
4. Әлеуметтік дағдылар – қарым-қатынастар мен байланыстарды шын жүректен құру, қамқорлық жасау, қызығушылық таныту және жанжалдарды шешу қабілетіне негізделген.
5. Мотивация – алға қойған мақсаттарға жету, бастама көтеру және өз құндылықтарын қорғау қабілеті[5].

Болашақ арнайы педагог ерекше оқу қажеттілігі бар оқушыларды жақсырақ түсіну және қарым-қатынас жасау үшін ғана емес, сонымен қатар ерекше оқу қажеттілігі бар оқушыларға эмоционалды интеллект элементтерін беру үшін эмоционалды интеллектке ие болуы керек, осылайша олар басқалармен сәтті қарым-қатынас жасай алады. Басқаша айтқанда, олар тек пәндік интеллектті ғана емес, сонымен бірге баланың эмоционалды интеллектісін де дамытады.

Өз эмоцияларын басқару және бақылау болашақ арнайы педагогтардың маңызды кәсіби қабілетін құрайды, өйткені олардың қызметі денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалармен және олардың ата-аналарымен тұлғааралық қарым-қатынас орнату болып табылады. Сондықтан арнайы педагогқа өз эмоцияларының табиғатын түсіне білу, басқалардың эмоцияларын объективті түрде түсіндіре білу және кәсіби қызметте максималды нәтижеге жету үшін оларды басқаруға тырысу өте маңызды.

Қарым-қатынастар жүйесіндегі эмоциялардың рөлін түсіну "эмоционалды интеллект" ұғымының пайда болуына әкелді, бұл жеке тұлғаның "дұрыс шешім қабылдауға және эмоционалды ақпаратты интеллектуалды өңдеу нәтижелері негізінде әрекет етуге" мүмкіндік беретін білімі, дағдылары мен дағдыларының жиынтығы болып табылады [6].

Дамыған эмоционалды интеллекттің болуы адамға басқа адамдарды неғұрлым тұтас және объективті қабылдауға, адамның толық сипаттамасын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Болашақ арнайы педагогтың эмоционалды құзыреттілігі үшін мынадай салалар ең өзекті болып табылады:

- педагогтың өзін-өзі басқару қабілеті;
- педагогтың басқалармен қарым-қатынасты басқару қабілеті.

Ғалымдармен эмоционалды интеллектті өлшеу үшін модельдер жасалған болатын. Ең танымалдарының бірі – 2001 жылы Константинос В.П. жасаған қасиеттерге негізделген модель. Ол мінез-құлық бейімділіктері мен қабылданған қабілеттерін өзін-өзі бағалауға бағытталған (Petrides, Furnham, 2001). Бұл модель эмоционалды интеллектті жеке қасиеттер немесе өзін-өзі тиімділікке деген сенімдер сияқты диспозициялық тенденциялар ретінде қарастырады.

2004 жылы Питер Салови мен Джон Майер әзірлеген қабілет моделі адамның эмоционалды ақпаратты өңдеу және оны әлеуметтік ортада көрсету үшін пайдалану қабілетіне бағытталған[3].

Сонымен қатар, неврологиялық зерттеулерді сипаттауға тырысты, солардың ішінде, эмоционалды интеллекттің нейрондық механизмдері эмоционалды интеллекттің үш деңгейін ұсынатын үш жақты модель де танымал:

- 1) эмоциялар туралы білім;
 - 2) бұл білімді нақты жағдайларда қолдану мүмкіндігі;
 - 3) эмоционалды жағдайларда белгілі бір мінез-құлыққа бейімділікті көрсететін белгілер.
- Осы үш жақты модель бойынша зерттеулер қазіргі уақытта жалғасуда.

И.Н. Андреева эмоционалды интеллектті дамытудың жеке тренинг, топтық тренинг, коучинг сияқты әдістерін анықтады[1]. Соңғы жылдары оқу практикасында көбінесе таңдау курстары ретінде қолданылатын университеттік бағдарламалар болашақ мұғалімдердің эмоционалды құзыреттілігін дамытуды қамтиды. Проблемалық бағдарланған және белсенді әлеуметтік психологиялық оқыту әдістерін біріктіретін сабақтар болашақ арнайы педагогтардың психологиялық мәдениетін дамытудың тиімді құралы болып табылады. Бұл курстар эмоционалды интеллекттің тұлғаишілік және тұлғааралық аспектілерінің дамуына оң әсер етеді және оқуда студенттердің эмоционалды интеллектін қалыптастырудың тиімді құралы ретінде қолданыла алады.

Қолданыстағы ғылыми тәсілдердің негізінде педагогикалық оқу орындары студенттерінің кәсіби даярлық процесінде олардың эмоционалды интеллектісін дамыту қажеттілігі туралы айтуға болады. Осылайша, эмоционалды интеллект құбылысын зерттеуде көптеген тәсілдер бар. Осы теориялық тәсілдердің барлығына ортақ нәрсе – олардың эмоционалды интеллектті жеке құрылым ретінде тұжырымдауы, бұл нақты өмірдің әртүрлі аспектілерін болжау мен әсер ету мүмкіндігін жеңілдетеді. Эмоционалды интеллектке әртүрлі көзқарастардың бір-бірімен қалай байланысты екенін анықтау үшін көбірек теориялық және эмпирикалық зерттеулер қажет.

Қазіргі динамикалық тұрғыдан дамып келе жатқан әлемде, белгісіздік жағдайында көптеген ерекше оқу қажеттілігі бар балалар эмоционалды түрде осал болып табылады, бұл тек оқу процесінде ғана емес, сонымен бірге олардың денсаулығы мен басқалармен қарым-қатынасында да көрінеді. Мұғалімнің эмоционалды интеллектісі түрлі жағдайларда оқушылардың реакциясын түсіндіру және болжау үшін маңызды. Сондықтан болашақ арнайы педагогтарда эмоционалды интеллекттің қалыптасуын ынталандыру қажет. Бұл мыналарға мүмкіндік береді:

- өз эмоцияларын анықтау және бақылау;
- девиантты мінез-құлықтың тәуекел топтарын анықтау;
- сыныптағы өзара әрекеттесу ерекшеліктерін және қорқыту қаупін анықтау;
- сабақта балалардың жалпы эмоционалды жағдайын анықтау және алаңдататын факторлар болған жағдайда оларды оқу процесіне қайта бағыттау;
- балалардағы мазасыздық пен қорқыныш жағдайын анықтап, қажет болған жағдайда оларды мектеп психологына жіберіп және ата-аналарға хабарлау;
- ата-аналармен, әріптестермен және оқушылармен тиімді қарым-қатынас жасау.

Арнайы педагогтарды даярлау саласында эмоционалды интеллектті қалыптастыру олардың болашақ кәсіби қызметінің сәттілігінің қажетті шарты болып табылады. Бұл жетістік мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі, пәндік және арнайы педагогикалық білімінің, дағдыларының жоғары деңгейі, білім беру процесінің қоршаған субъектілерімен өзара әрекеттесу және өзінің эмоционалды саласын басқару қабілеттері болған кезде бәсекеге қабілетті маман ретінде кәсіби қызметті жүзеге асыру қабілетінен тұрады.

Болашақ арнайы педагогтың эмоционалды интеллектісі барлық көрсетілген құрылымдық компоненттердің бірлігінде, атап айтсақ, мінез-құлық, эмоционалды саланы басқару құралы, білім беру жүйесі субъектілерінің эмоционалды көріністерін түсіну; эмоционалды саланы түсіну және реттеу қабілеттерінің арқасында кәсіби қызметтің сәттілігі мен жоғары тиімділігін қамтамасыз ететін білім беру саласындағы болашақ маманның маңызды сапасы.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект: исследования феномена // Вопр. психол. 2006. № 3. 78—86 б.
2. Вундт В. Введение в психологию. – СПб.: Лань, 2014 – 165 б.
3. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R. Emotional Intelligence: Theory, Findings, and Implications // Psychological Inquiry. 2004. No 15. Is. 3. Pp. 197–215 б.
4. Дробышевская И.В. Психолого-педагогические детерминанты развития эмоционального интеллекта будущих специалистов социальной сферы : автореферат дис. кандидата психологических наук : 19.00.07 / Дробышевская Ирина Витальевна; [Место защиты: Брян. гос. ун-т им. акад. И.Г. Петровского]. – Брянск, 2012. – 23 б.
5. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2011. – 783 б.
6. Рокицкая Ю. А., Вальковская А. С. Развитие эмоционального интеллекта будущих психологов // Научно-методический электронный журнал «Концепт», 2016. – Т. 7. 10 б.

РОЛЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СИСТЕМЕ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛЬНЫХ ПЕДАГОГОВ

Алибаева Н.А., Галиева А.Н.

Статья посвящена обоснованию роли эмоционального интеллекта в системе профессиональной подготовки будущих специальных педагогов. В статье проведен анализ понятий «эмоциональная культура», «эмпатия». Рассматривались модели, связанные с измерением эмоционального интеллекта.

Ключевые слова: *эмоциональный интеллект, эмоциональная культура, профессиональная подготовка будущих учителей, эмоциональная компетентность, профессионально значимые личностные качества учителя.*

THE ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN THE SYSTEM OF TRAINING FUTURE SPECIAL TEACHERS

N.A. Alibayeva, A.N. Galieva

The article discusses the role of emotional intelligence in the system of professional training of future special teachers. In the article, we will analyze the "emotional culture", "empathy". The models associated with the change of emotional intelligence were examined.

Key words: *emotional intelligence, emotional culture, professional training of future teachers, emotional competence, professionally significant personal qualities of a teacher.*

«ДЕНСАУЛЫҚ» КОНЦЕПТІСІ: ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МӘНІ*Алтай А., Абызова А.*

Мақалада әлеуметтік зерттеу жүргізу нәтижесінде анықталған «денсаулық» концептісінің тілдік және танымдық белгілері қарастырылды. Концепт мәдени-когнитивті сипаттары бар, халық дүниетанымынан хабар беретін танымдық нысан болып саналады. Оларды тілдік негізде зерттеу ұлт менталитеті жайында түсінік қалыптастырады.

Концепт – әлем жайындағы нақты жинақталған білім көрініс табатын жүйе. Когнитивті лингвистикадағы соңғы зерттеулер концептті әлеуметтік аспектіде қарауға мүмкіндік туғызып отыр. Концептілерді бірнеше ғылым саласының нысаны ретінде зерделеу танымдық процестер жайлы хабар береді.

Концептілер танымдық нысан болғандықтан, олардың ауқымы мен кеңістігі өзгеріп отырады. Мақалада концепттің жеке категориялары мен репрезентациясы айқындалып отыр. Әлеуметтік зерттеулер негізінде қазақ танымындағы «денсаулық» концептісінің эквиваленттері, тілдік вербалды қатары, ассоциативті топтары белгіленді.

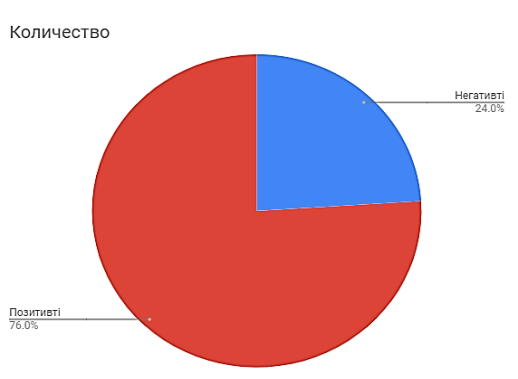
Кілт сөздер: ұғым, экстралингвистикалық фактор, таным, халық танымы, концепт, репрезентация.

Соңғы үш жылда әлемде болған жаппай әлеуметтік-экономикалық өзгеріс және адамзаттың психологиялық-танымдық, интеллектуалдық-физиологиялық жағынан «әлсіреуі» пандемияның салдары екені белгілі. Осындай жаһандық құбылыстар қоғамның әр саласының түбегейлі реформалануына (үнемі әлеуметтік қашықтықта болу, тек қана цифрлы құзыреттілікке жүгіну, т.б.), адамдардың өмір сүру салтының басқа арнаға ауысуына, негізгі құндылықтардың (денсаулық – зор байлық) артуына септігін тигізді. Түптеп келгенде, жаһандық пандемия адам танымына әсер етуі арқылы тілімізге тікелей (тілде әртүрлі ұғым-түсініктердің пайда болуына) өз ықпалын тигізді. Мысалы, «денсаулық» ұғымы терең концептуалды мәнге ие болды.

Қазіргі уақытта «денсаулық» концептісінің жаңа семантикалық кеңістігі, вербалды топтары және ақпараттық өрісі қалыптасты. Концепттің әлеуметтік деңгейі арта түсті. «Денсаулық» концептісі қазақ танымында ертеден: амандық, саулық, өмір, күш, байлық, секілді ұғымдармен байланыста болды. Бұл халықтық мұраларда айқын көрініс тапты. Ұғым қазақ танымында «дене» сөзімен байланыста болып физиологиялық қалыпты ағза жұмысын білдірді (<https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=22>). Кейіннен негізгі мәнінен ауытқып, басқа мағыналарды қосып алды. Сондай-ақ, концепт қазақ халқының дүниетанымынан орын алды. Оны қазақтың емшілік салтымен, тамақтану, өмір сүру дағдысымен және «көңіл сұрау» сынды салтымен дәлелдеуге болады. Мысалы, *дені саудың – жаны сау, ас – адамның арқауы, шынықсаң, шымыр боласың (мақал-мәтел), Денің таза болмаса, тіл тазасы не керек (шешендік сөз), Дертке дауа іздеген, тірліктен күдер үзбеген (Д. Бабатайұлы) деген сияқты тілдік қолданыстар бар.* Осылайша, концепт халық дүниетанымында бойлап, ментальды кеңістікте тереңдей берген. Біз концептке халық танымы тұрғысынан зерттеу жұмыстарын жүргізе отырып, осы уақытқа дейін оның маңызы артқанын байқадық. Алайда концепттің қазіргі қоғамдағы орны мен өзектілігін, қалыптасқан жаңа белгілерін айқындау мақсатында зерттеу жүргізу қажеттілігі туындады. Бұл «денсаулық» концептісінің қазіргі қазақ концептосферасындағы орны мен ауқымын айқындауға мүмкіндік береді.

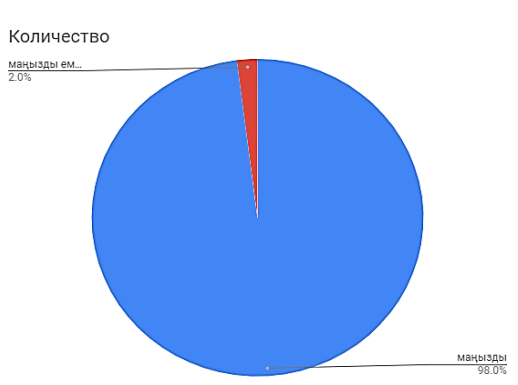
Сауалнамаға 17-30 жас аралығындағы адамдар қатысты. Респондент саны – 175 адам. Оның ішінде 65% (113) әйелдер болса, 35% (62) ер азаматтар құрады. Осы жастағы тіл қолданушыларының жауаптарына талдаулар жүргізу «денсаулық» концептісін толық зерттеуге негіз болды. Сауалнама бойынша алдымен «Денсаулық ұғымы қандай әсер

тудырады? Позитивті ме? Әлде, негативті ме?» деген сұрақ қойылды. Қатысушылардың 76% «денсаулық» ұғымының көп жағдайда жағымды әсер туындататынын белгіледі. Респонденттердің басым көпшілігі денсаулықты *аманат, қазына, күш, жігер, бақыт, мүмкіндік, уайымсыздық, еркіндік, қуаныш* сынды ұғымдармен байланысты санап, осы себепті позитивті әсерге ие болатынын жеткізді. Қатысушылардың 24% «денсаулық» ұғымының негативті реңкі басым болатынын білдірді. Олар «денсаулық» ұғымын *тұмау, ауру, кесел, аурухана, сынақ, емделу, ем қабылдау* секілді жағдайлармен байланыстырды.

Сурет1. «Денсаулық» концептісінің эмоционалды компоненті

Байқағанымыздай, «денсаулық» концептісінің ұжымдық санада біркелкі сипаттамасы жоқ. Концептің жағымды белгілерімен қатар, оған қарсы оппозицияны құрайтын топтары да бар. Сол себепті концепт негізгі белгілерінен бөлек, қарсы мәндес бірліктер арқылы да вербалдана алады. Бұл концептің ақпараттық және танымдық ауқымының кең екенін көрсетеді. Сонымен қатар, концепт тек жалпыға белгілі анықтамалармен шектелмейді. Оның ортақ түсініктемелері және оқшау топтарға ғана тән ұяшықтары бар. Сәйкесінше, концепт жеке субъект деңгейінде және ұжымдық деңгейде әртүрлі ассоциацияларға ие. Бұл концептің танымдық арнасын кеңейтеді. Жалпы, осы сауалды ұсыну негізінде концептің белгілі бір эмоция немесе оқиғамен байланысты болатыны анықталды. Ол өз кезегінде, жеке тұлғаның танымында концепт жайлы жаңа деректердің түзілуіне алып келеді. Нәтижесінде, концептің жаңа сипаттары мен белгілері пайда болады. Эмоционалды ықпалдың танымдық деңгейге нақты әсерін байқау мақсатында «Сіз үшін «денсаулық» ұғымы маңызды ма?» деген сауал қойылды. Респонденттердің 98% «маңызды» деген нұсқаны таңдаса, қалған 2% «маңызды емес» деген жауапты таңдады. Сауалнамаға қатысушылардың бір бөлігі «денсаулық» ұғымының негативті мазмұны бар екенін білдірген болатын. Дегенмен, нақтылау мақсатында қойылған сұрақ бойынша респонденттердің басым көпшілігі денсаулыққа «маңызды» деген баға береді. Қатысушылардың аз бөлігі ғана оны маңызы жоқ ұғым деп санайды.

Сурет 2. «Денсаулық» концептісінің өзектілігі

Біздің пікірімізше, бұл денсаулықтың әлеуметтік және қоғамдық құндылық ретіндегі рөлінің зор екендігін көрсетеді. Нақтырақ айтар болсақ, концептің эмоционалды кеңістігі бірнеше жағдайлардың себебінен әртүрлі болып келеді. Солайша концептің ақпараттық, ассоциативті ауқымы да түрлі болады. Алайда аталған факторларға қарамастан «денсаулық» концептісі ұжымдық санада әрқашан актуалды және құнды болып қала береді. Бұл концептің ұлттық танымда нақты орныққан категория екенін білдіреді. Ол жеке тұлғаның танымында эмоционалды әсердің себебінен оң немесе теріс сипатқа ие бола алады. Бірақ әлеуметтік деңгейде концептің негативті өрісі мүлдем байқалмайды. Біздің ойымызша бұл біріншіден, «денсаулық» концептісінің өте ауқымды ұғым екенін көрсетеді, екіншіден, концептің қалыптасуы бірнеше себептерге байланысты болатынын дәлелдейді, үшіншіден, концептің ұжымдық санада орныққан, нақты ядросының барын көрсетеді. Осы себепті, біз концепті ұлттық дүниетаным тұрғысынан да қарастыра аламыз.

Концептің ақпараттық өрісін, репрезентациясын және эквиваленттерін анықтау үшін «Денсаулық концептісіне қандай ассоциацияларды келтіре аласыз?» деген сауал ұсынылды. Респонденттер ұсынған нұсқалар ішінде жиілігі бойынша мына жауаптарды келтіруге болады:

Кесте 1

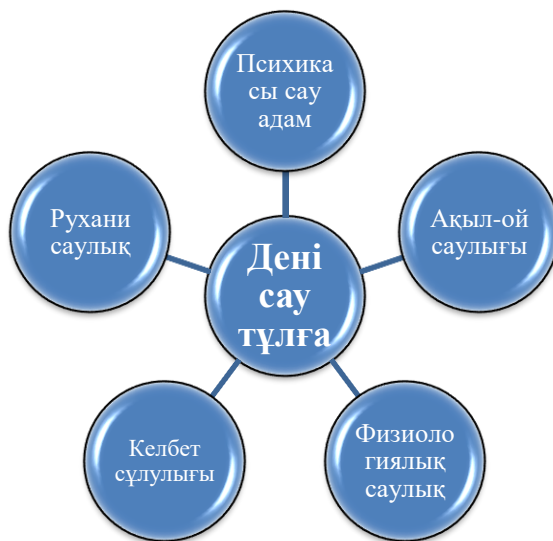
«Денсаулық» концептісінің ассоциативті топтары

Нұсқа	Жиілік
байлық	37
өмір	31
құндылық	28
спорт	22
жүрек	19
ас	15
күш-қуат	13
дәрігер	10

Қосымша келтірілген ассоциациялардың ішінен: *Қажымұқан, жасыл желек, Алланың сыйы, бас саулығы, витаминдер, жан тазалығы, жанның күші* секілді нұсқаларды атауға болады. Жалпы, «денсаулық» концептісіне байланысты туындайтын ассоциациялар әркелкі. Дегенмен, концепт бойынша жоғарыда келтірілген нұсқалар басымдық танытады. Осыған сүйене отырып, концептің бірнеше деңгейлі күрделі құрылым дей аламыз. Концепт танымдық деңгейде ең алдымен «өмір», «құндылық» және «байлық» ұғымдары арқылы көрініс табады. Сол себепті, концептке аксеологиялық белгі тән. Концепт ағзаның қалыпты күйін білдіретін мазмұнынан әлдеқайда алшақтаған. Оның актуалданғаны және сакральды категорияға айналғаны байқалады. Сонымен қатар, концептің ассоциативті топтарының ішінде «жүрек» ұғымы да жиі кездеседі. Аталған жайт концептің жеке нысандар арқылы символдық белгілерге ие болғанын көрсетеді. Демек, концепт метафоралық формаға еніп, көрініс таба алады. Бұл концептің басқа да түрлі символдары бар деген ой туындатады. Жоғарыда біз «денсаулық» концептісі өзінің танымдық, тілдік арнасын кеңейтіп келе жатқан категория деп айттық. Бұл пікірімізді, концепт өрісіне кірген: *спорт, дәрігер, ас-ауқат* секілді ассоциативті бірліктер дәлелдейді. Өз кезегінде мұндай ұғымдар концептің тек құндылықтар жүйесінде қалып қоймай, тұрмыстық сатыда да байқалатынын дәйектейді. Кейбір респонденттер көрсеткен нұсқалар концептің тарихи, діни және философиялық бедері барын байқатады. Осының негізінде «денсаулық» концептісін ұжымдық және жеке тұлғалық деңгейлерде әралуан белгілері бар, танымдық тұрғыда төменгі сатыдан құндылықтар дәрежесіне дейінгі барлық деңгейді қамтитын нысан деп айта аламыз. Сонымен қатар, концепт уақыт өткен сайын өзінің вербалды өрісін де арттырып келеді. Бұл оның тұрақты, бейімделе алатын және өз ауқымына басқа да ұғымдарды енгізуге қабілетті концепт ретінде көрсетеді. Мысалы: *Демек, бұл жүйе*

сырқаулы деген сөз, нағыз халықтық, жанашыр сараптама жасайтын жүйе емес. <https://abai.kz/post/11247>; «Шардарада жаңа денсаулық мектебі ашылды» <https://abai.kz/post/45824>; 2021 жылдың бірінші жартысында денсаулық сақтау саласына жұмсалатын жергілікті бюджет көлемі 15,2% қысқарды. <https://informburo.kz/kaz/newskaz/densaulyq-saqtau-salasyndagy-zergilikti-byudzet-sygunu-15-qysqardy-ar-adamga-44-myn-tengeden-bolindi>; Ол дәрігерлердің, мамандардың, ғалымдардың жұмысына арналған, олардың жұмысы адамның орталық және перифериялық нерв жүйесінің ауруларының профилактикасына және емдеуге бағытталған. <https://baq.kz/1-zheltoqsan-halyqaralyq-nevropatolog-kuni-293168/>; Полицияда қызмет ету үшін мықты рух, салмақты мінез және жігерлі дене керек https://baq.kz/shqoda-zeunettegi-politsey-ayel-sport-mektebinde-zhas-urpaqty-zhattyqtyrup-zhatyr_273120/.

«Денсаулық» концептісі тек менталды белгілері бар нысан ғана емес, респонденттердің сауалнама барысында берген жауаптары негізінде оның адамға тікелей қатысты ұғым екенін аңғамыз. Ол болмыс пен жаратылыстың бөлігі ретінде қарастырылады. Сол себептен де, концептті «адам» және «тұлға» секілді категориялармен тығыз байланысты. Сондықтан концепттің объективті картинасы аталған ұғымдар арқылы сараланған жағдайда ғана айқындалады. Қатысушыларға «дені сау тұлға деп қандай адамды атауға болады?» деген сұрақ қойылды. Айта кететіні, концепттің бірнеше белгілері осы сауалға ұсынылған жауаптар негізінде айқындалды. Респонденттер сұраққа әртүрлі жауап берді. Оларды сұрыптай отырып, негізгі белгілеріне байланысты былайша жіктеуге болады:

Сурет 3. Ассоциативті сызба

Байқағанымыздай, қатысушылар тұлға саулығын бірнеше аспектіде қарастырады. Осылайша адамның саулығы болмыстың сыртқы және ішкі үйлесімділігін білдіреді. Жалпы, ұсынылған нұсқалар мазмұнына байланысты былайша жіктелді:

Психикалық саулық: миы тыныш, психикасы сау, балалық травмасы реттелген, жақсы ойлайтын, ниеті түзу, арамдығы жоқ, жүйкесі тыныш, жүйкесі тозбайтын адам.

Ақыл-ой саулығы: саналы адам, ақылды, парасатты, ойлау деңгейі жоғары, кеменгер, ақылы мен көркі үйлесетін, жан-жақты, өзін қадағалай алатын тұлға.

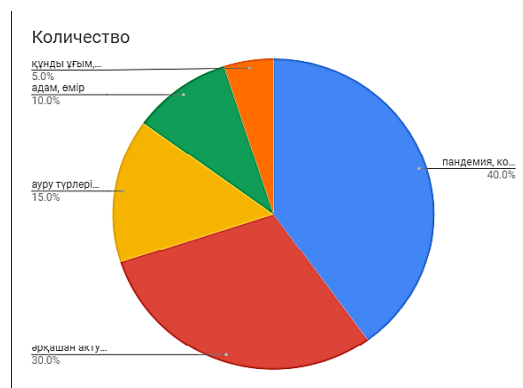
Физиологиялық саулық: сырқаты жоқ, он екі мүшесі сау, мықты тұлға, артық салмағы жоқ, иммунитеті мықты, өзіне-өзі қызмет ете алатын адам, ширақ, жылдам, күшті, денелі.

Келбет сұлулығы: келбетті, бетінде қаны ойнайтын, сымбатты, көрікті, әдемі, жарқыраған жауаптары қосылды.

Рухани саулық: рухани сау, еңбекке жарамды, еңбекқор, жігерлі, мойымайтын, ішкі қуаты бар, толысқан, қалыптасқан адам жауаптары жинақталды.

«Дені сау адам» тұжырымы адам өмірінің барлық тармақтарын қамтиды. Ұсынылған жауаптарды саралайтын болсақ, «дені сау адам» қазақ танымында жан-жақты, кемел, жаратылысында кемістігі жоқ тұлға болып шығады. Бұл жалпы «денсаулық» концептісінің үлкен құрамдас бөлшектерінің барын көрсетеді. Тұлға саулығы тұжырымының ауқымында көрсетілген ұғымдар «денсаулық» концептісінің үлкен танымдық кеңістігін құрайды. Сонымен қатар, концептінің вербалдану және репрезентациялану механизмдерін көрсетеді. Былайша айтсақ, «денсаулық» концептісінің актуалды және жасырын белгілері ұжымдық санада дені сау адамның қасиеті, образы арқылы көрініс табады. Концептінің дербес белгілері және ақпараттық топтары жинақтала келіп, осы образды жасайды. Сондай-ақ «денсаулық» концептісінің менталды белгілерінің басым көпшілігі респонденттерге дені сау тұлғаның портретін жасау ұсынылған кезде анықталды. Осының негізінде біз, «денсаулық» концептісі аталған ұғымдарды өз ауқымына қосады деп санаймыз. Әрі «денсаулық» концептісі менталды бірлік пен философиялық тұжырым ретінде «кемелдік» ұғымының бір формасы және аталмыш категориядан жекелеген жағдайда жоғары тұратын нысан деп қарастырамыз.

Жалпы, денсаулықтың қазіргі уақыттағы маңызын белгілеу үшін қатысушыларға «Денсаулық ұғымы өзекті ме? Өзекті болса, себебін көрсетіңіз» деген сұрақ қойылды. Сауалнамаға қатысушылардың ішінде «денсаулық ұғымының маңызы жоқ» деушілер мүлдем болмады. Жауап бергендердің тек 3%-ы «өзектілігі жоқ» деген нұсқаны ұсынды. Ал, қалған 97%-ы денсаулықты «өзекті» ұғым ретінде таниды деп көрсетті. Сәйкесінше, концепт қазіргі кезде де өзекті тақырып болып отыр. Респонденттер, денсаулықтың маңызды болуын бірнеше себептермен байланыстырады. Оның ішінде, «пандемия» және «коронавирус» деген жауаптары 40%-ды құрады. Осылайша, соңғы уақыттары орын алған жаһандық жағдаяттар қоғам танымында «денсаулық» секілді ұғымдардың актуалдануына ықпал етті. Демек, концептінің өзекті болуы ішкі емес, сыртқы факторлардың әсерінен болып отыр. Респонденттердің 30%-ы «денсаулық әрқашан актуалды» деп жауап берді. 15%-ы «ауру түрлері көп» және «денсаулықты күтпейді» деген жауап ұсынса, 10%-ы денсаулықты «адам», «өмір», «тіршілік» ұғымдарымен байланысты санап, осы себепті актуалды көретіндерін жеткізді. Қалған 5%-ы денсаулықты ауқымды, ұлттық мәні бар нысан деп санайды. Осы мазмұнда жауап бергендер денсаулықты халықтың сақталуы және келешегі үшін маңызды болуымен байланыстырды.

Сурет 4. «Денсаулық» концептісінің актуалдану негіздері

Анықталған жауап нұсқаларына сүйене отырып, концепті, біріншіден, ұжымдық санада маңызы ертеректен қалыптасып қойған деп айтуға толық негіз бар. Екіншіден, концептінің жаңа танымдық және тілдік өрісі қалыптасып жатыр. Оған сыртқы экстралингвистикалық факторлар негіз болып отыр. Үшіншіден, қоғам танымында

концептің фундаменталды, өзгермейтін, эквиваленттері берік сақталып қалған. Ол «денсаулық» концептісінің қазақ танымындағы үлкен мәнге ие басқа ұғымдармен сабақтасуында көрініс тапты. Аталғанның негізінде, концептің толысу процесі жүріп жатыр дей аламыз. Сауаланаманы жүргізу нәтижесінде ең алдымен «денсаулық» концептісінің жаңа танымдық бірліктері мен белгілері анықталды. Концептің ассоциативті кеңістігі және вербалды топтары белгілі болды. Сонымен қатар, концептің ақпараттық-танымдық өрісіне жаңадан қосылған бірліктерді де белгілеу мүмкіндігі туды. Бастысы жүргізілген зерттеу біріншіден, концептің ұлттық танымдағы басты арналарын нақты айқындап берді. Екіншіден, концептің тарихи тұрғыда белгіленген негіздерінің барын көрсетті. Үшіншіден, концептің тілдік, танымдық, философиялық, ұлттық құбылыс ретіндегі нышандарының барын байқатып отыр. Аталған түйін, концепті бірнеше бағыт пен ғылымдар тоғысында зерттеуге жол ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 4-том. Құраст: Н.Әшімбаева, Қ.Рысбергенова, Ж.Манкеева және т.б. -Алматы, 2011.
2. Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары/Құраст: Ә.Нысанбаев, Ғ.Құрманғалиева, Ж.Сандыбаев. -Алматы «Арыс» баспасы, 2009. -656 бет.
3. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін,ертең. -Алматы: Ғылым, 1999. 200 б.
4. Рахимова А. Адамның интеллектуалдық сипатының концептуалдануы (педагогикалық аспект). PhD докт.дис... -Алматы, 2013.
5. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропологической парадигмы в языкознаний // Филологические науки. -2001. -№1.
6. Кішібеков Д. Ментальная природа казахов. -Алматы: Ғылым, 2005. -256 б.
7. Смағұлова Г.Н., Күркебаев К.Қ., Жұмағұлова Ә.М. Шешендік сөздердің дискурсы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 169 бет.
8. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М., Русские словари, 1996.
9. Қайдар Ә. Халық даналығы. Алматы, 2004. 559 б.
10. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования. М., Языки русской культуры. 1997.

КОНЦЕПТ «ЗДОРОВЬЕ»: СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Алтай А., Абызова А.

В статье рассмотрены языковые и ментальные признаки концепта «здоровье», выявленные в результате проведения социологического исследования. Концепт считается познавательным объектом, обладающим культурно-когнитивными характеристиками, передающим мировоззрение народа. Изучение их на языковой основе формирует представление о ментальности населения.

Концепт – структура в которой отражаются языковая картина мира. Последние исследования в когнитивной лингвистике позволяют рассматривать концепт в социальном аспекте. Изучение концептов как объектов нескольких областей науки дает представление о языковых познавательных процессах.

Поскольку концепты являются когнитивными объектами, их пространство меняются. В статье определены отдельные категории и репрезентация концепта. На основе социологических исследований установлены эквиваленты, языковые вербальные и ассоциативные группы концепта «здоровье» в казахском познании.

Ключевые слова: *понятие, экстралингвистический фактор, познание, народное познание, концепт, репрезентация.*

THE CONCEPT OF «HEALTH»: SOCIOLINGUISTIC MEANING

A. Altay, A. Abyzova

The article discusses the linguistic and mental features of the concept of "health", identified as a result of a sociological study. The concept is considered a cognitive object with cultural and cognitive characteristics that conveys the worldview of the people. Studying them on a linguistic basis forms an idea of the mentality of the population.

A concept is a structure that reflects the linguistic picture of the world. Recent research in cognitive linguistics allows us to consider the concept in a social aspect. The study of concepts as objects of several fields of science gives an idea of linguistic cognitive processes.

Since concepts are cognitive objects, their space changes. The article defines separate categories and representation of the concept. On the basis of sociological research, equivalents, linguistic verbal and associative groups of the concept of "health" in Kazakh cognition have been established.

Key words: *linguistic consciousness, concept, extralinguistic factor, folk cognition, representation.*

ӘОЖ: 373.21

10.53355/ZHU.2023.106.1.009

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУЫҒА ДАЯРЛАУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Альменбетова Қ.Ж.

Мақалада болашақ мұғалімдерді оқушылардың математикалық қабілеттерін дамытуға даярлау мүмкіндіктері жайлы баяндалған. Сонымен қатар, кәсіби білім беру стандартына, бастауыш білім берудің жалпыға міндетті стандартына, білім беру бағдарламаларына тоқталып, жан-жақты талданды. Бастауыш білім беру бағдарламасы бойынша «Математика негіздері», Математиканы оқыту әдістемесі» пәндерінің мақсат-міндеттеріне тоқталып, қалыптасатын құзіреттіліктері жайлы баяндалған. Болашақ мұғалімдерді оқушылардың математикалық қабілеттерін дамытуға даярлауда «Бастауыш сынып оқушыларының зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін дамыту» атты элективті курстың енгізілгені баяндалып, жан-жақты талданды.

Кілт сөздер: *жоғары білім беру, бастауыш сынып мұғалімдері, математикалық қабілет, кәсіби білім беру стандарты, білім беру бағдарламасы, құзіреттілік, кәсіби даярлық.*

Қазіргі қоғам жағдайында елдің экономикалық белсенді тұрғындарының бойында болуы тиіс басты қасиеттер – интеллект, оқу қабілеті және шығармашылық боып табылады. Сол себепті ХХІ ғасыр қоғамының деңгейіне сәйкес келетін адам жоғары білімді (жоғары интеллектуалды деңгей) болуы керек, ақпараттық қоғам жағдайында жаңа білімді тез және өз бетінше алуға, қажет болған жағдайда қайта даярлауға қабілетті болуы тиіс.

Қазіргі уақытта жоғары оқу орындарындағы білім берудің мақсаты - болашақ мамандарды қазіргі жағдайларға бейімделуге даярлау ғана емес, жаңартылған білім мазмұнын оқып-үйренуді белсенді меңгертуге бағытталғандығында. Өркениетті елдермен деңгейлес дамуымызға мүмкіндік беретін жаңа білім беру жүйесін қалыптастыру бүгінгі күн талабы.

Еліміздің президенті Қ.Тоқаев техникалық бағыттағы мамандықтарды дамыту бойынша тапсырма берді. Оны орындау үшін математикалық білімнің сапасын арттыру қажет. Бұл мақсатқа жетудің бір жолы – болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін оқушылардың математикалық қабілеттерін дамытуға даярлаудың қажеттілігі болып табылады. Болашақ мамандарды бастауыш сынып оқушыларының математикалық қабілеттерін дамытуға даярлауда ендеше, кәсіби білім беру стандартына, ББМЖМС-на, білім беру бағдарламаларына тоқталып кетсек.

Кәсіби білім беру стандарты 2017 жылы 8 маусымда (Қазақстан Республикасының Ұлттық кәсіпкерлер палатасының Басқарма төрағасы, «Атамекен» N 133 бұйрығымен) бекітілді. Кәсіби стандарт «педагог», білім беру ұйымдарының кадрлар даярлау, оның ішінде білім беру бағдарламаларын қалыптастыру үшін қызметкерлердің аттестаттау және білім беру ұйымдарының түлектеріне арналған. Кәсіби білім стандартының 2-бөлімінде[1] педагогикалық мамандықтың құндылықтары айқындалды:

- білім алушының тұлғасын, оның құқығы мен бостандығын құрметтеу;
- басқа сенімдерге, әлем мен дәстүрлерге деген көзқарастарына толеранттылық білдіру;
- мәдени алуан түрлілігіне ашықтығы;
- икемділігі, бейімделу қабілеті, эмпатияға деген қабілеті; тұлға құндылықтарын, тіл мен коммуникацияны түсіну;
- өз бетімен білім алу, талдамалық және сыни ойлау дағдылары;
- коммуникативтік және тілдік дағдылары; ынтымақтастық дағдылары, дауларды шешу қабілеті, - делінген.

Кәсіби білім беру стандартының 4-бөлімінде (Білім беру; арттыру; әдістемелік зерттеу, әлеуметтік және коммуникативтік) кәсіптер карточкаларын тізімі, еңбек функциялары барлық деңгейдегі біліктілік салалық шеңберінде туралы біліктілік анықталған.

Біз педагогтың оқыту ерекшеліктеріне байланысты 6 деңгейдегі кейбір функцияларына назар аудардық:

Білім беру функциясында психологиялық және педагогикалық ғылымдар саласындағы жаңа жетістіктер; жасөспірім балалар физиологиясы және психология ерекшеліктері; сараланған және интеграцияланған оқыту педагогикалық технологиялар, оқыту құзіретке беретін оқу, сипаттамасы мен ерекшеліктері; студенттердің ғылыми-зерттеу дағдыларын дамыту үшін әдістері, олардың тілдік құзыреттіліктерін дамыту; білім беру үрдісінің жаңа үлгілер мен стратегияларды әзірлеу үшін педагогикалық goaling әдістері жайлы білімдер жүйесін қамтиды.

Мұғалім педагогикалық психология; мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы білім берудің инновациялық технологиялары; білім беру элементтері (пәндік салаларды) білім беру әлеуеті; біліктер мен дағдыларды; студенттердің қажеттіліктерін жүзеге асыру үшін қолайлы білім беру ортасын дамытуға ықпал білімді қамтитын көтеру функциясын орындауы керек.

Әдістемелік функция білім беру және бағдарламалық қамтамасыз ету құжаттаманы әзірлеу принциптері мен әдістерін; тәлімгер жетекшілігімен көрсетілген міндеттерге сәйкес білім беру материалдарын дамытуға біліктері мен дағдылары білімдері қамтылды.

Ғылыми-зерттеу функциясы білім беру, практика зерттеу білім беру ортасын зерделеу үшін принциптері мен әдістері; студенттердің іс-психологиялық-педагогикалық бақылау әдістері; біліктер мен дағдыларды; өз бетінше студенттердің жеке ерекшеліктерін диагностикалау нәтижелерін пайдалануға; қажеттіліктері мен қиындықтар оқыту анықтау үшін әріптестерімен бірлесе отырып; практика тұрғысынан зерттеу көрініс әріптестерімен бірлесіп әдістерін қолданатын білімдері қамтылды.

Болашақ мұғалім әлеуметтік-коммуникативтік функциясы қарым-қатынас және кәсіби қарым-қатынас психология негіздері; әр түрлі әлеуметтік топтардың өзара іс-қимыл нысандары мен әдістері; біліктер мен дағдыларды; өз бетінше қосымша білім беру жүйесінде студенттерді тарту; өз бетінше білім мүдделі тараптарды (әр түрлі шығармашылық бірлестіктер, ассоциациялар және т.б.) біріктіретін инновациялық идеяларды бастамашылық; өз бетінше оқу үдерісіне және т.б. кәсіби қауымдастықтар, құқық қорғау органдарының, медициналық, әлеуметтік қызметтер, өкілдерін тарту білімдерін қамтиды[1].

Осылайша, бастауыш сынып мұғалімі белгілі бір жеке және кәсіби құзыреттілігі бар және оқушылардың оқу және жеке жетістіктері үшін көп үлес қосты.

Бастауыш білім беру мазмұнына қойылатын талаптар ББМЖМС-да[2] анықталған: бастауыш білім берудің мақсаты мынадай кең ауқымды дағдылар негіздерін меңгерген білім алушы тұлғасының үйлесімді қалыптасуы мен дамуына қолайлы білім беру кеңістігін

жасау болып табылады: білімді функционалдықыпен және шығармашылықпен қолдана білу; сын тұрғысынан ойлау; зерттеу жұмыстарын жүргізе білу; ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана білу; коммуникацияның түрлі тәсілдерін, оның ішінде тілдік дағдыларды меңгеру; топпен және жеке жұмыс істеу дағдыларын қамтиды.

Бастауыш білім берудің мазмұны оқыту нәтижелеріне бағдарланады және мынадай аспектілерді ескере отырып айқындалады: заманауи қоғамның динамикалық сұраныстарына сәйкес болуы; сын тұрғысынан, шығармашыл және позитивті ойлауды дамыту қажеттілігі; оқу пәндері мазмұнының ықпалдасуын күшейте түсудің орындылығы; оқытудың, тәрбие мен дамытудың біртұтастығын қамтамасыз ету болып табылады.

Білім беру бағдарламасы (БББ) 6B01301 – «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасы бойынша «бакалавр» дәрежесін беру арқылы педагогикалық кадрларды даярлауға бағытталған.

Білім беру бағдарламасының мақсаты: рефлексия, мақсатты болжау, диагностикалау, оқыту мен тәрбиелеудің заманауи технологияларын қолдана отырып, жүйелендірілген теориялық және практикалық білімді пайдаланып, өзінің кәсіби қызметінің нәтижелеріне жауап бере алатын, еңбек нарығында бәсекеге қабілетті, психологиялық-педагогикалық қызметті модельдеуге қабілетті бастауыш оқыту саласындағы білікті мамандарды даярлау болып табылады [2].

Бастауыш білім беру бағдарламасы бойынша «Математика негіздері»[3] пәнінің курсы 6B01301 – «Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасында 2 курста 3 академиялық кредит (90 сағат) берілген. Бұл пән интеграцияланған модульдің таңдау компоненті болып табылады.

Курстың негізгі мақсаты - бастауыш мектеп мұғалімінің кәсіби даярлығының сапалы деңгейін қамтамасыз ету, болашақ бастауыш сынып мұғалімін математикалық білімді тереңдету және кеңейту бойынша одан әрі жұмыс істеу үшін бастауыш сынып оқушыларын оқыту және тәрбиелеу үшін қажетті математикалық дайындықпен қамтамасыз ету.

Курстың негізгі міндеттері:

- математиканың бастауыш курсының теориялық негіздерін меңгеруге ықпал ету;
- бастауыш сынып оқушыларының математиканы оқыту процесін іске асыру және басқару бойынша қажетті білім, білік және дағдыларды қалыптастыру болып табылады.

Пәнді оқу үрдісі келесі құзыреттіліктерді қалыптастыруға бағытталған: бастауыш сынып оқушыларының математикасын оқытудың теориясы мен практикасын дамытудың бағыттары мен үрдістері туралы түсінікке ие; бастауыш мектептің математика курсын құрайтын негізгі түсініктердің мазмұнын және іс-әрекет тәсілдерін пайдалануға, әсіресе кіші мектеп оқушылары меңгеруі тиіс білімнің, біліктің және дағдылардың мазмұнын біледі; математика мазмұнын талдауға байланысты білімдер мен іскерліктерді меңгереді, бұл жиынтығында болашақ мұғалімдердің қолданыстағы мектеп бағдарламалары бойынша жұмысқа дайындығын сипаттайды, ол бастауыш сыныптар үшін математика курсының мазмұнында бағдар сияқты кәсіби іскерлікті қамтиды; математика оқулықтарына бағдарланады және ондағы тапсырмаларды мақсатты пайдалануы керек.

Білімгер бастауыш сынып математика курсының мазмұнының нақты мәселелерін зерделеуде бастауыш сынып оқушыларын сауатты оқытуға және тәрбиелеуге мүмкіндік беретін тәсілдерді үйренеді.

Келесі «**Математиканы оқыту әдістемесі**» пәнінің курсы 6B01301– «Бастауышта оқытудың педагогикасы және әдістемесі» білім беру бағдарламасы бойынша 3 курста академиялық 5 кредит (150 сағат.) берілген.

Пәнді оқыту мақсаты студенттерде бастауыш мектеп оқушыларын оқыту барысында туындайтын оқу-тәрбиелік міндеттерді кәсіби деңгейде шешу үшін қажет болатын құзырлылықпен қаруландыру болып табылады.

Курстың объектісі – бастауыш сыныптар мұғалімінің 6B01301(5B010200) – «Бастауышта оқытудың педагогикасы және әдістемесі» мамандығы бойынша ҚР

мемлекеттік стандарты талаптарына сәйкес жоғары кәсіби педагогикалық білімнің құрамдасы ретіндегі әдістемелік-математикалық білім.

Курстың пәні – бастауыш мектеп жасындағы оқушыларға математиканы оқыту әдістемесі бойынша болашақ бастауыш сыныптар мұғалімдерінің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру барысы.

Курсты оқытудың мақсаты – білімгерлерді бастауыш мектеп оқушыларын оқыту барысында туындайтын оқу-тәрбиелік міндеттерді кәсіби деңгейде шешу үшін қажет болатын білім және біліктермен қаруландыру.

Курстың міндеттеріне бастауыш мектеп оқушыларына математиканы оқыту процесін ұйымдастырудағы білім, білік және дағдыларды біріктіретін пәндік құзыреттіліктерді қалыптастыру; бастауыш мектеп математикасының әдістемесі бойынша диплом жұмыстарын орындауға қажет болатын қарапайым зерттеу біліктерін дамыту болып табылады.

6B01301 - «Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» білім беру бағдарламасында: «Математиканы оқыту әдістемесі» пәні - бастауыш сынып оқушыларының математиканы табысты оқыту үшін қажетті теориялық базасын түсіндіреді. Курс "сан", "сәйкестік", "қатынас", "математикалық логика", "бүтін теріс емес сандар" сияқты негізгі бөлімдерді түсіндіруге бағытталған. Бастауыш мектепте математиканы оқытудың тиімді әдістері және жолдарымен таныстырады[4].

Пәнді оқыту әдістемелік ғылымның нысанын, пәнін, міндеттері мен зерттеу әдістерін біледі; Бастауыш сынып оқушыларына математиканы оқытудың теориясы мен тәжірибесінің даму тенденциялары мен бағыттары жайлы түсініктері бар; Бастауыш мектеп курсы құрайтын негізгі ұғымдар мен әрекеттәсілдерінің, әсіресе пәнді оқытып-үйрету барысында кіші мектеп жасындағы оқушылардың меңгеруі тиіс білім, білік және дағдылардың (сондай-ақ олардың арасындағы байланыстың) мазмұнын біледі; Бастауыш сыныптар математикасы мазмұнының нақты мәселелерін оқытып-үйрету барысында оқушылардың іс-әрекетін басқаруға мүмкіндік беретін оқытудың әдістемелік тәсілдері мен технологияларын біледі; Бастауыш сыныптарға арналған математика курсының мазмұнын бағдарлай алу сияқты кәсіби біліктерді қамтитын қолданыстағы мектеп бағдарламалары бойынша жұмыс жасауға болашақ мұғалімнің дайындығын сипаттайтын сабақты жоспарлау, өткізу және талдаумен байланысты дидактикалық біліктермен қаруланған; Бастауыш мектепте математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі бойынша курс және дипломдық жұмыстар орындауға және өзінің болашақтағы әдістемелік қызметіне қажетті зерттеу жұмысын жүргізе білу құзыреттерін қалыптастыруға бағытталған.

Бірақ бұл пәндер болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріне оқушылардың математикалық қабілеттерін дамытуға даярлауда жеткіліксіз болып табылады. Сол себепті, білім беру мазмұнын жүзеге асыру үшін оқу үрдісіне *«Бастауыш сынып оқушыларының зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін дамыту»* атты элективті курс енгіздік.

Ең алдымен болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің оқушылардың математикалық қабілеттерін дамытуға дайындығын қалыптастыру үшін *«Бастауыш сынып оқушыларының зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін дамыту»* атты элективті курс мазмұны дайындалды. Элективті курс мазмұнын түзуде қабілетке қатысты еңбектерге жасалған талдаулар басшылыққа алынып, математикалық қабілеттің мәнін терең ұғыну негіз болды. Әсіресе, авторлық бірлестікте жазылған *«Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту»* атты оқу құралы да көп көмегін тигізді деп айта аламыз.

Элективті курстың негізгі мақсаты: білімгерлерге бастауыш сынып оқушыларының зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін дамытудың теориялық негіздерін, психологиялық-педагогикалық шарттарын және әдістемесін меңгерту.

I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті педагогика және психология факультеті 6B01301 Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі білім беру бағдарламасы бойынша 5 кредиттік 150 сағатқа жоспарланған арнайы курс пәні ретінде енгізіліп, тәжірибеден өтті.

Курстың міндеттері:

- бастауыш сынып оқушыларының зияткерлік қабілеттерін дамытудың теориялық негіздерін ашып көрсету;
- қазіргі білім беру жүйесінде бастауыш сынып оқушыларының зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін дамытудың ерекшеліктерін түсіндіру;
- бастауыш сынып оқушыларының зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін дамытудың жолдарын меңгерту;
- оқушылардың зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін дамыту технологиясын жобалау, талдау және жүзеге асыру білім, біліктерін қалыптастыру.

Курс мазмұнында болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің оқушылардың математикалық қабілеттерін дамытуға дайын болуының теориялық әдіснамалық негіздері қарастырылды. "Қабілеттер" ұғымының теориялық негіздері, «Математикалық қабілетті дамытуға даярлаудың теориялық негіздері», «Бастауыш мектеп жасындағы балалардың зияткерлік қабілеттерін дамытудың заманауи тұжырымдамалары мен әдістемелік жүйелері», «Сабақтарда және сабақтан тыс уақытта балалардың зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін дамыту», «Бастауыш сынып оқушыларының зияткерлік және шығармашылық қабілеттерінің даму деңгейін диагностикалау, «Бастауыш сынып оқушыларының зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін дамыту бағдарламаларын жобалау», «Бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеу процесінде сынып жетекшісі мен ата-аналардың шығармашылық өзара әрекеті» сияқты зертеу мәселесін шешудегі мүмкіндіктері талданды және практикалық әрекеттер барысында қабілет түрлері меңгеріліп, оқушылардың зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін дамыту машықтары қалыптастырылды.

Пәннің пререквизиттері: психология. Постреквизиттері: Математиканы оқыту әдістемесі. Енді осы пәнді жүргізу тәжірибемізден мысалдар келтіретін боламыз.

Дәріс «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының 2-курс студенттерімен өткізілді.

Дәріс тақырыбы: «Математикалық қабілет ұғымы және оны зерттеген ғалымдар пікірлері»

Дәріс мақсаты: білімгерлердің қабілет, математикалық қабілет жайлы түсініктерін кеңейту және математикалық қабілетті зерттеген ғалымдардың пікірлерімен танысу.

Дәрістің барысы

1. Дәріскердің студенттермен сәлемдесіп, дәрістің мақсат-міндеттерімен таныстыруы. (2мин)
2. Шаттық шеңбері. Конверттегі смайликтерді бейнелеп көрсету (2минут)
3. Студенттерді топқа бөлу (түрлі-түсті қағаздардың түсі бойынша 1минут).
4. Топтық жұмыс: «Қабілет» жайлы не білеміз? Топтастыру жасау, қорғау (10минут).
5. «Математикалық қабілет ұғымы және оны зерттеген ғалымдар пікірлері» тақырыбындағы презентация бойынша дәріс (15минут).

1-2-слайдтар

Математикалық қабілет

Кенес психологы В.А.Крутецкий "Математикалық қабілеттер деп - біз математика саласын оқудағы математикалық қызметінің талаптарына жауап беретін және басқа да жағдайларда математиканы меңгерудің табыстылығын, атап айтқанда математика саласындағы білімді, іскерлікті және дағдыларды салыстырмалы түрде жылдам, жеңіл және терең меңгеруді көздейтін жеке-психологиялық ерекшеліктерді айтамыз" - деп анықтама берген.

В.А. Крутецкий математикалық қабілеттердің мәнін ашу үшін қасиеттердің екі тобын бөледі: 1) тұлғаның жалпы қасиеттері; 2) "математикалық ақыл" қасиеттері. В.А.Крутецкийдің зерттеулерінің мәліметтері бойынша, бірінші болып математикалық қабілеттердің мақсатқа талпынушылық, математикамен әуестенушілік, "математикалық символдарға өзіндік махаббат" сияқты қасиеттері жаталай. Екіншісі-жалпылауға деген өзіндік махаббат, "әр түрлі құбылыстарда ортақ керу", "әр түрлі құбылыстардың байланысын орнату", "ен бастысы, мәселенің мәнін кере білу", "жеке тұлғадан ортақ көзқарасқа келу қабілеті".

3-4 слайдтар

Математикалық қабілеттердің басты белгілері

Математикалық қабілеттерге әртүрлі көзқарастарды салыстыра отырып, біз математикалық қабілеттердің басты белгілері: жалпылау қабілеті; ойлау логикасы мен формализділігі; ойдың икемділігі мен тереңдігі, жүйелілігі, рационалдығы мен дәйектілігі; "күшті" жады болып табылатындығын атап өтеміз. Математикада жоғары қабілеті бар балаларға тән негізгі қасиет - танымдық қажеттілік.

Математикалық қабілеттіліктердің компоненттері:

- математикалық материалды формалау қабілеттілігі, яғни оның мазмұнын түсіну;
- математикалық материалды жалпылау, олардың ішінен ең негізгілерін таңдап алу қабілеттілігі;
- сандық және белгі түрінде берілген символдармен операциялар жүргізе алу қабілеттілігі;
- дәлелдеу, негіздеу барысында қолданылған дұрыс бағыттағы логикалық ойлану қабілетінің бар болуы;
- ұзақ ойлану процесін қысқарту мақсатында қолданылатын кейбір есептің құрылымын астыртын ойлау қабілеті;
- кері жору қабілетінің бар болуы;
- есеп шығару барысында бір операциядан екінші операцияға тез ауыса алу қабілеттілігі;
- математикалық мәліметтерді еске сақтау қабілеті;
- кеңістікті елестету қабілеттілігі.

5-6 слайдтар

Отандық ғалым К.И.Қаңлыбаев: «Математикалық қабілеттіліктер дегеніміз - математиканы ұғыну барысында айқындалатын әртүрлі қамтылған және жан-жақты дамыған, ақыл-ой дәрежесінің жоғары сапалы болуы, қасиеттердің синтезі және күрделі құрылымды психикалық білім. Математикалық қабілеттілік логикалық тұрғыдан ойлай білу белгілерімен, өзінің назары мен ойын басқара білумен сипатталады» деп анықтама берген.

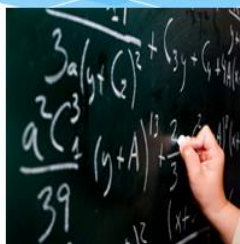

Математикалық қабілетті зерттеген ғалымдар

«Математикалық қабілет» ұғымы математиктермен (Ж.Адамар, М.Баракад, Г.Томас, Б.Д.Гнеденко, А.Ф.Лазурский, А.Н.Колмогоров, А.Пуанкаре, А.Л.Хинчин, және т.б.), әдіскерлермен (С.И.Шварцбургд және т.б.), психологтармен (А.Г.Ковалев, В.А.Крутецкий, В.Н.Мясищев, И.С.Якиманская және т.б.) жан-жақты зерттелді.

7-8 слайдтар

Д.Мордухай-Болтовскийдің пікірінше, математикалық қабілеттер белгілеріне мыналар жатады: күшті жады (математикалық); "өткір ойлау"; яғни белгілі фактіде деректерге ұқсас табу қабілеті, мүлдем басқа пәндерде " ұқсас " табу қабілеті; ой жылдамдығы жатады.

«Математикалық шығармашылық» атты психологиялық еңбектің авторы А.Пуанкаре: Математикалық қабілеттіліктегі маңызды орынды есептердің шешімін табуға көмектесетін операциялар тізбегін логикалық түрде құру білігі алады деген қорытындыға келген.

6. Топтық жұмыс: (10 минут)

1-топ: Математикалық қабілеттің анықтамасын тұжырымдау

2-топ: Математикалық қабілеттің пайдасына аргументтер келтіру

3-топ: Математикалық қабілетті зерттеген ғалымдардың пікірлерін салыстыру

4-топ: Математикалық қабілетті дамытуды бастауыш сыныптарда бастаған дұрыс па? (дәлелдемелер келтіру)

7. Ой толғанис: Дәрістің басында жасалған топтастыруға қайта оралып, басқа түспен толықтырулар жасау (6минут)

8. Қорытынды рефлексия (2минут)

Сабақтан сіздер не күттіңіздер? Бұл сабақта сіздер не үйрендіңіздер? Қандай пікірдесіздер?

Дәріс соңында студенттерден тақтадағы «Инстаграмм» әдісі арқылы суретке стикерлер жапсыру арқылы сабақтан алған әсерлері мен өз пікірлерін білдірулері сұралады (2мин).

Дәрісті өту барысында студенттердің алғашқы жасаған топтастырулары олардың дәріске дейін не білетіндіктерін білдірді. Содан кейін презентация көру арқылы қарастырылып отырған ұғым жайлы мағлұматтар беріліп, түсіндірілді. Дәрістен кейін топтық жұмыс жасалды. Топтық жұмыстың мақсаты білімгерлерді жаңа мәліметтерді қаншалықты түсінгендіктерін анықтауға көмектесті. Олардың өз түсініктерін ортаға шығаруға жағдай жасалынды. Топтық жұмыста білімгерлер белсенділік танытып, олардың мәселеге деген қызығушылықтары мен таным түсініктерінің жақсы деңгейін көрсетті. Сонымен қатар, математикалық қабілет жайлы келтірілген мәліметтер жасалған жұмыс тек бір топтың емес, барлық қатысушылардың ойларын ортаға салуға мүмкіндік берді. Сабақ соңында білімгерлердің дәрістің басында жасалған топтастыруларына қайта оралып, басқа түспен толықтырулар жасауларының нәтижесінде қаншалықты білім қосылғанын анықтау қиын болмады. «Инстаграмм» әдісін қолданып, стикерлерге өз пікірлерін білдірулері арқылы білімгерлердің сабақтан мол әсер алғандығын білдірді.

Қорыта келе, болашақ мұғалімдерді оқушылардың математикалық қабілеттерін дамытуға даярлау мүмкіндіктерін талдай келе, «Бастауыш сынып оқушыларының зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін дамыту» атты элективті курсы көтеріліп отырған мәселеде тиімді шешілуі үшін көбірек мүмкіндік беретіндігіне көзімізді жеткіздік. Сонымен қатар, енгізілген элективті курстың маңыздылығы ашылып, дәріс өту барысында тиімділігі анықталды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кәсіби білім беру стандарты https://vku.edu.kz/sites/default/files/files/education/others_document/PS_pedagog_kz.pdf

2. Бастауыш білім берудің жалпыға міндетті стандарты <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669>

3. Ерняязова С.Н. Математика негіздері. Оқу-әдістемелік құрал. 5В010200 «Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» мамандығы студенттеріне арналған. © Ерняязова С.Н., 2019 © М.Өтемісов атындағы БҚМУ РБО, 2019

4. Қаңлыбаев Қ. Математиканы оқыту әдістемесі. Оқулық. Алматы: Дәуір, 2013.-368 б.

ВОЗМОЖНОСТИ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К РАЗВИТИЮ МАТЕМАТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ

Альменбетова К.Ж.

В статье рассматриваются возможности подготовки будущих учителей к развитию математических способностей учащихся. Кроме того, комплексно проанализированы стандарт профессионального образования, обязательный стандарт начального образования, образовательные программы. Акцентируя внимание на целях и задачах предметов «Основы математики», «Методика преподавания математики» в программе начального образования, описываются формирующиеся компетенции. В целях развития математических способностей учащихся описано и всесторонне проанализировано освещение элективного курса «Развитие интеллектуальных и творческих способностей учащихся начальных классов» в подготовке будущих учителей.

Ключевые слова: *высшее образование, учителя начальных классов, математические способности, стандарт профессионального образования, образовательная программа, компетентность, профессиональная подготовка.*

OPPORTUNITIES FOR PREPARING FUTURE TEACHERS TO DEVELOP THE MATHEMATICAL SKILLS OF STUDENTS

K. Almenbetova

The article discusses the possibilities of preparing future teachers for the development of mathematical abilities of students. In addition, the standard of vocational education, the mandatory standard of primary education, and educational programs were analyzed in a comprehensive manner. Focusing on the goals and objectives of the subjects "Fundamentals of Mathematics", "Methods of Teaching Mathematics" in the primary education program, the emerging competencies are described. In order to develop the mathematical abilities of students, the coverage of the elective course "Development of the intellectual and creative abilities of primary school students" in the preparation of future teachers is described and comprehensively analyzed.

Key words: *higher education, primary school teachers, mathematical abilities, professional education standard, educational program, competence, professional training.*

УДК 376

10.53355/ZHU.2023.106.1.010

ИНКЛЮЗИВНЫЙ ПОДХОД В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Альмухамбетова Б.Ж.

Актуальность изучения инклюзивного образования обучающихся с особыми образовательными потребностями, по нашему мнению, обусловлена, с одной стороны, социальными требованиями общества, процессом демократизации всех сфер деятельности, изменением ценностей, повышением самостоятельности и активности личности, с другой – сложностью, многогранностью опыта обучения лиц с особыми образовательными потребностями в общих группах. Поэтому считаем, что реализация теоретического исследования, направленного на расширение, развитие и формирование в глобальном контексте инклюзивных подходов в образовании, способствуют масштабным изменениям в понимании прав человека его достоинства, идентичности, неповторимости которые положительно влияющих на учебную деятельность в целом на качество жизнедеятельности обучающихся.

Ключевые слова: *инклюзивное образование, качественное образование, особые образовательные потребности, обучающийся.*

Современная система образования испытывает коренную трансформацию подходов к образованию - система образования каждого государства все больше ориентируется на мировую образовательную политику, главной задачей которой является достижение качественного образования, его соответствие актуальным и перспективным потребностям личности, общества и государства.

На сегодняшний день одной из задач системы образования нашей страны является формирование инклюзивных подходов к обучению, обеспечивающих на практике получение качественного образования для большинства обучающихся с особыми образовательными потребностями, увеличивая эффективность их обучения и рентабельность системы образования.

Международная практика инклюзивного образования имеет свою долгую историю. В последние годы как зарубежными так и отечественными учеными наряду с научно систематизированным исследованием проблемы инклюзии, написаны и опубликованы многочисленные научные труды, посвященные анализу процесса инклюзивного образования и его влиянию на всех субъектов образовательного процесса.

В одном из таких исследований профессор Манчестерского университета Питер Миттлер пишет «образование в инклюзивной среде-это шаг к достижению конечной цели – созданию общества, которое позволяет всем детям и взрослым участвовать в общественной жизни и вносить свой вклад в нее, независимо от пола, возраста, этнической принадлежности, способностей, наличия или отсутствия нарушений развития». [1]».

На основе ряда научных работ А. Дайсон также предлагает точку зрения, что процесс инклюзивного образования следует развивать в соответствии с «экологией инклюзии». Экология инклюзии рассматривается ученым как фундаментальная концепция, объясняющая разницу между специальным и инклюзивным обучением [2].

Новое цивилизованное общество, соответствующее гуманистическим принципам, четко изложило свое мнение в рамках создания системы образования, новозеландского профессора Дэвида Митчелла: «инклюзивное образование - это путь к созданию инклюзивного общества, которое позволяет всем детям и взрослым участвовать и вносить свой вклад в жизнь своего пола, возраста, этнической принадлежности, способностей, нарушений развития и общества шаг. В таком обществе различия уважаются и ценятся, ведется активная борьба с дискриминацией и предрассудками в политике, повседневной жизни и деятельности учреждений» [3].

А российский ученый Н.А. Ливенцева, проводя научный обзор исследований по инклюзивному образованию в современной зарубежной практике, сравнивает понятие инклюзии в российской системе образования и опыт дальнего зарубежья. По мнению ученого во всем мире понятие инклюзии сопровождается гораздо более широким контекстом, чем в российской системе образования, где инклюзия понимается как «включение в общеобразовательный процесс людей с ограниченными возможностями и особыми образовательными потребностями». Автор, придерживается мнения, что в западных исследованиях широко используется понятие инклюзивной школьной культуры, что системная культура находит непосредственное отражение в типах и способах общения общества. Кроме того, ученый осознает «приемлемое включение любого другого человека в общество, способствующее интересам всех членов общества, росту их способности к самостоятельной жизни, обеспечению равенства их прав и содействию» [4].

Е.В. Бурмистров и Л.И. Федорова отметили в своих работах, что «инклюзивное образование – это атмосфера доброты, взаимного интереса и взаимного согласия, и это невозможно без совместного творческого труда» [5].

Н.П. Артюшенко предлагает два подхода к проблеме инклюзии в образовании: первый демонстрирует связь адаптации к индивидуальным особенностям ребенка и доступности образования для всех детей, независимо от тяжести нарушения психофизического развития, а второй показывает связь педагога с выполнением специальных действий для организации совместной деятельности обычных детей и детей с ограниченными возможностями здоровья, используя ресурс совместной деятельности [6].

По вопросам исследования инклюзивного образования в вузах и колледжах нами проведен анализ следующих диссертационных работ.

В диссертационном исследовании С. И. Кондратьевой анализируются перспективы и этапы внедрения инклюзии в образовательную практику вуза с изучением проблем механизмов управления инновационным проектом по внедрению модели инклюзивного образования в университете [7]. Ученый считает, что включение лиц с ООП в образовательный процесс массовых учебных заведений - это процесс развития общего образования, а для студентов-социальная адаптация. Мы присоединяемся к мнению автора, что инклюзивное образование

связано не только с трудностями организации безбарьерной среды в процессе ее внедрения, но и с трудностями социального характера, состоящими из общих стереотипов и убеждений, в том числе и с готовностью преподавателей, родителей к принятию интеграции.

В своей диссертационной работе С.В. Коржук, изучая проблемы обучения обучающихся вузов в системе инклюзии, показывает пути преодоления барьеров, встречающихся в этой системе, на примере вузов, реализующих принципы инклюзивного образования отдельных лиц. По мнению автора, «инклюзия – это социальный институт, через который человек осваивает социальное и физическое пространство и осуществляет переход от многих случаев дискриминации в различных сферах жизни (социальная исключительность) к социальной интеграции в обществе» [8].

На наш взгляд, успешные попытки систематического представления проблем инклюзии в вузе были предприняты в работах Е.В. Воеводиной. Опираясь на многочисленные научные исследования, ученый проводит анализ процесса социальной адаптации обучающихся с особыми образовательными потребностями к системе вузов. Дал практические рекомендации по вопросам обучения в вузе обучающихся с особыми образовательными потребностями. Мы, обратимся к следующей информации в исследованиях Е.В. Воеводиной и для нашего исследования это мнение является важным «учебный процесс в вузе является одним из средств адаптации для обучающегося с особыми образовательными потребностями, так как помимо получения профессии обучающийся, нуждающийся в особом образовании, способствует активному включению в систему социальных отношений социального, коммуникативного, личностного приобретая опыт, стремится создать круг позитивных отношений со сверстниками» [9].

Новой полосой рассматриваемых нами изысканий стали результаты научных исследований Г.Ю. Баротовой, связанных с вопросами инклюзии. Автор предлагает рассмотреть структуру инклюзии со следующими компонентами: инклюзивная этика; инклюзивная теория; инклюзивная практика. Определяет педагогические условия, способствующие процессу формирования у студентов педагогических вузов «профессионально-педагогической культуры в условиях инклюзивной среды» [10]. Автор считает, что обучение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательных учреждениях требует специальной и педагогической, психологической подготовки педагогов. Разнообразие педагогических подходов к каждому обучающемуся предполагает, что в обучении более важно в условиях инклюзивной среды.

Рассмотренные нами определения инклюзивного образования позволили классифицировать инклюзию по следующим основным направлениям:

- становление инклюзивного общества в системе образования (М. М. Семаго, Д.Е.Шевелева и др.);
- как интегрированный процесс (Н.Н. Малофеев, Н.д. Шматко и др.).

В связи с первым направлением очень важно мнение Н.В. Борисовой: "...природа инклюзивного образования двоякая: с одной стороны, это образовательная политика и социальное развитие государства; с другой-политика особых задач, не связанных напрямую с общеобразовательным контекстом. Истоки такой двойственности лежат в идеологии инклюзии-политической тенденции, включенной в образовательный процесс, обеспечивающей равные права и доступ к образованию» [11].

Так, к основным характеристикам инклюзивного образования как социально-педагогического явления в научной литературе предлагаются следующие концепции:

С педагогической точки зрения инклюзивное образование предполагает организацию образовательного процесса, входящего в систему общего образования, то есть преподаваемого совместно с нормальными сверстниками, независимо от особенностей психического, физического и других особенностей развития всех обучающихся. Кроме того, обязательными условиями являются учет особых образовательных потребностей и предоставление конкретной педагогической поддержки и коррекционной помощи.

С точки зрения социальной политики инклюзивное образование предполагает формирование в обществе особой культуры по отношению к людям с ограниченными возможностями, создание условий, обеспечивающих социализацию и самореализацию обучающегося с особыми образовательными потребностями [12].

Н.К. Токсанбаева в своих трудах отмечает, что перспективы позитивных изменений в сфере образования Казахстана огромны и современны, продвигая идею инклюзивного образования с точки зрения профессиональной подготовки обучающихся. Как отметил ученый, «инклюзивное образование - это путь вперед, подъема и возрождения и важнейший фактор успеха нашей страны» [13]. Поскольку инклюзивное образование в современном Казахстане является глобальной проблемой, оно оказывает существенное влияние на развитие экономики страны, ученые сейчас отмечают, что максимальное развитие инклюзивного образования в будущем окажет положительное влияние на экономику и человеческий потенциал Казахстана.

Хотя вопрос перехода к инклюзивному образованию, как показывает зарубежный и отечественный опыт организации образовательной деятельности в системе инклюзивного образования, по-прежнему является предметом дискуссий между его сторонниками и противниками, на сегодняшний день является началом больших изменений в государственной политике многих стран.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Российские и зарубежные исследования в области инклюзивного образования / под ред. В.Л. Рыскиной, Е.В. Самсоновой. – М.: ФОРУМ, 2012. – 208 с.
2. Dyson A., Farrell P., Polat F. et al. Inclusion and pupil achievement // <http://www.dfes.gov.uk/research/data/uploadfiles/ACFC9F.pdf>. 12.03.2019.
3. Митчелл Д. Эффективные педагогические технологии специального и инклюзивного образования // <https://pandia.ru/text/77/302/26613.php>. 25.07.2020.
4. Обзор современных зарубежных исследований по проблемам инклюзивного образования // Психологическая наука и образование. – 2011. – Т. 16, №3. – С. 114-121.
5. Психолого-педагогические основы инклюзивного образования: коллективная монография / под ред. С.В. Алехина. – М.: МГППУ, 2013. – 334 с.
6. Артюшенко Н.П. Организационно-педагогические условия обучения детей с ограниченными возможностями здоровья средствами инклюзивного образования: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Томск, 2010. – 180 с.
7. Кондратьева С.И. Механизм управления инновационным проектом по внедрению инклюзивной модели образования в вузе: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05. – М., 2010. – 176 с.
8. Коржук С.В. Высшее образование как канал социальной инклюзии индивидов с инвалидностью: дис. ... канд. соц. наук: 22.00.04. – Новосибирск, 2019. – 232 с.
9. Воеводина Е.В. Социальная адаптация студентов с ограниченными возможностями здоровья к условиям высшего учебного заведения: социологический анализ: дис. ... канд. соц. наук: 22.00.04. – М., 2012. – 190 с.
10. Баротова Г.Ю. Формирование профессионально-педагогической культуры студентов педагогически вузов в условиях работы в системе инклюзивного образования (на материале Республики Таджикистан): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Душанбе, 2020. – 224 с.
11. Борисова Н.В. Социальная политика в области инклюзивного образования: контекст либерализации и российские реалии «Ковчег» // Журнал исследования социальной политики. – 2016. – Т. 4, №1. – С. 103-120.
12. Семаго Н.Я. Инклюзивное образование как первый этап пути к включающему обществу // Психологическая наука и образование. – 2011. – №1. – С. 51-58.
13. Токсанбаева Н.К., Альмухамбетова Б.Ж. Проявление тревожности у студентов с особыми образовательными потребностями в процессе обучения // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. – 2018. – №4(67). – С. 11-21.

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИНКЛЮЗИВТІ ТӘСІЛ*Альмухамбетова Б.Ж.*

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар білім алушылардың инклюзивті білімін зерттеудің өзектілігі, біздің ойымызша, бір жағынан қоғамның әлеуметтік талаптарына, қызметтің барлық салаларын демократияландыру процесіне, құндылықтардың өзгеруіне, жеке тұлғаның дербестігі мен белсенділігінің артуына, екінші жағынан, жалпы топтарда ерекше білім беру қажеттіліктері бар адамдарды оқыту тәжірибесінің күрделілігіне, жан – жақтылығына байланысты. Сондықтан білім берудегі инклюзивті тәсілдерді жаһандық контексте кеңейтуге, дамытуға және қалыптастыруға бағытталған теориялық зерттеулерді іске асыру адам құқықтарын оның қадір-қасиетін, бірегейлігін, бірегейлігін түсінудегі ауқымды өзгерістерге ықпал етеді деп санаймыз, бұл жалпы білім беру қызметіне білім алушылардың өмір сүру сапасына оң әсер етеді.

Кілт сөздер: *инклюзивті білім беру, сапалы білім беру, ерекше білім беру қажеттіліктері, білім алушы.*

INCLUSIVE APPROACH IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM*B.Zh. Almukhambetova*

The relevance of studying inclusive education of students with special educational needs, in our opinion, is due, on the one hand, to the social requirements of society, the process of democratization of all spheres of activity, changing values, increasing independence and activity of the individual, on the other – the complexity, versatility of the experience of teaching people with special educational needs in general groups. Therefore, we believe that the implementation of theoretical research aimed at expanding, developing and forming inclusive approaches in education in a global context contributes to large-scale changes in the understanding of human rights, their dignity, identity, uniqueness, which positively affect educational activities in general and the quality of life of students.

Key words: *inclusive education, quality education, special educational needs, student.*

ӨОЖ 373.1

10.53355/ZHU.2023.106.1.011

ТӘРБИЕНІҢ ҚАЙНАР КӨЗІ - ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР*Ансабаев Д. С.*

Бұл мақалада ұлттық құндылықтардың тәрбиенің қайнар көзі екендігі айқындалған. Ұлттық құндылықтарға талдау жасалынып, түрлеріне мысалдар келтірілген. Қазақ халқының даму тарихында құндылықтардың алатын орны мен маңызы көрсетілген. Жаһандану жағдайында жастарға тәрбие беруде ұлттық құндылықтарды тиімді пайлану жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: *ұлттық құндылықтар, ұлттық тәрбие, бес қағида: тіл, дін, дәстүр, тарих, атамекен.*

Алланың адам баласына берген үлкен сыйы - өмір. Сәби дүниеге шыр етіп келгеннен бастап, пәниден бақиға аттанғанға дейін пенде ретінде пайғамбарымыз Мұхаммед Ғалайссалам айтқандай өмірдің тәрбиесінен өтеді. Өмір тәрбиесі халқымыздың ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан ұлттық болмысы, әдет-ғұрып, салт-санасы. Осы ұлттық құндылықтар адамдыққа, иманжүзділікке, мәдеиеттілікке, дүниетанымды кеңейтіп, ұлт-жандылыққа тәрбиелейді. Өкінішке орай, жаһандануға байланысты ұлттық

құндылықтардан ажырап бара жатқанымыз - ащы шындық. Осыған байланысты күнделікті тұрмыста, әлеуметтік жағдайда әдет-ғұрып, салт-санаға байланысты құндылықтарды жүзеге асырсақ, олар ұлттық психологияны тәрбиелеуде бағалы сипат алса, нәтиже болмақ.

Біздің халқымыздың бойындағы қонақжайлылық, бауырмалдық, жақсылық жасау, т.б. тамаша қасиеттерді басқа халықтар да біледі. Оған дәлел - қазақ жерінде тұрып, тарихи отанына кеткен ұлттардың ана тілімізде сағыныш сезімдерін білдіріп, домбырамен ән айтып, күй тартуы, елімізге деген құрметі, екінші Отаным деп бағалауы көңілімізге қуаныш сыйлап, кеудемізге мақтаныш толтырады. Сонымен қатар өз тілінде сөйлеуді ар көретін, өз ұлтын менсінбейтін адамдар (Ғ.Мүсірепов) аз емес екендігі қынжылтады.

Кезінде К. Д. Ушинский, Я. Коменский, Ахмет Байтұрсынов айтып кеткендей, 12 – 13 жасқа дейін балалардың бірінші мүшелі ой жүйесі деп есептелінгендіктен ұлттық рухта қалыптастыру мақсатымен тек қана тілінде оқытып, сөйлеттіру керек. Ана тілін Абай айтқандай терең түсініп, сөздің ішкі сырын жақсылап ұғынып алса, сонда ғана шет тілін оқу жеңіл соғады. Өзіңнің ана тіліңді білмейінше, басқа тілді меңгеру қиын. Сондықтан білім, оқу - тәрбие мәселеріне байланысты заң тұжырымдамаларды жасаған кезде осыны жүзеге асырса дұрыс болар еді. Тіпті, бастауыш мектепте басқа тілді араластырмай, орыс тілін мүлдем қоспай, шет тілін де аттап бастырмай, ана тілінде тәрбиелеп оқытса, балабақшаға басқа тілдерді мүлдем кіргізуді тоқтатса, ұлтжанды ұрпақтар шығатыны даусыз нәрсе.

Ұлттың ең бірінші, ең қасиетті сипаты - тіл. Тілге жай бір ғана ойды айтып беруші деп қарамау керек. Ол - ең әуелі сол ойды құрап беруші және құрағанда ұлттық ерекшеліктерді ескеруі тиіс. Бұған немістің атақты философы Вилгельм Гумбольдт: «Ұлттың өзіне тән, іштей дамитын рухы бар, сол рухтың ерекшелігін сыртқа шығарып, сақтап, ұрпақтан ұрпаққа беруші күш»-деп бағалаған. Ендеше, ұлттың рухы тілдің мазмұнын рухтандырып тұрады. Көне грек ойшылдарының бес шарт деп отырғаны да, тілді жақсы білу керек дегенді бірінші орынға қойып, тілді жақсы білетін болса, онда мен осы ұлттың өкілімін деп айтуға болатын ең басты шарт деуі де сондықтан. Бұл жерде «тек қана өзіңнің ана тіліңді біл де қой, басқа тілді білме» деген дұрыс емес. Өйткені басқа тілді білу - өнер. Өз тіліңді білу - ұлттық парыз болса, өнер дегенің адам баласына қай ұлттың өкілі екендігіне қарамастан аса қажетті нәрсе.

Жер бетіндегі кез-келген ұлттың сипаты бес қағидаға келіп тіреледі. Біріншісі - тілі, екіншісі - діні, үшіншісі - дәстүрі, төртіншісі - тарихы, бесінші - атамекені. Құндылықтар - шынайы ғана болады, ол адамға тәуелді емес, дей тұрғанмен ол ең алдымен адам санасында орын алады. Құндылықтарды сезім арқылы қабылдап, ал сана арқылы түсінуге болады, соның нәтижесінде тұлға құндылықты игереді, соған сай әрекет етеді. Жоғарыда айтылған ұлттық сипаттың бес қағидасының орындалуының 5 шарты бар екен. Көне грек философтарының айтуынша, «адамның белгілі бір ұлтқа тән екендігін айқындайтын ең басты нәрсе - сол ұлттың тілін жетік білуі қажет. Екіншіден, сол ұлттың дінін терең меңгергені жөн. Үшіншіден, сол ұлттың дәстүрін толық бойына сіңіруі тиіс. Төртіншіден, сол ұлттың тарихын бес саусағындай білгені абзал. Бесіншіден, сол ұлт мекендеген жердің географиялық ерекшелігін жақсы білуі шарт. Осындай бес сипаттаманы бойына дарытқан адам ғана сол ұлттың толық қанды өкілімін деуге құқылы» - дейді грек ойшылдары.

Өкінішке орай, осы бес сипаттамаға қазіргі жаһандану кезеңінде толық жауап бере аламыз ба деген ой туады. Санамыздағы сансыз сауалдарға жаттанды жауаптарымыз бар да, нәтижесі сөз жүзінде қалып отырғаны ақиқат. Бұл ретте өзімізді өзіміз кінәлағанмен, оның басты себеп-салдары басқада. Кешегі кеңестік кезең мен қоғамдық формациялардың алмасуы, жаһанданудың жан - жақты тигізген жағымсыз әсері ұлттық құндылықтарымызды өте әлсіретіп жібергені ащы шындық. Еліміздің экономикасын көтереміз деп рухани құндылықтардан ажырап қала жаздадық. Еңбектеген баладан еңкейген кәріге дейін ұялы телефондарға тәуелді болып, кітап оқу, ертегі тыңдау, бесік жырын айтуды тоқтаттық.

Халық ауыз әдебиеті үлгілерін білмеу арқылы жаттанды, өтірігі басым, жасанды дүниелерге, әуесқойлыққа бейімделіп алдық. «Ештен кеш жақсы» - деген дана халқымыз.

Ескіден келе жатқан «кез келген адам дүние тануды ең алдымен өзінен бастау керек» - деген қағидаға сүйенсек, өзінді, ұлттыңды танып біле алмасаң, басқа ұлттың кім екендігін ешуақытта тани алмайтының ақиқат. Алаштың ардақтысы - Ж.Аймауытов: «Мен халыққа кіндігіммен байланып қалғанмын. Оны үзе алмаймын, үзу - қолымнан келмейді» - дейді. Атақты Сырым Датұлы: «Мен ағайынды екеумін: бірі - өзім, екіншісі - халқым» - десе, «XX ғасырдың Гомері» атанған жыр алыбы - Жамбыл: «Жамбыл - менің жай атым, халық - менің шын атым» - деп кішілік, кісілік танытқан.

Жоғарыда айтылған ұлттық құндылықтардың ұрпақ санасында сақталып, одан кейінгі дамуы, жалғасын табуы отбасындағы тәрбиеден басталатыны ақиқат. Өйткені, «Отан - отбасынан басталады» деген қанатты қағида мен «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аларсың» деп ата - бабаларымыздың өмірлік тәжірибесінен туындаған өнегелі өсиеті осыны айқын аңғартады. Француздың атақты тарихшы – жазушысы Ж. Ренан: «Адамзат- тың тарихы - тек бостандықтың ғана тарихы емес, бұл - ең алдымен халықтың тәрбиелік жолының тарихы» - деген. Шындығында әрбір халықтың тәрбиелік жүйесі, сол жүйенің даму қалыптасу тарихы болады.

Отбасы туралы айтқанда осы қалыптасқан дәстүрді, оның тарихын, бүгінгі өркенниеттілік кезеңінде қайсысы жарамды, қайсысы жарамсыз екендігін кеңінен қарастырған жөн. Сонымен қатар өткеннің бәрі қажетті деудің бүгінгі әкесін сыйламағандардың жауы болып шығады, өзі дұрыс емес. «Дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» - деген де рас. Халықтың ой - санасынан өткізіп, екшеп, әбден көз жеткеннен соң барып, жалпы халықтық игілікке айналдыру - құптарлық, нәтижелі болмақ. Негізінен қазақтың отбасында үш ұрпақ өкілдерінің бірге тұрып, бір отбасы боп қалыптасуы аса құптарлық жай. Бұл үш ұрпақ мыналар: атасы, оның баласы, атасының немересі. Олар бір шаңырақта бірін - бірі тәрбиелеу үшін өте қажет.

Қазақ «Әкесін сыйламағанды баласы сыйламайды» - дейді. Бұл ортаңғы ұрпаққа тиісті сөз. Оның себебі, ортаңғы ұрпақ белағаш секілді, әкесіне жасаған құрметін, жаманшылығын келешек бала өзіне жасайды. Бұл ретте «Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келеді»- деп те айтылатын тәмсіл бар. Егер бүгіндері әкесін, анасын «қарттар үйіне өткізіп жатқандар арамызда кездессе, кейін сол балалардың балалары бүгінгі әкесін сыйламағандардың жауы болып шығады. «Әй дейтін әже, қой дейтін қожа жоқ» дегеннен шығады. «Әй, шырағым, ана шаруаны дұрыстап істе» - деп айтып отыратын бір адам керек. Оны қазақта отбасының бас иесі деп атаған.

Егер ата болса, ақыл айта білсе, ол -тәрбиенің көзі, Сонымен қатар кемшіліктің бәрін жастарға итере салу қиын емес. Ата - әже өз орнында болса, мұның өзі ұрпаққа қыруар пайдасын тигізеді. Ал олар келте, тым шолақ ойлайтын болса, онда жаңа буыннан не күтуге болады. Осыдан туындайтын мәселе - егер ересек адамдар тәрбиелі болса, артындағы жастар ешқайда кетпейді. Ең алдымен үлкеннің парасаттылығын, ересек адамның тәрбиелігін қоғам боп қолға алмайынша, ісіміз өнбейтіндігі даусыз.

XXI ғасырдың жаһандық жағдайында әлем елдері бір - бірімен еркін араласып кетті. Өйткені, қоғамдағы өзгерістер заман талабына байланысты жүзеге асуда. Кез келген жаңалықтың жағымды және жағымсыз тұстары болады. Жаһанданудың да өзіндік жағымды, жағымсыз жақтары бар. Мысалы, жағымды жағы - деп жылдам ақпарат алмасу болса, жағымсыз жағы - бұқаралық мәдениеттің бізге тигізіп отырған келеңсіз ықпалы мен әсерін атауға болады.

Ықылым заманнан адамзат алдында тұратын ұлы міндет - өзінің өмірін жалғастырушы саналы ұрпақ тәрбиелеу. Сол келешек қоғам иелерін жан-жақты жарасымды жетілген, ақыл - парасаты мол, мәдени - ғылыми өрісі озық етіп тәрбиелеу кезек күттірмейтін іс екені сөзсіз. Мағжан Жұмабаев «Жас бала - жас бір шыбық, жас күнде қай түрде иіп тастасаң, есейгенде сол иілген күйінде қалмақ» - деп тұжырым жасаған екен. Ендеше, жас ұрпақты ерте жастан ұлттық құндылықтар негізінде тәрбиелесек, болашақта жақсы ұлтжанды азаматтар шығатыны күмән келтірмейді.

Қоғамның даму тарихында құндылықтар қалыптасуының негізі ерте заманнан-ақ ойшылдар мен ғұламалардың назарында болды. Олардың тәрбиелік негіздері атадан балаға, ұрпақтан - ұрпаққа жететін ізгі қасиеттер мен ниеттерден тұрады. Ұлттық құндылық белгілі бір бағытты, мақсатты, жүйелі ұлттық көзқарасты, рухани дағдыны қалыптастыратын жүйе. Сондықтан, ұрпақ тәрбиесіндегі құндылықтар ізгілікті, ақылды адамгершілік, парасаттылық, имандылық міндеттерін ажырата біліп, өзіне таңдау жасауы арқылы бойға сіңеді. Халықта «Балаңды өз білгеніңмен тәрбиелеме, өз ұлтыңның тәрбиесімен тәрбиеле» деген қағида бар. Ұлт жанашыры Ахмет Байтұрсынов «Балам деген жұрт болмаса, «жұртым» дейтін бала қайдан шығады» деген.

Осы орайда тәрбие мен білім беру үрдісінде халықтық педагогиканы енгізе отырып, қазақ халқының салт - дәстүрін, әдет - ғұрпын, мінез - құлық мәдениетін меңгеруде олардың бойына ұлттық имандылық, адамгершілік, сыпайылық қасиеттерін қалыптастыру керектігі айқын нәрсе. Ұлттық тәрбие - біздің ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін асыл қазынамыз. Ол - болашақ ұрпақты өмір сүруге тәрбиелейтін үлкен тәрбие құралы. Сондықтан, тәрбие тамыры тереңде жатқан халық қазынасында, оның қадір қасиеті мен бітім - болмысында жатыр. Бұл қазына ұлттық құндылықтар арқылы бала бойына сіңетіні даусыз.

Ал, ұлттық құндылықтарға не жатады десек: ұлттық құндылықтар - белгілі бір ұлттың азаматына тән зат, адамға тән қадір-қасиет, яғни ғасырлар бойы жинақтаған ұлттық рухани және материалдық құндылықтар. Ол - тәрбие мен оқытуға бағытталған қазыналар. Оларға: меймандостық, кісілік, сыйластық, имандылық, кішіпейілділік, салауаттылық, қайырымдылық, ізгілік, еркіндік, өнерпаздық, сыпайылық, мәдениеттілік, шығармашылық, рухани байлық, махаббат сынды қасиеттер жатады.

Бүгінгі жаңарған Қазақстанның даму жағдайында осындай қарапайымдылық пен халық алдындағы парыз - міндеттің үлгісін жастар бойына сіңіру арқылы тәрбиелеуге жол ашылады. Рухани жаңғыру - ғасырлар бойы бабалардан бойға сіңген дәстүрдің, әдет пен ғұрыптың, салт - сананың, ырым мен тыйымның, ұлттық болмыс пен ұлттық құндылық - тардың қайта өрлеу кезеңі. Дәлірек айтсақ, қазіргі заман талабына сай мәдениеттің жаңаша бағытта қалыптасуы. Бірақ бұл бағыт ұлттық құндылықтар негізінде ғана дамуы қажет.

Өкінішке орай, жаһанданудың жөні осы екен деп еліктеу мен солықтаулардың кесірінен «жалаңаштану мен жалаң идеяларды» дәріптеу, өз ана тілінің қадір-қасиетін ұғынбастан, өзге тілдерге әуестік танытып, биліктегі «ниглистердің» айтқанынан шықпау, солардың ыңғайына жығылып, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін төмендеткеніміз - ащы шындық. Әлемдегі әрбір халықтың өзіндік ұлттық ерекшелігі болса, қазақ халқының да көне замандардан бүгінгі күнге дейінгі тарихы, өзіндік қалыптасу, даму жолдары, ұлттық материалдық және рухани мәдениеті, салт - дәстүрлері бар. Ұлттық ерекшелік: тілі, салт-дәстүрі, діні және ұлттық құндылықтарына байланысты өзге елдерден бөлек бағаланып, ажыратылатыны айтпаса да түсінікті.

Біздің ата-бабаларымыз осындай ұлттық құндылықтарды сонау ғасырлардан бері сақтап келген. Олар Алатау, Алтай, Атырауға дейінгі аралықта ұлттық тұтастықты сақтап, қалыптастыра білді. Енді бабалардың қаны мен тері сіңген, бізге аманаттап қалдырып кеткен осынау байтақ жерді көздің қарашығындай қорғап, тәуелсіздігімізді нығайту - басты борышымыз. Ол үшін ұлт болып ұйысуымыз, жұдырықтай жұмылып, еліміздің дамуына үлес қосуымыз қажет. Хакім Абайдың «Сегізаяқ» өлеңіндегі: «Біріңді қазақ, бірің дос, көрмесең істің бәрі бос» - деген өлең жолдары ұлттық ұранға айналуы тиіс. Осыған байланысты тәуелсіз елдің ертеңі жастардың бойына ұлтжандылық рухты сіңіру – кезек күттірмейтін өзекті мәселе. Ол үшін бүгінгі таңда адамзаттық ұлттық құндылықтар негізінде тәрбие саласында жүйелі жұмыстар жүзеге асырылуы тиіс.

Жалпы алғанда біз талдап отырған ұлттық құндылықтар - ұлт боп қалыптасуының басты факторы, ұлттық идеяның негізгі арқауы. Ол - туған жер, өзін қоршаған ортаның тигізген ықпалымен қалыптасып, тіліміз, халық ауыз әдебиеті үлгілері, салт - санасы, әдет - ғұрып, дәстүрлі ерекшеліктері арқылы қазақи жүйеленген сенімді идея. Осындай ұлттық

болмыс пен психологиялық ерекшелік өзара үйлеспесе, барлық саланың дамуына кедергі болатыны даусыз нәрсе. Алаңдататын жай - тілдің қазіргі жағдайы қанағаттанарлық деп айтуға келмейтіндігі, өйткені қазақ деп аталатын тәуелсіз мемлекеттің ана тілі қоғамдық, барлық салада басым болуы керек десек, тек отбасы жағдайында ғана қолданылып, толыққанды 100 пайыз қолданылмай жатқаны шындық. Мұндай жағдайда ұлттың дамуы да баяулайды.

Ұлт пен тіл ешуақытта ажырамайтын, бөліп алуға болмайтын біртұтас дүние. Біздің ұлттың ең негізгі қасиеті - қабілеттілігінде, ал қабілет ойлаудан шықса, ойлауды құрайтын тіл. Ұлттың рухы тілдің мазмұнын рухтандырып тұрады. Рухсыз тіл - тіл емес. Мысалы, дүние жүзінде жасанды тілдер бар. Біреудің, басқа бір ұлттың қалыптасып, тілін жаттап, сол тілде ойынды білдіруге болады. Бірақ ол тілдерді рухтанған тіл деп айтуға болмайды. Ұлттық рухтың ең бір абыройлы қызметі – тілді рухтандырып, тұрады. Мысалға, өзіміздің Өнұранымызды айтқанда, кеудемізде ұлттық рух асқақтап, бойымызды мақтаныш, шаттық сезім билейді. Міне, ұлттық рухтың қуаты.

Осыдан тілдің рухты бойына сіңіріп, ұлттың дүниетанымдық, психологиялық, басқа да толып жатқан, ұрпақтан ұрпаққа берілетін қажетті қасиеттерін бойына жинаушы, кезең – кезеңімен кейінгі ұрпаққа жеткізуші құралға айналатыны да рас. Бір ұлтқа тәнмін деп санайтын адам сол ұлттың тілін міндетті түрде білуі керек деген қағида осыдан туындайтынын сезіну қиынға соқпайды. Тілдің құдіреті де осында. Кезінде халқымыздың ұлттық мақтанышы - батыр Бауыржан Момышұлы: «Қазақ тілі еш уақытта өзімен көрші халықтардың тілдерінен сорлы болып, қатардан қалмағаны, өз сыбағасын ешкімге жібермегендігіне мың жылдық көне тарих куә», - деп жазған еді.

Осыған орай, қазақ елі көне замандардан бері өзінің ұлттық салт - дәстүрлерін, рухани құндылықтарын сақтап келе жатқан халық. Рухани құндылықтар ұрпақтар сабақтастығымен жалғасын тауып отырғанда ғана ұлттық жаңғыру болады. Керісінше, халқымыз өзінің салт - санасынан айырылатын болса, онда үлкен қауіп төнеді. Өйткені, ұлт ретінде сақталу үшін ұлттық мүддеміз, ана тіліміз бірінші орында тұруы шарт. Бұл ретте жаңарған біздің Қазақстан жағдайында рухани жаңғыруы үшін ғасырлар бойы жинақталған ұлтымыздың рухани құндылықтарын жүзеге асыруымыз қажет.

Ұлттық құндылықтар материалдық, мәдени, рухани мұраларды сақтау және салт - дәстүрлерді насихаттауға негізделуі керек. Өз ұлтының салт-дәстүрін, ана тілін жоғары қойып, қадірлеген халық қана келешекте тұтас ұлт ретінде сақталып, басқа өркениеттердің тегеурініне түспейді және жаһандық жаулау тасқынына тосқауыл қояды. Сонымен қатар тәрбие - бәрімізге ортақ, міндетті, жауапты, ең өзекті мәселе. Отбасынан бастап, мектеп, қоғамдық ұйымдар, билік үнемі қадағалап, ұлттық құндылықтар негізінде дамуына көңіл бөлсе, заңмен бекітіп, ұлттық мүддені жоғары қойғанда ғана нәтижесін көретін боламыз.

Қорыта келгенде, тәрбие бері үрдісінде ұлттық құндылықтарды ұғындырып, болашақ қоғам иелерін, жастарды адамгершілікке тәрбиелеуіміз қажет. Сондықтан, қабілет-қарымы бар, кез-келген алдыңғы қатарлы елдердің азаматтарымен тең дәрежеде өзінің ұлттық болмысымен ерекшеленетін тұлға тәрбиелеу өмір талабы. Осыған байланысты бүгінгі таңда біздің халқымыз үшін ежелден келе жатқан біздің салтымыз бен дәстүріміз, мәдениетіміз, ұлттық құндылықтарымыз - тәрбиенің қайнар көзі, біздің ұлттың рухани жаңғыру негізі – деп бағалауымызға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бес ғасыр жырлайды, 2 - том, - Алматы, «Жазушы», 1989 ж.
2. А. Құнанбаев. 2 - том, Аудармалары, қара сөздері, - Алматы, 1986 ж.
3. Ш. Құдайбердиев шығармалары, - Алматы, «Жазушы», 1988 ж.
4. С. Құттықадам Ұлтқа қызмет ету, - Алматы, 2019 ж.
5. Д. Әшімханов, -Бес арыс, - Алматы, «Ана тілі», 2003ж.

ИСТОЧНИК ВОСПИТАНИЯ - НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ*Ансабаев Д.С.*

В этой статье выясняется, что национальные ценности являются источником воспитания. Проведен анализ национальных ценностей, приведены примеры видов. В истории развития казахского народа отражено место и значение ценностей. В условиях глобализации предусмотрены способы эффективного использования национальных ценностей в воспитании молодежи.

Ключевые слова: национальные ценности, национальное воспитание, пять принципов: язык, религия, традиции, история, атамекен.

THE SOURCE OF EDUCATION IS NATIONAL VALUES*D. S. Ansabaev*

In this article it turns out that national values are the source of education. The analysis of national values is carried out, examples of types are given. The place and significance of values are reflected in the history of the development of the Kazakh people. In the context of globalization, there are ways to effectively use national values in the education of young people.

Key words: national values, national education, five principles: language, religion, traditions, history, atameken.

ӨЖ 372.8:811.512.122

10.53355/ZHU.2023.106.1.012

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА САН-МӨЛШЕР ҰҒЫМДАРЫН МЕНҒЕРТУДІҢ ЖОЛДАРЫ*Асыллова Р.О., Әлімхан Ұ.С.*

Бұл мақалада сан-мөлшер ұғымдары және олардың түрлері функционалды-салыстырмалы негізде қарастырылды. Тіліміздегі сан-мөлшер ұғымдарын білдіретін тәсілдердің ерекшеліктері талданып, оларды мектепте тиімді оқытудың жолдары көрсетілді. Оқушылардың қызығушылығын оята отырып, жаңартылған білім мазмұнына сәйкес көптік категориясын оқытудың әдіс-тәсілдері жасалды. Мақалада қозғалған мәселелердің әдіснамалық негізін А.Байтұрсынұлы, А.Ысқақов, С.Исаев сынды тілтанушы ғалымдардың зерттеулерімен қатар инновациялық оқытуға негізделген әдістемелік еңбектер құрайды.

Кілт сөздер: Сан есім, көптік категориясы, әдістеме, оқыту технологиялары.

Қазіргі білім беру жүйесі ақпараттық оқытудан жаңартылған оқу бағдарламасына ауысқаны белгілі. Бұл оқытудың басты мақсаты – оқушыны креативті ойлауға баулу. Оны жағдайға баға бере білу, сын тұрғысынан ойлана алу, мәселені шеше алу, шығармашылыққа икемділік сынды дағдыларын қалыптастыратын оқыту технологиялары құрайды. Оқытудың осындай жаңа әдістемесіне сұранып тұрған объектердің бірі – сан-мөлшер ұғымдары. Аталған категорияның тіліміздегі қызметі ауқымды болғандықтан, мектепте оқытудың тиімді жолдары қарастырылуы керек. Көптік ұғымдарының күрделілігі туралы А.Ысқақов былай дейді: «Көптік жалғауының семантикалық мағынасы, грамматикалық қызметі және стилистикалық бояуы мен реңі өз ара тығыз байланысып, бір-бірімен ұштасып жатады. Сондықтан кейде оларды саралау аса қиын да болады» [1, 47 б.]. Дегенмен көптік жалғауы мен сан-мөлшер ұғымын бір категория ретінде қарастыра

алмаймыз. А.Ысқақов бұл екеуінің бөлек те, бірдей де ұғым еместігін айта келіп, көптік жалғау категориясын жалқы, көптік категориясын жалпы деп қарастырады. Сол сияқты С.Исаев «Көптік (сан-мөлшер) ұғымның бірден-бір грамматикалық көрсеткіші – көптік жалғау» [2, 64 б.] дей келе көптік категориясын көптік жалғаумен шатастырмау керектігін ескертіп, оны сан-мөлшер категориясы деген терминмен ауыстыра қолданады. Сондықтан сан-мөлшер ұғымын оқушыларға меңгертуде инновациялық оқытудың модификациялық инновация, комбинаторлық модификация деген түрлерін басты назарға алуды жөн санадық. Сонымен қатар жоғары сынып оқушылары үшін сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы мен мәселелік оқыту технологиясын пайдалану нәтижелі болары сөзсіз.

Біз өз кезегімізде сан-мөлшер категориясын жаңартылған білім мазмұнына сәйкес 6 және 9-сыныптарда оқытудың белсенді әдіс-тәсілдерін құрастырдық. Төменгі сынып оқушылары үшін ойын технологиясын пайдалансақ, жоғары сынып оқушыларына мәселелік және сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологияларына негізделген тапсырмалар әзірленді.

6-сынып оқушыларына арналған ойын «Адасқан жұрнақ» деп аталады. Теориялық негізі А.Ысқақовтың көптік категориясын беретін тәсілдерді бөлген еңбегіне сүйенеді. Ғалым «Қазіргі қазақ тілі» зерттеуінде сан-мөлшер ұғымын жасайтын тәсілдерді 4 топқа жіктеп, лексикалық тәсіл, синтаксистік тәсіл, лексика-синтаксистік тәсіл және морфологиялық тәсіл деп атағаны белгілі. Соның ішінде морфологиялық тәсіл арқылы жасалатын көптік мәнді сөздерді сабақ барысында түсіндіріп өтіп, жаңа ақпаратты бекіту мақсатында осы ойынды ұсынуға болады.

Ойынның мақсаты. Оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын ояту арқылы жаңа тақырыпты түсінуіне және есте сақтауына жағдай жасау.

Ойынның шарты. Мұғалім оқушыларға лабиринт салынған қағазды ұсынады. Шытырман жолдың басында көптік жалғауы тұрады, мысалы *-тар* жалғауы. Шытырман жолдың үш шығар есігі болады. Есіктерге *барлық, гимарат, достық* деген үш сөз жазылады, оның біреуі ғана *-лар* жалғауын қабылдайды. Ал оқушылар сол жалғауды адастырмай, өзіне тиесілі дұрыс сөзге апарып қосуы керек. Бұл тапсырманы оқушыларды топқа біріктіріп, топтық жұмыс ретінде беруге болады. Тапсырманы аяқтаған соң, мұғалім қалған екі сөзге (*барлық, достық*) көптік жалғауының жалғанбайтынын, жалғанса да сол сөздің көптігін білдірмейтінін (*достықтар*) түсіндіруі керек. Оқушы қолымен ұстап, сызып, көре отырып орындаған тапсырманы есінде ұзаққа сақтайды.

9-сынып оқушылары үшін мәселелік оқыту технологиясына негізделген тапсырмаларды ұсынамыз. Бұл технологияның тиімділігі туралы былай дейді: «Проблемалық оқыту технологиясының ерекшелігі де оқушының белсенділігін арттыру және оқу материалдарын баланы қызықтыратындай құпиясы бар мәнге жеткізу»

[3, 65 б.]. Сондықтан оқушыларға сан-мөлшер ұғымына қатысты, оның тілдік қолданыстағы мәселелеріне байланысты тапсырмалар берілуі керек. Мәселен, көптік категорияны беруде синтаксистік тәсілді құрайтын сан есімдерді жаңа сабақтың тақырыбы ретінде белгілеп, «қанша?», «неше?» деп келетін сұрақтардың қолданысын анықтау керек. Мұғалім оқушыларға «қаншау?», «қаншасыншы?» деп нормадан ауытқып жүрген сұрақтарды мысал ретінде көрсетеді. Сондай медиалингвистикадағы қолданысынан дәйек келтіре кетуі керек. Мысалы, QAZAQSTAN ұлттық арнасындағы бағдарламада «Қаламызға осындай тұрақтардың қаншауы орнатылды?» деген сұрақ қойылды. Осындай мысалдарды келтіре отырып, А.Байтұрсынұлының «Тіл тағылымы» еңбегіндегі мына бір ережені естеріне салуы керек: «Нәрсенің нақты санын білуге «неше?» деп сұраймыз, мәселен: – Неше кісі келеді? – Үш кісі келеді.

«Қанша?» деп сұраймыз, нәрсенің нақты санын білуге емес, шамасын ғана білуге, мәселен: – Қанша күн жүресің? – Үш-төрт күн жүремін» [4, 163 б.]. Тапсырма төмендегі кестеде берілген үлгі бойынша орындалады, яғни оқушылар медиалингвистикада қате қолданылып жүрген сөздерді анықтап, себебін түсіндіруі керек.

Мәселелік оқыту технологиясына негізделген тапсырма

Сан-мөлшер категориясының синтаксистік тәсіл арқылы берілуі			
Зерттеуші	Пікір	Мысал	Мысал
А.Байтұрсынұлы:	Нәрсенің нақты санын білуге «неше?» деп сұраймыз, мәселен: – Неше кісі келеді? – Үш кісі келеді. «Қанша?» деп сұраймыз, нәрсенің нақты санын білуге емес, шамасын ғана білуге, мәселен: – Қанша күн жүресің? – Үш-төрт күн жүремін.	Неше?	Қанша?
А.Ысқақов:	Сан есімдер, сондай-ақ көп, аз, әлденеше тәрізді сөздер зат есімдерден бұрын анықтауыш болып тұрып, ешқандай формасыз-ақ көптік ұғымды білдіруі синтаксистік тәсіл деп аталады.	Алты адам, екі арба, он екі үй.	Бірнеше көлік, біраз тірлік, көп жұлдыз, аз ақша.
Синтаксистік тәсіл арқылы жасалған сан-мөлшер категориясының сұрақтарының медиалингвистикада нормадан ауытқуы			
«Астана» телеарнасы	Түрік сериалының тәржімасында кездескен қателік	Қызыңның жасы қаншада?	Адамның жасы нақты болғандықтан «неше жаста?» деп сұралады.

Жаһандық дәуірлеу заманында қазақ тілін оқытудың маңыздылығы артып келеді. Сондықтан қазіргі технологиялар ғасырында өскелең ұрпаққа өз ана тілінің қадір-қасиетін ұғындырудың бір тармағы ұстаздардың үлесіне тиесілі. Ғалымдардың зерттеуіне сүйенсек, ұрпақтың жаңаруы әр бес жыл сайын жүріп отырады. Сол себепті оқу бағдарламасы ұдайы дамуды, өзгерісті, жаңаша ізденісті талап етеді. А.Байтұрсынұлы бастаған тілтанушы ғалымдардың еңбектерін қазіргі балаларға түсіндіруде инновациялық оқу мазмұнына сүйеніп, тың дүние ұсынуға тырысатынымыз сондықтан. «Ұстаздық ету – шығармашылықпен айналысу» деп А.Қыраубаева айтпақшы нақты ғылымға негізделген ақпараттың өзін оқушыға тартымды, қызықты етіп беру – мықты маманның ісі. Сондықтан біз мақаламызда сан-мөлшер ұғымын оқушылар қызыға оқитындай жағдай жасауға тырыстық. Сонымен қатар жарты ғасырдан бері зерттеліп келе жатқан сөз мәдениеті саласының да мәселелерін кірістірдік. Қазақ тілінің емлесін оқытумен қатар ана тілінде таза, әдеби нормамен сөйлеуге үндедік деуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жапбаров А. Қазақ тілін оқытудың тәжірибелік әдіс-тәсілдері: жаттығу әдісі. 12-кітап - Алматы: Эверо, 2015.- 220 б.
2. Сатбекова А.А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі және жобалау технологиясы . Оқу құралы - Алматы, 2013.- 210 б.
3. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
4. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. Алматы: Рауан, 1998. – 304 б.
5. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. Алматы: Білім, 2008.
6. Байтұрсынов А, Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
7. Әбілқаев А, З. Бейсенбайқызы Қазақ тілін оқыту әдістемесі: Оқу құралы - Алматы: Нур-Принт, 2014.- 180 б.
8. Орынбаев, А.Ә. Қазақ тілін оқыту әдістемесінен қысқаша анықтағыш сөздік: Сөздік-анықтамалық - Алматы.: ТехноЭрудит, 2019.- 1электр. опт. диск.

СПОСОБЫ ОВЛАДЕНИЯ ПОНЯТИЯМИ КОЛИЧЕСТВА НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Асылова Р.О., Алимхан У.С.

В данной статье концепция количества и их виды были рассмотрены на функционально-сравнительной основе. Проанализированы особенности способов выражения категории количества в нашем языке, показаны способы эффективного обучения им в школе. Вызывая интерес учащихся, методика обучения категории множественного числа была разработана в соответствии с обновленным программой обучения. Методологическую основу статьи составляют исследования таких языковедов, как А.Байтұрсынов, А.Искаков, С.Исаев, а также методические работы, основанные на инновационном обучении.

Ключевые слова. Число существительное, категория множественного числа, методика, технологии обучения.

WAYS TO MASTER THE CONCEPTS OF QUANTITY IN KAZAKH LANGUAGE LESSONS

R.O. Asylova, U.S. Alimkhan

In this article, the concepts of quantity and their types were considered on a functional-comparative basis. The features of ways of expressing concepts of number and size in our language were analyzed, and ways of teaching them effectively at school were shown. Arousing the interest of students, the methods of teaching the plural category were developed in accordance with the updated educational content. The methodological basis of the issues discussed in the article is made up of researches of linguists such as A.Baytursynov, A.Yskakov, and S.Isaev, as well as methodological works based on innovative teaching.

Key words: Number noun, plural category, methodology, teaching technologies.

ӘОЖ 372.8:811.512.122

10.53355/ZHU.2023.106.1.013

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КҮРДЕЛІ СӨЗДЕР: ЗЕРТТЕЛУІ, ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Асылова Р.О., Хабилбол Қ.

Бұл мақалада сөздердің күрделену процесі және оған әсер етуші факторлар туралы айтылады. Қ.Жұбанов, А.Ысқақов, С.Исаев, М.Балақаев, Ж.Шәкенов сынды ғалымдардың еңбектері қарастырылып, күрделі сөздер жайында, оның ішінде біріккен сөз бен тіркесті сөздердің айырмашылығы туралы сөз болды. Зерттеушілердің пікірлеріндегі қарама-қайшылық пен ерекшеліктері талданды. Жоғарыда аталған ғалымдардың зерттеу еңбектері мақаланың әдіснамалық негізін құрайды.

Кілт сөздер: Біріккен сөз, тіркесті сөз, күрделену, факторлар.

Тіліміздегі сөзжасамның аналитикалық, яғни синтаксистік тәсілі арқылы туындаған категорияны күрделі сөздер деп атайтыны белгілі. Бұл туралы С.Исаев былай дейді: «Бұлар, яғни біріккен (кіріккен) сөздер, қос сөздер, тіркескен сөздер сөзжасам тәсілдері емес, сол сөзжасам тәсілі (аналитикалық немесе синтаксистік) негізінде пайда болған нәтиже, яғни жаңа туындылар, олар біріктіру процесі арқылы, қосарлау я қайталау, тіркестіру нәтижесінде туған тілдік единицалар» [1, 275 б.]. Ал А.Ысқақов сөздердің күрделенуіне әсер ететін факторларды төмендегідей екі топқа жіктеген: фонетикалық фактор мен лексика-семантикалық фактор. Сонымен қатар С.Исаев конверсиялық факторды да атаған.

Ғалымның айтуы бойынша аталған фактор күрделі сөздің грамматикалық сипаты мен семантикалық қасиетінің өзгеріске ұшырауына әсер етеді. Тілдегі күрделі сөздерді құрайтын категориялар саны төртеу: біріккен сөздер, тіркесті сөздер, қос сөздер, қысқарған сөздер. Осы күрделі сөздер туралы алғаш зерттеу жүргізген ғалымдардың бірі – Қ.Жұбанов. Ол өзінің зерттеу еңбегінде қазіргі «қос сөздерді» «қосар сөздер» деген терминмен беріп, бес топқа жіктеген: теңдес қосар (жүн-жұрқа, некен-саяқ); сөздес қосар (қатты-қатты, асу-асу); матаулы қосар (жүзбе-жүз, қолма-қол); тіркеулі қосар (шәй-пәй, жігіт-мігіт); қосақты қосар (үп-үлкен, тап-таза). Сол сияқты қысқарған сөздерді де «киюлы сөздер» деп атап, *буын қиюлылар, әріп қиюлылар, аралас қиюлылар* деп үш топқа жіктейді [2, 165 б.]. Ал қазіргі тіл білімінде «қосар сөздер» «қос сөз» аталып, *қайталама* және *қосарлама* болып жіктеледі. Қ.Жұбанов айдар таққан *қосақты қос сөздер* А.Ысқақов пен С.Исаевтың еңбегінде *қайталама қос сөзге* жатқызылып, оның ішінде *күшейтпелі қос сөз* аталған. Сондай-ақ қос сөздер туралы тағы басқа тың зерттеулерді Ж.Шәкеновтің еңбектерінен кездестіреміз, ол қос сөздердің басқа күрделі сөздерден ерекшеленетінін, яғни морфологиялық тұлғасы, морфемалық құрамы біркелкі емес, бытыраңқы болатынын, ал фонетикалық сипаты жағынан ұйқасып, үндесіп келетінін айтады. Ғалым бұдан бөлек, қос сөздердің төмендегідей ерекшеліктерін атап көрсетеді, олар:

1. Лексика-грамматикалық сипаты. Қос сөздер басқа сөздердің бірігуі, кірігуі, тіркесуі арқылы жаңа сөз табын жасайтыны сияқты қасиетке ие емес, яғни қос сөздерді құрайтын компоненттер өзінің бастапқы лексикалық та, грамматикалық та мағынасын сақтайды;

2. Лексикалық сипаты. Қос сөздерді құрайтын компоненттердің екеуінің де дербес лексикалық мағынасы болуы шарт емес, сондықтан көмекші сөздермен қосарласа береді. Осындай тәсілмен жасалған қос сөздерді төмендегідей топтарға жіктеген: мәнделс қос сөздер, қайшы мәнделс қос сөздер, ұштас қос сөздер, сыбайлас қос сөздер;

3. Семантикалық сипаты. Ғалым қос сөз жасайтын сөз таптарына тоқтала отырып, олардың лексикалық мағынасынан ажырамай, тек қана эмоциялық және стильдік реңк, үстеме мән, қосымша мағына қосып, белгілі бір сөз таптарының семантикалық топтарын, күшейтпелі шырайын, синтаксистік тәсілін жасайтынын жазады [3, 7 б.].

Аталған күрделі сөздердің ішінде біріккен (кіріккен) сөздердің нормалануы жөнінде және сөз тіркесімен байланысы мен айырмашылығы жайында пікірталастар көп. Айталық, ХХ ғасырдың екінші жартысындағы зерттеулерде біріккен сөздердің орфографиялық көрінісінде ала-құлалық бар екені мәселе болып көтерілген. Бұл мәселенің бастауы біріккен сөз бен тіркесті сөзді бір категория ретінде қарастырудан шығады. С.Исаев екі категорияның өте жақын екенін айтып, олардың айырмашылығы тек сыртқы көрінісінде екенін, яғни орфографиялық жағы, жазылу тәртібімен ғана ерекшеленетінін жазған. Ал А.Ысқақов пен М.Балақаев біріккен сөздер мен тіркесті сөздердің екі бөлек категория екенін, орфографиялық қана емес, семантикалық даму жағынан да өзгешелікке ие деп тұжырымдайды. Сонымен қатар С.Исаев А.Ысқақовтың еңбегіне сілтеме жасай отырып, біріккен сөздерді салаласа байланысқан сөздерден емес, сабақты байланыс нәтижесінде пайда болатынын баса айтады.

Кесте 1

Біріккен сөз бен тіркесті сөздің зерттелуі

Зерттеушілер	Зерттеу еңбектері	Пікірлері
А.Ысқақов	Қазіргі қазақ тілі: Морфология	Ғалым біріккен сөздердің құралу процесін түсіндіруде былай дейді: «Компоненттердің бастапқы кездегі мағыналық (я синтаксистік) қатынастардың ерекшеліктеріне қарай, қазақ тіліндегі біріккен сөздер не сабақтаса, не салаласа құралады» [4, 104 б.].
С.Исаев	Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты	А.Ысқақовтың пікірімен және <i>ағайын, қолғанат</i> біріккен сөздері салаласа байланысқан деген тұжырымымен келіспейді: «... <i>ағайын мен қолғанат</i> біріккен сөздерінің салаласа байланысқан сөздерден шығуы күмән тудырады»

		[1, 276 б.] дей келе ғалым <i>қолғанат</i> сөзінің анықтауыштық қатынаста біріккенін және <i>ағайын</i> сөзінің құрамындағы - <i>иынның</i> қайдан шыққаны, <i>i</i> дауыстысы қалай түсіп қалғаны дәлелденбеген деп жазады.
		«Біріккен сөз бен тіркесті сөздің арасы өте жақын. Қазір белгілі бір күрделі сөздерді біріккен я күрделі сөзге жатқызу шартты болып саналады, орфографиялық жағынан ғана ажыратылады» [1, 274 б.].
М.Балақаев	Қазақ әдеби тілі және оның нормалануы	Ғалым тілдік қолданыстағы бұрынғы тіркесті сөз бен одан жаңа жасалған біріккен сөздің арасында үлкен айырмашылық бар деп көрсетеді. М.Балақаевтың пікірінше басты айырмашылығы – екі компонент біріккенде бастапқы лексикалық мағыналарынан ажырап, біртұтас мағынаға қызмет етіп тұрады [5, 52 б.].

Сол сияқты Ж.Шәкенов те өзіне дейінгі ғалымдардың пікірлерін тұжырымдай келе, құрамындағы компоненттері сабақтаса байланысқан күрделі сөздерді біріккен сөз деп, қос сөздің салалас байланыстың нәтижесінде жасалғанын көрсетеді. Соның ішінде біріккен сөздердің шығу төркіні еркін тіркес екенін, сондай-ақ, біріккен сөз бен лексикаланған тіркестің айырмашылығын талдайды. Біріккен сөзді бір ғана екпінге ие, лексика-грамматикалық және грамматикалық мағынасы бастапқы тіркестен ажыраған жаңа лексикалық категория десе, лексикаланған тіркес – сөз тіркесінен бір жола ажырай қоймаған, лексикалық мағынасы ортақ, морфологиялық тұлғасы біріккен сөздікіндей берік емес, құрамын өзгертуге бейім категория дейді [3, 29 б.]. Демек, жоғарыдағы қайшы пікірлердің қай-қайсысы да орынды. С.Исаев айтқандай, біріккен сөздер мен тіркесті сөздердің жақындығы бар, өйткені оларды байланыстырып тұрған аралық меже – лексикаланған тіркес. Біріккен сөздің жасалу процесі осы схемада көрініс тауып тұр. Дегенмен А.Ысқақов пен М.Балақаевтың пікіріндегідей, осы күрделі сөздің екі категориясын бір тұрғыда қарастыра алмаймыз. Олардың сөйлемдегі қызметі, түрленуі, мағына иеленуі, екеуінің екі түрлі акцентуациялық екпінмен айтылуы – бәрі біріккен сөз бен сөз тіркесінің үлкен айырмашылығын көрсетеді.

Сондай-ақ Ж.Шәкенов өз еңбегінде *қолқанат* сөзінің жасалуына аз-кем тоқталып өтеді. Алайда қандай байланыс нәтижесінде туындағаны айтылмаған, *қол* және *қанат* сөздерінің бірігуі арқылы жасалып, дыбыстық өзгеріске ұшырағанын жазады. Осы тұста А.Ысқақов көрсеткен сөздің күрделену процесіне қатысатын фонетикалық фактордың қызметі байқалады. Ал бастапқы құрылымның қандай байланысқа түскенін, біріккен сөздердің тек сабақтаса немесе салаласа да байланысатынын әлі сұрлеуден өткізіп, ғалымдар еңбектерін саралай келе зерттеуге бет бұрамыз.

Қорыта айтқанда, біріккен сөз бен тіркесті сөздің айырмашылығы үлкен. Біріншіден, екеуі екі салаға тиесілі: бірі – лексикологияның объектісі болса, екіншісі – синтаксистің зерттеу нысаны. Екіншіден, біріккен сөздердің құрамындағы екі сөз бастапқы мағыналарынан, жеке-жеке екпіндерінен айырылып, біртұтас мағына мен бір ғана екпінге ие болады. Екі категорияның айырмашылықтары түрлендіру кезінде де көрініс табады. Мәселен, *гүлдің күлтесі* тіркесті сөзі мен *қолбасы* сөздері әртүрлі септеледі. *Қолбасы* сөзінің бастапқы формасы *қолдың басы* болғанымен *гүлдің күлтесіне*, *гүлдің күлтесінен*, *гүлдің күлтесін* деген формада септелмей, жаңа, біртұтас сөз ретінде септеледі. С.Исаев көрсеткен *ағайын* сөзінің кіріккен сөзге айналуына фонетикалық фактордың әсері болды есептейміз. Бастапқыда *аға мен іні* (аға-іні) деп салаласа байланысқан сөздің уақыт өте өзгеріске ұшырауы ой сабасына сыяды деген пікірлеміз.

Диалектиканың «қарама-қайшылық күресі мен бірлігі» деп тұжырымдалатын екінші заңы дамудың көрінісін береді. Сол сияқты қазақ тілтанушыларының да қайшы пікірлері қазақ тіл ғылымының дамуына апаратын сұрлеу. Демек, қайшылық болмай алға жылжу жоқ, жаңаны тану жоқ. Сол себепті мақаламызда күрделі сөздердің зерттелуі мен ерекшеліктерін, ғалымдар пікірлерінің алуандығын ашып көрсетуге тырыстық.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты.– Алматы: Рауан, 1998. – 304 б.
2. Малбақов М. Құдайберген Жұбанов. – Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2013. – 448 б.
3. Шәкенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 120 б.
4. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
5. Балақаев М. Б. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы: Ғылым, 1984.184 б.
6. Күдерінова Қ. Бірге және бөлек жазылатын сөздердің орфографиясы. – Алматы, 2005. – 144 б.
7. Тектіғұл Ж. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы: оқу құралы.- Алматы: Эверо, 2020 – 320 б.

СЛОЖНЫЕ СЛОВА В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: ИЗУЧЕНИЕ, ОСОБЕННОСТИ

Асыллова Р.О., Хабилбол К.

В этой статье обсуждается процесс словосочетания и факторы, влияющие на него. Были рассмотрены работы таких ученых, как К.Жубанов, А. Искаков, С. Исаев, М. Балақаев, Ж.Шәкенов, а также проанализировано сложные слова, в том числе о разнице между словосочетанием и составными словами. Проанализированы противоречия и особенности во мнениях исследователей. Исследования этих ученых составляют методологическую основу статьи.

Ключевые слова: *Сложное слово, словосочетание, составные слова, факторы.*

COMPOUND WORDS IN THE KAZAKH LANGUAGE: STUDY, FEATURES

R.O. Asylova, K. Khabilbol

This article talks about the process of compounding of words and the factors that affect it. The works of scientists such as K.Zhubanov, A.Iskakov, S.Isaev, M.Balakaev, Zh.Shakenov were considered, and there was talk about complex words, including the difference between phrases and compound words. The contradictions and peculiarities in the researchers' opinions were analyzed. The research works of these scientists form the methodological basis of the article.

Key words: *Compound words, phrases, complexity, factors.*

UDC 141.332

10.53355/ZHU.2023.106.1.014

THE OUTCOME OF THE THIRD WORLD ISN'T PREDETERMINED AT ALL BY VANGA, BUT WITH HEAVEN!

E.E. Ashursky

This article talks about wonderworking which along with foresight (prior viewing of something in the future) was at all times as the sort of traditional competitor to the prevailing academic foundations. In particular, the author thoroughly explains that only single factor of the multi-layering live organisms is quite enough for the adequate justification of anthropomorphic miracles (also named in this case "thaumaturgy"). While most of the rest of the mysterious (including heavenly or even sacral) phenomena can be interpreted by means of a drastic change in the current natural science

base. Above all, there is kept in mind the recognition of dominant astrological dependence and (what already suggests here itself) the superior governing noosphere as well. Moreover, the last clarification to the greatest extent concerns the very predictive practice because at almost any its rationale, one may hardly do without the thinking & computing noosphere.

At the same time, as an illustrative example, the situation with having previously forecasted World War III which is about to become, alas, an inevitable reality, is given.

Key words: *The World War III, celestial contact-agents, “chrono-ribbon a la Minkowski”, astral widening, cosmic noosphere, future vision.*

Introduction

Despite a huge number of riddles and unresolved problems, progressive scientific thought has still taken over - at least, on many controversial issues. First of all, this refers to the materialistic paradigm. On the submission of individual wonderworkers manipulating Tarot cards, passing through the walls (i.e. implying by space the entity a little different from our dogmatic), naïve existential trends have already begun almost to be reanimated. However materialism withstood eventually this onslaught, enriched at the same time by a special interpretation of multicomponent matter and quasi-matter.

In its turn, the theory of precognition */future vision/* also in some way contradicts to the common academic point of view; therefore, naturally it requires closer attention as well.

So now researchers' primary task is to try intelligibly to ground miracles, having given them an explanation within the modern fringe science.

I

In particular, rejecting the postulates of creationism, we have (least) to agree with the version about some highly developed external observers who, a true, don't practically interfere with earthly life. Since alternative one (that supposedly we are all potential but “dormant” yet wonderworkers) looks selfish and unlikely because of the abundance of clearly non-anthropogenic miracles. Let alone the numerous oral and sometimes even fixed evidence about past paleo-contacts.

In addition, the presence of the rudiments of miracles at the lower levels of the phylogenetic tree can be considered quite proven that, in turn, once again confirms the idea of the natural origin of Homo from a monkey (and indeed from ancient primitive organisms with a similar genome). It's just that human miraculous abilities have increased in the end about the same (in comparison with animals) as his intellect - and all this is directly related to the progress of the nervous system.

All people, regardless of moral or intellectual qualities (that is, purely according to the degree of their proximity to Supreme Will) can be divided into three categories: a) "thaumaturges"; b) "the initiates" (devoted or heavenly chosen ones); c) "mediocrities" (commoners, well or other). Moreover, thaumaturges are literally a few. These are, as a rule, lifetime wonderworkers, and after demise - celestials and canonized spiritual teachers such as Gautama Buddha, Pythagoras, Joseph of Copertino, Shirdi Sai Baba & Sathya Sai Baba, Grigory Rasputin [1, p. 26-27], Zé Arigó [2], Uriel Geller. The initiates are about 10-15% of the total population. This is exactly the percentage of people, whose prayers, and also various kinds of spells, conspiracies, requests have chance to reach the addressee and thus show affect on the devoted themselves or on their entourage. These lucky beggars, in particular, know how to reliably read cards, see prophetic dreams, experience religious ecstasy (like witness of Fatima apparitions [3];[4] Lúcia dos Santos together with her cousins Francisco & Jacinta de Jesus Marto), successfully practice yoga, shamanize etc. And if they don't make somewhat of the above, it's evidently - only because don't a priori guess about having such abilities. Surely, all of them will find as well their place of honor in “the kingdom of heaven” after death. Among different folks, the percentage of initiates varies, which directly depends on the physiological, and also, by the way, on purely genetic characteristics of the representatives of a concrete nation. So, at the Scandinavian and Finno-Ugric tribes, it drops to 5, but in the ancient Jews was noticeably higher than the average.

As for the commoners, their miserable otherworldly vegetative existence (if it happens at all) can except that be deeply sympathized with. But even in this life, ordinary parishioners and monks occasionally have a very hard time, since de-facto their numerous appeals to the Almighty are like down the drain. From this point of view, one of the most exemplary members of this category is the great biblical martyr Job [5]; [6] (or rather, his real prototype from then Transjordanian kingdom Jobab ben Zerah).

In contrast to such a longitudinal division, there is also a transverse independently of it: into left and right hemispheres (i.e. all three of the above groups, in turn, are divided in two halves). The left-hemispheric are more prone to some effective deeds while their antipodes are to meditative ones. Wherein, according to this concept, the phenomenon of poltergeist should be considered as the otherworldly acts of some immature (and possibly even unkind) left thaumaturges.

So apparently any tendency to congenital or (rarely) acquired wonderworking has to be somehow reflected anatomically. And moreover, it's not at all necessarily through a certain defect but just by means of one or another deviation within the functional norm (including the features of inter-neuronal links, hemisphericity etc.). As for the alternative point of view (that all the great wonderworkers were allegedly sent to us from the outside), it much smells creationism. Though the activity of strong built-in spirit-spies who managed to establish contact with "Self" (as, for instance, in the case of initiation at shamans [7]) always outwardly differed in spectacular miracles. And unlikely they are associated only with a suggestive impact on the public – for sure, also with some momentary changes in the usual physical properties of matter, time and space! Well, and besides, there is the third version, according to which wonderworkers can be hybrid descendants of extraterrestrials distantly related with the most ancient earth creatures [8].

The inheritance of miraculous abilities from an ancestor in the next generation may indicate the obvious genetic basis of such phenomenon, though the specific mechanism for its implementation isn't still entirely clear here. Meanwhile as the inheritance of the same qualities but already after a generation or even from some outsider donors (for example, from a witch) only confirms the direct participation in this the spirits-spies refluttering from a predecessor to a successor. At the genetic level (with regard to family cases), unless the functional predisposition of the organism to the adequate susceptibility of spi-spy can be transmitted.

Essentially, one single factor of the multi-layering live organisms is completely enough for an adequate interpretation of anthropomorphic miracles (as a rule, called "thaumaturgy"). In particular, the latent presence of some corporeal endosymbionts [8] quite could be suspected when, let's say, that is talking about the direct connection of the contactee to the universal noospheric database. Wherein a person sometimes does not even realize this himself: for instance, at hypercalculation (high-speed automatic counting), multilingualism (when ordinary people suddenly become polyglots), and also - not excluded - in the traditional practice of acupuncture and herbal treatment. And as for all the others (i.e. natural artifacts not related to a specific personality), it may well be manifestations of a "different physics" in the form of parallel entities, compactified spaces, wormholes-bridges etc. Let alone the innocent (but outlandish, and sometimes wild to our perception) mischiefs of some immature pranophytes*. Though this, by the way, can also include the posthumous infantile tricks of earthly cubs-wonderworkers (and moreover - not necessarily from the genus Homo).

Thus, now the question on the immediate agenda is whether individualized high powers like UFO-nauts, angels, tengri [9] and other demigods (and united – according to the author - under a common name of "pranophytes") really exist around us. For the presence of the supreme divine substance doesn't already cause, probably, any doubts: without it planetary progress would just have been impossible! However even said pranophytes can be imagined both in the kind of collection of special elementary particles and in the form of diversified wave emanations or, finally, infusions [10] of some "spiritual energy" from parallel worlds. Shortly speaking, this philosophical question is still relevant – despite higher super-individuals almost never interfere in everyday aspects of social life (not to mention concrete human destinies).

So let's now turn our attention to enough many-faceted area of outside wonderworking which obviously does not fit into the rigid framework of the usual "home-grown" thaumaturgy.

In particular, weird artifacts on snapshots taken in pitch darkness (but with manual exposure), "modulated noise" by Lamoreau brothers [11], Raudiv's paracusia [12];[13], as well as some heavenly and especially ufological signs indicate either that interpreting us information (by way of fundamental Universe's phenomenon as a whole) can be not quite correct & clear, or we perceive, and hence are aware it through our subtle sheaths, i.e. warpedly.

At the same time the most prominent role in explaining such paradoxes belongs, perhaps, to modern American scientists J. Allen Hynek and Jacques Vallee [14] who advanced own alternative hypothesis of extra-dimensional intelligence (abbr. - EDI) to the global academic community. And precisely thanks to their restlessness and ebullient exploratory enthusiasm, somewhere at the end of the last century, it became possible to put into overall use many demanded today by researchers the terms like sensory filter, info-subjectivism, parallel worlds.

Although, as it subsequently turned out, even the very father of cybernetics Norbert Wiener had latent doubts about exact definitiveness of information, implying by it enough vague data which any actively perceiving subject is able to interpret in his way [15]. But with that, despite the seeming speculation of this concept, it certainly must after all have a specific material rationale (at least in the form of some so far elusive quasi-particles or a gauge field); forasmuch otherwise it is not surprising to sink here into empty sophistry and agnosticism.

In turn, rare but pretty shocking episodes associated with a poltergeist might be caused by the pranks of the immature children's souls belonging to the suddenly deceased (or tragically dead) potential wonderworkers. However, on the other hand, one can also hardly ignore the version of similar actions by UFOs watching us [16]; but that is less convincing in this case (due to the complexity of the adequate rationale for their infantilism). Although the sullenness of ancient castles' spooks, along with the carefree tomfoolery of "noisy ghosts" (like the talking mongoose [17];[18] Gef), gives reason to argue that the pranophytes also have some own age gradation. Where, a true, the word "age" itself has nothing to do with the impending demise.

Thus, so called «external wonderworking» can testify either to aliens, or to former highly developed terrestrial civilizations, or to parallel entities what anyway is connected with very powerful (in the energy sense) hierarchs.

II

As already mentioned, the ability to precognition may well be directly not related to those miracles we are accustomed (or about which, at least, have been reading more than enough).

For the seers contemplate not the dynamic perspective itself, but only astral widening somehow coupled with it (even if they borrow all the required information from celestial contact-agents). Numerous cases from the life of twins (who, developing from a single maternal egg, respectively, have a joint astral destiny, as a result of which are then subjected to almost same vicissitudes of fate) also testify in favor of such a quite obvious hypothesis. And from this, in turn, it follows that above metaphysical vector (or, if you like, the theosophical sheath) has the greatest impact on the subconscious thoughts and many involuntary movements of a person.

So astrology in its essence is by no means reduced to a trite copying of various Universe's cycles. But even if it can be done, then ipso facto time itself ought to have some special transcendental qualities which could determine its interest in certain objects. After all, be that as it may, any baby yet from conception is organically associated with heaven through invisible strong bonds; therefore, the old theosophical guess about the astral as one of the influential "subtle matters" has, by and large, the full right to exist.

It is curious that the heavens selectively show their sympathy-antipathy for specific individuals (and sometimes even for entire states) precisely at the level of luck or - in extreme cases - the basic vital instincts; however don't, alas, regulate the degree of development of their mental abilities. This once again emphasizes the ancient evolutionary nature of such connections

- as, incidentally, that a mankind is gradually getting rid of them (and in a robotic society they, all appearances, will finally lose own topicality).

By the way, since the ill-fated 3rd World War is now on the lips of almost everyone, let's see together what the recognized luminaries of forecasting Michel de Nostredame [19];[20] and Vangelia Gushterova [21];[3, p. 21-25] wrote about this.

The first of them which completed his futuristic chronicle (I note: in full conformity with the Hebrew lunar calendar that is also approaching its epochal 7,000th milestone**) by a very relevant for us frontier of the 2240s, prophesied numerous troubles and pestilence in Europe due to the fatal invasion from the East. But nevertheless, with the beginning of a new astrological week (2243) on our planet, supposedly, the long-awaited overall peace and tranquility should already come.

As for the illustrious Bulgarian clairvoyant Vanga, she - on the contrary – slightly hurried things, having moved the tragic page of history at least a decade and a half closer to the starting point of the millennium. In particular, in her opinion, all the up-and-downer should have been brewed back in 2008 - after the doom of four presidents. That is, translated into the language of realities, this might, most likely, mean the following: at the moment of the signing of a reconciliatory memorandum between Russia and Ukraine (with the participation of Putin, Zelensky, Erdogan, as well as the leader of Poland or Belarus), the bloodthirsty yankees together with accomplices from NATO will carry out a brutal terrorist act that evidently take the lives of everyone present. But since this terrible international atrocity will be thought out in advance and very carefully disguised, no one immediately can identify its practical executors on the spot. Therefore, after the initial shock (and perhaps even involuntary panic and confusion), certain time must still pass before nuclear weapons are used. Moreover, according to Vanga's prophecies, this interval may last up to a year and a half.

As a result of radioactive fallout in the Northern Hemisphere, almost no animals or vegetation will remain alive. And then the Muslims (or - which isn't excluded at all - the Chinese) will launch a massive chemical attack against the few surviving Europeans. So eventually, about 5 years after the start of the war, the Old Continent unrecognizably becomes empty.

That is, as we can see, in both predicted scenarios, representatives of the East must put an end in this planetary conflict. And from the point of view of astrology, this feature is just much more significant than a quite natural stochastic spread of dates in one direction or another.

Wherein a detailed theoretical analysis of the available evidence suggests the fact only two versions are actually suitable for substantiating the precognitive techniques. Because everything else seems frankly far-fetched or at least deeply doubtful.

So here they are in a nutshell:

a) Computing of our future by some stealth contact-agents - with subsequent transfer of information to Earth through selected mediators like John the Apostle, Basil the Blessed, as well as above-mentioned Baba Vanga or Nostradamus. Since it is carried out along to precisely lead determinant vector, hence, is probabilistic rather than affirmative here. Moreover, this vector may even be astral; but in any case, such complex multi-valued calculations could realize only by extraterrestrial creatures (or, for example, the cosmic noosphere as a whole), while our homegrown astrologers - unless to get already prepared information from them.

b) Programming of separate allegedly “foreseen” episodes [22]. This point, if relevant, is perhaps only in combination with the first. Its general meaning is as follows: in order to maintain the reputation of the chosen clairvoyant or fortune-teller, and also to intimidate earthlings, the disembodied cosmic pranophytes in every possible way contribute to the implementation of the previously predicted action at the right time (including through UFOs, built-in spirit-spies etc.).

As for “direct contemplation” of the future like peculiar documental movies, such a vulgar-idealistic approach just doesn't stand up to criticism - and especially in the light of the current paradigm (according to which the cause must be followed by an effect). Well, and vice versa: in the case of proven real existence of “chrono-ribbon a la Minkowski” [23], the vast majority of the previous achievements of world scientific thought will have to be thrown, I'm afraid, into the

dump. By the by, a somewhat similar situation is with notorious journeys along the time scale or for instance, with so called "parallel universes" (i.e. as if everything predicted comes true somewhere [24], but not necessarily with us): that is another example of typical empty ranting, which can only take away researchers' mental health and precious years of life.

Therefore, when substantiating successful (and especially - for sure attested) prophecies, it has most often to be considered both factors: as preliminary as programmed. But still, of course, the first of them is much more important (at least even etiologically). In turn, among the secondary (programmed) levers of influence, the following can be distinguished here:

- a) the exceptional sporadic giftedness of this particular human through a strong astral (what generally should anyhow manifest itself from an early age);
- b) certain personal interest on the part of the given demigod (contact-agent);
- c) polyfactorial prediction (say, regarding A.S. Pushkin [25, p. 23]- several alternative "white riders on a white horse").

And although the last of the versions seems here to be somewhat far-fetched (and, all the more, the rather sensational story with the executed Decembrist S.I. Muravyov-Apostol [25, p. 24] - does not fit into that, for instance), it still has the right to a conceptual discussion.

Conclusion

So now is the time to draw a resumptive line.

As we have just found out, of the huge variety of natural phenomena that have not yet been solved, the most easily explained are prophecies actually coming true.

Plus, in addition to everything, it's also very important that knowing the essence of the forecasts (whether from the mouth of a palmist, parapsychologist or even simple gypsy fortune-teller), with a strong own desire they can, of course, be prevented! So all the common pseudoscientific speculations [26] on this theme (arbitrarily taken, for example, from biographies of Napoleon Bonaparte, queen Marie Antoinette, A.S. Pushkin, M.S. Gorbachev, Indira & Rajiv Gandhi, Barack H. Obama and others) do not have any serious evidence base.

In turn, lion's share of anthropomorphic miracles could certainly be debunked if academic science finally recognized in the spirit of the main postulates of Theosophy (as, however, ancient Eastern teachings) the quite obvious multi-layering of every live organism.

Well in the end, the most difficult here is still the case with divinely inspired, ufological and other outlandish effects of clearly extraterrestrial origin. Therefore, it would be more expedient (and useful for the earthlings) to put the question in a slightly different plane: why do the higher hierarchs demonstrate us periodically their miracles for?

Acceptable answers might be such:

- a) they don't want to allow the dictatorship of artificial intelligence or robots' hegemony;
- b) wonders are shown not by the hierarchs themselves, who were set here purely for impartial outside observation and rare evolutionary interferences, but their little-minded offspring.

And besides, certain spontaneous miracles can be performed by the untimely deceased wonderworkers' souls, especially by dead children's (poltergeist) or even by adults' who, for some reason, haven't gotten to the noosphere.

**Pranophytes are alternative forms of the Universal evolution that do without gross (visible) matter. And also, they, as it appears, possess (through built-in spirit-spies) own fifth part of "quite legitimate" but covert presence at all levels of the development of matter. Although, analyzing their behavioral stereotypes, the deduction inevitably suggests itself that in terms of a creative (i.e. not copied from somewhere and not borrowed from someone) mind they may be inferior to Homo sapiens.*

*** «I have computed almost as many events in the future time as there are years that will pass until the Second Coming at the beginning of the seventh millennium». – M.Michel Nostradamus: "Letter to King Henry II of France".*

Emir ASHURSKY /Kiev, Ukraine/

REFERENCES:

1. Gorbovsky A. A.: "Secret power, invisible force". - Moscow: p/h "Society for the study of the secrets and mysteries of the Earth", 1991. - 220 p.
Link access: <https://knijky.ru/books/taynaya-vlast-nezrimaya-sila?page=26>
2. Gorbovsky A. A.: "Sorcerers, healers, prophets". - Moscow: p/h "Thought", 1993. - 399 p.
3. Joyce J. - «The Weiser field guide to the paranormal: abductions, apparitions, ESP, synchronicity, and more unexplained phenomena from other realms». USA, p/h "Weiser Books", 2011
4. Scherbakov V.I. – "Meetings with Our Lady" // in the collection "Morning of the Gods". - Moscow: p/h "Young guard". 1992 - p.p. 261-557.
5. Schedrovitsky D. V. - "Conversations about the Book of Job. Why does the righteous suffer?", - Moscow: p/h "Terevinf", 2012. - 235 p.
Link access: <https://shchedrovitskiy.ru/JobBook.php>
6. Berdyaev N.A. - "Spirit and reality" (ch. 5 "Evil and suffering as problems of the soul"), Paris: p/h "YMCA-Press s.d.", 1937. - 175 p.
Link access: http://krotov.info/library/02_b/berdyaev/1937_034_05.html
7. Valikhanov Sh. Sh. - "Traces of shamanism among the Kazakhs»// "Collection of multi-volume works" — Almaty: p/h "Tolagai Group". — 2010.
8. Ashursky E.E.: "Virissimos – universe's generalissimos!"// weekly review "BBC". - No. 52 - 2006
9. Valikhanov Sh. Sh. - «Tengri»// "Collection of multi-volume works" — Almaty: p/h "Tolagai Group". — 2010.
10. Ambarzumjan V.A., Kusnezow B.G., Naan G.I., Smorodinski J.A. & Steinman R.J.: "Philosophische probleme der modernen kosmologie" - Berlin, p/h "VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften". - 1965.
11. Tikhoplav T.S.: "The beginning of time", Moscow, p/h «Astrel» - 2017
Link access: <https://loveread.info/books/psihologiya/page-54-80336-tatyana-tihoplav-nachal-nachal.html>
12. Gonzalez-Wippler Migene: «What happens after death», Llewellyn Publications, Woodbury /USA/, 1951 - 256 p., link access: https://www.goodreads.com/book/show/1179319.What_Happens_After_Death
13. Ashursky E.E. - "Mirages of eternity" // weekly review "BBC". - No. 12 - 2006
14. Hynek J. Allen & Vallee Jacques: "The edge of reality. A progress report on unidentified flying objects" – Chicago /USA/, p/h "Henry Regnery co". - 1975
15. Wiener Norbert - "Cybernetics: or control and communication in the animal and the machine". – Moscow: p/h "Nauka", 1983. – 343 p.
16. Ashursky E.E.: "UFO - an unsolved mystery"// journal "Nature & Man" - 2014. - № 9
17. Fodor Nandor: "Between two worlds", New York /USA/, p/h "Parker Pub. Co" – 1964
Link access: <https://archive.org/details/betweentwoworld00fodo>
18. Price Harry «Confessions of a ghost-hunter» (chapter VI «The talking mongoose»), New York /USA/, Putnam Books, p/h "Penguin", 1936
19. "The true prophecies or prognostications of Michael Nostradamus, physician to Henry II. Francis II. and Charles IX. Kings of France", p/h of Thomas Ratcliffe and Nathaniel, London, 1672
link access: <https://www.crystalinks.com/nostyepistle.html>
20. Wilson Ian: «Nostradamus: the man behind the prophecies», London, p/h "Macmillan", 2007. p. 229.
21. «Phenomenon» (documental film about Vanga): <https://www.youtube.com/watch?v=aoTOIn0RIIM>
22. Ashursky E.E. - "Prevision or a remembering?" // journal "Nature & Man" - 2007. - № 5
23. Ashursky E.E. - «Donec non sumus deos temporis: id talis machina nobis non est!.. (On the issue of the correctness of one paradigm generally recognized by physicists) »// "Bulletin of the Khakass State University named after N.F. Katanov", №2 - 2021, link access: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48020425>

24. Chernobrov V.A.: «The Mysteries of Time» - Moscow, ed/house «Olimp», 1999 link access: http://ufo.metrocom.ru/book2/chem_tv.htm

25. Gorbovsky A.A.: "Prophets and seers in their own country", Moscow - Leningrad, p/h "Prometheus", 1990, 102 p.

link access: <https://studylib.ru/doc/3925333/proroki-i-prozorlivcy-v-svoem-otechestve>

26. Gorbovsky A.A.: "Prophets? Seers?", Moscow, p/h "Knowledge", 1991

link access: <https://www.litmir.me/br/?b=175336>

«ҮШІНШІ ДҮНИЕНІҢ НӘТИЖЕСІН ВАНГА МҮЛДЕ АЛДЫН АЛА ЕМЕС, КӨКПЕН БЕЛГІЛЕЙДІ»

Аишурский Э.Э.

Бұл мақалада болжаумен қатар (болашақта бірдеңені алдын ала қарау) арқашан басым академиялық негіздердің дәстүрлі бәсекелесінің түрі болған гажайып жұмыс туралы айтылады. Атап айтқанда, автор антропоморфтық гажайыптарды (бұл жағдайда «тауматургия» деп те аталады) барабар негіздеу үшін көп қабатты тірі организмдердің бір ғана факторы жеткілікті екенін мұқият түсіндіреді. Қалған жұмбақ (оның ішінде аспандық немесе тіпті сакральды) құбылыстардың көпшілігін қазіргі жаратылыстану базасындағы түбегейлі өзгерту арқылы түсіндіруге болады. Ең бастысы, басым астрологиялық тәуелділікті және (бұл жерде нені білдіреді) жоғары басқарушы ноосфераны мойындау есте сақталады. Сонымен қатар, соңғы түсініктеме ең үлкен дәрежеде болжамды тәжірибеге қатысты, өйткені оның кез келген негіздемесі бойынша ойлау және есептеу ноосферасынсыз істеу екіталай.

Сонымен қатар, көрнекі мысал ретінде, өкінішке орай, бұлтартпас шындыққа айналғалы тұрған үшінші дүниежүзілік соғысты бұрын болжаған жағдай келтірілген.

Кілт сөздер: *Үшінші дүниежүзілік соғыс, аспандық байланыс агенттері, «Хроно-лента а ла Минковски», астральды кеңею, гарыштық ноосфера, болашаққа көзқарас.*

«ИСХОД ТРЕТЬЕЙ МИРОВОЙ ПРЕДОПРЕДЕЛЕН ОТНЮДЬ НЕ ВАНГОЙ, А НЕБЕСАМИ!»

Аишурский Э.Э.

В данной статье говорится о чудотворстве, которое наряду с предвидением (осознаванием чего-либо в будущем) во все времена являлось своего рода традиционным конкурентом господствующим академическим устоям. В частности, автор подробно разъясняет, что для адекватной трактовки антропоморфных чудес (также именуемых здесь «тауматургией») достаточно одного лишь фактора многослойности живых организмов. В то время как большинство прочих загадочных (в том числе небесных или даже сакральных) феноменов можно интерпретировать путем коренного изменения существующего естественнонаучного базиса. Прежде всего имеется в виду признание «давящей» на нас астрологической зависимости, а также (что тут как бы уже само собой подразумевается) высшей контролирующей ноосферы. Причем, последнее уточнение в наибольшей степени касается именно предсказательной практики, поскольку практически при любом ее обосновании без планово-расчётной ноосферы не обойтись. При этом в качестве наглядного примера приводится ситуация с заранее спрогнозированной Третьей мировой войной, которая вот-вот, увы, станет неизбежной реальностью.

Ключевые слова: *Третья мировая война, небесные конт-агенты, «хроно-ленточка Минковского», астральное расширение, космическая ноосфера, предвидение будущего.*

БЮДЖЕТТІК ҰЙЫМДАР ҮШІН ЖАҢА ТӨЛЕМ ЖҮЙЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бабаи Д.Б.

Бюджеттік ұйымдар қызметкерлерінің еңбегіне ақы төлеуді реттеу қазіргі уақытта мемлекеттің тікелей ықпал ету саласы болып табылады. Бірінші кезекте шешілетін міндет әрбір қызметкерге өз еңбегімен лайықты өмір сүру деңгейін ұстап тұруға, еңбекақы төлеудің барлық функцияларын іске асыруды қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін жағдайларды қамтамасыз ету болып табылады. Мақалада бюджеттік ұйымдар үшін жаңа жалақы жүйесін енгізудің кейбір ерекшеліктері, ынталандыру және бонустық жалақы жүйесі қарастырылған. Бюджеттік сала қызметкерлеріне еңбекақы төлеуді ұйымдастыруды жетілдіру шеңберінде ұсынымдар беріліп, қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: *ынталандыру, бонустық жүйе, тарифтік мөлшерлеме, еңбекақы төлеу жүйесі*

Қазіргі уақытта елдің экономикалық және әлеуметтік дамуында өзгерістер болып жатқандықтан, еңбекақы төлеу, бюджеттік сала қызметкерлерін әлеуметтік қолдау және қорғау саласындағы саясат та елеулі өзгерістерге ұшырауда. Мемлекеттің осы саясатты іске асыру жөніндегі жекелеген функциялары ішінара еңбекақы төлеуді дербес белгілеу, материалдық ынталандыру бөлігінде бюджеттік мекемелерге жүктелген. Жалақы ұғымы жаңа мазмұнға толы және табыстың барлық түрлерін қамтиды. Осыған байланысты, әрбір бюджеттік мекеменің міндеті еңбек және оның төлемі туралы экономикалық негізделген және сенімді ақпарат құру болып табылады. Қазіргі заманғы талаптар қызметкерлерге толық және уақтылы жалақы төлеуді, сондай-ақ тиісті жалақыны есептеуге және төлеуге, еңбекті ұйымдастыру мен ынталандырудың қолданылатын нысандары мен жүйелерінің тиімділігіне байланысты шығындарды тиімді жоспарлауды міндетті түрде жүзеге асыруды талап етеді[1].

Бюджеттік ұйымдар жүйесінде және олардан тыс нарықтық жағдайлардың дамуымен қызмет көрсетушілер арасындағы бәсекелестік артады, бұл өз кезегінде басшылардан нақты нәтижеге бағдарланған басқару сапасын арттыруды талап етеді. Менеджерлердің басқаруды жетілдіруге және ұйымдар арасындағы салауатты бәсекелестікті дамытуға деген ынтасын арттыруға ықпал ететін құралдардың бірі бонустық жүйе арқылы ынталандыру болып табылады.

Ұйымның бірінші басшыларын ынталандыру әлемдік тәжірибеде қабылданған жүйе болып табылады. Еуропа елдері 1990 жылдардың басынан бастап мемлекеттік секторда жеке бизнес тәжірибесін кеңінен қолданды. Игеру қажет маңызды тәжірибелердің бірі - еңбекақы төлеу және ынталандыру жүйесі. Мемлекеттік сектордағы еңбекақы қолданыстағы нормативтік актілермен нақты реттелгендіктен, даму стратегиясын іске асыруға және іскерлік міндеттерге қол жеткізуге әсер ететін нәтижеге негізделген ынталандыру жүйесі жұмыс беруші мен қызметкер арасындағы келісілген келісім-шарт процесіне сәйкес ұйымның жалпы төлем ережелеріне байланысты болуы керек [2, 123с.]. Қазіргі уақытта Қазақстанда ұйымның бәсекеге қабілеттілігін және Бірінші басшылардың уәждемесін қолдау бойынша жан-жақты жұмыс жүргізілуде. Сонымен, Ұлт жоспарында "5 институционалдық реформаны іске асыру бойынша 100 нақты қадамды" атап өтсек болады [3,4]. Осылайша, басшыларды ынталандыру жүйесі ұлттық деңгейде де, ұйым деңгейінде де сапаны арттыруға ықпал етуі керек.

Менеджерлерге еңбекақы төлеудің бонустық жүйесі - бұл тиімді жүйе, онда ынталандырудың негізгі түрі менеджменттің тиімділігіне тікелей байланысты.

Қаржылық жәрдемақылар басқарудың барлық деңгейлеріндегі жұмысшылардың қызметін тиімді ынталандыруға қабілетті ең қуатты құрал екендігі туралы дәлелдер артып келеді. Монетарлық ынталандыру нәтижесінде ұйымдардың дәлелді басшылары нәтижелі жұмыс істейді және ұйымның барлық салаларының өнімділігін дамыту және жақсарту үшін өз тәжірибелері мен дағдыларын қолданады. Бонустық жүйе қысқа мерзімді ынталандыру жүйесіне жатады. Зерттеу нәтижелеріне сәйкес, қысқа мерзімді ынталандыру жүйелері ұйым менеджерлерін қызмет көрсету сапасына нұқсан келтірместен еңбек өнімділігін айтарлықтай арттыруға шабыттандыруы мүмкін [5, 45с.]. Бонус-экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (ЭЫДҰ) анықтамасына сәйкес, бұл негізгі жалақыға (немесе базалық лауазымдық жалақыға) шоғырландырылмайтын және әрбір бағалау кезеңі ішінде қайта әзірленетін біржолғы төлем [6, 58с.]. Мотивацияны қолдану саласындағы зерттеулер бонус жұмыс берушілер қолданатын ең кең таралған қысқа мерзімді ынталандыру жүйесі екенін атап өтеді [7, 9с.]. Өнімділікті арттыруға байланысты құралдар жұмыс өнімділігіне тікелей және жылдам жауап беруге және әсіресе жоғары білікті басшылардың ынтасын арттыруға мүмкіндік береді. Тапсырмаларды орындау үшін бонустарды төлеу белгіленген сыйақы элементіне айналмауы және әдеттегі процеске айналмауы үшін, кейбір елдерде, мысалы, Германияда, "мемлекеттік қызметші туралы" Заңға (Bundesbesoldungsgesetz) сәйкес, бенефициарларға, бонусты төлеу мөлшері мен тәсілдеріне қатысты шектеулер қолданылады[8].

Worldatwork адам ресурстарын басқару және бизнес көшбасшыларының жаһандық қауымдастығы жүргізген сауалнамаға сәйкес, олардың жұмысы қызметкерлерді тартуға, ынталандыруға және сақтауға бағытталған, 713 ұйым өз қызметкерлеріне бонустар бөлу үшін бөлек бюджетке ие [9, 98с.], яғни, бонустар түріндегі көтермелеуді төлеу үшін бюджет алдын ала жоспарланады. Халықаралық тәжірибеге шолу көрсеткендей, басшылардың нақты еңбек нәтижелеріне қол жеткізгені үшін материалдық сыйақы түрінде бонустар төлеуді қолдану әлемдік тәжірибеде кеңінен таралды [10].

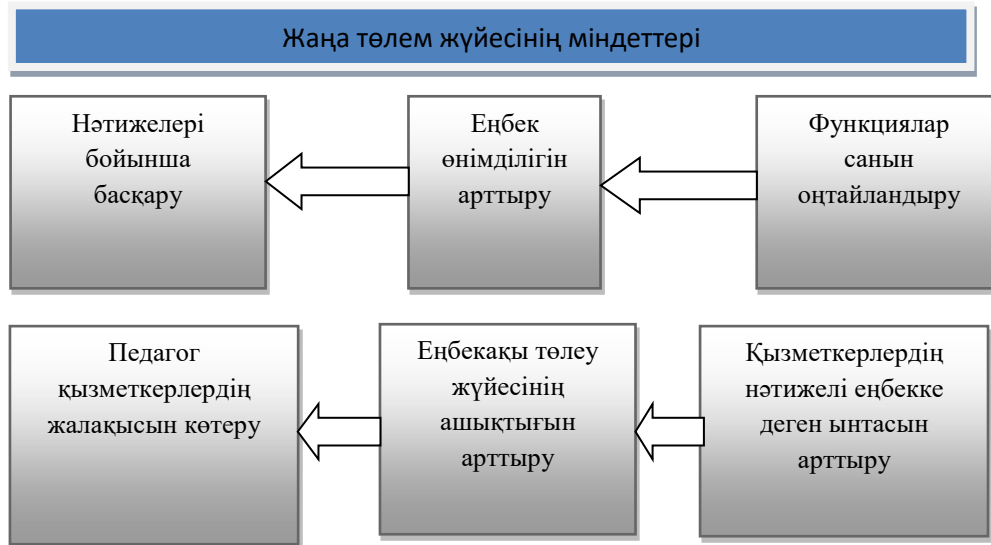
Азаматтық қызметшілерге, мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен ұсталатын ұйымдар қызметкерлеріне, қазыналық кәсіпорындар қызметкерлеріне еңбекақы төлеу жүйесіне өзгерістер енгізілді.

Бүгінгі таңда мемлекеттік қызметшінің жалақысы тек екі өлшемге байланысты: мемлекеттік қызметтегі жұмыс өтілі және ол атқаратын лауазым санаты. Сонымен қатар, ол орындайтын жұмыстың күрделілігі мен қызметкердің тиімділігі ескерілмейді. Сыйлықақы түріндегі ынталандыру төлемдері, әдетте, бірдей мөлшерде есептеледі [11].

Бүгінгі таңда мемлекеттік қызметшінің жалақысы тек екі өлшемге байланысты: мемлекеттік қызметтегі жұмыс өтілі және ол атқаратын лауазым санаты. Сонымен қатар, ол орындайтын жұмыстың күрделілігі мен қызметкердің тиімділігі ескерілмейді. Сыйлықақы түріндегі ынталандыру төлемдері, әдетте, бірдей мөлшерде есептеледі.

Еңбекке ақы төлеудің жаңа жүйесінің басты айырмашылығы - ол жүктелген міндеттер шеңберін және мемлекеттік қызметшінің нәтижелілігін ескереді (сурет 1).

Мемлекеттік қызметшінің табысы екі бөліктен құрала бастады: факторлық-балдық шкала мен бонустар негізінде кепілдендірілген лауазымдық жалақы. Қазіргі лауазымдар тізілімі бес жұмыс тобынан тұрады және олардың әрқайсысында 5-6 санат бар. Ұсынылған тетікте мемлекеттік аппараттың барлық лауазымдары қызмет бағыттарының функционалдық жүктемесіне қарай 15 деңгейге бөлінеді. Деңгейлер белгілі бір лауазымдағы жұмысты орындау үшін қажетті білімге, қабылданған шешімдер үшін жауапкершілік дәрежесіне және түпкілікті нәтижелерге байланысты анықталды. АҚШ, Жаңа Зеландия, Франция және Германияда жұмыс орындарын бағалаудың ұқсас тетіктері қолданылады. Қазақстанда қазірдің өзінде 174 компания осы әдістемені қолданады.

Сурет 1. Жаңа төлем жүйесінің міндеттері

Бюджеттік сала қызметкерлеріне еңбекақы төлеуді ұйымдастыруды жетілдірудің негізгі бағыттарын қарастырайық.

Білім беру мекемелерінің педагог қызметкерлеріне еңбекақы төлеудің жаңа жүйесі екі аспектіні қамтиды: жалақы деңгейін арттыру және еңбекақы төлеу жүйесін тікелей жетілдіру.

Бұған бірыңғай тарифтік тор негізінде еңбекақы төлеуді ұйымдастырудан бас тарту ықпал етеді. Мұндай шешімнің оң әсері бюджетаралық қатынастардың құралы ретінде бірыңғай тарифтік тордан бас тарту болып табылады, кері әсері – реформаны жүргізу айтарлықтай қаржы қаражаты есебінен ғана мүмкін болатындығы.

Бюджеттік сала қызметкерлеріне еңбекақы төлеуді ұйымдастыруды жетілдіру шеңберінде мыналарды ұсынуға болады:

1. Тиісті салалардағы жұмысшылардың салалық ерекшеліктерін нақты есепке алуды қамтамасыз ету, өйткені тарифтік жүйелерді қалыптастыру кезінде білім деңгейіне, арнайы жұмыс өтіліне, қызметкердің біліктілігіне, салалық министрліктер әзірлейтін орындалатын жұмыстардың сипаты мен күрделілігіне байланысты жалақыны неғұрлым егжей-тегжейлі саралауға негізделуі керек.

2. Салалар бойынша да, салалық жүйелер ішінде де қызметкерлердің әртүрлі топтарының еңбекақысын арттыру бірыңғай шешіммен (басшымен) қабылданбауға тиіс. Осылайша, жалақы саясатына икемді көзқарас мүмкіндігі пайда болады. Атап айтқанда, саланың маңыздылығына байланысты қызметкерлерге, тіпті олардың әлеуметтік маңыздылығына және мемлекет пен саланың қаржылық-экономикалық мүмкіндіктеріне байланысты жекелеген кәсіптер (лауазымдар) бойынша еңбекақы төлеуді арттыру кезектілігі белгіленсін.

Лайықты еңбекақы бүгінде ұлттық қауіпсіздікті, экономиканың тұрақты дамуын және халықтың әл-ауқатын қамтамасыз етудің қажетті шарты болып табылады. Еңбекке ақы төлеудің әділ, ашық жүйесі, бәсекелестік өтемақы пакеті болған жағдайда ғана қызметкерлердің адалдығына және олардың еңбегінің жоғары нәтижелілігіне сенуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Соколова А.В., Шарапова В.М. Особенности оплаты труда в бюджетных учреждениях. 26.02.2017г. // <http://edrj.ru/article/16-02-17>

2. Жулина Е. Г., Иванова Н. В, Европейские системы оплаты труда: Журнал «Управление персоналом», 2007. – 216 с.

3. План Нации «100 конкретных шагов по реализации 5 институциональных реформ», от 2015 года [Электронный ресурс] - https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31977084#pos=3;-178

4. Стратегия «Казахстан-2050» Послание президента Республики Казахстан Лидера Нации Н. А. Назарбаева народу Казахстана от 14 декабря 2012 года [Электронный ресурс] - <https://strategy2050.kz/ru/multilanguage/>
5. Grigoriadis, C., & Bussin, M. Current practice with regard to short-term incentive schemes for middle managers. *SA Journal of Human Resource Management*, 2007. Вып. 5(1) – с. 45-53.
6. OECD. Organization for economic co-operation and development; Public governance and territorial development directorate public governance committee; “Performance-related pay policies for government employees: main trends in OECD member countries” - GOV/PGC/HRM, 2004 – 193 с.
7. Malambe, L., & Bussin, M. Short-term incentive schemes for hospital managers. *SA Journal of Human Resource Management*, 2013. 11(1) - 9 p.
8. OECD. Civil Service Salary System in Germany and Recent Reform Trends By Kai-Andreas Otto Ministry of the Interior - Berlin, Germany – Sigma Programme - 2007.
9. Клочков Ю., КРІ и мотивация персонала: полный сборник практических инструментов/ Ю. Клочков – М.: Эксмо, 2011. – 160 с.
10. Отчет WorldatWork «Compensation Programs and Practices» January, 2015.
11. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 января 2020 года № 11 «О внесении изменений и дополнений в постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2015 года № 1193 «О системе оплаты труда гражданских служащих, работников организаций, содержащихся за счет средств государственного бюджета, работников казенных предприятий»

ОСОБЕННОСТИ НОВОЙ ПЛАТЕЖНОЙ СИСТЕМЫ ДЛЯ БЮДЖЕТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Бабаиш Д.Б.

Регулирование оплаты труда работников бюджетных организаций в настоящее время является сферой прямого воздействия государства. Задачей, которая решается в первую очередь, является обеспечение каждому работнику условий, которые позволят ему своим трудом поддерживать достойный уровень жизни, обеспечить реализацию всех функций оплаты труда. В статье рассмотрены некоторые особенности внедрения новой системы оплаты труда для бюджетных организаций, стимулирование и бонусная система оплаты труда. Даны рекомендации и сделаны выводы в рамках совершенствования организации оплаты труда работникам бюджетной сферы.

Ключевые слова: стимулирование, бонусная система, тарифная ставка, система оплаты труда

FEATURES OF THE NEW PAYMENT SYSTEM FOR BUDGET ORGANIZATIONS

D.B. Babash

Regulation of remuneration of employees of budgetary organizations is currently the sphere of direct influence of the state. The task that is being solved first of all is to provide each employee with conditions that will allow him to maintain a decent standard of living with his work, to ensure the implementation of all functions of remuneration. The article discusses some features of the introduction of a new system of remuneration for budget organizations, incentives and a bonus system of remuneration. Recommendations are given and conclusions are drawn within the framework of improving the organization of remuneration for public sector employees.

Key words: incentives, bonus system, tariff rate, remuneration system

АНА ИНСТИНКТИСІ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПІКІР: ҚАЛЫПТАСУ МЕН КӨРІНІС ТАБУЫ

Бапаева М.Қ., Қуантканова Ф.М., Омарбекова М.К.

Мақалада қоғамдық пікірлердің ана инстинктісіне психологиялық әсер етуі қарастырылған. Әр ғасырда ана ұғымы мен түсінігінің сипаттамасы, және ана инстинктісіне деген көзқарас өзгеріп отырады. Аналыққа деген көзқарас талаптар тұрғысынан, сандық тұрғыдан емес, сапалық жағынан өзгеретіндігі анық. Ана болуға қоғамның ықпалын зерттеу барысында біз кәмілеттік жасқа толмаған жас аналардың психологиясын негізге алдық. Нәтижесінде олардың бойындағы сезімдердің басты себебі қоғамдық ортаның жас анаға деген көзқарасы екендігін анықтадық. Бұл «аналық қарым-қатынас нормалары» ұғымының тұрақты еместігін, және қоғамның ананың ішкі күйіне әсерін көрсетеді.

Кілт сөздер: *ана инстинктісі, психологиялық қорғаныс, қоғам, қоғамдық пікір, әлеуметтік рөл.*

Біздің қоғамда «ана инстинкті» ұғымының мәні әйел адамның баланың жанында болу, оны қорғау және қолдау үшін туа біткен қажеттілігі деген ойды білдіреді. Әрбір әйелде осындай қажеттіліктер жиынтығы бар деп саналады, алайда бұл инстинктің болмауы көбінесе патологияның бір түрі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар ана инстинкті, негізінен балалы болуға деген шынайы ниетпен байланысты айқындалады (әйел жүкті ме, жоқ па, бұған қарамастан).

Ана инстинктісінің мәні жайлы мифтерде де көрініс беретінін байқауға болады. XIX ғасырға дейін адамдар ана инстинкті туралы ештеңе білмеді. Босанғаннан кейін әйелдер сәбилерді медбикелер мен күтушілерге берді, шаруа әйелдері «қосымша» балаларды басқа отбасыларға беріп жіберді және жалпы олардың денсаулығы мен бос уақытын ерекше бақыламады. Тіпті балалар ерте жастан бастап интернаттарда, мектептерде және тұрақты тұратын лицейлерде өмір сүрді.

Бірақ XIX ғасырдан бастап бұл көрініс біртіндеп өзгере бастайды. Ананың жаңа бейнесі алдыңғы орынға шығады. Баланы жақсы көрмеу, оған қамқорлық жасамау және оған назар аудармау ұят, шектен шыққан қатыгездік деп әлеуметтік тұрғыдан айыптала бастады. Ендігі жерде жаңа сәнге байланысты дворяндар отбасынанан шыққан әйелдер балалар үшін ана сүтінің пайдасын біліп, омырау емізуге көшті. Медбикелер дәуірі осылай аяқталды [1].

Инстинкт ұғымы үлкен энциклопедиялық сөздікте, «сыртқы немесе ішкі тітіркенулерге жауап ретінде пайда болатын күрделі туа біткен реакциялар (мінез-құлық актілері) жиынтығы» деп көрсетілген [2]. Яғни, бұл белгілі бір түрдің әр адамға тән мінез-құлықтың туа біткен түрі. Алайда ғалымдардың көптеген зерттеулері қоғамның ананың мінез-құлқының қалыптасуына айтарлықтай әсер ететіндігін растады.

Зерттеудің өзектілігі. Қазір адамдар «ана инстинкті» деп түсінетін нәрсе — бұл әлеуметтік құрылым, яғни қоғамның және оның көзқарастарының әсерінен пайда болған идеялар, алынған реакциялар мен сезімдер жиынтығы. Мысалы, барлық әйелдер балаларды жақсы көреді, әрқайсысы ана болуды армандайды, өмірге келген әрбір ұрпағын омырау сүтімен қоректендіріп, балаға туғаннан бастап шексіз сүйіспеншілікті, аналық махаббатты сезінуі керек.

Қоғамдағы әйелдің рөлі туралы мәселені талдау – олар туралы маңызды ерекшеліктерді жүйелеп көрсетуге мүмкіндік береді. Әр түрлі әлеуметтік топтар мен өркениеттерде, сондай-ақ тарихтың әртүрлі кезеңдерінде және әлемдік діндерде әйелдің рөлі әрқашан белгіленіп отырды. Әйел – бұл, ең алдымен, ошақтың қамқоршысы және ұрпақты жалғастырушы болды, оны әлемнің құрылымы тұжырымдамасынан байқауға болады.

Қоғамдық пікірдің ана инстинктісіне деген өзіндік ықпалы болатынын жоққа шығара алмаймыз. Психологтар инстинкттердің қоршаған ортаның әсерінен өзгеріске түсіп, әлсірейтінін атап өткен. Дегенмен, әйел жануар емес және олардың физиологиялық ерекшеліктері шешімдері мен әрекеттерін басқарады деп айтуға болмайды.

Аналық инстинкт біз өмір сүретін қоғамның рухани, моральдық, этикалық нормаларымен бағаланады әрі қасиетті ұғым. Қазіргі қоғам әйелдердің балаға деген аналық сүйіспеншіліктерін ерекше қолдап, биікке көтерсе, керісінше балаларына суық қарайтын аналарды айыптайды, осындай жайттардың нәтижесінде қазіргі замандағы супер-аналарды қалыптастырады. Алайда, кей замандарда керісінше балаларына немқұрайлы қарайтын әйелдерді ақтап шығатын. Мұның бәрі ана инстинктінің әр адамда қалай көрінетініне әсер ететін қоғамның әсері.

Мысалы, қарапайым топтағы адамдар заманындағы: «Құдай өзі берді, өзі алды», – деген кезеңдер қоғам өмірінде болды және отбасынан бір баланы жоғалту туралы олар тіпті алаңдамады. Ал жоғарғы қауым ханымдары балаларының тәрбиесіне аса қатты алаңдаушылық танытпай, олардың өсіп жетілуіне жауапкершілікпен қарамады десе де болады – оларды күтушілері бағып, оқытып, тәрбие мәселесімен тікелей айналысқан және жоғарғы қауым әйелдері бұл жағдайда ешқандай өкініш сезімдерін сезінбеді.

XVIII ғасырда гуманизм идеялары өркениетті әлемді жаулап алды, Жан-Жак Руссо баланың да адам екенін, жақсы ана болу сәнге айналғанын жариялады [1]. Осы тұста тағы бір кезең келді: жоғары деңгейдегі әйелдер зайырлы салондардан шығып, балаларының тәрбиесімен өздері айналысып, бағып-қағу мәселесіне көңіл бөле бастады. Осылайша, қоршаған орта әйелдің инстинктін көтеруі де, әлсіретуі де мүмкін болды.

Қазіргі кезде перзентханаларда жүргізілген барлық заманауи зерттеулердің мақсаты балаларынан бас тартатын аналардың психологиялық жай-күйі, соның негізінде баласынан бас тартушы аналарды қоғам әлеуметтік тұрғыдан қорғалмаған әйелдер екенін дәлелдейді: тұрақты жұмысы жоқ, тұрақты тұрғын үйсіз, күйеусіз, білімсіз, үлкен қалаға мансапқа ұмтылған бақыт үшін келген қоғамның кішкентай бөлігі.

Сонымен, осындай санаттағы әйелдердің арасында жүкті болғанымен, жүктілігін соңғы уақытқа дейін түсінбейтіндер көп. Психологтар бұл құбылысты психологиялық қорғаныспен түсіндіреді: бұл әйелдердің әлеуметтік жағдайы тарапынан балалы болуға еш негізі жоқ, сондықтан, ана болу инстинкті, тіпті бойындағы айқын физиологиялық өзгерістерді көрмейтіндей дәрежеде өлшенеді.

Жақында ғана оқумен, романтикалық армандармен, қызықты жұмыс іздеумен айналысқан қыз кенеттен бір күні баланы қалайтынын түсініп, өтіп бара жатқан барлық балалар арбаларына жанашырлықпен қарай бастағанда, психологтар онда аналық инстинкт оянды деп сенімді түрде айта алмайды. Бұл мүмкін, инстинкт, мүмкін, қоғамның саналы, бейсаналық әсері.

Егер ана инстинктін әлсірете алсақ, оны күшейтіп, реттей де аламыз. Ежелгі ақушерлердің айтуынша, бүгінде біздің әйелдер жаңа туылған сәбилерге аналарының ұрпақтарына қарағанда аз бауыр басқан. Бұл ұрпақтарға болашақта теріс әсер етпейді деп айту қиын.

Бүгінгі таңда әйелдер арасында мансап, білім, жеке табысқа жетуге деген басымдықтары бар. Осы орайда таразы басы басқа бағытқа бұрылды. Ана болуға деген қызығушылық қоғамда ұлттың жойылып кету қаупі туындағанға дейін немесе жаңа ақыл иесі оны басты құндылық деп жариялағанға дейін оянбайды. Даму циклі түрде жүреді. Егер ана мәңгіге сәнге айналса, бұл өте жақсы болар еді! Бірақ бұны жалпы қоғам шешеді.

Бүгінгі күні көмекке мұқтаж адамдарға қамқорлық жасамайтын бірде-бір саяси және қоғамдық жүйе жоқ: патронаж, жеңілдіктер, қорғауға, емдеуге және оқытуға арналған арнайы мекемелер, пандустар және т.б. бар. Бірақ қазір ана болудан өз еркімен бас тартатындар саны артып келеді, осылайша мүгедек, қабілетсіз, әлеуметтік тұрғыда бейімсіз, тұрақты көмекке мұқтаж балалар саны өсуде (мысалы, аутизм сияқты). Мамандандырылған

көмек жүйесі мұндай адамдарды қоғамнан оқшаулау қажеттілігі туралы ойға үйретеді, демек, бұл оларға әл-ауқат пен бедел сияқты философиялық категорияларға сәйкес келмейтін кемшіліктерге жатады.

Балалар үйлері мен интернаттардың көпшілігінде мүгедек балалар баршылық. Егер соңғы уақытқа дейін мұндай балалардың мемлекет қамқорлығында болу себептерінің арасында жетімдік, ананың асоциалды өмір салты және т.б. болса, қазір аналықтан ерікті түрде бас тарту басым бағытқа ие болып отыр, білімді, материалдық жағынан қамтамасыз етілген және тіпті жағдайы бар отбасыларда «нормаға» айналады [3].

Үнділердің бір данагөйінің айтуы бойынша, «жан денеден артта қалады», тіпті ана болу «стандартты емес» стандарттарға сәйкес келуге мәжбүр: табиғатқа қайшы, бірақ уақыт рухына сәйкес келеді. Өмір үшін күресте ана өзінің баласынан бас тартуға мәжбүр. Тиісті стандартқа ұмтылу кезінде көптеген адамдар бойындағы кері өзгерісті байқамайды, нәтижесінде рухани тазару емес, рухани күйреу пайда болады. Таза психологиялық және әлеуметтік мәселе тез философиялық мәселеге айналады.

Әдіснамалық сипаттамасы. Бұл тақырыптың философиялық аспектісі С.С.Аверинцев, И.Л. Андреев, И.В. Бестужев-Лада, В. Бергум, С.Г. Вайман, И.П. Ильин, М.С. Каган, С.М. Климова, Ю.М. Лотман, В.А. Рамих, О.В. Рябов еңбектерінде көрсетілген [1]. Олар антропо-әлеуметтік-мәдени генездің бастапқы кезеңінде тек ұрпақты жалғастырушы ретінде ғана емес, сонымен қатар ошақтың қамқоршысы, рухани құндылықтарды қалыптастырушы ретінде әйел үшін дәстүрлі рөлді мойындайды.

Ана мен оны тудырған мәдениеттің өзара корреляциясы мәселесін В. А. Рамих «Ана мен мәдениет» монографиясында қарастырған, онда автор ана болу әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде адамзаттың адамгершілік тәжірибесін шоғырландырады деген идеяны баса айтады: «философиялық және мәдени тұрғыдан және мәдениеттің генезисі тұрғысынан ана болу адамзаттың өлшемі ретінде әрекет етеді».

Аналыққа деген көзқарас талаптар тұрғысынан, сандық тұрғыдан емес, сапалық жағынан өзгерді: ана болу мемлекет алдындағы азаматтық парыз және міндет ретінде – ежелгі уақытта, ана болу Құдайдың адамдарға келісімі ретінде – Орта ғасырларда, Мадоннаның рухани сұлулығы мен киелілігі ретінде – қайта өрлеу дәуірінде және кейінгі орта ғасырларда, адамгершілік адамның тәрбиелік күші ретінде қарастырылды [4].

Біздің ойымызша, ана болуға дайын болмау және ана инстинктінің төмендеуі қоғамдық пікірмен түзетіліп, құрметтеледі, бұл өз балаларына суық қарайтын аналарды айыптауы мүмкін немесе, керісінше, адамдарды өз ұрпақтарына немқұрайды қарауға мәжбүр етуі мүмкін өз балаларына қызығушылық танытпайтын әйелдерге мың себеп табу. Әсіресе, ата-аналар үшін бедел, табыс пен игілікке елеулі кедергі болған мүгедек балалар. Сол себепті де, Қазақстанда қоқыс жәшіктерінен табылған жаңа туған балалар туралы жаңалықтар бірнеше жылдан бері күн тәртібінде тұрған өткір және ұзақ уақытқа созылған әлеуметтік мәселе.

Дамушы және артта қалған елдердің қоғамында әлсіз жыныстың құқықтары мен мүмкіндіктері жиі бұзылады. «Қыз темекі шегуге болмайды, өйткені ол болашақ ана, және бұл оның баласына жаман әсер етеді», «сен түсік жасай алмайсың, өйткені бұл адамды өлтіру», «саған тым ашық киім киюге болмайды» — осы және басқа да көптеген тіркестер біздің қоғамдық санамызға мықтап еніп, біздің ойымызға тікелей әсер етеді.

Баланы қоқыс сияқты тастау туралы шешім — бұл әдетте қоғамның негіздерінің көлеңкесінде қалудың нәтижесі. Бұл жағдайда тек аналар ғана сынға ұшырап, бұл кейіннен қоғам тарапынан айыптауға әкеледі. Қоғам жеке тұлғалардың көптеген факторларын және қызды осындай әрекетке мәжбүрлейтін жағдайларды көрмейді және байқағысы келмейді.

Қазіргі Қазақстандықтардың санасында «неке» ұғымы соншалықты бұрмаланған, сондықтан ажырасулар біз үшін күнделікті құбылысқа айналды. Британдық Economist басылымы тіпті Қазақстанды осы көрсеткіш бойынша ерекше көзге түскен әлемнің алғашқы ондығына қосты. Сонымен қатар, көбінесе мемлекеттің болашағы деп саналатын

жас отбасылар ыдырайды. Сонымен, 2016 жылы 140 840 неке қиылды, сол кезеңде 51 775 неке немесе отбасының 36 пайызы бұзылды [5].

Қазақстанда көп жағдайда ажырасқаннан кейін балаларды тәрбиелеу және материалдық қамтамасыз ету бойынша барлық ауыртпалық әйелдерге жүктеледі, ал оның қанша ақша табатыны мүлде маңызды емес. Үнемі алимент төлейтін және баланы некеден тыс тәрбиелеуге белсенді қатысатын әкелердің пайызы елде шамалы. Әсіресе, біздің ер адамдар бұл жағдайды қалыпты деп санайды, ал кейде материалдық мүмкіндіктері болса да, бұрынғы отбасыларға көмектесуден түбегейлі бас тартатын жайттар жиі кездеседі. Құқық қорғау органдары оларды ар-ожданға шақырып, ата-ана міндеттерін орындауға мәжбүрлей алмайды. Жалпы республика бойынша алиментті төлеудің берешегі бірнеше миллиард теңгені құрайды. Ресми статистикаға сәйкес, 400 мыңға жуық бала оларды алмайды, бейресми жағдайда — бірнеше есе көп.

Жалғыз қалған ана баласына қамқорлық жасаудан басқа, олардың әлі де білім алуға, жеке тұлға ретінде жетілуге және өзін және баласын қолдау үшін қаражат іздеуге уақыт табуы керек. Мұндай қиындықтар көбінесе олардың психологиялық осалдығын анықтайды, бұл әйелдердің аналық қарым-қатынастарымен байланысты емес құрдастарына қарағанда әлдеқайда жоғары.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау. Ана болуға қоғамның ықпалын зерттеу барысында біз кәмелеттік жасқа толмаған аналардың ана болуға дайындығын анықтау мақсатында «Ана болуға психологиялық дайындық деңгейін анықтау» авторлық сауалнамасын жүргіздік. Сауалнамаға 14 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелеттік жасқа толмаған 10 жасөспірім ана қатысты. Сауалнаманың ана болуға психологиялық дайындық деңгейін анықтауға бағытталған. Сауалнаманың негізгі сұрақтары әйелдің жүктілік тәжірибесінің ерекшеліктерін, оның ішінде туылмаған балаға деген көзқарасын, оның тәрбие стратегиясына деген көзқарасын анықтауға мүмкіндік беретін етіп тұжырымдалған. Сауалнамаға қатысқан аналардың 100% жүктілікті жоспарламаған.

Зерттеу нәтижесі бойынша жүктілікті сақтап қалу себептері: жүктілікті мерзімінен кеш білу, жақын адамынан жүктілік, ата-анасының қолдауы. Жүктілік туралы алғашқы болып көпшілігінде жақын адамдары білген. Оның ішінде анасы, жақын құрбысы, баланы әкесі.

Баланың әкесінің жүктілікке және баланың туылуына деген көзқарасын бағалай отырып, қыздардың көпшілігінде – 60%-ы баланың туылуына қарсы болған, 10%-ы баланың туылуы туралы ештеңе білмейді, бір қызығы, 20% жағдайда баланың туылуына оң жауап берді, бірақ сонымен бірге жас анаға ешқандай қолдау көрсетпейді. Қарым-қатынасты сақтап, баланың анасына көмектесе бастаған адамдар тек 10% құрады. Бұл сандар жас ананың өзіне жақын адамның қолдауынсыз баланы қалай қолдау және тәрбиелеу керектігін шешуге тура келетін жағдайдың күрделілігін бағалауға мүмкіндік береді.

Диаграмма 1. Баланың әкесінің жүктілікті қабылдауы

Жүктілік аналардың көпшілігіне теріс сезімдер тудыртқан, бастапқыда қорқыныш күйін сезінген. Бұндай реакцияның басты себебі қоғамдық ортаның жас анаға деген көзқарасы. Жас ананың бойындағы қорқыныш алдымен жақындарының одан теріс айналуымен, содан кейін барып баланың дүние келуімен байланысты екен. Осы тұстада қоғамның ананың ішкі күйіне әсерін байқай аламыз.

Кәмелетке томаған аналардың барлығы дерлік әлеуметтік төмен отбасыдан шыққандықтан олардың 70% жуығы өз ата-анасының тәрбиелеу әдісімен келіспейтінін келтіреді. Қалған кәмелетке толмаған аналардың 30% ата-анасының тәрбиесі көңілінен шығатынын алға тартқан. Яғни, олардың дәл осындай күйге түсуінің бір мәнісі отбасы тәрбиесінде де жатыр деп айта аламыз.

Осылайша, қазіргі қоғамдағы аналықтың әртүрлі мәдени нұсқаларын зерттеу сонымен қатар отбасының, балалық шақтың және осы мәдениетте қабылданған құндылықтардың аналық мінез-құлқы мен әйелдің тәжірибесіне әсерін көрсетеді. Ана функцияларының әртүрлі мәдениеттерде таралуы, ана мінез-құлқы мен балаға деген қарым-қатынасын салыстыруда үлкен қызығушылық тудырады, олар белгілі бір мәдениетте қажетті жеке қасиеттердің қалыптасуын қамтамасыз етеді.

Қорыта келе, ана болу – әйелдердің әлеуметтік рөлдерінің бірі, алайда ана атану әйел табиғатына тән болса да, әлеуметтік нормалар мен құндылықтар ана қарым-қатынасының көріністеріне шешуші әсер етеді. «Аналық қарым-қатынас нормалары» ұғымы тұрақты емес, өйткені аналық қатынастардың мазмұны дәуірден дәуірге ауысады, өзгереді. Белгілі бір әлеуметтік көзқарас баланың белгілі бір бейнесіне сәйкес келеді. Әрине, ана қарым-қатынасының девиантты көріністері әрдайым болған, бірақ олар жасырын немесе ашық формада болуы мүмкін және осы актілерге деген қоғамдық көзқарасқа байланысты үлкен немесе аз кінәмен бірге жүруі мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Баженова О.В., Баз Л.Л., Копыл О.А. Готовность к материнству: выделение факторов, условий психологического риска для будущего развития ребенка // Синапс. 1993. № 4. 35-42 бет.
2. Боровикова Н.В. Условия и факторы продуктивного развития Я-концепции беременной женщины: Автореф. канд. дис. М., 1998.
3. Брутман В.И., Варга А.Я., Хамитова И.Ю. Предпосылки девиантного материнского поведения // Психол. журн. 2000. Т. 21, №2. 79-87 бет.
4. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности. М., 1976.
5. https://el.kz/content-4560_3834/

МАТЕРИНСКИЙ ИНСТИНКТ И ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ: ФОРМИРОВАНИЕ И ОТРАЖЕНИЕ

Бапаева М. К., Куантканова Ф.М., Омарбекова М.К.

В статье рассматривается психологическое влияние общественного мнения на материнский инстинкт. С каждым столетием меняется описание понятия и объяснение материнства, и отношение к материнскому инстинкту. Очевидно, что отношение к материнству меняется с точки зрения требований, не количественно, а качественно. В исследовании влияния общества на материнство мы взяли за основу психологию молодых матерей, не достигших совершеннолетия. В результате мы обнаружили, что главной причиной чувств, которые они испытывают, является отношение общественной среды к молодой матери. Это говорит о том, что понятие «нормы материнских отношений» непостоянно, и что общество влияет на внутреннее состояние матери.

Ключевые слова: материнский инстинкт, психологическая защита, общество, общественное мнение, социальная роль.

MATERNAL INSTINCT AND PUBLIC OPINION: FORMATION AND REFLECTION*M. K. Bapaeva, F.M. Kuantkanova, M.K. Omarbekova*

The article examines the psychological influence of public opinion on the maternal instinct. With each passing century, the description of the concept and explanation of motherhood, and the attitude to the maternal instinct, change. It is obvious that the attitude towards motherhood is changing in terms of requirements, not quantitatively, but qualitatively. In the study of the influence of society on motherhood, we took as a basis the psychology of young mothers who have not reached adulthood. As a result, we found that the main reason for the feelings they experience is the attitude of the social environment towards the young mother. This suggests that the concept of "norms of maternal relations" is unstable, and that society affects the internal state of the mother.

Key words: *maternal instinct, psychological protection, society, public opinion, social role.*

ӘОЖ 378.24

10.53355/ZHU.2023.106.1.017

**БАСТАУЫШ СЫНЫПТА АРАЛАС ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ***Бейбіт А.Е., Битлеуова М.Қ.*

Мақалада бастауыш сыныпта аралас оқытуды ұйымдастыру ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты бастауыш білім беруде аралас оқуды ұйымдастыру жолдарын теориялық тұрғыда қарастырып, әдістемелік жолдарын көрсету болып табылады. Автор аралас оқытудың негізгі артықшылықтары мен кемшіліктерін талдайды. Мұндай жұмыс мұғалімге мектеп оқушыларының танымдық белсенділігін арттыруға, қалыптастырушы бағалауды қолдануға және пәнді оқуға деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесі ретінде аралас оқытуды жүзеге асыру үшін мұғалімге әдістемелік ұсыныстар даярланған.

Кілт сөздер: *аралас оқыту, бастауыш сынып мұғалімі, төңкерілген сынып, әдістеме, ұтқырлық.*

Бүгінгі таңда аралас оқыту — ең перспективалы білім беру технологияларының бірі. Дәстүрлі сыныптық және қашықтықтан оқытудың артықшылықтарын үйлестіре отырып, белгілі бір параметрлерге сәйкес оқушылардың оқу материалын игеруінің жеке траекторияларын құруға, мета-пәндік және жеке әмбебап оқу әрекеттерін дамытуға мүмкіндік береді және оқушылардың тұрақты белсенділігін қамтамасыз етеді. Бұл білім беру бағдарламасының негізінде әлемдік педагогикалық қоғамдастықта танылған проблемалық оқыту теориялары жатыр.

Аралас оқыту дегеніміз — мұғалімнің қатысуымен (бетпе-бет) онлайн оқытуды біріктіретін және оқушының оқу жолын, уақытын, орны мен қарқынын дербес бақылау элементтерін, сондай-ақ оқу тәжірибесін мұғаліммен және онлайн режимінде біріктіруді қамтитын білім беру тәсілі [1,2].

Мұғалімнің қатысуымен оқыту аралас оқытудың маңызды бөлігі болып табылады. Мұғалім оқушыларға ойлау мен мінез-құлық үлгілерін, қарым-қатынас құру тәсілдерін көрсетеді. Оқушылар неғұрлым жас болса, жас ерекшеліктеріне байланысты олар үшін мұғалімнің болуы соғұрлым маңызды болады. Мектеп жасына дейінгі балалар мен бастауыш сынып оқушылары өздері үшін маңызды ересектердің мінез-құлқы мен ойлау үлгілерін қабылдайды. Жасөспірімдерге тьютор, кеңесші қажет.

Аралас оқыту бүкіл әлемде белсенді қолданылады. Мұндай оқыту жүйесі пандемия кезінде өзекті болды.

Зерттеудің өзектілігі. Аралас оқытудың негізгі артықшылықтарының бірі, дәстүрлі білім беру бағдарламаларымен салыстырғанда, оқушылардың оқу процесінің белсенді қатысушылары ретінде әрекет ету, оқу пәндерінің ең қызықты бағыттарын өз бетінше таңдау, жеке және топтық жобалармен жұмыс жасау мүмкіндігі. Әр оқушы өзіне белгілі бір саладағы қабілеттері мен ағымдағы біліміне сәйкес келетін деңгейді таңдайды, яғни оқу материалының күрделілігін және онымен жұмыс істеу қарқынын өзгерте алады.

Сабақта да, сабақтан тыс уақытта да аралас оқытуды қолдану бүгінгі күні өзекті болып табылады [3,4,5], өйткені қазіргі әлемде ұтқырлық, даму және практикалық мәселелерді шеше білу өте маңызды.

Алайда бастауыш білім беруге аралас оқытудың технологияларын қолданудың жүйелі әдістемесі жасалмаған, мұғалімдердің аралас оқыту технологияларын қолдануға дайындығы жеткіліксіз.

Әдістеменің сипаттамасы. Оқытудың аралас тәсілдері сабақты жоспарлау туралы көп ойлануды қажет етеді. Соңғы бірнеше жыл ішінде технологияның қарқынды дамуы көптеген елдерде электронды оқыту тәжірибесінің артуына әкелді. Интернетке кіретін және кез-келген уақытта және кез-келген жерде кез-келген құрылғыдан қол жетімді болатын оқу мазмұны көбейді.

Сауалнама нәтижелері көптеген мұғалімдердің аралас оқыту технологиясы туралы білетіндігін көрсетті. Аралас оқыту саласында білімі мен дағдылары бар мұғалімдер арасында белгілі бір пәнді оқу үшін осы технологияны оқу процесіне жүйелі түрде енгізуге дайын болу пайыздық көрсеткіші үлкен емес, бұл субъективті және объективті себептерге байланысты.

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыс кезеңінде оқытудың "төңкерілген моделін" енгізу кезінде қиындықтар туындады, атап айтқанда:

- мұғалімдер қысымды жеңілдетуден және білімнің жалғыз көзінің доминантты рөлін білім берудегі кеңесшінің рөліне ауыстырудан қорқады және оның себебі кейбір оқушылардың мұғалімнің нақты нұсқауынсыз ештеңе біле алмайтындығы туралы ескерту береді. Олар мұндай босаңсулар сыныптастарының артта қалуына әкелуі мүмкін және қосымша сабақтарсыз қуып жету мүмкін болмайды деп қорқады .

- нақты нұсқаулар туралы айта отырып, үй тапсырмасы бейне сабақтың үзінділерімен бірге берілетінін нақтылау қажет деп санаймыз. Бұл мұғалімнің "төңкерілген сынып" әдістемесіндегі міндетті әрекеті. Сондай-ақ, оқытудың өнімділігін арттыру мақсатында "төңкерілген" әдіс қолданылады. Бұл жағдайда оқушылардың нәтижелері, ең алдымен, олардың білім алуға деген қызығушылығына, оқу процесінің "төңкерісіне" дайындық деңгейіне және мұғалімге, дәлірек айтқанда, ол қабылдаған шешімдерге және жалпы сабақ контекстіндегі әрекеттерге байланысты деп санаймыз.

- төңкерілген сынып бұл танымал, бірақ нашар енгізілген педагогикалық әдіс. Сондықтан посткеңестік кеңестіктегі көптеген мектептердің әкімшілігі жаңашыл мұғалімдерді қолдауы екіталай және бекітілген педагогикалық жоспарды бұзуға тыйым салынуы мүмкін. Мұнда мұғалім сонымен қатар агрессивті ата-аналармен жұмыс істеуге мәжбүр болады, олар білім берудегі жаңашылдыққа қарсы болады.

Келесі кезеңде біз бастауыш білім беруде төңкерілген сынып моделі бойынша сабақтарды жоспарладық.

«Төңкерілген сынып» моделі бойынша оқытуда әртүрлі онлайн қызметтерді пайдалану ақпаратты қашықтан, бірақ үйлестірушінің бақылауымен топтарда жұмыс жасау арқылы визуализациялауға мүмкіндік береді. Осындай онлайн қызметтердің бірі-интерактивті *Padlet онлайн тақтасы*. Оқушылар немесе оқушылар тобы электронды түрде білім беру материалдарын алатын виртуалды кеңестікте жұмыс істеу сөзсіз артықшылық береді. Оқыту әлдеқайда тиімді болады, әсіресе кез-келген мәтіндік материалдарға презентациялар, суреттер, аудио және видео материалдар қосылса, олар тыңдаушының жадында қалмауы мүмкін емес. Сонымен қатар, оқушының өзі өз жұмыстарын ұқсас түрде дайындап, орналастыра алады, басқалардың жұмыстарымен танысады және әртүрлі жобаларға қатыса алады.

Сыныпты "аудару" тек бейне түсіріп, оны көрсетуді білдірмейді. "Төңкеріс" үрдісі — бұл сыныптағы іс-әрекетті толығымен қайта қарастыру. Сабақтан оқу және конспект элементін алып тастағаннан кейін, сіздің алдыңызда әлдеқайда күрделі міндет тұр: бос уақытты қалай тиімді ұйымдастыруға болады. Міне, сіз мұғалім ретінде тек оқу бағдарламасымен және өз батылдығыңызбен шектелесіз .

"Төңкерілген" сабаққа дайындалмас бұрын, бізде мынадай сұрақтар туындады:

1. Сіз қандай мақсатпен "төңкерісті" жүзеге асыруды ұйғардыңыз
2. Сіз нені төңкеруді жоспарлап отырсыз
3. Туындауы мүмкін қиын жағдайларды болжау және оларды шешу жолын алдын-ала дайындау.

Әр мұғалімнің "төңкеріс" мақсаты бар. Мүмкін, негізгі қозғаушы күш оқытудың жаңа әдістерін қолдануға деген ұмтылыс болар. Бірақ, ең бастысы — қандай да бір мәселені немесе қиындықтыр кешенін шешу қажеттілігі .

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың қорытындысы ретінде біз аралас оқытуды жүзеге асыру үшін мұғалімге әдістемелік ұсыныстар даярладық:

- білім беру бағдарламасы мен оқу жоспарын құрастыру немесе түзету. Мұнда біз жоспарланған нәтижелерге сүйенеміз. Бір сыныптан, бір параллельден немесе бір-екі пәннен бастаған дұрыс.

- оқушылардың өзіндік жұмысы үшін теориялық материалдар дайындау (видео дәрістер, мақалалар, пайдалы сілтемелер). Сыныпта не оқылатынын және сандық ортада не болатынын анықтаңыз, аралас оқытудың қай моделі сіздің жағдайыңызда жақсы жұмыс істейтінін шешіңіз.

- нақты белгіленген уақыт шеңберімен тапсырмаларды орындау бойынша нұсқаулықтарды дайындап алыңыз.

- білімді бақылау жүйесін әзірлеңіз. Көбінесе бұл онлайн-тесттер, оның артықшылығы-мұғалімнің уақытын үнемдеу (белгілер автоматты түрде орнатылады) және оқушылардың тез арада нәтижелер мен кері байланыс алу мүмкіндігі.

- кері байланыстың әртүрлі нұсқаларын қарастырыңыз. Педагог үшін қызығушылығын арттырып, кері байланыс үшін алдын-ала ойластырылған сұрақтар дайындаңыз, оқушының мультимедиялық кеңістікті шарлауға, ақпаратты таңдауға қол ұшын созыңыз.

- сізге және сыныпқа қандай сандық ресурстар сәйкес келетінін анықтаңыз.

Біз өз зерттеуімізбен дәстүрлі сабақтың өнімді "төңкерісіне" ықпал ететін әдістемелік ұсыныстарды даярладық. Осындай сабақтарды өткізудегі осы және аз тәжірибеге сүйене отырып, сондай-ақ "төңкерілген" оқыту әдіскерлерінің жұмысына және жаңашыл мұғалімдердің пікірлеріне сүйене отырып, біз "төңкерілген сынып" инновациялық технологиясын бастауыш мектеп сабақтарында қолдануға болады деген қорытынды жасадық.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Малинина, И. Blended Learning: опыт применения / И. Малинина, Е. Талалакина, Д. Буримская. – Текст: электронный // Окна роста. – URL: <https://okna.hse.ru/news/206045530.html> (дата публикации: 18.05.2017).

2. Мальнова, Е.В. Смешанное обучение как инновационная форма обучения иностранному языку // Образовательная среда сегодня: стратегии развития : материалы V Междунар. науч.–практ. конф. (Чебоксары, 17 апр. 2016 г.) / редкол.: О.Н. Широков [и др.]. – Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2016. – С. 269-272. – ISSN 2411-8184. – URL: https://interactive-plus.ru/ru/article/79474/discussion_platform (дата публикации: 04.05.2020).

3. Марголис, А.А. Что смешивает смешанное обучение? / А.А. Марголис. – Текст : непосредственный // Психологическая наука и образование. – 2018. – Т. 23. – № 3.- С. 5-19.

4. Маркова, А. Что думают родители и учителя о дистанционном обучении / А.Маркова. – Текст: электронный //Твой Иркутск: сайт. – URL: <https://www.irk.ru/news/articles/20200414/online/> (дата публикации: 14.04.2020).

5. Долгова, Т.В. Смешанное обучение – инновация XXI века / Т.В. Долгова. – Текст : электронный // Интерактивное образование. – URL: <https://interactiv.su/2017/12/31> (дата публикации: 31.12.2017).

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Бейбіт А.Е., Битлеуова М.К.

В статье рассматриваются особенности организации смешанного обучения в начальной школе. Целью исследования является теоретическое рассмотрение путей организации смешанного обучения в начальном образовании и демонстрация методических путей. Автор анализирует основные преимущества и недостатки смешанного обучения. Такая работа позволяет учителю повысить познавательную активность школьников, применить формирующее оценивание и повысить интерес к изучению предмета. В результате исследования подготовлены методические рекомендации учителю для осуществления смешанного обучения.

Ключевые слова: смешанное обучение, учитель начальных классов, перевернутый класс, методика, мобильность.

FEATURES OF THE ORGANIZATION OF MIXED EDUCATION IN PRIMARY SCHOOL

A.E. Beibut, M.K. Bitleuova

The article discusses the features of the organization of mixed learning in primary school. The purpose of the study is to theoretically consider and demonstrate methodological approaches to the organization of mixed learning in primary education. The author analyzes the main advantages and disadvantages of blended learning. Such work allows the teacher to increase the cognitive activity of schoolchildren, apply formative assessment and increase interest in studying the subject. As a result of the study, methodological recommendations were prepared for the teacher for the implementation of mixed learning.

Key words: mixed learning, primary school teacher, inverted class, methodology, mobility.

ӘОЖ 640.4

10.53355/ZHU.2023.106.1.018

ӘЛЕМДЕГІ ҚОНАҚ ҮЙ ҚАУЫМДАСТЫҚТАРЫНЫҢ СПЕЦИФИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕРІ

Беркінбаева Е.Е.

Мақалада халықаралық қонақ үй бірлестіктерінің жұмыс істеу мәселелері қарастырылған. Солтүстік Америка және еуропалық трансұлттық қонақ үй тізбектерімен қатар, қазіргі уақытта әлемнің басқа аймақтарында да осындай бірлестіктер белсенді дамып келеді. Бұл қонақ үй бірлестіктері әзірге дереккөздерде жеткілікті сипатталмаған. Мұндай бірлестіктердің жұмыс істеуінің жинақталған озық тәжірибесі осы қонақүйлер үшін маңызды бәсекелестік артықшылық болып табылады және осы саладағы зерттеушілердің пікірінше, байыпты зерттеуге лайық. Мақала трансұлттық қонақ үй бірлестіктерінің жұмыс істеуіне және олардың стратегияларын қалыптастыруға байланысты зерттеулер үшін маңызды.

Кілт сөздер: трансұлттық қонақ үй бірлестіктері, қонақ үй тізбектері, оңтүстік африкалық қонақ үй тізбектері, оңтүстік америкалық қонақ үй тізбектері, азиялық қонақ үй тізбектері

Дүние жүзіндегі қонақ үй қызметтері нарығы біркелкі дамымағаны белгілі. Әлемнің кейбір аймақтарында, мысалы, Орталық және Солтүстік Еуропа елдерінде ол көне, терең тарихи тамыры, дәстүрлері, негіздері мен ережелері бар болса, әлемнің басқа аймақтарына (Оңтүстік-Шығыс Азия, Оңтүстік Америка немесе Африка) қонақ үй саласындағы даму деңгейі салыстырмалы түрде жақында ғана – XX ғасырдың аяғында әсер етті.

Әлемдік қонақ үй нарығының басты ерекшелігі – географиялық тұрғыдан алғанда, әлемдік нөмірлер қорының шамамен 80%-і 20 елде шоғырланған, ал әлемдік нөмірлер қорының 25%-тен астамы АҚШ-та шоғырланған [1]. Нарықтың 45%-ке жуығы (бұл шамамен 7,7 миллион қонақүй бөлмесі) белгілі қонақ үй брендтерімен ұсынылған.

Авторлық ұжым – Ф.Котлер, Дж.Боуэн және Дж.Мейкенс – қонақ үй-мейрамхана секторында және бөлшек саудада ірі бірлестіктердің (қонақ үй «тізбектері», сауда және мейрамхана «желілері») өсіп келе жатқан рөл атқаратынын айтады. Бұл компаниялар қатаң бәсекелестік жағдайында әрекет етуі керек. «...Мұндай алыптардың қонақүй-мейрамхана бизнесінің нарығына шығуы оны мейрамханалар мен қонақүйлерге жеке меншік құқығы қалыпты болған отбасылық бизнестен, әдетте «желілер» деп аталатын бірлестіктердің орны басым салаға айналдырды... Толық дайын азық-түлікті сатудың жалпы сомасының шамамен үштен бірі (АҚШ-та) бар болғаны 25 фирманың үлесінде... Ұқсас тенденциялар қонақ үй бизнесіне де тән. Жеті американдық «қонақ үй желілері» («Holiday Inn», «Sheraton», «Marriott», «Hilton», «Hyatt», «Ramada» және «Quality») миллиардтан астам жылдық айналымға ие (авторлардың мәліметтері бойынша). Сарапшылар қонақжайлылық индустриясы әуе желілеріндегідей шоғырланады және мұндағы нарықтағы негізгі ережелерді бес-алты ірі корпорация орнатады деп болжайды. Мұндай шоғырландыру өте қатаң бәсекелестік нарығын құрайды...» [2]. Бұл авторлар қонақ үй бизнесі және қоғамдық тамақтану саласындағы «миллиарддер компаниялар» деп атаған жетекші қонақ үй және мейрамхана бірлестіктері («тізбектер» және «желілер») бүгінгі күнге дейін әлемдік қызмет көрсету саласында жетекші орындардан көрінуде.

В.С.Новиков қонақ үй нарығының қазіргі жағдайын сипаттай отырып, келесі мәліметтерді келтіреді: «...тарату желілерінен кейін қонақ үй саласы шоғырлана бастады. Бірігу мен сатып алудың, әртүрлі серіктестіктер құрудың тұрақты процесі жүріп отыр. Қазіргі уақытта барлық қонақүй нөмірлерінің 26%-і (әлемде) 50 жетекші жаһандық қонақ үй компанияларының сауда белгілерінің арасында бөлінеді» [3]. Көптеген қонақ үй компаниялары үшін бренд нарықта қызметтерді орналастырумен байланысты. Қонақ үй қызметтерін тұтынушылар қонақ үйді таңдағанда, олардың үміттерін қанағаттандыруға қабілетті қонақ үйлердің нақты брендтеріне көбірек сүйенеді. Қазіргі уақытта қонақүйлердің беделді сауда белгісі қонақүйлердің әдеттегі «жұлдызды» классификацияны сәтті ығыстырып келеді. Тұтынушыға осы қонақ үйге тән қызмет көрсету класы туралы бірден түсінік беру үшін қонақ үйде танымал беделді брендтің (мысалы. «Kempinski» немесе «Holiday Inn») болуы жеткілікті.

XX ғасырдың 90-жж. ортасына қарай ірі қонақ үй бірлестіктері мен тізбектерінің бақылауында бүкіл әлемдік қонақ үй қорының 30%-тен астамы болды. Көптеген басқа тенденциялар сияқты, қонақ үй тізбегінің қалыптасуы АҚШ-та басталды. 90-шы жылдары американдық қонақ үй тізбектерінің әсері әлемде үстем болды. Олар әлемдегі жетекші ондаған қонақ үй тізбектерінен еуропалық тізбектерді ығыстырып, қазіргі уақытта тек екеуін қалдырды деуге болады: «Аккор/Ассог» (Франция) және «IHG» (Ұлыбритания). Сондықтан қонақ үй шаруашылығының американдық тәжірибесіне жүгіну осы саланы дамытушы елдер үшін қажет және пайдалы. Осы мақалада зерттелген және сипатталған әлемдік қонақ үй шаруашылығының негізгі ойыншылары ретінде еуропалық және азиялық қонақ үй тізбектерінің тәжірибесі қызықты әрі пайдалы болуы мүмкін деп санаймыз.

Көптеген трансұлттық қонақ үй тізбектері бірнеше бағытта іскерлік операцияларды жүргізуіне қарамастан олар өздерін жариялай отырып, қонақ үй бизнесі саласында жұмыс істейтіндерін, туризммен айналысатындығын атап көрсетеді.

Капиталды орталықтандыру және шоғырландыру процестеріне байланысты бұл модель қонақжайлылық саласында айқын көрінеді. Бас кеңсе бизнестің жалпы стратегиясын әзірлеуге, ресурстарды аймақтық бөлімшелер арасында бөлуге жауапты. Трансұлттық қонақ үй тізбектерінің бас кеңсесі қандай қонақ үй кәсіпорындары және қай жерде ашылуы немесе жойылуы керектігін анықтайды.

Аймақтық бөлімшелер бөлінген қаражатты өздерінің қонақ үй кәсіпорындары арасында бөледі, қаражатты игереді.

Қонақжайлылық индустриясының кәсіпорындары корпорацияның акционерлерін қанағаттандыру арқылы максималды пайдаға қол жеткізу арқылы тез өзгертін нарық жағдайында өміршеңдікті сақтайды. Соңғы жылдары корпорация қызметкерлеріне, әдетте оның орта басқару буынына үлкен өкілеттіктерді берудің айқын тенденциясы байқалады [4].

Ұзақ уақыт бойы трансұлттық қонақ үй тізбектері дамуының ең тиімді моделі қонақ үй бизнесінің дамуына қатты әсер көрсеткен американдық үлгі болып саналды. Ол бизнестің басқа салаларында белсенді жүзеге асырылатын және алғаш рет АҚШ-тағы Генри Форд кәсіпорындарында қолданылған жаппай өндіріс принциптерін пайдаланды. Бұл жүйе өндірістік процестерді стандарттауды, типтеуді және конвейерлеуді қолдануға негізделген. Қонақ үй шаруашылығында жаппай өндірісті ұйымдастырудың бұл моделі жоғары стандартталған ұлттық бағдарланған (негізінен американдық клиентке бағытталған) орналастыру құралдарының көрінісін тапты. Олардың желісі «Holiday Inn», «Best Western Motel», «Howard Joneson» және т.б. сияқты қонақ үй компанияларының арқасында тез кеңейді.

Қонақ үй бизнесін ұйымдастырудың американдық моделі ХХ ғасырдың 50-60 жылдарында өзінің даму шыңына жетті.

А.Ю.Александрованың пікірінше, американдық модель қатаң әкімшілік басқару әдістеріне негізделген және оның сипаттамалары мен артықшылықтары ең алдымен АҚШ пен Канададан келетін туристерге, айқын көрінеді. Американдық желілік қонақүйлердің жұмысшылары әрқашан тар мамандануға ие болды. Олардың барлық әрекеттері нұсқаулықтармен және басшылықтың тікелей нұсқауларымен анықталды, соның арқасында өндіріс жүйесінің нақты, реттелген жұмысы қамтамасыз етілді. Еңбекті ұйымдастырудың американдық тәсілдерін зерттеген мамандар стандартты жұмыс әдістерін қолданудың жоғары тиімділігін атап өтеді. Олар үнемі кірістер мен шығындар есебін жүргізіп отыратын американдық қонақ үй менеджерлерінің түбегейлі керемет жұмыс стиліне назар аударады. Бұл жұмыс принципі кейінірек еуропалықтар қолдана бастады [5,6].

Қонақ үй бизнесін ұйымдастыру мен басқарудың американдық моделі соғыстан кейінгі әлемдік нарықтың талаптарына толықтай сәйкес келді. Қанықпаған тұтынушылық сұраныс жағдайында американдық трансұлттық қонақ үй тізбектері қонақ үй қызметтерін жаппай өндіруге ставка жасады. Олар қонақ үй тізбектерін Солтүстік Америка құрлығынан тыс таратты. Бұған, негізінен, жергілікті қонақ үй компанияларының әлсіз бәсекелестігі ықпал етті, нәтижесінде американдық қонақ үй корпорацияларының кеңеюі іс жүзінде кедергісіз жүрді.

Өткен ғасырдың 80-ші жылдарында американдық модель сәтсіздікке ұшырады. Оның тиімділігінің төмендеуі, ең алдымен, әлемдік нарықты американдық жаппай өндірістің стандартталған өнімдерімен қанықтырумен болған тұтынушылық сұраныстың сипатының өзгеруімен байланысты болды. Сұраныс сараланды. Оны қанағаттандыру үшін кең ассортиментте жоғары сапалы өнім өндірісін жолға қою қажет болды. Көптеген туристер үшін стандартталған орналастыру артықшылықтан басты кемшілікке айналды.

Азиялық трансұлттық қонақ үй тізбектері. Бұл модельдің түптамасы азиялық және жапондық, сянгандық (гонконгтық) қонақ үй трансұлттық қонақ үй тізбектерімен бірге әлемде кеңінен таралуда.

Д.С.Ушаков қонақ үй саласының қарқынды дамуы Оңтүстік-Шығыс Азия елдеріне ХХ ғасырдың аяғында ғана, яғни АҚШ пен Еуропа елдеріне қарағанда едәуір кешірек жеткенін атап өтті. Бұл азиялық тізбектерге тән ерекшеліктерді, салыстырмалы қонақжайлылық жүйелерінің сыртқы және ішкі көріністеріндегі айырмашылықты тудырды [3].

Е.А.Джанжугазова қонақ үй бизнесінің азиялық моделінің пайда болу және белсенді даму процесі ХХ ғасырдың 60-80 жылдарымен, яғни «...қонақ үй индустриясының алтын ғасырымен» сәйкес келгенін атап өтті [7]. Бұл кезеңде жаңа қонақүйлердің қарқынды құрылысы бүкіл әлемде белсенді жүріп жатқан және әлемдік қонақ үй шаруашылығының қуаттылығының кең ауқымды өсуі жалпы экономикалық өрлеумен, сонымен қатар ал қонақжайлылық индустриясының өнімдері мен қызметтеріне сұраныстың қарқынды өсуімен қатар жүрген еді.

Жоғарыда аталған Ф.Котлер, Дж.Боуэн және Дж.Мейкенз авторлық ұжымы азиялық қонақ үй нарығы (мысалы, Гонконгта немесе Сингапурда) ұзақ уақыт бойы толық қызмет көрсететін бес жұлдызды люкс қонақ үйлерден тұрғанын атайды [2]. Ондағы нарықта азиялық «Peninsula», «Mandarin», «Shangrila», «Regent» және американдық «Hilton International» мен «Hyatt Hotels» сияқты әлемдік танымалдылыққа ие қонақүйлер бәсекеге түсті. Аймақта арзан қонақ үйлер де болды, бірақ олар ең алдымен жақын нарықтар мен топтық турларға бағытталған болатын. Осы аймақтарға ұйымдастырылған туристік сапарлар көбейген сайын, бұл нарықта жаңа тауашалар пайда бола бастады. Гонконгтағы тауашалық бәсекелес қонақ үй – айлаққа жақын жерде орналасқан «YMCA» болды, ол американдық, еуропалық және австралиялық келушілердің талаптарына сай қайта жасалды.

Авторлар ұжымы В.И.Азар және С.Ю.Туманов ХХғ. соңында әлемдегі ең ірі 200 корпоративті қонақ үй тізбегінің ішінде: 13-і жапондық, 7-і Гонконгтан, 7-і Сингапурдан және 4-і Таиландтан (барлығы 31) екенін атап көрсеткен [8].

А.Л.Лесник азиялық қонақ үй корпорациялары басқаратын әлемдегі ең танымал қонақ үй тізбектерін атайды: гонконгтық – «Shangri-La», «Regal Hotels» және «Mandarin Oriental», жапондық – «Prince Hotels» және «Tokyo Hotel Group» [9].

Азиялық трансұлттық қонақ үй тізбектері («Mandarin Oriental», «Shangri-La») Азия нарығында белсенді және табысты жұмыс істеуде, бірақ әзірге Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінен тыс нарықтарға баяу шығып жатыр. Азиялық тізбектер, шын мәнінде, әлемде кеңінен танымал болғанымен, бірақ Қазақстанда іс жүзінде атақты емес.

«Mandarin Oriental Hotel Group». Қысқартылған түрде «Mandarin Oriental» – ең ірі азиялық халықаралық инвестициялық және басқарушы қонақ үй компаниясы. Корпоративтік сайтының мәліметтері бойынша қазіргі уақытта 24 ел мен аумақта 36 қонақ үй мен сегіз резиденцияны басқарады, 41 қонақ үй кәсіпорнын 10 мыңнан астам нөмірлі жиынтық қорымен біріктіретін қонақ үй желісі. Олардың әрқайсысы желінің Шығыс мұрасын, жергілікті мәдениетін және бірегей дизайнын көрсетеді. Ол сәнді қонақүйлерді («де-люкс» класы және жайлылық деңгейі бойынша оларға жақын), қонақтар арасында танымал курорттық қонақүйлерді және бүкіл әлем бойынша ұзақ мерзімді орналастыру объектілерін басқарумен айналысады [10].

«Mandarin Oriental» компаниясы Азия-Тынық мұхиты аймағында кеңінен ұсынылған: 18 қонақ үй, 12-сі Солтүстік және Оңтүстік Америкада, 11-і Еуропада және Таяу Шығыста. Сонымен қатар, компания әлемнің әртүрлі аймақтарында жұмыс істейтін немесе салынып жатқан 12 ұзақ мерзімді орналастыру нысандарын басқарады. «Mandarin Oriental» компаниясының бірқатар басқарылатын объектілердегі акционерлік капиталында жалпы сомасы шамамен 2,3 млрд. долларды құрайтын үлесі бар.

«Regal Hotels International Limited». Бұл сыяндандық қонақ үй тізбегі көбінесе Гонконг пен Орталық Қытайда жұмыс істейді. Қонақ үй желісі жоғарыда егжей-тегжейлі сипатталғанына қарағанда кішірек және трансұлттық санатқа жатқызылуы мүмкін емес.

Компанияның он екі қонақ үйі бар: Гонконгта 6 жоғары деңгейлі қонақ үй, Шанхайда 4, Чэнду мен Шаньдунда (Қытай) бір-біреуден. Компанияның басқару портфеліндегі аталған қонақ үйлерде қонақтардың әртүрлі санаттары үшін 7,5 мыңнан астам жайлы нөмірлердің жиынтық нөмір қоры бар. Қонақ үй бизнесінен басқа, компания тамақтандыру нарығында белсенді жұмыс істейді, 80-нен астам мейрамханалар мен барларды басқарады.

«Shangri-La Hotels and Resorts». Алғашқы қонақ үйі 1971 жылы Сингапурда ашылды. Компанияның атауы Джеймс Хилтонның «Жоғалған көкжиек» новелласына сәйкес келеді.

Компанияның қонақ үй кәсіпорындары келесі брендтермен жұмыс істейді: «Shangri-La City Hotels», «Shangri-La Resorts», «Traders Hotels», «Kerry Hotels», «CHI, The Spa at Shangri-La». Олар қонақ үйлердің қалалық, курорттық және СПА-отельдерді ұсынады.

Сонымен қатар, компания Азия-Тынық мұхиты аймағындағы екі беделді қонақ үй клубтарында қонақүйлерде тұруды және белсенді демалысты (желкенді спортпен шұғылдану немесе гольф ойнау) ұсынады: «Aberdeen Marina Club» (Гонконг) және «Xili Golf and Country Club» (Шаньжен).

Компания «Shangri-La» брендінің 65 сәнді де-люкс қонақүйлеріне және «Traders» орта деңгейдегі қонақүйлеріне иелік етеді және/немесе басқарады. Осы екі екі типтегі қонақ үйлерде 28 мыңнан астам нөмірлер бар [11]. Бүгінгі таңда «Shangri-La Hotels and Resorts» тобының құрамында 70-тен астам қонақ үй бар, Азия-Тынық мұхиты, Канада және Таяу Шығыс елдерінің негізгі қалаларында курорттары бар. Компания Гонконгта орналасқан және ең алдымен, Азияда, Еуропада, Солтүстік Америкада қонақүйлер ашып, қонақ үй нарығында белсенді түрде кеңейіп келеді. Желілік қонақ үйлер бірлескен ынталандыру, жинақтау бағдарламалары ұйымдастырылған 29 жетекші әуе компаниясымен серіктестік қатынастарға ие. Компания Австралияда, ҚХР-да, Катарда, Үндістанда, Макаода, Филиппинде, Сейшел аралдарында, АҚШ-та, Францияда және Ұлыбританияда 40-қа жуық перспективалы жобаларды жүзеге асыруда.

Ушаков Д.С. «азиялық» қонақжайлылық моделінің ерекшеліктерін сипаттай отырып, бұл модельді «еуропалық» модельге қарсы қояды және азиялық модельге тән келесі ерекшеліктерді келтіреді [3]:

- елді мекендердің сәтті таңдалуы (курорттық және қалалық қонақ үйлердің көпшілігі туристер арасында танымал жерлерде орналасқан);
- елді мекен шегінде, туристік нысандар мен рекреациялық ресурстардан ең аз қашықтықта орналастыру құралдарының ең сәтті орналасуы;
- ашылатын қонақ үйлердегі бөлмелер мен қоғамдық аймақтардың үлкен аумағы;
- қонақ үй кәсіпорындарының үлкен сыйымдылығы (көбінесе 500 бөлмеден және одан жоғары);
- қонақ үйлердің интерьері мен экстерьерінің сәнділігі мен байлығы және тікелей бөлмелердің стандартты дизайны;
- қонақ үйлердің бай инфрақұрылымы және ұсынылатын көптеген қосымша қызметтер;
- жалпы алғанда, қонақ үй қызметтерінің құны төмен және қолжетімді, бұл автордың пікірінше, Еуропамен салыстырғанда халықтың өмір сүру деңгейі мен қонақүйлердегі жұмыс күшінің құнымен анықталады;
- орналастыру құралдарының типтік емес классификацияларын және тамақтану жүйелерінің экзотикалық түрлерін қолдану («ultra all inclusive» және т.б.).

Д.С.Ушаков «азиялық» модельдің сөзсіз артықшылықтарына қоса оның әлсіз жақтарын да атап өтті:

- Азиядағы туристік және экономикалық қонақүйлер аз таралған, өйткені олар негізінен жергілікті тұрғындарды қабылдауға және қызмет көрсетуге бағытталған;
- жоғары деңгейлі қонақ үйлердің үлкен сыйымдылығына байланысты қонақтар үшін қолайсыздықтар болуы;
- дизайндағы бірыңғай стильдің, айрықша белгілерінің болмауы;
- көптеген қонақүйлердің үлкен сыйымдылығына байланысты қонақ үй қызметтерінің сапасының төмендеуі [3].

Әлемдік қонақ үй нарығына Азиялық қатысушылар халықаралық нарықтарға шығу стратегиясын жасаған жоқ. Бұл модель қазіргі уақытта алыс перспективаға бағытталған. Олар АҚШ пен Ұлыбритания нарықтарына бағытталған. Азиялық қонақ үй бизнесі еуропалық даму жолымен жүріп келеді.

Азиялық модель қонақ үй бизнесін ұйымдастыруда үлкен икемділікпен ерекшеленеді, өйткені оны сыртқы нарықтарда дамыту стратегиясы әлі толық

анықталмаған. Жоғарыда айтылғандай, бүгінде Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінде желілік операторлар қонақ үйлердің нөмір қорының шамамен 28%-ін басқарады. Трансұлттық қонақ үй тізбектері және оларға тиесілі қонақ үй кәсіпорындарының өміршеңдігінің негізгі өлшемдерінің бірі ұзақ мерзімді кезеңдегі икемділік пен тиімділік болып саналады. Бұл тәсіл Оңтүстік-Шығыс Азиядан келген трансұлттық қонақ үй тізбектері тікелей шетелдік инвестициялардың көлемін үнемі арттырып отыратындығымен маңызды болып отыр. Мамандардың бағалауы бойынша болашақта әлемдегі жетекші 10 қонақ үй тізбегінің жартысы азиялық тамырларға ие болады.

Қонақ үй бизнесін жүргізудің «азиялық» моделінің айрықша ерекшеліктерін сипаттай отырып, Д.С.Ушаков оған араб әлемінде (БАӘ) және Түркияда орналасқан қонақ үй кәсіпорындарын қосуы қате деп санаймыз. Бұл жағдайда, біздің ойымызша, қонақ үй бизнесін дамытудың жеке, тәуелсіз «арабтық» немесе «Таяу Шығыс» жолы туралы айту орынды.

Шығыс қонақ үй индустриясы туралы айтатын болсақ, біздің ойымызша, үнділік қонақ үй компанияларын да атап өткен жөн (мысалы. «Оберой»). В.И.Азар және С.Ю.Туманов [8] ХХғ. соңындағы әлемдегі ең ірі 200 корпоративті қонақ үй тізбегінің ішінде төртеуінің үнділік (137 желілік қонақ үйі бар, 21 196 бөлмелі) болғанын атап өтті.

Африкалық (Оңтүстік Африка) қонақ үй тізбектері.

А.Л.Лесник [9] әлемдегі ең танымал қонақ үй тізбектерін тізімдей отырып, африкалық компаниялар басқаратын ең үлкен тізбектер туралы айтады: «Protea Hotels and Inns», «Southern Sun Hotels Holdings», «Sun Hotels International» және «Karos Hotels» (барлығы Оңтүстік Африка компанияларына тиесілі). Автор бұл қонақ үй тізбектерінің ерекшеліктерін келтірмейді. Осы тізбектерге жататын қонақ үй кәсіпорындарының көпшілігі Оңтүстік Африкада аумақтық шоғырланғанын ескере отырып, оларды трансұлттық деп жіктеуге болмайды.

Авторлар ұжымы В.И.Азар және С.Ю.Туманов [8], атымен атамай, ХХғ. соңындағы әлемдегі ең ірі 200 корпоративті қонақ үй тізбегінің ішінде бес компания Оңтүстік Африкадан болғанын, сол кезде 22 834 қонақүй бөлмесі бар 179 қонақ үй болғанын атап өтті.

Оңтүстік американдық қонақ үй тізбектері. А.Л.Лесник әлемдік қонақ үй тізбектеріне талдау жасай отырып, аталған дереккөзде бірнеше «Мексика мен Латын Америкасының ең үлкен тізбектері» туралы айтады: мексикалық – «Grupo Posados de Mexico», «GrupoSitur», бразилиялық «Othon Hotels» және тіпті кубалық «Cubatur». Аталған қонақ үй тізбектері шектеулі аймақтарда – Орталық және Оңтүстік Америка елдерінде ұсынылған [9].

Қонақ үй бизнесінің Шығыс еуропалық моделі. Қонақ үй бизнесін ұйымдастырудың әлемдегі қолданыстағы модельдерін сипаттай отырып, Ушаков Д.С. [3] қонақжайлылықтың тағы бір моделі туралы айтады, ол оны «Шығыс Еуропалық» деп атайды. Ушаков бұл модельді «еуропалық» модельден бөліп, қонақ үй индустриясының «посткеңестік» кәсіпорындарының үлкен үлесін көрсетеді. Біздің ойымызша, қазіргі құбылыс ретінде шығыс еуропалық модель туралы айту әлі ерте.

Қазіргі уақытта әлемде трансұлттық қонақ үй тізбектері дамуының барлық үш моделінің (американдық, еуропалық және азиялық) жақындасу тенденциясы байқалады. Ең тиімді басқару әдістерін бір-бірінен көшіру, инновациялармен алмасу жүріп жатыр. Осыған байланысты, американдық трансұлттық қонақ үй тізбектері стратегиясы түбегейлі басқа стратегиямен ауыстырыла ма немесе ол өзгертіле ме деген мәселе туындайды. Қонақ үй бизнесі өсіп, жаһандануды жалғастыруда. Американдық әлемдік қонақ үй корпорациялары көптеген аймақтарда ұсынылған, ал еуропалық, соңғы кездері азиялық және латынамерикалық тізбектер Солтүстік Америка нарығында өз орнын алып келеді. Қонақ үй компанияларын сыртқы нарықтарға кеңейтуге итермелейтін негізгі мотивтер: сату көлемін ұлғайту, географиялық әртараптандыру, ресурстарды сатып алу, брендті әлемдік тану болып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Market and competitive environment. Global economic events and industry cycle.//Intercontinental Hotels Group Business Review//<http://www.ihgplc.com/files/reports/ar2008/index.asp?pageid=16>
2. Котлер Ф., Боуэн Дж., Мейкенз Дж. Маркетинг: Гостеприимство и туризм. Учебник для ВУЗов. – М.: Юнити, 1998.
3. Ушаков Д. С. Прикладной туроперейтинг. – М.: ИКЦ «МарТ», Ростов н/Д: ИКЦ «МарТ», 2004, с. 124, 126-127.
4. Арифиллин М. В. Современные стратегии развития гостиничных объединений: Монография.- М.: Изд-во МосГУ, 2016. – 224 с.
5. Александрова А. Ю. Международный туризм: Учебник. М.: Изд-во Аспект Пресс, 2002.
6. Александрова А. Ю. Международный туризм в портретах выдающихся личностей / п.р. Александровой А. Ю. – М.: КНОРУС, 2003, с. 80
7. Джанджугазова Е. А. Маркетинг в индустрии гостеприимства.- М.: Издательский центр «Академия», 2005, с. 39.
8. Азар В. И., Туманов С. Ю. Экономика туристского рынка.- М.: Институт международного туризма и ИПК Госслужбы, 1988, с. 114.
9. Лесник А. Л., Мацицкий И. П., Чернышев А. В. и др. Организация управления гостиничным бизнесом. Том.1. М: Интелл универсал, 2000, с. 96.
10. www.mandarinoriental.com
11. Ковалев А. Shangi-La//Индустрия туризма и культуры/Август-сентябрь 2009, с. 38.

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГОСТИНИЧНЫХ АССОЦИАЦИЙ В МИРЕ

Беркинбаева Е.Е.

В статье рассматриваются вопросы функционирования международных гостиничных объединений. Наряду с североамериканскими и европейскими транснациональными гостиничными сетями, в настоящее время подобные ассоциации активно развиваются и в других регионах мира. Эти гостиничные ассоциации пока недостаточно описаны в источниках. Накопленный передовой опыт функционирования таких ассоциаций является важным конкурентным преимуществом для этих отелей и, по мнению исследователей в этой области, заслуживает серьезного изучения. Статья важна для исследований, связанных с функционированием транснациональных гостиничных ассоциаций и формированием их стратегий.

Ключевые слова: транснациональные гостиничные ассоциации, гостиничные сети, южноафриканские гостиничные сети, южноамериканские гостиничные сети, азиатские гостиничные сети

SPECIFIC FEATURES OF HOTEL ASSOCIATIONS IN THE WORLD

Ye. Berkinbayeva

The article deals with the functioning of international hotel associations. Along with North American and European multinational hotel chains, similar associations are currently actively developing in other regions of the world. These hotel associations are not yet sufficiently described in the sources. The accumulated best practices of the functioning of such associations is an important competitive advantage for these hotels and, according to researchers in this field, deserves serious study. The article is important for research related to the functioning of transnational hotel associations and the formation of their strategies.

Key words: transnational hotel associations, hotel chains, South African hotel chains, South American hotel chains, Asian hotel chains

НАЛОГООБЛОЖЕНИЕ ПРЕДМЕТОВ РОСКОШИ

Бурнашева В.Р.

В статье рассмотрены особенности налогообложения предметов роскоши. Изучены и сопоставлены трактовки понятия «роскошь». Рассмотрено количественное и качественное содержание роскоши.

Предмет исследования подразумевает отношения, возникающие между налогоплательщиком и государством, связанные с обложением предметов роскоши.

Цель состоит в исследовании необходимости и последовательности внедрения налога на роскошь в Республике Казахстан.

Методологическая основа представлена методами толкования и сопоставления.

Основные результаты исследования применимы на практике для органов государственных доходов при разработке алгоритма и плана внедрения налога на роскошь.

Область применения представлена законодательной базой системы налогообложения, Налоговым кодексом Республики Казахстан.

Выводы позволили проанализировать зарубежный опыт налогообложения предметов роскоши, определить способы решения ряда проблем системы налогообложения, а также в целях перезагрузки фискального регулирования предложено рационально структурировать планируемое введение налога на роскошь и правила обложения объектов роскоши.

Ключевые слова: *роскошь, предметы роскоши, налогообложение, налог на роскошь, социальное равенство, пополнение бюджета.*

Предметы роскоши во все времена привлекали к себе особое внимание не только со стороны продавцов, покупателей, но и со стороны государственных структур которые занимаются регулированием их оборота и права владения. Прежде чем проанализировать необходимость процесса налогообложения предметов роскоши, попытаемся разобраться в сущности самого понятия «роскошь».

Роскошью считается излишество, получаемое в условиях удобства и удовольствия. Подразумевается жизненный комфорт, наличие чего-то дорогого, но при этом заманчивого[1].

Роскошь предполагает внешнее величие, пышность в быту, излишество, доставляющее удовольствие, при этом все это связано с высокими издержками[2].

Роскошь порождает стремление в пользовании бесполезным, она относительна, подразумевает избыток, чрезмерность, траты, становясь необходимостью, может образовать своего рода ловушку для ее пользователя[3].

Если в первых двух определениях роскоши акцент был сделан на то, что она создает в обыденности человека, то с учетом философского взгляда последнего определения можно с уверенностью заявить о неизбежности возникновения отрицательных аспектов, связанных с чрезмерностью и необдуманностью владения предметами роскоши.

Роскошью считаются траты, которые выходят за рамки необходимого, безусловно, это скорее аксиома, по крайней мере, до тех пор, пока не определены пределы понятия «необходимое». Рассматривая обусловленные пределы можно отталкиваться от эстетики необходимости, соответствия этого признака большинству социума и его потребностям в частности, а также влияния на них внешних и внутренних факторов.

Роскошь сопоставляют с символом неравенства, при исследовании роскоши славянский взгляд был сосредоточен на удовольствии и чувствах от ее владения, европейский взгляд акцентирует внимание на экономической составляющей данного понятия. Позволить себе роскошь может не каждый, а только тот, кому она доступна, в материальном и общем смысле.

Именно благодаря возникновению неравенства появилось богатство, и как следствие роскошь, это та ситуация когда определенная категория социума избавлена от необходимости заработать на первичные потребности, активно насыщает и наполняет свою жизнь роскошью и изобилием. Роскошь всегда будет иметь значимое место, стремление к ней не осуждается, а наоборот мотивирует владельца, однако разумный подход в данном процессе еще никто не отменял [4, 168с.].

Немаловажным считается факт того, что роскошь можно рассматривать в призме количественного и качественного содержания, в последнее время последнее считается наиболее значимым и перспективным во всех процессах и явлениях. Сопоставим количественные и качественные характеристики роскоши в виде схемы - 1:

Схема 1. Преимущественные характеристики количественного и качественного направления роскоши
Примечание – составлена автором

Схема представлена для отображения степени взаимозависимости наполнения как первого, так и второго направления, однако влияние первого считается наиболее перспективным в целях формирования интенсивного подхода при применении предметов роскоши.

Рассмотрим плюсы и минусы в выборе одного из направлений, точнее для выбора разумного направления в виде схемы 2:

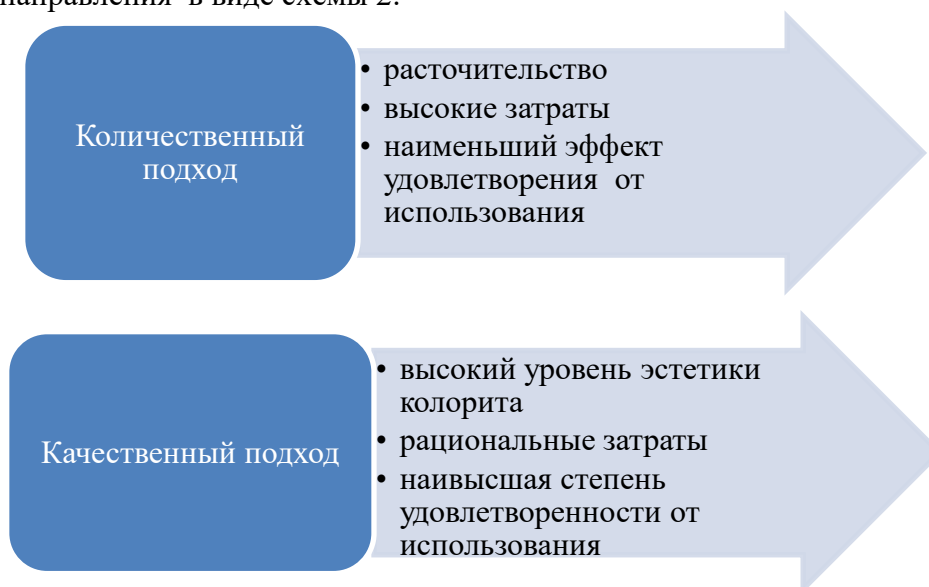

Схема 2. Составные наполняемости в выборе направления владельцу предметами роскоши
Примечание – составлена автором

Качественное направление позволяет выбирать только лучшее из имеющегося, однако не стоит исключать факт того, что количественное направление также может давать преимущество в росте показателей благосостояния той или иной группы социума.

Идеальным можно считать соединение направлений, но где преимущественную позицию занимает качественный подход, как необходимость развития в любом современном обществе, так как в погоне за количеством можно утратить вкус к качеству[5, 29с.].

Каждое время, точнее временной интервал развития социума диктует свой перечень предметов роскоши, характерный для этапа развития той или иной страны.

В целом к предметам роскоши относятся вещи, предполагающие определенную ценность, однако, не имеющие острую необходимость в удовлетворении первичных потребностей социума. Практика показывает, что вещи, которые ранее считались предметами роскоши, на сегодняшний день активно используются в обыденной жизни, а ценность и принадлежность предметов роскоши меняется и с годами только растет.

Например, в Соединенных Штатах Америки при рассмотрении объектов налога на состояние предположительно рассматривают имеющееся имущество состоятельной категории населения. У такого налога есть своя обусловленная периодичность и объем, которые формируются в зависимости от стоимости имущества. Однако смысловая характеристика предполагает не столько пополнение казны государства, сколько в возможности балансировки и достижения социальной справедливости в обществе, а также в равенстве возможностей в процессе экономической деятельности[6, 78с.].

В Великобритании внедрен и длительно действует гербовый сбор, который взимается при покупке исключительно дорогостоящей недвижимости. Налоговая ставка зависит от величины стоимости покупаемого имущества и носит прогрессивный характер.

В Китае практика обложения предметов роскоши давно успешно активизирована, применяется по отношению к предметам роскоши и занимает значительный удельный вес в формировании казны государства. Зачастую такие особенности являются следствием увеличения случаев приобретения объектов недвижимости за пределами государства[7, 291с.].

Во Франции, взимается налог на богатство или «солидарный налог на состояние», при его взимании учитывается стоимость имущества владельца обусловленная пределами, зачастую меняющимися в зависимости от общеэкономических колебаний в показателях[8, 4с.].

Каждая страна использует свой подход в регулировании объектов роскоши, в некоторых странах инструментом является конкретный налог на роскошь, в некоторых это всего лишь прогрессивность налоговой ставки по отношению к объектам, обладающим высокой оценочной стоимостью.

Например, в Российской Федерации, также как и в Республике Казахстан, нет отдельного налога на роскошь, нет правового закрепления его в законодательной базе налогообложения. Суть обложения состоит в отборе налогоплательщиков имеющих на праве собственности имущество с высокой оценочной стоимостью и автоматически попадающих под обложение группы налогов на роскошь. При этом, правовая основа в Российской Федерации нацелена на исключение налогового иммунитета в отношении предметов роскоши и исключение льгот и преференций по закрепленному статусу налогоплательщика. Налоговая ставка определяется при превышении кадастровой стоимости свыше 300 миллионов рублей и облагается по ставке 2%[9].

В Республике Казахстан вопросы налогообложения объектов роскоши активно обсуждаются в течение последних десяти лет.

Однако в 2022 году началась новая волна обсуждения этой проблемы на самых высоких дискуссионных площадках.

Президент РК К.Токаев в озвученном Послании народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» сделал акцент на необходимость подготовки нового Налогового кодекса, где значимое место отведено необходимости введения «налога на роскошь» в частности. Обозначив объектами налога приобретение дорогостоящей недвижимости и транспортных средств, без учета среднего класса[10].

Введение налога на роскошь планируется с 2024 году. На сегодняшний день идет активная работа по изучению возможностей оптимизации правил обложения налогом на роскошь в условиях создания нового Налогового кодекса. Предварительно, озвучен один из возможных вариантов направленный на количество объектов недвижимости, как следствие превышение установленных пределов и конечно на стоимость имущества[11].

Например, в 2023 году в США планируется введение налога для сверхбогатых людей. Так по ставке 20% налог будет взиматься с домохозяйств, имеющих в собственности имущество стоимостью более 100 млн. долларов, по подсчетам их количество составило свыше 700. Введение нового налога позволит снизить дефицит бюджета примерно на 360 млрд. долларов, далее планируется финансирование масштабных социальных программ[12].

То есть при имеющемся налоге на роскошь, планируется введение дополнительного налога для сверхбогатых, анализ процедуры которого демонстрирует возможную предельную эффективность в перспективе.

Внедрение налога на роскошь в Республике Казахстан считаю целесообразным, безусловно, правовые нормы обложения предметов роскоши уже заложены в налоговом законодательстве Республики Казахстан в зависимости от стоимости того, или иного имущества, но усиление позиций налогообложения также предположительно будет способствовать формированию положительной перспективы.

На сегодняшний день внедрение налога на роскошь будет способствовать решению ряда проблем:

- будет способствовать достижению социального равенства в социуме;
- повысит социальную ответственность состоятельных владельцев объектов роскоши перед народом и государством;
- увеличит доходную часть государственного бюджета.

В условиях перезагрузки фискального регулирования рационально структурировать правила обложения объектов роскоши в следующей последовательности:

- в зависимости от стоимости имущества: предельная или обусловленная;
- в зависимости от целевого использования имущества: используется в личных целях или связано с предпринимательской деятельностью;
- в зависимости от количества имеющегося в собственности владельца имущества: от трех объектов на праве собственности и выше.

Обобщая вышеизложенное, необходимо отметить, что налогообложение предметов роскоши во все времена являлось инструментом фискального регулирования в любом государстве, введение налога на роскошь в Республике Казахстан позволит достичь перезагрузки фискального регулирования и будет способствовать достижению эффективности экономического развития.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Словарь русского языка: В 4-х т. / РАН, Институт лингвистических исследований; Под ред. А. П. Евгеньевой. — 4-е изд., стер. - М.: Рус.яз.; Полиграфресурсы, 1999; (электронная версия): Фундаментальная электронная библиотека <http://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/17/ma373201.htm?cmd=0&istext=1>
2. «Толковый словарь русского языка» под редакцией Д.Н. Ушакова (1935-1940); (электронная версия): Фундаментальная электронная библиотека <https://kartaslov.ru/%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%>
3. Философский словарь — М.: Палимпсест, Издательство «Этерна». Андре Конт-Спонвиль. - 2012. - Интернет ресурс - <https://idiomatika.academic.ru/2482/%D1%80%>
4. Фетисова Т.А. Роскошь - символ неравенства. Обзор //Вестник культурологии. - 2018. - №3 (86). - С.168-188
5. Зомбарт, Вернер. Любовь, роскошь и капитализм / Вернер Зомбарт ; Сокр. пер. с нем. Н. И. Сувилова. — Петроград: Благо, 1917. — 72 с. (Социально-политическая библиотека «Благо»)

6. Налоговая система Российской Федерации: учебник / М. М. Шадурская, Е.А.Смородина, И. В. Торопова, М. И. Львова, А. Г. Лачихина; под общ. ред. М. М. Шадурской; Министерство науки и высшего образования Российской Федерации, Уральский федеральный университет. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2020. – 254 с.

7. Лазутина Дарья Васильевна, Баннова Кристина Алексеевна Налог на роскошь: практика применения в России и за рубежом // Вестн. Том. гос. ун-та. Экономика. -2019.- №46. - С.291-302

8. Анимица П.Е. Налог на роскошь: зарубежный опыт и российские перспективы // Управленец. - 2013. - №2 (42). - С.4-8

9. Богатые тоже платят: эксперты о налоге на роскошь от 10.03.2022. – Интернет ресурс официального сайта РИА Новости. - <https://ria.ru/20220310/nalog-1777489362.html>

10. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» от 01.09.22.- Интернет ресурс Официального сайта Президента Республики Казахстан - <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130>

11. Куантыров А. Налог на роскошь в Казахстане хотят ввести с 2024 года от 22 декабря 2022. - Интернет ресурс Официального сайта zakon.kz - <https://www.zakon.kz/category/mnenie/>

12. США планируют ввести налог для сверхбогатых от 28.03.2022. - Интернет ресурс Официального сайта Центра деловой информации Kapital.kz -<https://kapital.kz/world/104075/ssha-planiruyut-vvesti-nalog-dlya-sverkhbogatyykh.html>

СӘН-САЛТАНАТ ЗАТТАРЫНА САЛЫҚ САЛУ

Бурнашева В.Р.

Мақалада сән- салтанат заттарға салық салу ерекшеліктері қарастырылған. Сән-салтанат ұғымының түсінігі зерттелді және салыстырылды. Сән-салтанаттың сандық және сапалық мазмұны қарастырылды.

Зерттеу пәні салық төлеуші мен мемлекет арасындағы сән-салтанат заттарының тауарларына салық салуға байланысты қатынастарды білдіреді.

Мақсаты-Қазақстан Республикасында сән-салтанат салығын енгізу қажеттілігі мен дәйектілігін зерттеу.

Әдістемелік негіз түсіндіру және салыстыру әдістерімен ұсынылған.

Зерттеудің негізгі нәтижелері мемлекеттік кірістер басқармасы үшін сән-салтанат салығын еңгізу алгоритмі мен жоспарын әзірлеу кезінде қолданылады.

Қолдану саласы салық салу жүйесінің заңнамалық базасымен, Қазақстан Республикасының Салық кодексімен ұсынылған.

Қорытындылар сән-салтанат заттарына салық салудың шетелдік тәжірибесін талдауға, сонымен қатар салық жүйесінің бірқатар мәселелерін шешу жолдарын анықтауға мүмкіндік берді, сондай-ақ фискалдык реттеуді қайта жүктеу мақсатында жоспарланған сән-салтанат салығын енгізуді және сән-салтанат объектілеріне салық салу ережелерін ұтымды құрылымдау ұсынылды.

Кілт сөздер: *сән-салтанат, сән-салтанат заттары, салық салу, сән-салтанат салығы, әлеуметтік теңдік, бюджетті толықтыру.*

TAXATION OF LUXURY GOODS

V.R. Burnasheva

The article discusses the peculiarities of taxation of luxury goods. Interpretations of the concept of "luxury" have been studied and compared. The quantitative and qualitative content of luxury is considered.

The subject of the study implies the relations arising between the taxpayer and the state related to the taxation of luxury goods.

The purpose is to study the necessity and sequence of the introduction of a luxury tax in the Republic of Kazakhstan.

The methodological basis is presented by methods of interpretation and comparison.

The main results of the study are applicable in practice for state revenue agencies when developing an algorithm and a plan for the introduction of a luxury tax.

The scope of application is represented by the legislative base of the taxation system, the Tax Code of the Republic of Kazakhstan.

The conclusions made it possible to analyze the foreign experience of taxation of luxury goods, identify ways to solve a number of problems of the taxation system, and also in order to reset fiscal regulation, it was proposed to rationally structure the planned introduction of a luxury tax and the rules for taxation of luxury objects.

Key words: *luxury, luxury goods, taxation, luxury tax, social equality, budget replenishment.*

УДК 376

10.53355/ZHU.2023.106.1.020

ОСОБЕННОСТИ ПРОФИЛАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ ЛОГОПЕДА В ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Галиева А.Н., Дидичина А.Ю.

В статье авторы рассматривают актуальный вопрос о проведении профилактической работы в дошкольных учреждениях учителем логопедом. Актуальность выбранной темы обосновывается необходимостью ранней диагностики и предупреждения нарушений речи среди детей дошкольного возраста. Целью работы было на основе изучения научной литературы и опыта практикующих логопедов выявить особенности профилактической деятельности специалиста и направления проведения предупреждающей работы. Результаты исследования имеют практическую ценность как для работающих специалистов, так и для молодых логопедов и родителей.

Ключевые слова: *профилактика, предупреждение, онтогенез, логопедическая деятельность, комплексность, консультирование*

В настоящее время большое значение в сфере профессиональной деятельности логопеда уделяется внимание профилактической деятельности. К сожалению, из-за большой Современный перечень профессиональных обязанностей логопеда включает работу по нескольким направлениям, которые он в процессе своей деятельности может комбинировать и выполнять вместе. Особый акцент делается на диагностика и проведение коррекционно-развивающей работы, что поглощает всё основное время специалиста и работа по остальным направлениям отводится на второй план. К сожалению, такая тенденция наблюдается по отношению к профилактической работе логопеда среди детей дошкольного возраста. Однако, именно правильно организованная профилактическая работа позволяет избежать большого количества трудностей, которые могут осложнить дальнейшее полноценное развитие ребенка. Важность этой темы в своих работах подчеркивали такие исследователи, как Ерсарина А. К., Карелина О.Б., Халыкова Б.С., Васильева В.С., Сулейменова Р.А. и другие. Интерес этой области исследования заключается в специфике работы логопеда как специалиста, деятельность которого направлена на предупреждения развития и психологических, и речевых отклонений. Поэтому выявление рабочего кейса принципов организации профилактической работы, методов и приемов, а также особенности междисциплинарного взаимодействия с командой специалистов представляет основной целью при исследовании данной темы.

Методы и материалы. В ходе проведения исследования были применены различные методы теоретического изучения. Ведущими из них стали анализ научной литературы, публицистического материала и конспектов занятий специалистов, сравнительный анализ информации, а также изучение практического опыта специалистов по теме и комплексное исследование вопроса. Область исследования включает в себя профессиональную деятельность учителей-логопедов в дошкольных образовательных и коррекционно-развивающих учреждениях и итог их работы. На основе оценки полученной информации были обоснованы основные характерные черты профилактической работы логопеда в дошкольных учреждениях. Результаты актуальны для применения в работе логопеда как с нормотипичными детьми, так и с детьми с особыми образовательными потребностями.

Результаты и обсуждения. Профилактическая работа логопеда входит в комплекс логопедической помощи, которая предоставляется на обязательной основе во всех образовательных учреждениях для детей как дошкольного возраста, так и школьного. Стоит обратить особое внимание, что деятельность по предупреждению возникновения речевых нарушений осуществляется совместно с диагностикой, которая позволяет определить наличие пограничных состояний, определить потенциальную «группу риска» выявить и отследить динамику развития, что позволяет выстроить верную логопедическую работу по профилактики. Помимо этого, эффективность профилактической работы логопеда во многом зависит от тесного взаимодействия с воспитателями, родителями, работниками медицинских учреждений. Именно такой подход, командная работа, смогут аккумулировать всеобщие усилия и предотвратить или замедлить возникновения различных отклонений от нормы, в том числе и речевых. При проведении профилактической работы логопед должен учесть те факторы, которые могут так или иначе влиять на развитие ребенка, ухудшать или улучшать его динамику и онтогенез развития речи у детей, чтобы суметь отграничить нарушение от нормы и построить свою работу с учетом возрастных особенностей детей. Меры по предупреждению возникновения нарушений являются предпосылками для нормального развития детей младшего возраста. Профилактическая работа, как одно из главных направлений логопедической помощи, ставит перед собой целью предупреждение нарушений речи и их последствий. В зависимости от задач Л. И. Белякова выделяет несколько уровней профилактической деятельности:

- а) предупреждение речевых нарушений — **первичная профилактика**;
- б) предупреждение перехода речевых расстройств в хронические формы, а также предупреждение последствий речевой патологии — **вторичная профилактика**;
- в) социально-трудовая адаптация лиц, страдающих речевой патологией, — **третичная профилактика** [1].

Первичная и вторичная профилактика является основной для учителя логопеда. Профилактика нарушений развития начинается задолго до появления ребенка на свет. К ней относится информирование родителей о возможности рождения ребенка с наследственной отягощенностью, анализ его генетической предрасположенности к каким-либо заболеваниям, медицинский контроль матери во время беременности. Раннее скрининговое обследование позволяет определить ту группу детей, которой требуется более пристальное внимание. Именно с этими данными работают в последствии логопеды, когда ребенок переходит в дошкольное образовательное учреждение. Знания правильного подхода к развитию речи у детей выступают основополагающими в работе логопеда. Известно, что сперва ребенок проходит стадию пассивного владения речи, а затем к активному её использованию, что звуки в онтогенезе формируются, что ведущей деятельностью в дошкольном возрасте становится игра. Учитывая эти особенности, логопед выстраивает свою работу с опорой на онтогенез появления звуков, старается минимализировать использование искаженных звуков в речи, если такие имеются. Опора на возрастные характеристики в проведении предупреждающих мероприятий дает преимущества при отборе материала, определении инструментов и подходов, что в целом влияет на эффективность проводимых действий. Дидактическому материалу уделяется особое внимание. Он должен быть красочным, вызывать у детей интерес, в точности отражать

изучаемые явления, быть безопасным для детей. Основной формой проведения профилактических занятий стоит назвать игру. Эта форма деятельности была особенно выделена ещё Л.С. Выготским, а позже указана как ведущая деятельность развития для дошкольного возраста А.В. Запорожцем и Д.Б. Элькониным в деятельностной теории развития ребенка (1971). Существует масса приемов и методов организации занятий в игровой форме. Это может быть групповая игра, игра в парах или самостоятельная, одиночная игра. Задача логопеда состоит в том, чтобы выстроить необходимые мотивы игры, дать ей нужное направление и контролировать течение игра, которая своей целью ставит достижение поставленных специалистом задач занятия. Помимо управления игрой, логопед предоставляет детям игровой (дидактический) материал, который выполняет функцию стимулирования детей, создает видимый сюжет и позволяет следовать запланированному сценарию игры. Специалистом отдельно учитываются индивидуальные особенности каждого ребенка в группе и по необходимости проводится дифференциация заданий и применяемых методов в зависимости от способностей детей и их уровня достигнутых успехов в развитии. Профилактические занятия логопеда проводятся несколько раз в неделю и непродолжительный промежуток времени (в зависимости от количества детей, уровня речевого развития возраста и профиля дошкольного учреждения), поэтому результативность занятий может быть не так заметна, чем если бы меры по предупреждению нарушений принимались бы широким кругом окружения ребенка. Именно по этой причине логопед изучает факторы, которые на прямую или косвенно влияют на развитие ребенка. Семья- это самый первый социальный институт ребенка, в котором он находится большую часть своего времени и именно психологический климат внутри неё, воздействие со стороны её членов играют самую значительную роль в процессе формирования личности ребенка. Беседы с родителями, предоставление им рекомендаций и необходимой просветительской информации по воспитанию и развитию ребенка, проведение семинаров и формирование адекватной позиции родителей способствует включению семьи в общий процесс работы над профилактикой речевых нарушений. На практике этот пункт реализуется наиболее сложно. Родители не всегда осознают важность командной работы со специалистами, игнорируют рекомендации логопеда и не вступают в обратную связь. Здесь специалист опирается на типологию родителей, воспитывающих детей с особыми потребностями. В.В.Ткачева определила авторитарный, невротический, психосоматический типы [2]. Поведение родителей переходит на общий психологический фон в семье и напрямую влияет на характер воспитания ребенка и его темпы развития. Задачей логопеда становится вовлечение семьи ребенка в его развивающий процесс, перевод родителей из пассивных наблюдателей в активных участников профилактической работы. Консультативная работа с родителями предполагает передачу им интересующей их информации и актуальных советов относительно их ребенка. Рекомендации логопеда могут быть переданы как в виде словесной инструкции при индивидуальной консультации или проведении общего родительского собрания, семинара или в письменном виде, как брошюра, буклет, памятка и прочее. С развитием информационных технологий, процесс передачи информации принял и другие формы. Создание совместных групп с родителями в популярных мессенджерах и распространение в них видеофайлы и аудиофайлы облегчает консультативную работу с родителями и формирует беспрепятственную обратную связь. Актуально для логопеда ведение профессионально-ориентированных аккаунтов в социальных сетях, где в доступной форме предоставляется информация по выполнению рекомендаций логопеда при проведении занятий и бытовых действиях с ребенком.

Командная работа логопеда с другими специалистами как неотъемлемая часть проведения профилактической работы включает в себя некоторые особенности и преимущества. В команду специалистов входят воспитатели, специальный педагог, психолог, музыкальный ритмист, преподаватель ЛФК, медицинский работник или врач, у которого наблюдается ребенок. Совместная разработка образовательных программ, планов работы позволяет сохранить преемственность и последовательность ввода новой информации в речевой оборот детей, дополнить упущенные моменты одним специалистом другим, получить объективную оценку,

произвести обмен мнениями и наблюдениями за процессом и детьми в отдельности. Междисциплинарный подход дает новые знания о ребенке и его психологических и физиологических особенностях логопеду, что учитывается при осуществлении задач по предупреждению нарушений. Логопед, помимо прямого сотрудничества с другими специалистами, проводит открытые уроки, семинары и выступать с докладами на заседаниях для других работников образовательного учреждения. Такое информационное обеспечение позволяет обосновать важность профилактической работы с детьми дошкольного возраста и позволяет сформировать положительный фон для дальнейшего сотрудничества.

Профилактика как педагогическое явление имеет широкое применение в образовательной области. Предупреждение нарушений речи среди детей дошкольного возраста становится актуальной функцией на фоне увеличения количества трудностей формирования и правильного развития речи. Большая ответственность за осуществление этого процесса остается за учителем-логопедом в дошкольных организациях образования разного типа. Исследователями выделено три вида профилактики: первичная, вторичная и третичная. Особое значения для деятельности логопеда имеют первичная и вторичная профилактика, которая заключается в предупреждении речевых нарушений и предупреждение перехода речевых нарушений в хронические формы, а также предупреждение последствий речевой расстройств. Специфика этого процесса в рамках работы логопеда определена несколькими особенностями. Профилактические мероприятия должны проводиться с учетом развития речи ребенка в процессе онтогенеза, логопед должен точно знать нормы речевого развития ребенка в конкретном возрасте и уметь отличить норму от отклонения от неё. Таким образом, профилактическая деятельность тесно связана с диагностикой и использует в качестве мониторинговой информации данные, полученные при диагностике. Особое внимание уделяется факторам, которые влияют на развитие речи ребенка. Логопед проводит профилактические мероприятия с членами семьи, которые создают основной фон для развития ребенка. В этом ключе, специалистом проводится работа по консультированию, просвещению и формированию активной, деятельностной позиции родителей в общем профилактическом процессе. Работа логопеда по предупреждению возникновения нарушений речи имеет междисциплинарный характер, подразумевает командную работу специалистов и преимущество педагогического воздействия. Логопед призван работать совместно с воспитателями, специальными педагогами, психологами и другими работниками образовательного учреждения. Осознание важности профилактической работы всем коллективом способствует более результативной работе логопеда и ускорение темпов не только речевого развития детей, но и общепсихологического. А главное, уменьшается вероятность возникновения нарушения, который в дальнейшем усложнил бы общую динамику формирования личности ребенка.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Логопедия: Учебник для студентов дефектол. фак. пед. вузов / Под ред. Л.С.Волковой, С.Н. Шаховской — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. — 680 с.
2. И. Ю. Левченко, В. В. Ткачева Психологическая помощь семье, воспитывающей ребенка с отклонениями в развитии –М: изд. центр ВЛВДОС, 1999.-240 с.
3. У.А. Асеева, А.Ю. Березуева, В.С. Васильева, Г.С. Гилязиева, О.В. Куликовских, Н.Ю. Лучевникова, Л.А. Макарова, О.Н. Мешавкина, Т.И. Патракеева, Н.В. Сироткина, М.В. Стародубцева, Н.П. Тышкевич Особенности профилактической работы с дошкольниками по предупреждению различных видов дисграфии: учебно-методическое пособие / под общ.ред. В.С. Васильевой – Челябинск: Изд-во Цицеро, 2017 – 113 с.
4. Кукушкин, В. С. Логопедия в школе: практический опыт / В. С. Кукушкин. – М.; Ростов н/Д. : МарТ, 2005.

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ МЕКЕМЕЛЕРДЕГІ ЛОГОПЕДТІҢ АЛДЫН АЛУ ІС-ШАРАЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Галиева А. Н., Дидичина А. Ю.

Мақалада авторлар мектепке дейінгі мекемелерде логопед мұғалімінің профилактикалық жұмысын жүргізу туралы өзекті мәселені қарастырады. Таңдалған тақырыптың өзектілігі мектеп жасына дейінгі балалар арасында сөйлеу бұзылыстарын ерте диагностикалау және алдын-алу қажеттілігімен негізделген. Жұмыстың мақсаты ғылыми іәдебиеттерді және логопедтердің тәжірибесін зерделеу негізінде маманның профилактикалық қызметінің ерекшеліктерін және алдын алу жұмыстарын жүргізу бағытын анықтау болды. Зерттеу нәтижелері жұмыс істейтін мамандар үшін де, жас логопедтер мен ата-аналар үшін де практикалық құндылыққа ие.

Кілт сөздер: алдын алу, онтогенез, логопедиялық қызмет, кешенділік, кеңес беру

FEATURES OF PREVENTIVE WORK OF A SPEECH THERAPIST IN PRESCHOOL INSTITUTIONS

A.N. Galieva, A.Yu. Didichina

In the article, the authors consider the topical issue of carrying out preventive work in preschool institutions by a speech therapist teacher. The relevance of the chosen topic is justified by the need for early diagnosis and prevention of speech disorders among preschool children. The purpose of the work was based on the study of scientific literature and the experience of practicing speech therapists to identify the features of the preventive activity of a specialist and the directions of preventive work. The results of the study are of practical value both for working professionals and for young speech therapists and parents.

Key words: prevention, ontogenesis, speech therapy, complexity, counseling

ӨОЖ 376.3

10.53355/ZHU.2023.106.1.021

КОХЛЕАРЛЫ ИМПЛАНТЫ БАР БАЛАРМЕН ЖЕКЕ САБАҚТАРЫНДА ЖҮРГІЗІЛЕТІН ТҮЗЕТУ-ДАМУШЫЛЫҚ ЖҰМЫС

Галиева А.Н., Мухаметрахимова К.А.

Мақалада кохлеарлық имплантациядан кейін естімейтін балалардың сөйлеу тілінің даму мәселесі қарастырылады. Авторлар есту қабілеті бұзылған балаларға арналған мектепте кохлеарлық имплантациясы бар балалармен жеке сабақтарды өткізу ерекшеліктерін талдайды.

Зерттеу пәні: жеке сабақтарында кохлеарлы имплантанты бар балалардың дыбыстардың айтылуын қалыптастыру және есту қабілетін дамытуға бағытталған жұмыс бағыттары, жаттығулар. Жұмыстың мақсаты: жеке сабақтарында кохлеарлы имплантаты бар балалардың оқу-сауықтыру процесінің құрамдас жүйелік құрамдас бөлігі болып табылатын есту қабілетін дамыту және дыбыстардың айтылуын қалыптастыру бойынша түзету-дамыту жұмыстарының мазмұнының маңыздылығын негіздеу.

Авторлар есту қабілеті бұзылған балаларға арналған мектепте жеке сабақтарда айтылым дағдыларын қалыптастыру және есту арқылы қабылдауды дамыту жұмыстарының негізгі бағыттарын, мазмұны мен әдістерін сипаттайды.

Кілт сөздер: Дыбыстардың айтылуын қалыптастыру, есту қабілетін дамыту, кохлеарлық имплантация, жеке сабақ.

Кохлеарлық имплант дыбыстарды есту нервіне және ол арқылы мидың есту орталықтарына берілетін электрлік импульстарға айналдыратын өлі кохлеарлық рецепторларды ғана ауыстырады. Сондықтан КИ бар баланың сөйлеу тілін түсіну үшін педагогикалық реабилитация қажет. Имплантацияланған балалармен түзету-дамыту сабақтарының мақсаты – кохлеарлық импланты бар баланы еститін адамдар әлеміне әлеуметтік интеграцияға дайындау; баланың есту қабылдауы мен сөйлеуін дамыту, коммуникативті дағдыларды меңгеру, баланың психоэмоционалдық жағдайын жақсартуға көмектесу [1].

Операциядан кейін балалардың есту қабілеті қалыпты емес, нашар еститінін түсіну керек, бірақ есту қабілеті нашар адамдарға қарағанда жиілік диапазоны әлдеқайда үлкен, яғни сөздің құрылымын жақсы ести алатын, сөздерді құрайтын дыбыстар, сөздердің соңын естіген дұрыс және т.б. Кохлеарлық имплантация тыныш дыбыстарды есту қабілетін қамтамасыз етеді, бірақ бұл баланың сөйлеуді бірден түсініп, сөйлейтінін білдірмейді.

КИ орнату және бастапқы реттеуден кейін балалар айналасындағы дыбыстарды ести бастайды. Медициналық шкала бойынша олардың есту деңгейі есту қабілетінің нашарлауының 1 дәрежесіне сәйкес келеді, яғни, негізінен, бастапқыда осы деңгейде болған бала айналасындағы барлық балалар сияқты дамиды.

Кохлеарлық имплантациядан кейін жағдай мүлдем басқаша. Қабылдау, дыбыстарды ажырату, фонематикалық талдау және синтез дағдылары жас нормасынан не жоқ, не айтарлықтай артта қалады. КИ неғұрлым кеш жүргізілсе, соғұрлым артта қалу тереңірек болады. Осы себепті бала оңалту процесінен өтеді. Оған есту мүмкіндігін беру жеткіліксіз, оны тыңдауға, сөйлеуді қабылдауға және қарым-қатынас жасауға да үйрету керек [2].

Сөйлеуді дамыту процесі барлық қажетті кезеңдерден өтуі керек - дыбысқа әсер беруден бастап сөйлеу және қарым-қатынас дағдыларының өздігінен қалыптасуына дейін. Бұл КИ процедурасынан өткен балалармен жұмыс істейтін мұғалімдердің мақсаты.

Әдістер мен бақылаулар. И.В.Королева, О.В.Зонтова және т.б., мамандардың зерттеулері бойынша мұндай балаларды оқытудың практикалық тәжірибесі оларды оңалтудың сәттілігі жүргізіліп жатқан түзету жұмыстарының тиімділігіне, олардың өзіндік мотивациясына, оқушылардың жеке ерекшеліктеріне байланысты екенін көрсетеді. Есту қабілеті бұзылған балаларға арналған бастауыш мектепте айтулы және есту қабілетін дамыту жұмыстары жүргізілетін жеке сыныптар маңызды орын алады.

Отандық және шетелдік ғылыми зерттеулердің материалдары (Боскис Р.М., Сүлейменова Р.А., Жалмұхамедова А., Головчиц Л.А., Зыков С.А., Королева И.В.) түзету-педагогикалық жұмыстарының, әдістерін талдап және олардың мазмұнын, міндеттерін нақтылайды; имплантациядан кейінгі ауызша сөйлеу мен есту қабылдауының дамуы мен қалыптасу принциптерін сипаттайды.

Соңғы жылдары есту қабілетінің туа біткен кемістігі (саңыраулық) жиілеп кетті. Қолайсыз жағдайлардың әсерінен есту қабілеті нашар балаларда керендік пайда болуы мүмкін. Баланың дамуында есту қабілеті маңызды рөл атқарады. Құлақ арқылы бала дауысты танып, дыбыстарға еліктейді және бірте-бірте сөйлей бастайды. Есту баланың дамуына, басқа балалармен қарым-қатынас жасауына және қарым-қатынас дағдыларын меңгеруге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері. Кохлеарлық имплантаты бар балалардың сөйлеу дамуын зерттеу нәтижелері көрсеткендей, кохлеарлы имплантаты бар балаларда сөйлеу бұзылыстары бар, атап айтқанда, айтылу дағдыларының бұзылуы, лексико-семантикалық сөйлеудің бұзылуы, сөйлеудің грамматикалық құрылымының бұзылуы, сөйлеу тілін дұрыс қолданбау. сөздер, сөздегі, сөйлемдегі әріптердің түсіп қалуы.

Арнайы және инклюзивті білім беру нысандары бар білім беру мекемелеріндегі жұмыстың маңызды бөлімі есту арқылы қабылдауды дамыту және айтылымды қалыптастыру болып табылады.

Жеке сабақтардың міндетіне, ең алдымен, кохлеарлық импланты балалар формалды түрде, яғни арнайы дайындықсыз нашар меңгерілетін айтылымның осындай аспектілері бойынша жұмыс кіреді.

Жеке сабақтар кохлеарлы импланты бар балалардың есту қабылдауын дамыту және айтылуын қалыптастыру үшін арнайы (түзету) бағдарлама негізінде жүргізіледі. Сабақтарды жоспарлау кезінде мұғалімдер кохлеарлық импланты бар балалардың даму деңгейі мен ерекшеліктерін ескереді (балаларды есту тексеруі жүргізіледі) және өзара әрекеттесуге дайындығын, сабаққа белсенді сөздік қорын және т.б. .

Арнайы бағдарламада көрсетілген саңырау балаларды дыбысты айтуға үйрету мазмұнында жалпы және жеке талаптар көрсетіледі.

Дыбыстардың айтылуын қалыптастыру бағдарламасы келесі бөлімдерден тұрады:

1. Тыныспен жұмыс.
2. Дауыспен жұмыс.
3. Дыбыстар және олардың тіркесімі.
4. Сөзбен жұмыс.
5. Сөз тіркесі бойынша жұмыс.

Жұмыстың мазмұны – оқушылардың сөз тіркестерін қалыпты қарқынмен, бірге (бір дем шығаруда немесе сөз тіркесін үзіліс арқылы синтагмаларға бөлу) және дұрыс логикалық екпінмен қайталау қабілетін қалыптастыру.

Токсанға арналған жеке сабақтардың жоспары әр оқушының деңгейіне және мүмкіндігіне қатысты құрылады.

Жеке түзету бағдарламасы келесі міндеттерді шешеді:

- Есту қабілетін дамыту.
- Балаға сөйлеу дыбыстарының жаңа бейнелеріндегі «дауысты – дауыссыз», «дауысты дыбыс – керендік» фонемаларының белгілерінің дыбыстық дифференциациясын, жасалу орны мен тәсілін ажырата білуге үйрету.
- Баланың жадында КИ арқылы берілетін сөйлеу дыбыстарының, сөздердің, сөз тіркестерінің, қоршаған орта дыбыстарының жаңа есту бейнелерін жинақтау.
- Дыбыстардың айтылуын түзету.
- Әсерлі де мәнерлі сөйлеуді дамыту, сөздік қорын молайту.
- Сөйлеудің лексикалық және грамматикалық құрылымын түзету.
- Жалпы және ұсақ моториканы дамыту.
- Қоршаған орта туралы түсініктерін дамыту, кеңістік қатынастарын дамыту.

Жеке сабақтардың ұзақтығы 20 минут (10 минут – дыбыстардың айтылуын қалыптастыру; 10 минут – есту қабілетін дамыту жұмысы). Дыбыстармен жұмыс жасау кезеңдері: дыбыстарды қою, дағдыландыру, дыбыстарды ажырату [3].

Бірінші бөлім – дыбыстардың айтылуын қалыптастыру келесі жұмыс түрлерінен тұрады:

1. Дауысқа, ерінге, тілге арналған жаттығулар. Бұл жаттығулардың міндеті – белгілі бір сөйлеу материалын айту үшін оқушылардың артикуляциялық аппаратын дайындау.

2. Есту дифференциациясын дамытуға арналған жаттығу. Жаттығулардың міндеті – берілген дыбысты құлақ арқылы қабылдау мүмкіндіктерін, дыбысты қою және түзету процесінде естуді қолдану мүмкіндіктерін нақтылау.

3. Схематикалық дыбыс профилімен жұмыс. Бұл жұмыс түрінің міндеті: оқушыларда артикуляция мүшелерінің орналасуын түсіну және оларды тиісті қалыпқа келтіру үшін дыбыстың айтылу сәтіндегі буын мүшелерінің дұрыс орналасуының көрнекі бейнесін қалыптастыру. Дыбыс артикуляциялық профильдермен жұмыс істеуге 1-2 минут беріледі.

4. Артикуляциялық ажыратуды дамытуға арналған жаттығулар. Бұл жаттығулардың міндеті - дыбыстың айтылуын меңгеру және оны сөйлеуге енгізу. Артикуляциялық ажыратуды дамыту жеке сабақтардың негізгі нүктесі болып табылады, сондықтан айтылымды қалыптастыруға бөлінген уақыттың көп бөлігін дыбыспен жұмыс істеуге арнау керек.

Жеке сабақтың екінші бөлімі есту қабілетін дамытуға арналған және де 10 минутқа созылады. Ол дыбысты күшейтетін жабдықтың әртүрлі түрлерін қолдану арқылы жүзеге асырылады және келесі жұмыс кезеңдерден тұрады. 1. Ауызекі сөйлеу материалын ажырату. Тұрақты дыбысты күшейтетін жабдық пайдаланылады, бұл жабдық болмаған

жағдайда ұжымдық пайдаланылатын жабдық қолданылады. Жұмыстың бұл кезеңінің мазмұны келесі материалды қамтуы мүмкін: әңгімелесу және күнделікті сұрақтарды ажырату: Сіздің жасыңыз нешеде? Сен қайда оқисың? Қай қалада тұрасың? және т.б.; сабақты ұйымдастыруға қатысты сөз тіркестерін ажырату, мысалы: Мысал жаз. Өлеңді оқы. Жауабын айт, т.б.; сияқты сөйлемдерді ажырату: Оқушы мәселе есепті шығарды, т.б. Сабақта пайдаланылған материалды меңгерген сайын, ол күрделі болуы керек. Сонымен, ауызекі және тұрмыстық сипаттағы материал мазмұны жағынан күрделенеді: Күздегі ауа-райы туралы айт. Сабақты ұйымдастыруға байланысты сөз тіркестерін ажыратудың орнына тапсырманы ажырату және орындау, мұғаліммен диалог жүргізу, оқушыларды бір-бірімен диалог жүргізуге дайындау т.б., сөйлемдердің материалы мазмұны жағынан күрделене түседі, мысалы : Таңертең балалар киінеді, жаттығулар жасайды.

Жеке сабақтарда карточкалармен, суреттермен, макеттермен, конструктивті суретпен және т.б. жұмыс түрлері, мәтінмен жұмыстың әртүрлі түрлері қолданылады. Сурдопедагог ойлау, есте сақтау қабілеттерін, зейінін дамытуға арналған тапсырмаларды жоспарлайды, әртүрлі интерактивті тапсырмаларды пайдаланады. Бұл жұмыс тиімділігін арттырады. Жеке сабақтарда сөйлеу дағдыларын қалыптастыру үшін әртүрлі әдістер қолданылады: сипаттамалық әңгімелерді, анықтамалық карталарды құрастыруда сызбаларды пайдалану, мнемотехника әдістерімен.

Мысалы, сөйлеудің грамматикалық құрылымын қалыптастыру, жеке сабақтарда байланыстырып сөйлеуді дамыту үшін сөз тіркесін құрастырушы әдісін қолданамыз. Балада фразалық сөйлеуді қалыптастыру кезінде тек сөз тіркестерінің механикалық құрылысымен шектелмеу керек екенін есте ұстаған жөн. Үйренген сөз тіркестерін диалогтік сөйлеуге бірте-бірте енгізіп, түсініктеме беру дағдыларын бастау керек. Графикалық схемалардың көмегімен балалар сөйлемдер құрайды.

Сөз тіркесін құрастырушыны қолданудың арқасында оқушылардың байланыстырып сөйлеу тілі дамыды және сөйлемдерді құрастыруда қиындықтар туындамады.

Жеке сабақтарда дыбыстарды дағдыландыруға және ажыратуға арналған түрлі ойындар өткізіледі. Сәйкес дыбысты әртүрлі позицияларда бекіту үшін: ашық буында, сөздің ортасында, жабық буында оқытамыз. «Сөзді тиісті үйге қондыр», «Бос орындарды толтыр», «Қандай дыбысты естіп тұрсың?» тапсырмаларын қолдануға болады.

Жеке сабақтарда мәтінмен жұмыс жасау өте тиімді. Мысалы, оқушыға сөйлеу материалы тыңдау арқылы ұсынылады. Қандай сөздер естідің? Мәтінді қайталап айту. Сұрақтарға жауап беріңіз, егер оған жауап беру қиын болса, схемалық эскиздерді пайдаланып қайталауды қолдануға болады.

Осы тақырып бойынша теориялық әдебиеттерді зерделей келе, КИ бар балалардың сөйлеу дағдыларының өзіндік ерекшеліктері бар екенін анықтадық. Айтылым дағдыларын дамыту бойынша арнайы жүйелі түрінде ұйымдастырылған жұмыссыз мұндай балалардың сөйлеуі тілі дамымайды.

Кохлеарлық имплантаты бар мектеп жасына дейінгі балаларда сөйлеудің айтылу жағының даму ерекшеліктері бар (сөйлеу тынысы, дауыс қызметі, дыбысты айту), ал біз ұсынған жаттығулар мектеп жасына дейінгі егде жастағы балаларда сөйлеудің айтылу жағын дамытуға ықпал етеді.

Жеке сабақтардағы жұмыстың нәтижелі болуы баланың мүмкіндіктерін ескере отырып, тоқсандық, жылдық жоспардың дұрыс жоспарланғанына байланысты. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, есту қабілеті бұзылған балаларға арналған мектепте жеке сабақтарда жұмыс істеудің кейбір жалпы әдістемелік принциптерін бөліп көрсетуге болады: максималды көруді қолдау және оны психикалық әрекеттердің біртіндеп қалыптасуына сәйкес біртіндеп қысқарту; сөздің затпен, әрекетпен, құбылыспен, белгімен тұрақты және міндетті байланысы; КИ бар баланың жасына қарамастан грамматикалық формалар мен синтаксистік конструкцияларды олардың онтогенездегі қалыптасу кезеңдеріне сәйкес меңгеру реттілігі; КИ бар баланың жасына және «сөйлеу жасына» сәйкес тілдік материалды таңдау (оның сөйлеуінің

даму деңгейі); жұмыстың белгілі бір кезеңінде белгілі бір баланың қабылдауына қолжетімді сөздің дыбыстық және буындық құрамын ескере отырып, тілдік материалды таңдау; баланы бірлескен іс-әрекетке баулу, дүниені тануға тиімді қатысуын қалыптастыру, баланың заттармен орындайтын әрекеттерін сөзбен жеткізу.

Сөйлеу тілін тыңдау және түсіну - ұзақ және қиын процесс. Ол күрделі құрылымдық-қызметтік жүйе ретінде сөйлеуді дамытуға жүйелі және жүйелі көзқарасты талап етеді. Сурдопедагогтың кохлеарлы импланты бар баламен жүргізілетін - жеке жұмысы сөйлеу дағдыларын (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық) және тілдік қабілеттерді өзара байланысты дамыту болып табылады.

Есту қабілеті бұзылған балаларға арналған мектептегі жеке сабақтарда сипатталған жаттығулар мен тапсырмалар балалардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады, ақыл-ой белсенділігін ынталандырады, психикалық процестерді дамытады, бағдарламаны тезірек меңгеруге және сөйлеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Королевская Т.К., Пфафенродт А.Н. Развитие слухового восприятия слабослышащих детей. М.: ЭНАС, 2004.
2. Феклистова С.Н. Основы работы над звуками речи в школе для детей с нарушением слуха. – Мн.: БГПУ, 2007.
3. Назарова Л. П. Методика развития слухового восприятия у детей с нарушениями слуха: Учеб. пособие для студ. пед. высш. учеб. заведений / Под ред. В. И. Селиверстова. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. - 288 с.
4. Зонтова О.В. Рекомендации для родителей по развитию слухового восприятия у детей с нарушенным слухом/ Науч. ред. проф. И.В. Королева. - СПб:Умная Маша, 2010.
5. Волкова, К.А. «Сурдопедагогика», «Спец. дошкол. Педагогика и психология» // К.А. Волкова, В.Л. Казанская, О. А. Денисова – М., 2008.
6. Шматко, Н. Д. Особенности организации коррекционного обучения имплантированных дошкольников [Текст] / Н. Д. Шматко // Дефектология. – 2012. – № 3. – С. 45–51.
7. Королева И.В. Кохлеарная имплантация и дети. Все самое важное для родителей/ И.В. Королева СПб.:Умная Маша, 2010.

КОРРЕКЦИОННО-РАЗВИВАЮЩАЯ РАБОТА НА ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ЗАНЯТИЯХ С ДЕТЬМИ С КОХЛЕАРНЫМ ИМПЛАНТОМ

Галиева А.Н., Мухаметрахимова К.А.

В статье рассматривается проблема речевого развития глухих детей после кохлеарной имплантации. Авторы анализируют особенности проведения индивидуальных занятий с детьми с кохлеарной имплантацией в школе для детей с нарушениями слуха.

Предмет изучения: направления работы, упражнения, направленные на формирование произносительной стороны речи и развития слухового восприятия у детей с кохлеарной имплантацией на индивидуальных занятиях. Цель работы: обосновать важность содержания коррекционно-развивающей работы по развитию слухового восприятия и формирование произношения, являющегося неотъемлемой системной составляющей учебно-реабилитационного процесса для детей с кохлеарным имплантом на индивидуальных занятиях.

Авторы характеризуют основные направления, содержание и методику работы над формированием произносительных навыков и развитие слухового восприятия на индивидуальных занятиях в школе для детей с нарушениями слуха.

Ключевые слова: *формирование произношения, развитие слухового восприятия, индивидуальная работа, кохлеарная имплантация.*

CORRECTIONAL AND DEVELOPMENT WORK IN INDIVIDUAL CLASSES WITH CHILDREN WITH A COCHLEAR IMPLANT

A.N. Galieva, K.A Mukhametrakhimova

The article deals with the problem of speech development of deaf children after cochlear implantation. The authors analyze the features of conducting individual lessons with children with cochlear implantation at a school for children with hearing impairments.

Subject of study: directions of work, exercises aimed at the formation of the pronunciation side of speech and the development of auditory perception in children with cochlear implantation in individual classes. Purpose of the work: to substantiate the importance of the content of correctional and developmental work on the development of auditory perception and the formation of pronunciation, which is an integral system component of the educational and rehabilitation process for children with a cochlear implant in individual classes.

The authors characterize the main directions, content and methods of work on the formation of pronunciation skills and the development of auditory perception in individual lessons at a school for children with hearing impairments.

Key words: *formation of pronunciation, development of auditory perception, individual work, cochlear implantation.*

УДК 612.223.27

10.53355/ZHU.2023.106.1.022

УРОВЕНЬ ЭНДОГЕННОЙ ИНТОКСИКАЦИИ У СПОРТСМЕНОВ С СОСТОЯНИЕМ ПРЕДГИПЕРТЕНЗИИ

Галиева Г.Б., Озенбаев Р.М., Ахметова Б.Б., Нурболдина М.А., Калтаев А.А.

Полученные данные расширяют теоретические представления о механизмах влияния прерывистых гипобарических интервальных гипоксических тренировок на процесс перекисного окисления липидов, антиоксидантные свойства крови, содержание оксида азота и продуктов эндогенной интоксикации в организме спортсменов. Отрицательная корреляция между содержанием оксида азота и уровнем систолического АД у спортсменов с повышенным артериальным давлением указывает на значение дефицита NO в этиологии гипертензивных состояний. Активация синтеза оксида азота при интервальных гипоксических тренировках сопровождается коррекцией артериального давления у пилотов с нарушениями функции сердечно-сосудистой системы – артериальной гипертензии I степени и состоянием предгипертензии.

Целью работы явилось исследование особенностей влияния специальных дыхательных тренировок (гипобарических гипоксических с интервалами гипероксией и гипобарических гипоксических с интервалами нормоксии) на состояние процесса перекисного окисления липидов, антиоксидантную активность, содержание оксида азота, а также молекул средней массы в плазме венозной крови спортсменов.

Ключевые слова: *артериальное давление, антиоксидантная активность, гипоксия.*

Среди ранних проявлений сердечно-сосудистых нарушений у спортсменов следует отметить повышенное относительно физиологической нормы артериальное давление, которое отмечается почти у половины спортсменов уже в первые годы профессиональной деятельности. Такие спортсмены составляют группу риска и нуждаются в проведении мероприятий по профилактике и лечению гипертензивных состояний. Исключительно важным механизмом развития гипертензии и сопутствующих сердечно-сосудистых нарушений является NO-зависимая дисфункция эндотелия.

Для обоснования терапевтического действия тренировок ГИГГ и тренировок ГИГН и анализа механизмов, способствующих коррекции АД, все обследуемые, согласно классификации АД (JNC VII, 2003), были разделены на две группы. В 1-ю группу (контроль, n=31) включены летчики и штурманы с нормальными показателями артериального давления - АД -110-120/70-80 мм рт. ст., во 2-ю группу (n=20) – летчики с заболеванием артериальная гипертензия 1 степени (АГ1) – АД 140-150/90-95 мм рт.ст., и летчики с диагнозом предгипертензия - АД 130-135/80-85 мм рт. ст. и летчики со склонностью к гипертензивным реакциям. В указанных группах изучали динамику содержания оксида азота, степень эндогенной интоксикации организма и их корреляцию с уровнем артериального давления до и после тренировок.

Сравнительный анализ эффективности действия двух методов тренировок гипобарической интервальной гипоксией показал, что направленность ответных реакций организма на состояние процесса пероксидного окисления липидов, содержание оксида азота и продуктов эндогенной интоксикации при тренировках ГИГГ и ГИГН была практически одинаковой. Тем не менее, содержание оксида азота после ГИГН тренировок было на 15,5% выше, чем после ГИГГ тренировок. Особенно заметной эта реакция (с разницей в 48,1%) была у спортсменов с исходно пониженным содержанием оксида азота в сыворотке крови. В динамике содержания малонового диальдегида и выраженности реакции различий не обнаружено. Гипоксические тренировки с интервалами гипероксии и с интервалами нормоксии сопровождалась тенденцией к снижению содержания МДА в сыворотке крови, причем, наиболее выраженная реакция отмечена у лиц с повышенным уровнем ПОЛ до тренировок. ПОЛ рассматривают как универсальный механизм нарушения структуры и функции биологических мембран при различных патологических состояниях. При гипоксии создаются условия для усиления образования и O_2^{\bullet} . Однако O_2^{\bullet} является слабым инициатором ПОЛ. Взаимодействие NO с O_2^{\bullet} приводит к возникновению очень токсичного соединения – пероксинитрита ($ONOO^-$), который является очень сильным окислителем и способен иницировать процесс ПОЛ. Во многих клинических исследованиях отмечено одновременное повышение уровней нитрита/нитрата (или 3-нитротирозина) и МДА в сыворотки крови. Что, как раз, объясняют образованием $ONOO^-$. В наших исследованиях, с одной стороны, после тренировок МДА₀ не повышается, с другой стороны, увеличивается содержание в сыворотке крови отдельных антиоксидантов – ТФ и ЦП. Другими словами, если образование $ONOO^-$ из NO и имеет место, то активации процесса ПОЛ, все равно, не наблюдается. Таким образом, основной эффект NO, по-видимому, связан с его влиянием на периферическое кровообращение [1].

Известно, что при гипоксическом стрессе усиливаются свободнорадикальные процессы. Активация антиоксидантной системы является важным фактором сдерживания СРО и маркером формирования защитных адаптивных реакций при тренировочных воздействиях. Установлено, что оба вида гипоксических тренировок сопровождалась достоверным повышением содержания α -токоферола и церулоплазмينا в сыворотке крови. Однако при ГИГГ тренировках повышение содержания α -токоферола было на 10% выше, чем при ГИГН тренировках. Прирост концентрации церулоплазмينا, напротив, был на 20% больше после тренировок с интервалами нормоксии. У отдельных обследуемых после ГИГН тренировок наблюдалось незначительное снижение содержания α -токоферола и церулоплазмينا при исходном более высоком уровне этих антиоксидантов. В работах М.Г. Пшенниковой подчеркивается, что механизм снижения активности стресс-лимитирующих систем при повторных воздействиях факторов среды у особей с изначально более высокой активностью этих систем не ясен и требует дальнейшего изучения [2].

Для характеристики адаптивных реакций, состояния здоровья спортсменов выполнен анализ количественных изменений молекул средней массы, которые дают интегральную информацию о наличии и выраженности патологических процессов в организме. Установлено, что до и после ГИГГ воздействий содержание МСМ варьировало в пределах нормы с

тенденцией к снижению после тренировок. У спортсменов, направленных для прохождения курса ГГИН тренировок, содержание МСМ было исходно повышенным и сопровождалось их снижением после гипоксических воздействий. Эта реакция была ~ на 20% больше, чем при ГГИГ тренировках. Снижение содержания МСМ и уровня эндогенной интоксикации организма у спортсменов с нарушениями функции сердечно-сосудистой системы было больше после тренировок с интервалами нормоксии, нежели гипероксии [3].

При анализе корреляционных отношений после тренировок гипобарической гипоксией с интервалами гипероксии отмечена отрицательная зависимость между показателями NOx и молекулами средней массы, а также их коэффициентом распределения.

У спортсменов контрольной группы до и после тренировок отмечена средняя корреляционная связь между показателями NOx и МСМ. После тренировок в группе с диагнозом АГ 1 изменяются связи между NOx и МСМ и их КР (таблица 1).

Степень взаимосвязи между NOx и МСМ₂₅₄, также NOx и КР усиливается, а между МСМ₂₈₀ практически не меняется. Обращает на себя внимание однонаправленность изменений МСМ и МДА. Между показателями МДА и МСМ а также КР установлена прямая корреляционная зависимость. Наличие положительной корреляции между этими показателями (МДА и МСМ), является свидетельством в пользу того, что процесс ПОЛ и эндогенная интоксикация, по-видимому, патогенетически связаны между собой. С одной стороны, ПОЛ может приводить к повреждению биологических мембран, нарушению внутриклеточного метаболизма, увеличению мембранной проницаемости и выходу в кровотоки различных биологически активных веществ, в том числе и МСМ.

Таблица 1

Взаимосвязь (r) между показателями процессов свободнорадикального окисления у спортсменов при гипобарических гипоксических тренировках с интервалами гипероксии

Гипероксия		NOx		МДА	
Условия	Показатели	контроль	гипертензия	контроль	гипертензия
До тренировок	МСМ ₂₅₄	-0,519	-0,646	-	-
	МСМ ₂₈₀	-0,522	-0,570	-	0,980
	КР	-	-0,514	0,620	0,655
После тренировок	МСМ ₂₅₄	-0,646	-0,750	-	-
	МСМ ₂₈₀	-0,505	-0,579	-	0,637
	КР	-	-0,754	0,824	0,519
<i>Примечание:</i> 0,3-0,69 средняя связь, 0,7-1,0 сильная связь. Прочерк –отсутствие корреляционной связи.					

С другой стороны, в условиях развивающейся эндогенной интоксикации МСМ и другие метаболиты могут оказывать прямое токсическое действие на клетки, что сопровождается усилением реакций ПОЛ. Отмечено, что в группе контроля нет корреляционной связи между МСМ и МДА, хотя при этом связь между КР и МДА после тренировок усиливается. У спортсменов группы с диагнозом АГ 1 после тренировок степень взаимосвязи между МСМ₂₈₀, КР и МДА ослабляется (таблица 1).

После тренировок с интервалами нормоксии анализ корреляционных отношений показал, что в группе контроля корреляционная связь между NOx и МСМ₂₅₄ усиливается, а между NOx и КР связи не наблюдается.

После тренировок у спортсменов с диагнозом АГ 1 степень взаимосвязи между NOx и МСМ₂₅₄ ослабевает, между NOx и КР практически не меняется. Также как и при тренировках

с интервалами гипероксии у спортсменов после тренировок с интервалами нормоксии наблюдается однонаправленная реакция изменений МСМ и МДА. Так, в группе контроля коэффициенты корреляции между содержанием МСМ₂₅₄ и МДА, МСМ₂₈₀ и МДА в сыворотке крови спортсменов имеют прямую корреляционную связь. После тренировок между КР и МДА корреляционная связь усиливается. Степень взаимосвязи у спортсменов с АГ 1 между МСМ₂₅₄ и МДА, КР и МДА усиливается, а между МСМ₂₈₀ и МДА ослабевает (таблица 2).

Таблица 2

Взаимосвязь (r) между показателями процессов свободнорадикального окисления у спортсменов при гипобарических гипоксических тренировках с интервалами нормоксии

Нормоксия		NOx		МДА	
Условия	Показатели	контроль	гипертензия	контроль	гипертензия
До тренировок	МСМ ₂₅₄	-0,441	-0,602	0,614	0,696
	МСМ ₂₈₀	0,714	-	0,578	0,730
	КР	-	-0,691	0,439	0,568
После тренировок	МСМ ₂₅₄	-0,712	-0,435	-	0,715
	МСМ ₂₈₀	-0,729	-0,540	0,568	0,672
	КР	-	-0,639	0,700	0,861

Примечание: 0,3-0,69 средняя связь, 0,7-1,0 сильная связь. Прочерк – отсутствие корреляционной связи.

При анализе корреляционных отношений до и после гипоксических воздействий отмечена обратная корреляционная зависимость между показателями NOx и Адс (таблица 3).

Таблица 3

Взаимосвязь (r) между NOx и систолическим артериальным давлением у спортсменов при гипобарических гипоксических тренировках

Группы обследуемых	контроль	гипертензия
	между NOx и Адс	
До тренировок	-0,554	-0,588
После тренировок	-0,510	-0,448

Установлено, что в исследуемых группах степень взаимосвязи между NOx и Адс ослабевает, что вероятно связано с нивелированием различий в содержании NOx после гипоксических тренировок у спортсменов.

Поскольку активация синтеза NOx считается одним из важных пусковых механизмов адаптации сердечно-сосудистой системы к гипоксии, предполагается, что корреляция между уровнем NOx и Адс имеет профилактически-оздоровительную направленность.

Полученные данные свидетельствуют о лечебно-оздоровительной направленности применяемых тренировок гипобарической гипоксией, как с интервалами гипероксии, так и с интервалами нормоксии. В тоже время тренировки в сочетании с интервалами нормоксией обладают более выраженным положительным воздействием на процессы свободно-радикального окисления и степень эндогенной интоксикации организма.

В ходе исследований обнаружено, что ~ у 40% спортсменов с «условно» пониженным содержанием оксида азота в сыворотке крови до гипоксических тренировок было повышенное артериальное давление (рисунок 1).

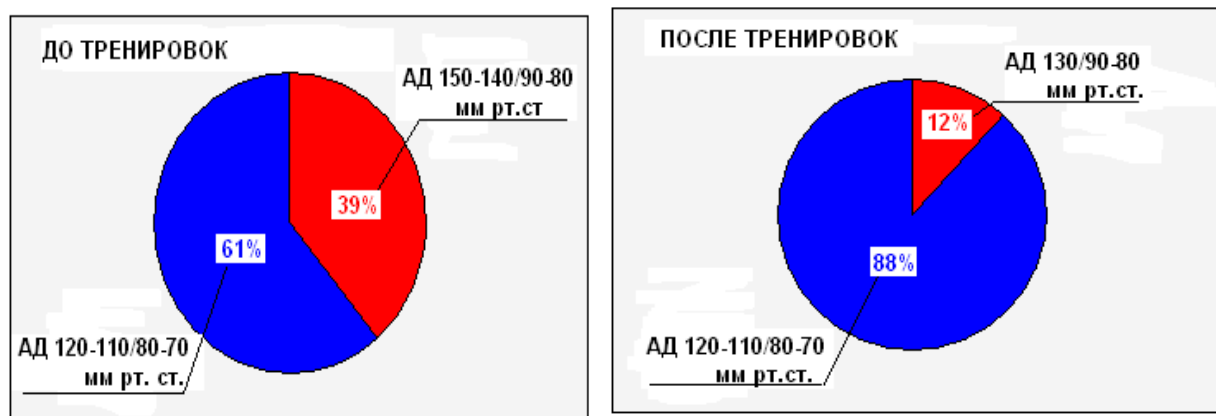

Рисунок 1. Результаты исследования механизмов коррекции гипертензивных состояний у военных спортсменов и этиологии артериальной гипертензии до и после тренировок

Нами установлено, что у лиц с повышенным относительно рекомендуемой нормы артериальным давлением содержание NOx в сыворотке крови достоверно ниже, чем у спортсменов и штурманов с оптимальными и нормальными показателями АД.

Как показали исследования, гипоксические тренировки способствовали повышению содержания NOx в сыворотке крови. Характерно, что прирост содержания NOx был в 2 раза больше в группе спортсменов с АГ1, чем у спортсменов с нормальными показателями АД и коррелировало со снижением артериального давления. После гипоксических воздействий число спортсменов с диагнозом АГ1 поступивших на обследование уменьшилось и в процентном соотношении снизилось на 27%.

Выводы:

1. После гипоксических тренировок у спортсменов с диагнозом артериальная гипертензия 1 степени прирост содержания оксида азота в сыворотке крови на 40 - 76% выше, чем у спортсменов с нормальным артериальным давлением. Увеличение стабильных метаболитов оксида азота в сыворотке крови сопровождается полной или частичной нормализацией артериального давления.

4. Прерывистые гипобарические гипоксические тренировки с интервалами нормоксии обладают более выраженным корригирующим действием на биохимические показатели крови, чем гипобарические гипоксические тренировки с интервалами гипероксии.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Приходько В.А., Селизарова Н.О., Оковитый С.В. Молекулярные механизмы развития гипоксии и адаптации к ней. Журнал: Архив патологии. 2021;83(2): 52-61. DOI: <https://doi.10.17116/patol20218302152>

2. Орлов Ю.П.1, Свиридов С.В.2, Какуля Е.Н. Патофизиологические аспекты кислорода, гипоксии и свободнорадикального окисления при критических состояниях / Клиническое питание и метаболизм, Выпуск: Том 2, № 2 (2021). Страницы: 66-79

URL: <https://journals.eco-vector.com/2658-4433/article/view/88951>.

DOI: <https://doi.org/10.17816/clinutr88951>

3. Лукьянова Л.Д. Сигнальные механизмы гипоксии / Л.Д. Лукьянова, – М: РАН, 2019. – 215 с.: ил. ISBN 978-5-907036-45-1.

ГИПЕРТЕНЗИЯ ЖАҒДАЙЫ БАР СПОРТШЫЛАРДЫҢ ЭНДОГЕНДІК ИНТОКСИКАЦИЯ ДЕҢГЕЙІ

Галиева Г.Б., Озенбаев М.Р., Ахметова Б.Б., Нурболдина М.А., Калтаев А.А.

Нәтижелер липидтердің асқын тотығу процесіне, қанның антиоксиданттық қасиеттеріне, азот оксиді мен спортшылардың ағзасындағы эндогендік интоксикация өнімдеріне үзіліссіз гипобариялық интервалды гипоксиялық жаттығулардың әсер ету механизмдері туралы теориялық түсініктерді кеңейтеді. Жоғары қан қысымы бар ұшқыштардағы азот оксиді мен систолалық қан қысымы арасындағы теріс корреляция гипертониялық күйлердің этиологиясындағы тапшылығының мәнін көрсетеді. Интервалды гипоксиялық жаттығулар кезінде азот оксиді синтезінің белсендірілуі жүрек-қан тамыр жүйесі – I дәрежелі артериялық гипертензия және гипертензия жағдайы бұзылған ұшқыштардағы қан қысымын түзетумен қатар жүреді.

Жұмыстың мақсаты липидтердің пероксидті тотығу процесінің күйіне, антиоксиданттық белсенділікке, азот оксидінің құрамына, сондай-ақ ұшқыштардың веноздық қан плазмасындағы орташа массалық молекулаларға арнайы тыныс алу жаттығуларының (гипероксиялық интервалдары бар гипобариялық гипоксиялық және нормоксиялық интервалдары бар гипобариялық гипоксиялық) әсер ету ерекшеліктерін зерттеу болды.

Кілт сөздер: қан қысымы, антиоксиданттық белсенділік, гипоксия.

THE LEVEL OF ENDOGENOUS INTOXICATION IN ATHLETES WITH A STATE OF PREHYPERTENSION

G.B. Galieva, M.R. Ozenbayev, B.B. Akhmetova, M.A. Nurboldina, A.A. Kaltaev

The obtained data expand the theoretical understanding of the mechanisms of the effect of intermittent hypobaric interval hypoxic training on the process of lipid peroxidation, antioxidant properties of blood, the content of nitric oxide and endogenous intoxication products in the body of athletes. The negative correlation between the content of nitric oxide and the level of systolic blood pressure in pilots with high blood pressure indicates the importance of NO deficiency in the etiology of hypertensive conditions. Activation of nitric oxide synthesis during interval hypoxic training is accompanied by correction of blood pressure in pilots with impaired cardiovascular system function - grade I hypertension and prehypertension.

The aim of the work was to study the peculiarities of the influence of special breathing exercises (hypobaric hypoxic with hyperoxia intervals and hypobaric hypoxic with normoxia intervals) on the state of the lipid peroxidation process, antioxidant activity, nitric oxide content, as well as medium-weight molecules in the venous blood plasma of athletes.

Key words: blood pressure, antioxidant activity, hypoxia

ӘОЖ 82-1/-9

10.53355/ZHU.2023.106.1.023

МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫНДАҒЫ (ӘРТҮРЛІ БАСПАДАҒЫ) ПОЭЗИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ТАПСЫРМАЛАРДЫҢ СИПАТТАМАСЫ

Джаскыпбекова М.Т., Ералина Г.Х.

Мақалада мектеп оқулықтарындағы (әртүрлі баспадағы) поэзиялық шығармаларды оқытуға байланысты тілдік төрт дағды (айтылым, тыңдалым, жазылым, оқылым) бойынша белсенді оқыту, функционалдық сауаттылықты қалыптастыру тапсырмалары, есте сақтап, жатқа меңгеру, тыңдау арқылы, жұппен, топпен орындалатын, өздік тапсырмалар қарастырылған.

Кілт сөздер: *белсенді оқыту, тілдік төрт дағды, кері байланыс, функционалдық сауаттылық, «Блум таксономиясы», өздік, жұптық, топтық тапсырмалар, ғылыми ізденіс, ғылыми зерттеу тапсырмалары, шығармашылық жұмыс, сабақтан тыс жұмыстар.*

Қазіргі білім ордасындағы білім беру проблемаларының ішінде білім беру мазмұнын жаңғырту және сапасын жаңа деңгейге көтеріп, басқару тетіктерін жетілдіру, бәсекеге қабілеттілікті қалыптастырып, ұдайы арттырып отыру, білім мен ғылымды ілгерілету мақсатында маңызды мәдени-ағартушылық, оқу-ағарту бағыттарындағы қажетті «өнім» бола отырып, білім беру бағдарламаларын іске асырудың, білім беру процесінің негізгі құралдарының, элементтерінің бірі ретінде оқушыларға арналған оқулықтарға көп көңіл бөлуіміз қажет. Күні бүгінге дейін және кейінгі жылдары оқытудың жетекші құралы, оқу кешенінің құрамдас бөлігі, адами капиталды арттырудың алғышарты болып мектеп оқулықтары қала бермек, себебі оқулық мазмұнының сапасы оқытудың тиімділігі мен сәттілігіне, ғылым мен техникалық прогреске, білім берудегі әлемдік «трендтерді», озық тәжірибелерді қолдана білуге, мектеп қабырғасынан жас ұрпақтың қандай біліммен үлкен өмір жолына қадам басатынына, инновациялық жаңа жобалар мен заманауи технологиялық өзгерістерге, қоғамның әлеуметтік-экономикалық, рухани-мәдени дамуына, тіпті елде болып жатқан түрлі реформалардың, тұтастай алғанда халықтың әл-ауқаты мен тұрмыстық әлеуетіне, тағдыры мен болашағына ықпал етеді.

«Оқулық, ең алдымен, оқушыға оқу материалын игерудің көзі, мазмұны және құралы ретінде қажет» десек, оқулық бағдарламалық материалды игеруге қызмет етіп, сабақта алған білімді бекітуге көмектесуі, оқушының өз бетінше оқып, берілген контентін түсінуге қол жетімді болуы, үйде жұмыс істеуге, міндетті түрде жаттауға арналған және тәрбиелік сипаттағы, түсіндірме, иллюстрациялық материалды қамтуы, оқушыны қызықтыруы тиіс. Тиісінше, оқулықтың негізгі қызметтерінің бірі оқушылардың танымдық іс-әрекетін басқару болып саналуы, оның барысында оқу мақсаттары мен бағдарламасына сәйкес, әртүрлі деңгейлерде оқушылар оқу материалын игеріп, дамып, тәрбиеленуі керек. Сонымен қатар дәстүрлі оқулық анықтамалық, энциклопедиялық стильде ұсынылған оқулық мазмұнын түсінікті әрі қызықты сабақ мазмұнына айналдыра алатындығын ескере отырып, мұғалімге де оқыту процесін әдістемелік қолдау және ұйымдастыруға басшылық ету, педагогикалық сананы және оқыту логикасын қалыптастыру құралы ретінде арналып жазылған. Оқыту және оқу мақсаты, оқыту мазмұны, дидактикалық процестер сияқты педагогикалық жүйенің элементтері мен белгілі бір ұйымдастырушылық формаларын іс жүзінде жүзеге асыруға мүмкіндік беретін кешенді ақпарат пен материалдың қайнар көзі – оқулық оқушыны да, мұғалімді де дайын білімді меңгеріп, игеруге ғана емес, жаңа білімді үздіксіз іздеуге бағыттауы қажет. Осылайша, Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігі тарапынан орта білім беру ұйымдарына арналған оқулықтардың құрылымы мен мазмұнына, мәтіні мен иллюстрацияларына, баяндау тіліне нақты қойылған талаптардың бекітілуі бекер емес.

«Қазақ әдебиеті» оқу пәні адам баласының әлемдегі орнын ашатын қоғамдық-гуманитарлық бағыттың басқа пәндерімен қатар еліміздің білім беру жүйесінде маңызды орын алады. Көркем әдебиет, оның ішінде поэзиялық шығармалар – дүниені танудың тәсілі, көркемдегіш құралдар, стилистикалық тәсілдер, көз алдына елестететін түрлі образдар мен кескіндер, бейнелер арқылы эмоционалды әсер етуші әлемнің көркемдік моделі іспеттес. Қазіргі таңда «Қазақ әдебиеті» бойынша мектеп оқулықтарының жаңартылған білім беруге бағытталған мазмұны білім берудің озық тәжірибесін, үздік педагогтар мен ғалымдардың ұсыныстарын негізге ала отырып, оқушыларды қазақ, орыс және әлем классиктерінің өмірі мен шығармаларымен, әдеби-тарихи деректермен, әдеби теориялық түсініктермен таныстыруға, толғандырушы өмірлік өзекті мәселелерге назар аударуға, ақын-жазушылар туындыларын оқудан алған әсерлерін кеңейтуге және тереңдетуге, рухани-адамгершілік қағидаларын қалыптастыруға, эстетикалық мәнін, тақырыбы мен идеясын, сюжеті мен композициясын, өзектілігін, әртүрлі шығармалар арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды,

ерекшеліктерді, зерттеуші ғалымдар тарапынан жазылған дәлелді пікірлер мен пайымдауларды түсініп, сын тұрғысынан баға бере білуге, материалдық қажеттіліктерді қанағаттандыру сияқты тіршілік ету үшін маңызды рухани қажеттіліктерді дамытуға, көркем шығармалардың мәдени-тарихи мәліметтері мен қаламгерлердің өмірлік, шығармашылық жолы және ұстанымы туралы нақты мағлұматтарды білуге мүмкіндік береді. Ендеше, қазіргі «Қазақ әдебиеті» оқулықтары ақпараттық, басқарушылық, дамытушылық, коммуникативті, тәрбиелік, дифференциациялық, индивидуализациялық қызметтерді атқарып, көпфункционалдық «жүйе» рөлін атқарады. Алға қойылған мақсат – жүйелі, дидактикалық және әдістемелік тұрғыда өңделген оқу материалдарын ұсыну арқылы мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары мен үлгілік оқу бағдарламалары мен жоспарларына сәйкес жаңартылған мазмұндағы білім беру. Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігі (бұдан әрі – ҚР ОАМ) Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының «2022-2023 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқау хатына сәйкес, «меншік және оқыту түріне қарамастан, білім беру ұйымдарына оқу процесін жүзеге асыруда педагогикалық кеңестің шешімі негізінде үлгілік оқу жоспарын таңдауға академиялық еркіндік беріледі: әр сыныпқа жеке-жеке, параллель сыныптарға, мектеп бойынша үлгілік оқу жоспарының біреуін таңдай алады» [1, 11], ал ҚР ОАМ-нің 2022 жылғы 21 маусымдағы «Орта білім беру ұйымдарына арналған оқулықтардың, мектепке дейінгі ұйымдарға, орта білім беру ұйымдарына арналған оқу-әдістемелік кешендердің, оның ішінде электрондық нысандағы тізбесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрінің 2020 жылғы 22 мамырдағы № 216 бұйрығына өзгерістер енгізу туралы» № 291 бұйрығына сәйкес, оқыту қазақ тілінде жүргізілетін орта білім беру ұйымдарына арналған 1-11 сынып оқулықтарын басылымның атауы мен авторлары, жарыққа шыққан жылы мен баспасы көрсетілген тізбеден таңдап, қолдана алады. Төменде жоғарыда аталған бұйрықпен бекітілген тізбе негізінде 5-9 сынып оқушыларына арналған «Қазақ әдебиеті» пәні бойынша оқулықтар (әртүрлі баспадағы) кестесін (1-кесте) ұсынуды жөн көрдік:

Кесте 1

**5-9 сынып оқушыларына арналған «Қазақ әдебиеті» пәні бойынша
(әртүрлі баспадағы) оқулықтар**

№	Автор(лар)ы	Шыққан жылы	Баспасы
5-сынып			
1	Б.Керімбекова, Ә.Қуанышбаева	2017	Мектеп
2	А.Ақтанова, А.Жундибаева	2017	Атамұра
3	С.Тұрсынғалиева, Р.Зайкенова	2017	Арман-ПВ
6-сынып			
1	А.Ақтанова, А.Жундибаева, Л.Жүмекенова	2018	Атамұра
2	Б.Керімбекова, Ж.Мұқанова	2018	Мектеп
3	С.Қасқабасов, Р.Әлмұханова, Е.Раушанов, А.Тиынтай	2018	Жазушы
4	С.Тұрсынғалиева, Р.Зайкенова	2018	Арман-ПВ
7-сынып			
1	Б.Керімбекова, Ә.Қуанышбаева	2017	Мектеп
2	А.Ақтанова, А.Жундибаева	2017	Атамұра
3	С.Тұрсынғалиева, Р.Зайкенова	2017	Арман-ПВ
8-сынып			
1	А.Ақтанова, А.Жундибаева, Л.Жүмекенова	2018	Атамұра
2	С.Дәрібаев, Г.Орда, А.Сатылова	2018	Мектеп
3	С.Қасқабасов, Р.Әлмұханова, Е.Раушанов, Қ.Қайырбай	2018	Жазушы
4	Р.Зайкенова, С.Тұрсынғалиева	2018	Арман-ПВ
9-сынып			
1	С.Тұрсынғалиева, Г.Рыскелдиева	2019	Арман-ПВ
2	Б.Керімбекова, Ж.Мұқанова	2019	Мектеп
3	А.Ақтанова, А.Жундибаева, Л.Жүмекенова	2019	Атамұра
4	С.Қасқабасов, Р.Әлмұханова, Е.Раушанов, Қ.Қайырбай	2019	Жазушы

Бұл оқулықтар авторларының алға қойған оқу мақсатын жалпылау үшін, оқу мәтіні мен контентін ұсынудың әртүрлі құралдары мен әдістерін қолданудың мысалы ретінде оқулықтардың кіріспе сөздеріне, яғни кіріспе сөздің тақырыбына, кіріспе сөзге дейінгі және кіріспе сөзде берілген сұрақтарға талдау жұмысын жүргіздік (2-кесте). Кіріспе сөздің тақырыбына келсек, 5-9 сыныптарға арналған «Мектеп», «Жазушы» баспаларының оқулығында «Алғы сөз», «Атамұра» баспасында «Сөз басы», «Арман-ПВ» баспасында «Кіріспе» деп берілген.

Кесте 2

Оқулықтардың кіріспе сөзіне талдау

«Мектеп» баспасы
<i>«Қалай ойлайсыңдар, ешкімнен кем емес рухани құндылықтарымыз бар халық екендігімізді дәлелдейтін не нәрсе?» (6-сынып); «Автор осы шығарма арқылы не айтпақ болды? Бұл шығарманың ерекшелігі неде?» (7-сынып); «Қазақтан шыққан тұңғыш ғалымдардың бірі – Шоқан Уәлихановтың артына қалдырған еңбектерін ерлік емес деп кім айта алады? «Адам – құпиясы шексіз терең жаратылыс. Ол құпияны ашу қаламгерлердің қолынан келе ме?» (9-сынып)</i>
«Атамұра» баспасы
<i>«Қолыңдағы қандай оқулық, Нұрасыл?» (5-сынып)</i>
«Арман-ПВ» баспасы
<i>«Қазіргі ғылым мен техниканың дамыған заманында кітаптың рөлі қандай? Кітап бізге не үшін қажет? Бір мезет көз алдыларыңа елестетіп көріңдерші – егер бүкіл әлемде кітаптар жоғалып кетсе, не болады? Сендерге кітап, әдебиет туралы айтқанда естеріңе не түседі? Ұлы Абайдың, ағартушы Ыбырайдың бала күндерінен кітап оқуға құмар болғанын білесіңдер ме? Дос дегеніміз кім? Оқулық құрылымы қандай?» (5-сынып); «Әдебиет деген не? Оқулықтың құрылымы және оқулықпен қалай жұмыс істеу керек?» (7-сынып); «Оқулықтың құрылымы қандай?» (8-сынып); «Әдебиет пәнінің ерекшелігі қандай? Оқулық құрылымы қандай?» (9-сынып)</i>
«Жазушы» баспасынан шыққан оқулықтардағы кіріспеде сұрақтар кездеспеді

«Мектеп» баспасынан жарық көрген оқулықтардағы «Алғы сөз» оқулықтың «беташары» сияқты *батырлар жыры, лиро-эпостық жырлар, аңыздар, ертегілер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жыраулардың толғаулары, өлеңдер, поэмалар*, романдар арқылы оқушылардың халқымыздың салт-дәстүрімен, тарихымен, мәдениетімен таныса алатындарын, ой-пікірлерін анық айтуға, түсінгендерін әдемі жеткізе білуге, шеберлікпен жаза алуға үйренетіндерін, шығармашылық ойлау қабілеттерін қалыптастыратындарын, ақын-жазушылардың шығармаларын оқып, өмірді тануға баулитынын жеткізеді, оқулықтағы «Сөз сыры», «Жас ғалымға көмек», «Әдебиет теориясы» және тағы басқа айдарлармен, тараулармен таныстырады. Ал «Атамұра» баспасынан шыққан 5-8 сыныптарға арналған оқулықтардағы «Сөз басы» Нұрасыл, Ләйлә сияқты ұлттық киім киген кейіпкерлердің диалогы арқылы беріліп, халқымыздың рухани байлығы – сөз өнері, әдебиет әлеміне оқушыларды сөздің мәнін түсінуге, дұрыс қолдануға, айтар ойды түйінді жеткізе білуге үйрену үшін шақырады. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулықта аталған кейіпкерлер жоқ, «Алғы сөзде» авторлар «Атадан қалған асыл сөз», «Тарихи шындық пен көркемдік шешім» сияқты тараулармен білім алушыларды қысқаша ғана таныстырып өтеді. «Арман-ПВ» баспасы оқулығының авторлары «Кіріспеде» «Кітап – сенің досың», «Кітап – адамның рухани жан азығы» деп, кітаптың адам өміріндегі маңызды рөлін, «нағыз дос бола алатынын», яғни туынды кейіпкерлерімен ой бөлісіп, толғандырып жүрген сұрақтарға жауап ала алатындарын, әдебиеттің өнердің, жан-жақты, терең ойлаудың пәні екенін жеткізіп, жақсыдан үйреніп, жаманнан жиренетіндерін алға тартып, оқулықтың қандай бөлімдер мен айдарлардан тұратынына тоқталып, құрылымымен де таныстыра кетеді. Кіріспе мәтінінің сол немесе оң жағында «Зергер сөз», «Даналық ойдан дән ізде» деп З.Қабдоловтың, А.Құнанбаевтың, В.Шекспирдің, Г.Мұстафиннің, В.Кавериннің,

Г.Мүсіреповтің, А.Байтұрсынұлының, Қ.Жұмалиевтің, М.Әуезовтің, С.Шаумяннің, М.Горкийдің, В.Белинскийдің әдебиет туралы айтқан ой-пікірлері беріледі. «Жазушы» баспасынан басылып шыққан 6, 8, 9 сыныптарға арналған оқулықтардағы «Алғы сөзде» авторлар оқушыларды бөлімдермен қысқаша таныстырып кетеді. Оқушылардың қазақ халқының тарихынан, сөз байлығынан көп мағлұмат алып, оқу, түсіну, талдау, ой жинақтау, бағалау арқылы ой-пайымдарын кеңейтуге оқулықтың пайдасы тиетініне назар аудартады. Ерекшелігі – үлгі ретінде толтырып көрсеткен «Оқушы күнделігінің» енгізілуі. Кіріспе сөзге дейінгі және кіріспе сөздегі сұрақтар тек «Мектеп», «Атамұра», «Арман-ПВ» баспаларының оқулықтарында кездеседі. Оқу материалын «ұсынудың» алдында берілген мұндай сұрақтар оқушыларға білім алу процесіне енуден бұрын пәннің мән-мағынасы, мақсаты мен міндеттері туралы ой жүгіртуге бағыт-бағдар береді. Үш баспада қойылған сұрақтарға авторлар оқушыларға жеке немесе мұғаліммен бірге жауап беруге мүмкіндік бере отырып, оқушылардың ой-пікірлерін қорытындылағандай, кейін өздері дәлелді түрде жауап беріп отырады. Осылайша, оқулық авторлары мен білім алушылар арасында танымдық қызығушылықты тудыру мақсатында байланыс орнатылады. «Арман-ПВ» баспасының оқулығындағы ерекшелік - «Оқулық құрылымы қандай?» сұрағы арқылы авторлардың оқулық құрылымымен танысуға шақыруы, кіріспе сөзден кейін сүйікті кітаптар мен кейіпкерлерді, таныс авторлар мен шығармаларды атауға байланысты сұрақтар мен тапсырмалардың берілуі. Қорыта келе, жоғарыда аталған оқулықтар авторларының кіріспе сөз жазудағы мақсаты - оқушыларды жаңа оқу жылымен құттықтау және одан әрі курстың қысқаша, мазмұнды презентациясын жасау, оқушыларға түсінікті формада білім беру міндеттерін қою және, ең бастысы, оқуға ынталандыру, оқулықта қамтылған материалға қызығушылық тудыруға ұмтылу. Демек, «Қазақ әдебиеті» пәні бойынша білім берудің қазіргі мазмұны негізінен оқушылардың интеллектуалды дамуына, олардың ойлау мәдениеті мен тәуелсіздігін қалыптастыруға, алған білімдерін практикада қолдану мүмкіндігіне бағытталған. Қойылған мақсат-міндеттерді шешу үшін «Қазақ әдебиеті» бойынша мектеп оқулықтарының құрылымдық мазмұнында негізгі және маңызды орындардың бірін алатын жаттығулар, тапсырмалар жүйесіне ерекше көңіл бөлінеді. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2022 жылғы 5 сәуірдегі № 132 «Орта білім беру ұйымдарына арналған оқулықтардың және мектепке дейінгі ұйымдарға, орта білім беру ұйымдарына арналған оқу-әдістемелік кешендердің құрылымы мен мазмұнына қойылатын талаптарды бекіту туралы» бұйрығына сәйкес, жалпы орта білім беретін мектеп оқулықтарындағы тапсырмаларға қойылған талаптар: оқытудың жалпыланған түрдегі мақсаттары мен міндеттерінің болуы, тапсырмалардың оқу мақсаттарына сәйкестігі, құзыреттерді дарыту және дамыту, білім алушылардың әртүрлі деңгейдегі танымдық дағдыларын дамытуда теңгерімді сақтау, оқытудың жеке траекторияларын құруға мүмкіндік беретін материалдардың болуы, әр деңгейлі тапсырмалардың болуы, білім алушыларға үйренгендерін стандартты және жаңа жағдайларда қолдануға мүмкіндік беретін тапсырмалардың болуы, өткен материалды бекітуге арналған тапсырмалардың болуы, өзін-өзі бағалау, өзара және топтық бағалау бойынша тапсырмалардың болуы, өзіне, өз таңдауы мен іс-әрекетіне жауапкершілікпен қарауды қалыптастыруға ықпал ететін материалдың болуы, оқу міндеттерін шешу үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану, кестелермен, карталармен, схемалармен, фотосуреттермен, графиктермен, диаграммалармен және электрондық ақпараттық ресурстармен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру [2]. Аталған талаптарға оқулықтардағы поэзиялық шығармаларды оқуға байланысты тапсырмалардың сәйкес келетінін, ұқсастықтарын, кемшіліктері мен артықшылықтарын анықтау, саралау нәтижесін келесі кестеге түсірдік (3-кесте):

Поэзиялық шығармаларды оқыту бойынша тапсырмалар

5-сынып	
«Мектеп»	Тілдік төрт дағды (айтылым, тыңдалым, жазылым, оқылым) бойынша белсенді оқыту тапсырмалары: мақал-мәтелдердің мағынасын талқылау, көркемдеу құралдарын табу, батырлар жыры мен ертегіні, өлең мен мысал өлеңді салыстыру, сөзжұмбақ шешу, кейіпкерлер образын сипаттау, әдеби эссе, сыни шолу жазу, әңгіме құрастыру, өлең жолдарын жалғастыру, авторға хат жолдау, суретті пайдаланып, өлең жазу. Кері байланыс: «Жетістік ағашы», «Білім кемесі», «Инсерт» әдістері. Ерекшелігі: коммуникативтік төрт дағдыға байланысты тапсырмалар жеке-жеке берілген.
«Атамұра»	Кейіпкерлерді салыстыру, мінездеме беру, прототипін, түсіндірме сөздіктің көмегімен сөздердің мағынасын анықтау, түсіп қалған сөздердің орнын толтыру, сюжеттің композициялық құрылымын талдау, эссе жазу, әдеби-теориялық ұғымдарға анықтама беру, пікірталас ұйымдастыру, диалог құрастыру, өлең жолдарын рет-ретімен орналастыру, таныстырылым жасау, сценарий құру, өлең үзіндісін қара сөзбен жазу. Ерекшелігі: тапсырмаларды берілген уақыт ішінде орындау талабы.
«Арман-ІІВ»	Функционалдық сауаттылықты қалыптастыру тапсырмалары: жыр мен ертегіні салыстыру, тірек сызба, сұрақтар кестесін, диалог құру, салыстырмалы мінездеме беру, сюжеттік-композициялық талдау, авторға хат жазу, сахналық көрініс дайындау, кластер құрастыру, өлең жолдарын қара сөзбен жазу. Ерекшелігі: тапсырмалар «Блум таксономиясы» (білу, түсіну, талдау, жинақтау, қолдану, баға беру) меңгерту әдісі негізінде берілген.
6-сынып	
«Мектеп»	Сұхбат жүргізу, постер жасау, сөз тіркестеріне түсінік беру, эссе, сыни хабарлама, шолу жазу, өлең өлшемін, автор бейнесін анықтау, негізгі ойды мақал-мәтелдермен түйіндеу, көркемдегіш құралдарды табу, авторға, келешек ұрпаққа хат жазу, сөзжұмбақ шешу, менталды карта жасау, сұрақтар, диаграмма құрастыру, «Екі жақты күнделік» кестесін толтыру. Кері байланыс: «Жер қыртысы», «Бес саусақ», «Сана туннелі», «Білім кемесі», «Жетістік ағашы».
«Атамұра»	Мінездеме беру, көркемдік тәсілдерді анықтау, өлең құрылысын талдау, әдеби эссе, сыни хабарлама, ойтолғау, тірек сөздер, арнау жазу, сөзжұмбақ құрастыру, өлең жолдарын қара сөз түрінде жазу, хронологиялық кесте құру. Ерекшелігі: жазбаны тыңдап, тапсырмаларды берілген уақыт ішінде орындау талабы.
«Арман-ІІВ»	Функционалдық сауаттылықты қалыптастыру тапсырмалары: «Синквейн» әдісін қолданып, бес тармақ құрастыру, мақал-мәтелдердің мағынасын түсіндіру, сұхбат құру, тірек сызбасын, хабарлама, презентация жасау, эссе, ойтолғау жазу, «Балық қаңқасы» тәсілімен талдау, «Үш қадам» кестесін толтыру. Ерекшелігі: тапсырмалар «Блум таксономиясы» негізінде берілген.
«Жазушы»	Дұрыс жауаптармен сәйкестендіру, «Үштік» кестені толтыру, тірек сөздерді теріп жазу, эссе, сыни хабарлама жазу, ұйқас түрін анықтау, автор бейнесін ашу, көркемдік құралдарды анықтау, сыни пікірталас ұйымдастыру, сурет салу, сөздердің мағынасын ашу. Ерекшелігі: тапсырмалар «Блум таксономиясы» негізінде берілген, әр бөлім бойынша тест сұрақтары беріледі, «Оқушы күнделігі», «Оқу сауаттылығы».
7-сынып	
«Мектеп»	Тілдік төрт дағды тапсырмалары: эпизодтарға шолу жасау, тірек сөздер жазу, «Көршінің сұрағына жауап» әдісі бойынша сұрақтарға жауап беру, сөз тіркестерінің мағынасын түсіну, көркемдеу құралдарын табу, мақал-мәтелдердің мағынасын талқылау, диагностикалық кесте-карта арқылы кейіпкерлерге мінездеме беру, «6 неліктен?» стратегиясы бойынша сұрақтар қою, сөзжұмбақ, суретжұмбақты шешу, «Екі түрлі түсініктеме» күнделігін толтыру, ғылыми ақпарат жинау, сыни шолу, ойтолғау, шығарма, әдеби эссе, монолог жазу, сұхбат құру, «Фишбоун» әдісі арқылы пікірді дәлелдеу, автор бейнесін ашу, суретке сипаттама беру, анықтама ұсыну, аудиопоезия, бейнепоезия, композициялық жоспар, жарнама жасау, сахналық көрініс қою, бейнесюжет түсіру, «Рафт» формуласы арқылы ақынға хат жазу. Кері байланыс: «Зерде», «Бес бармақ», «Инсерт», «Жер қыртысы», «Білім кемесі». Ерекшелігі: зерттеушілік тапсырмалар (Қазтуғанның «Қарғабойлы Қазтуған» атануының себебін іздестіру, заманға байланысты айтылған мақал-мәтелдерді, нақыл, шешендік сөздерді тауып, топ ішінде талқылау; Жамбылдың қызыл жолбарысы жайлы қызықты мәліметтер жинау; М.Жұмабаев шығармаларының өзге тілге аударылуы туралы мәліметтер жинау, салыстырмалы зерттеулер жүргізу), әр тараудан кейін тест сұрақтары берілген.

«Атамұра»	<p>Есте сақтап, жатқа меңгеру, тыңдау арқылы, жұппен, топпен орындалатын тапсырмалар: Салыстыру кестесін толтыру, шағын зерттеу, таныстырылым, сызба, тарихи шолу, ғылыми жоба, кластер, хронологиялық кесте, библиографиялық тізім жасау, көріктеу құралдарын талдау, түсіп қалған сөздерді қойып оқу, эссе, үзіндіні қара сөзбен жазу, композициялық жүйені талқылау, идеясы мен тақырыбын сипаттау, психологиялық параллелизмдерге мысал келтіру, монологті диалогке айналдыру, автор бейнесіне портреттік сипаттама беру, сурет салу. Ерекшелігі: аудионы тыңдап, тапсырмаларды берілген уақыт ішінде орындау талабы.</p>
«Арман-ПВ»	<p>Функционалдық сауаттылықты қалыптастыру тапсырмалары: сұхбат құру, тірек, топтастыру сызбасын, кластер жасау, тірек конспект, эссе, киносценарий жазу, тұсаукесер дайындау, «Синквейн» әдісі арқылы бесжолды өлең, сөзжұмбақ құрастыру, қызықты деректер қорын жинау, «Рафт» әдісі арқылы шығармаға баға беру, «Балық қаңқасы» тәсілімен талдау, «ПОПС» формуласы арқылы пікір білдіру, «Еркін жазу» әдісі бойынша қорытындылау, географиялық атауларға түсініктеме беру, сюжеттік-композициялық құрылысын талдау, ақын-импровизаторлар туралы мәлімет жинау, концептуалдық кесте толтыру, «5 W» тәсілімен сұрақтар құрастыру, «Ойлаудың алты қақпағы» әдісі арқылы көзқарас білдіру, «Ұқсастық пен даралық» тәсілі арқылы салыстыру. Ерекшелігі: тапсырмалар «Блум таксономиясы» негізінде берілген.</p>
8-сынып	
«Мектеп»	<p>Төрт сөйлеммен тұжырым, тезис, шолу жасау, сызбаға түсіру, көркемдік ерекшелігіне талдау жасау, менталды карта құру, ұйқасты жалғастырып, өлең құрастыру, ақын ойын қара сөзбен жазу, авторға, достарға креативті хат, үндеу, әңгіме, ойтолғау, шағын мақала, эссе, сыни пікір, ертегі, ғылыми баяндама жазу, сөзжұмбақ шешу, мақал-мәтелдерді тауып, тақырыпқа ажырату, шығарманың шығу тарихын зерттеу, прологті анықтау, тура, жанама мінездеме беру, шығармадағы жер-су атауларын теріп, топонимикалық сөздік құрастыру, сурет салу. Кері байланыс: «Ой сүзгі», «Білім пирамидасы», «Көбелек», «Түртіп алу жүйесі», «Қызық.Қиын.Құнды», «Бес саусақ». Ерекшелігі: әр бөлімнен кейін бақылау жұмысы беріледі.</p>
«Атамұра»	<p>Есте сақтап, жатқа меңгеру, тыңдау арқылы, жұппен, топпен орындалатын тапсырмалар: сөздердің мағынасын талдау, жоспар, диалог құру, шығарма, хат, сыни пікір жазу, көріктеу құралдарын, тірек сөздерді теріп жазу, өлең құрылысына қарай талдау, сөзжұмбақ құрастыру, шығарманың тарихи, көркемдік құндылығын бағалау, риторикалық сұрауларды табу, авторға портреттік мінездеме беру, аталған жер-су атауларын картадан көрсету. Ерекшелігі: берілген уақыт ішінде орындау талабы.</p>
«Арман-ПВ»	<p>Функционалдық сауаттылықты қалыптастыру тапсырмалары: тірек сызбасын, кластер құру, түйінді ойды анықтау, презентация дайындау, мәніне, маңызына, құндылығына, өзектілігіне баға беру, «Синквейн» стратегиясы арқылы бесжолды өлең құрастыру, «Дербес пікір жазу», «Үш түрлі күнделік», «Түйін» кестесін толтыру, «Кубизм» әдісімен талдау, өсиет сөздерді жинақтау, көркемдегіш құралдарды анықтау, «Ойлан, жұптас, пікірлес» тәсілі арқылы ой-пікір білдіру, шығарманы тудырған тарихи кезеңдерді, оқиғаларды зерделеу, эссе, хат жазу, жер-су атауларының географиялық сипаттамасын жазу, «ПОПС формуласы» арқылы ой-пікірмен бөлісу, «б неліктен?» сұрағын, диалог құрастыру, «Балық қаңқасы» әдісі арқылы қорытынды жасау, «Ойлаудың алты қақпағы» әдісімен пікір білдіру. Ерекшелігі: «Блум таксономиясы» негізінде берілген.</p>
«Жазушы»	<p>Кестені толтыру, жер-су атауларының, ру аттарының тарихына мән беру, картадан көрсету, әңгіме құрастыру, әдеби эссе, ойтолғау жазу, ғибрат, тірек, көнерген сөздердің мағынасын түсіндіру, жанрлық ерекшелікке, құрылысына талдау, сызбаны толықтыру, көркемдегіш сөздерді, драмалық тартысты анықтау, авторға, анаға хат жазу. Ерекшелігі: тапсырмалар «Блум таксономиясы» негізінде, әр бөлім бойынша тест сұрақтары берілген, «Оқушы күнделігі», «Оқу сауаттылығы».</p>
9-сынып	
«Мектеп»	<p>Сөздердің мағынасын ашу, көркемдегіш құралдарды табу, сыни мақала, деректі, әдеби эссе, 2-3 шумақ өлең, тілек, жоба жұмысын жазу, идеяны қанатты сөзбен, мақал-мәтелмен түйіндеу, шағын зерттеу жүргізу, автордың психологиялық көңіл-күйін анықтау, айтыс жасау, үзінділерге ат қою, тарихи, батырлар, лиро-эпостық жырларды салыстыру, алған әсерді тезис түрінде жазу, жер-су атауларын картадан көрсету, мәнерлеп оқудың үлгісін ұсыну. Ерекшелігі: зерттеу тапсырмалары, әр бөлімнен кейін тест сұрақтары беріледі.</p>
«Атамұра»	<p>Өздік, жұптық, топтық, хрестоматия, ғылыми ізденіс, ғылыми зерттеу тапсырмалары, шығармашылық, сабақтан тыс жұмыстар, аудиотапсырмалар: сюжеттік-композициялық, тарихи, көркемдік құндылыққа, автор бейнесіне, жанрлық ерекшелігіне талдау жасау, әдеби эссе, шағын сын мақала, толғау, поэзия түрінде шығарма жазу, идеясының өміршендігіне баға беру, айшықтау құралдарын табу, постер құру, таныстырылым жасау, диалогті драмалық формаға түсіру, автор психологизмін тармақтармен дәлелдеу, тарихи оқиғалар желісімен түсірілген көркем, деректі фильмдер топтамасын жинақтап, әңгімелеу, репортаж, хабарлама дайындау, өлең мазмұнын қара сөзбен көркемдеп айтып беру. Ерекшелігі: тапсырмаларды орындауға уақыт белгіленген.</p>

«Арман-ІВ»	«Блум таксономиясы» негізіндегі функционалдық сауаттылықты қалыптастыру тапсырмалары: көріктеуіш құралдарға мысал теріп жазу, «Даналық ағашы» ойынын өткізу, «Үш түрлі күнделікті», «Екі түрлі түсініктеме күнделігін», «Джигсо» тәсілімен кестені толтыру, «Төрт сөйлем» тәсілімен пікір білдіру, «Ақылдың алты қалпағы» тәсілімен баға беру, сөздердің мағынасын түсіндірме сөздіктен жазып келу, таныстырылым дайындау, қазіргі өмірмен салыстыру, шағын сын мақала, әдеби, аргументативті эссе, «Рафт» стратегиясы бойынша ойтолғау жазу, «Синквейн» стратегиясымен бес жолды өлең, зерттеушілік әңгіме құрастыру, оңай, қиын сұрақтар кестесін құру, философиялық мәнін түсіндіру, психологизм тәсілдеріне мысал келтіру.
«Жазушы»	«Блум таксономиясы» негізінде құрылған тапсырмалар: автор өмір жолы, шығармашылығы туралы мәліметтерді топтастыру, шығарманың жазылу тарихын айту, композициялық талдау жасау, зерттеу жұмысын жүргізу, көркемдегіш құралдардың қолданылу ерекшеліктеріне шығарманың тарихи, көркемдік құндылығына баға беру, автор көзқарасын анықтау, әдеби эссе, сын мақала жазу, пікірталас, диалог ұйымдастыру, «СӘЭТ» әдісі бойынша сол замандағы халықтың ахуалына байланысты жағдайларды үш сөйлемнен жазып көрсету. Ерекшелігі: «Оқушы күнделігі», оқу сауаттылығын қалыптастыруға, бөлім бойынша өткен материалды қайталауға тест сұрақтарының берілуі.

Жоғарыда келтірілген кестеде берілген тапсырмалар авторлардың тарапынан оқушылардың көркемдік қабылдауын жандандыру, рухани жаңғырту, сөз өнері арқылы көркемдік тәжірибесін, көркемдік бейімділігі мен қабілеттерін қалыптастыру мақсатында шығармашылық оқу, ішінара іздеу, зерттеу, репродуктивті, көркем интерпретация, сыни-публицистикалық сияқты түрлі оқыту әдістері негізінде құрастырылғанын көре аламыз. Егер мұғалімдер кеңесі, жеке ұстаздың өзі оқулықты, оқу процесін ұйымдастырудың формаларын, әдіс-тәсілдерін оқушылардың психологиялық, жас ерекшеліктерін, үлгерім деңгейін ескере отырып, дұрыс таңдаса, бұл процесс қызықты, нәтижелі болмақ: білім алушылар белсенділік танытады, алға қойылған мақсат-міндеттерді өз бетінше шеше алады, оқу деңгейі артады. Бұл ретте мұғалімнің оқушыларды коммуникацияға бағыттауын, танымдық қызығушылықты қалыптастыратын, қолайлы климатты ұйымдастыру үшін білім алушылардың іс-әрекетін ынталандыратын сабақ пен тапсырма түрлерін ұтымды қолдана білуін маңызды деп білсек, әртүрлі баспадағы мектеп оқулықтарына жасаған талдау жұмысымыздың, әсіресе жас мамандарға бағыт-бағдар беруге үлкен септігін тигізетініне сенеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігі Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының «2022-2023 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқау хаты – Нұр-Сұлтан: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2022 – 320 б.
2. <https://adilet.zan.kz/>
3. <https://www.okulyk.kz/>
4. Беленький Г.И. «Совершенствование преподавания литературы в школе: пособие для учителей» - Мәскеу, 1986 – 191 б.
5. Аркин И.И. «Уроки литературы в 5-6 классах» - Мәскеу: Просвещение, 1996 – 256 б.
6. Ахметов К.К. «Әдебиеттану әліппесі» - Алматы: ҚАЗАқпарат, 2000 – 184 б.
7. Айтжанова Қ.Т. «Қазақ әдебиетін оқытудың әдіснамасы» - Алматы: Ғылым, 2002 – 325 б.
8. Жанпейісова М.М. «Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде» - Алматы: Школа XXI века, 2002 – 184 б.
9. Бітібаева Қ. «Әдебиетті тереңдетіп оқыту» - Алматы: Мектеп, 2003 – 415 б.
10. Жұмақаева Б.Д. «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» - Алматы: Қыздар университеті, 2015 – 242 б.

ОПИСАНИЕ ЗАДАНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ОБУЧЕНИЕМ ПОЭТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКАХ (РАЗЛИЧНЫХ ИЗДАНИЙ)

Джакыпбекова М.Т., Ералина Г.Х.

В статье рассмотрены задания по активному обучению четырем языковым навыкам (произношение, аудирование, письмо, чтение), формированию функциональной грамотности, задания, выполняемые парами, группами, самостоятельные задания на запоминание, аудирование, связанные с обучением поэтических произведений в школьных учебниках (различных изданий).

Ключевые слова: активное обучение, четыре языковых навыка, обратная связь, функциональная грамотность, «таксономия Блума», самостоятельные, парные, групповые задания, научный поиск, научно-исследовательские задания, творческая работа, внеурочная деятельность.

DESCRIPTION OF TASKS RELATED TO THE TEACHING OF POETIC WORKS IN SCHOOL TEXTBOOKS (VARIOUS EDITIONS)

M.T. Dzhakypbekova, G.H. Yeralina

The article discusses tasks for active learning of four language skills (pronunciation, listening, writing, reading), the formation of functional literacy, tasks performed in pairs, groups, independent tasks for memorization, listening, related to the teaching of poetic works in school textbooks (various publications).

Key words: active learning, four language skills, feedback, functional literacy, «Bloom's taxonomy», independent, paired, group tasks, scientific search, research tasks, creative work, extracurricular activities.

UDC 81(082)

10.53355/ZHU.2023.106.1.024

THE MAIN COMPONENTS AND MEANS OF FORMING COMMUNICATIVE REDINESS

Zh.A. Zhalelova

In context of a contemporary free source society, one of the fundamental competencies is foreign linguistics communicative rediness. Foreign linguistics communicative rediness has a complex multicomponent structure; various researchers distinguish such components as grammatical and lexical rediness, speech rediness and socio-cultural rediness. The article is devoted to the problem of formation of foreign linguistics communicative rediness. A foreign linguistics should be considered as a means of understanding the worldview, familiarizing with the values created by other peoples. The paper examines the components of communicative rediness, as well as ways and technologies of its formation in a foreign linguistics lesson. The authors present theoretical approaches to the study of communicative rediness and provide a justification for the empirical study of foreign linguistics communicative rediness. The article also shows effective ways of forming the communicative rediness of learners. The knowledge and skills of learners necessary for the formation of communicative rediness are highlighted.

Key words: rediness approach; foreign linguistics communicative rediness; communicative-oriented tasks; means of formation of communicative rediness.

One of the major issues of contemporary linguodidactics, ways of get introducing foreign linguistics is the progress of communicative rediness that provides the active participation of the

individual in intercultural communication. Many domestic and foreign researchers were engaged in the development of theoretical and practical issues on this topic, defining the essence of foreign linguistics communicative rediness, structure, conditions of designing (M.Z.Biboletova, I.L.Bim, I.D. Galskova, N.I. Gez, A.A. Miroljubov, E.I. Passov, V.V.Safonova, E.N. Solovova, P.V.Sysoev, I.I.Khaleeva, A.N.Shamov, A.V. Shchepilova) [1].

A foreign linguistics is a feature of familiarization, awareness of the national identity of one's country as its component, as well as the expansion of interpersonal communication.

In normative documents, the purpose of foreign linguistics mastering is defined today as the design and enhance of foreign linguistics communicative rediness in the totality of all its components, as well as the development of individuality in the dialogue of cultures.

The modern Kazakh concept of mastering implies a transition from simply obtaining knowledge by learners in the learning process to the formation of competencies among learners, which are a part of the formation of a common culture of persona and human mastering.

E. H. Solovova points to the concentration of contemp model of mastering on the formation of several basic competencies that any specialist today must have. These competencies are: socio-political rediness, rediness related to life in a multicultural society, communicative rediness, rediness related to the formation of a person's desire to learn throughout life, informative rediness, including the capacity to use these information technologies.

One of the main competencies presented above is the communicative rediness. This rediness is considered as an advanced basic rediness, since it is the basis of other competencies: socio-political, informational, socio-cultural. The design of communicative rediness occupies a leading position in get introduced foreign linguistics to learners, as it most clearly reflects the subject area "Foreign linguistics" [2].

One of the main goals of get introduced foreign linguistics is communicative rediness, which means the ability and willingness to carry out foreign linguistics interpersonal and intercultural communication.

As already mentioned previously, communicative rediness is considered as an advanced basic rediness, which is the basis of other competencies: socio-political, informational, and socio-cultural.

In his work "Rediness as a didactic concept: context, structure and design models", A.V.Kputorskoy explains the difference between the concepts of "rediness" and "competency", which many authors of articles often use as absolute synonyms:

“In order to separate the common and the individual in the content of rediness-based learning, we'll distinguish between the frequently d synonymous terms “rediness” and "Rediness" - includes a set of interrelated qualities of personality (knowledge, skills, ways of activity), set in relation to a certain range of subjects and processes, and required for high-quality productive action in this area. Competency characterizes own experienced mastery of the relevant rediness, including the personal attitude to it and the subject of activity. In fact, rediness is some alienated, predetermined requirement (norm) for the pupil's masterinal preparation, and competency is the personal quality (a set of qualities) that's already taken space and minimal experience in relation to activities in a given field. Competency is always personally colored by the qualities of a specific direction. There is a whole spectrum of these qualities – semantic and ideological) why do I necessity this competency), to reflexive and evaluative (how successfully I apply this rediness in life).

It's required to distinguish the concepts of "rediness" "masterinal rediness". Competencies for a learner are a reference point for mastering; it's an image of his future. Masterinal rediness is a set of interrelated semantic orientations, knowledge, skills, skills and experience of a student's action in relation not to any, but to a certain range of objects of genuine reality, specially included in the composition of masterinal areas and academic subjects required for the implementation of personally and socially significant productive activities.

In accordance with the direction of the content of mastering into a general meta-subject (for all subjects), inter-subject (for a cycle of subjects or masterinal areas) and subject (for each masterinal material), we consider the following hierarchy of competencies:

- 1) Key (basic) competencies that relate to the meta-subject content of mastering;
- 2) General subject competencies that relate to a specific cycle of academic subjects and mastering areas;
- 3) Subject competencies that are formed in the study of specific academic subjects [3].

The main components of communicative rediness are:

- speech rediness, in which communication skills are improved in four main types of speech activity (speaking, listening, reading and writing); the ability to plan one's speech and non-speech behavior is formed;

- Linguistics rediness: systematization of previously researched material; mastering new linguistics tools in accordance with selected topics and areas of communication:

- Increase in the volume of lexical units used; development of skills in operating linguistics units for communicative purposes;

- socio-cultural rediness: increasing the amount about the socio-cultural specifics of English-speaking countries, the formation of skills to distinguish common and specific in the culture of the native country and the country of the linguistics being studied;

- compensatory rediness: further development of the ability to get out of the situation in conditions of a shortage of linguistic means when receiving and transmitting foreign linguistics message;

- mastering and cognitive rediness: the development of general and special mastering skills that allow improving mastering activities for mastering a foreign linguistics, satisfying cognitive interests in other fields of knowledge with its help, mastering the processes of synthesis and analysis, estimation and self-assessment.

Thus, foreign linguistics communicative rediness includes speech, linguistics and socio-cultural, compensatory and mastering-cognitive competencies.

Further, the ways and features of forming differ components of communicative rediness in the conditions of a foreign linguistics lesson in mastering institutions of secondary vocational mastering will be considered in detail.

In order to obtain the set goals of get introducing a foreign linguistics both in secondary school and in institutions of secondary vocational mastering, the use of a variety of get introducing tools is provided. Under the means of get introducing is understood all that material that helps in the organization and conduct of the mastering process. The effective use of each of the means makes it real to successfully solve communicative tasks in foreign linguistics lessons.

1) For the development of speech rediness, it is necessary to handle the following training means:

a) A textbook, which is the main means of get introducing and contains material on get introducing all types of speech activity; today many textbooks are accompanied by audio and video materials, which makes the learning process much more effective.

b) additional literature, both adapted and in the form of authentic texts, which contributes to the development of intercultural communication, the development of breadth of regional knowledge and knowledge in the field of classical literary heritage of the countries of the studied linguistics.

c) Textbooks for individual and independent work of trainees, practical classes, research work. These manuals can be fully or partially developed by get introducers of mastering institutions themselves;

d) Audio and video recordings play a very important role in get introducing a foreign linguistics. They make it possible to hear real speech in a foreign linguistics, are a role model, which has a beneficial effect on the quality of their pronunciation, as well as on the formation of the ability to understand speech by ear. Of invaluable importance in achieving communicative goals is watching film versions of classic works by English and American writers both in the process of conducting practical classes and in extracurricular independent work. Here it is necessary to highlight the preparatory stage, viewing, discussing and performing exercises of a reproductive and reconstructive nature based on an authentic source. The works of W. Shakespeare, C. Dickens, J. Owell, J. Steinbeck become the basis for learners to understand and study the history and culture of the countries of the researched linguistics. Masterpieces of world

literature reveal to learners the beauty and expressiveness of linguistics, the desire to study authentic texts more fully, to watch videos with original soundtracks. This leads to the expansion of the scale of communicative impact, the function of linguistics barriers.

e) Computer programs and the Internet are necessary to ensure the functional computer literacy of learners, as well as for the possibility of independent or distance learning. These programs are especially effective for developing written communication skills. In addition, this is one of the ways the get introduceder controls the learners' performance of extracurricular independent work.

2. For the most effective improvement of linguistics rediness, the following get introducing means are used:

a) a workbook, which is necessary for independent work of learners at home and allows them to master the graphics and spelling of the English linguistics, to assimilate lexical and grammatical material during the tasks for each lesson.

b) tables, diagrams, handouts, illustrations make it possible to individualize and activate the process of formation and development of skills and abilities of all types of speech activity, as well as the process of accumulation of linguistics and speech units in the memory of learners;

c) Textbook;

d) Audio materials;

e) Video materials;

e) Computer programs and the Internet

3. In the conditions of the modern world, the special relevance of the problem of the development of the socio-cultural component in get introducing foreign linguistics is obvious. By what means should the social rediness of a foreign linguistics learner be developed outside the linguistics environment?

a) One of such means is audio texts recorded in real situations of foreign linguistics communication or read by native speakers.

b) Video materials, both masterinal and video versions of classical works of English and American literature, which have already been mentioned above, help to develop socio-cultural rediness.

c) The Internet, along with other computer technologies, is an effective means of developing the sociocultural rediness of learners. Directing a student in the right direction in a huge flow of information is a major of a foreign linguistics get introduceder.

d) Study of media materials in a foreign linguistics. A productive, interesting way to expand the cognitive capabilities of learners, which invariably brings a positive result.

Working with print media of an masterinal nature, studying articles and notes on the history and culture of the countries of the studied linguistics, including articles on traditions and customs with Kazakhstan, ever brings positive results.

Radio broadcasts in English, television with its upbringing programs and English–linguistics channels, films with an original soundtrack, musical compositions are important for a motivated student and motivating him is primarily the task of a foreign linguistics get introduceder.

e) Staying in the country of the linguistics being studied is an important means of developing socio-cultural rediness, but it should be noted that the condition for the effectiveness of the means is both the duration of stay in the state and the possibility of active communication, which is not always possible on a tourist trip.

4. Describing the components of foreign linguistics communicative rediness I.L. Bim defines compensatory rediness as an ability "to get out of a situation in the conditions of a deficit of linguistics means when receiving and transferring information". We should also mention another definition by I.L. Bim: "developping compensatory rediness implies developing the ability and readiness to overcome the deficit of one's foreign linguistics knowledge, skills and abilities". [4].

Compensatory rediness – This type of rediness is developed by such means as:

a) Individual approach on the part of the get introduceder;

b) Student assistance;

- c) Self-mastering with the use of a textbook, get introducing aids
- d) The use of Internet technologies.

Chernyshova S.L. gives the following definition of compensatory rediness: "this is one of the primary tasks in get introducing a foreign language linguistics, as it allows learners to expand verbal contact and the skill to vary the speech linguistics form in accordance with the communicative intention. The formation of this type of rediness makes it possible to fill grammatical and lexical gaps in the foreign speech linguistics speech of center and high school learners" [5].

Right combination of all components of communicative rediness in get introducing will ensure the development of communicative skills in the main types of speech activity in the process of mastering by learners of linguistic, linguocultural and socio-cultural knowledge and skills.

One of the leading features of get introducing a foreign linguistics remains purely practical, providing a certain level of communicative skills and abilities. In the classroom, each get introduceder tries to get a set of both practical and masteringal, learning and developmental goals and objectives.

No less important and significant is the personal development of learners in the course of foreign linguistics masteringal activities. This is achieved by a personality-oriented and activity-oriented way to foreign linguistics mastering. The activities in which learners are involved should be informal, motivated, and take into their age and psychological characteristics. The realization of this goal is carried out in the best way through the use of personality-oriented technologies in the masteringal process.

Competency-based learning and mastering through the construction of an masteringal process based on the laws of personality-centered learning and upbringing assumes:

- Recognition of the student as the predominant subject of the learning process;
- The main goal is to develop the individual capacities of the learner;
- The development of the child is not a side effect, albeit a very desirable one, but is brought to the fore and is the main goal of the entire period of study,
- comparing the results not horizontally, however vertically (comparing the results of the child with the own achievements).

E. C. Solat talks on the possibility of effective use within the framework of foreign linguistics mastering of personality-oriented technologies designed to apply the following ways:

- Training in cooperation;
- Project method;
- Elements of an intensive method of get introducing foreign linguistics;
- Multi-level training;
- The student's linguistics portfolio.

A persona-oriented approach contributes to the achievement of this goal, because it provides for the allocation of the student as a subject of the masteringal process and the organization of terms for individual creative learning activities. This methodology also influences the option of new technologies, get introducing ways, of which we most actively use the project method. The priority method of forming learners' information and communication rediness is the method of project-based learning. The project method is a form of work involving the use of differ types of project implementation activities. The "project method" is a technology by which a student or study group performs the entire projected cycle of activity from beginning to end: invents, develops, corrects, performs work related to implementation and maintenance.

Through communicative hard masteringal situations, the project method develops conditions for independent work of learners, providing for both the use of various ways, get introducing tools, and the integration of knowledge and skills from various sectors of science, technology, and creativity.

E.S.Solat notes: "... it is necessary to get introduced children or adult learners to think independently, find and solve problems, attracting for this purpose knowledge from different fields, the ability to predict the results and possible consequences of different solutions, the ability to establish cause-and-effect relationships.

The project method is ever focused on independent activity of learners - personal, paired, group, which learners perform within a certain period of time" [6].

The project method an opportunity to learn the features of linguistics functioning and to form all the components of foreign linguistics communicative rediness: linguistic, speech, socio-cultural, compensatory, and masteringal.

The projects "History of the United States" and "The Work of E. Poe" by learners are examples of coordinated interaction of project participants aimed at a specific result with the use of modern computer technology. The creativity of learners, the originality of the project and the implementation of all the tasks set are an important result confirming the positive effect of the project methodology.

Another type of activity during which the formation of communicative rediness takes place is role-playing. The communicative qualities, skills and abilities of learners constitute the communicative rediness that underlies foreign linguistics communication along with foreign linguistics rediness.

In communicative communication processes, participants are equal partners in joint activities, which affect the creation of a positive background for discussing information or exchanging ideas to solve any problem underlying the role-playing game.

The designing of foreign linguistics communication is successful in the formation of all its components during the role-playing game, which is a model of communication and preserves the linguistic and non-linguistic features of this process. The impact of this process is facilitated by knowledge of the interests of communication participants, cultural events, norms, as well as the peculiarities of human perception and thinking.

Discussion is an effective way to implement learners' communicative skills.

Discussion (from lat. discussion – consideration, research). Currently, a new mastering system is being formed in Kazakhstan, focused on entering the world masteringal space. This process is accompanied by major innovative shifts in the system of modern mastering. The key word of the pedagogical process nowadays is personal development. But in practice, the student has not yet become a subject of the masteringal process and it is the task of the get introduceder to help him in self-realization.

Today there are no insurmountable ob both for traveling to the countries of the linguistics being studied and for studying abroad, when communication in a foreign linguistics arises as a necessity. At foreign linguistics lessons, it is necessary to devote as much time as possible to the formation of communicative rediness, motivate learners to active cognitive activity on the scale of global intercultural communication, lead to know of the need for active practical application of a foreign linguistics in their professional directions.

The predominant concept of such way to get introduceding a foreign language, hencelinguistics, therefore, is to change the focus from all kinds of exercises to the active mental activity of learners, requiring for their registration the possession of certain linguistics means, which ultimately targets at the formation of communicative rediness.

REFERENCES:

- 1 Rapova S.A. Formation of foreign linguistics communicative rediness of schoolchildren in the multimedia masteringal space. Electronic source: URL: <https://clck.yandex.ru/redir/>
- 2 Bim I.L., Modernization of the structure and content of school linguistics mastering, Scientific Journal "Foreign linguistics at school", 2005, No. 8, pp. 2-6.
- 3 Guryiv A.I. Innovative ways and techniques of get introduceding in the modern masteringal space // World of science, culture, mastering. 2007. № 1. Pp. 85-87.
- 4 Polat E.S. Project ways. Electronic source: URL: <https://76206s004.edusite.ru>
- 5 Khutorskoy A.V., Khutorskaya L.N. Rediness as a didactic concept: content, structure and design models. Electronic source: URL: <http://khutorskoy.ru/books/>
- 5 Chershova S.L. Formation of compensatory rediness in foreign linguistics lessons for secondary school learners. <http://pedsovet.su/load/116-1-0-52711>

КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ КОМПОНЕНТТЕРІ МЕН ҚҰРАЛДАРЫ

Жалелова Ж.А.

Қазіргі ашық ақпараттық қоғам жағдайында іргелі құзыреттердің бірі-шет тіліндегі коммуникативтік құзыреттілік. Шет тіліндегі коммуникативті құзыреттілік күрделі көп компонентті құрылымға ие; әртүрлі зерттеушілер грамматикалық және лексикалық құзыреттілік, сөйлеу құзыреттілігі және әлеуметтік-мәдени құзыреттілік сияқты компоненттерді ажыратады. Мақала шет тіліндегі коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру мәселесіне арналған. Шет тілі әлемнің бейнесін білудің, басқа халықтар жасаған құндылықтармен таныстырудың құралы ретінде қарастырылуы керек. Жұмыста коммуникативтік құзыреттілік компоненттері, сондай-ақ шет тілі сабағында оны қалыптастыру әдістері мен технологиялары қарастырылады. Авторлар коммуникативті құзыреттілікті зерттеудің теориялық тәсілдерін ұсынады және шет тіліндегі коммуникативті құзыреттілікті эмпирикалық зерттеудің негізін береді. Мақалада сонымен қатар оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың тиімді жолдары сипатталған. Оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру үшін қажетті білімі мен дағдылары ерекшеленеді.

Кілт сөздер: *құзыреттілікке негізделген тәсіл; шет тілі коммуникативтік құзыреттілік; коммуникацияға бағытталған тапсырмалар; коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыру құралдары.*

ОСНОВНЫЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ И СРЕДСТВА ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Жалелова Ж.А.

В условиях современного открытого информационного общества одной из основополагающих компетенций является иноязычная коммуникативная компетенция. Иноязычная коммуникативная компетенция имеет сложную многокомпонентную структуру; различные исследователи выделяют такие компоненты как грамматическая и лексическая компетенция, речевая компетенция и социокультурная компетенция. Статья посвящена проблеме формирования иноязычной коммуникативной компетенции. Иностранный язык должен рассматриваться как средство познания картины мира, приобщения к ценностям, созданным другими народами. В статье также рассматриваются компоненты коммуникативной компетенции, а также методы и технологии ее формирования на уроке иностранного языка. Авторы излагают теоретические подходы к исследованию коммуникативной компетенции и дают обоснование эмпирического исследования иноязычной коммуникативной компетенции. В статье также описываются эффективные способы формирования коммуникативной компетентности школьников. Выделяются знания и умения учащихся, необходимые для формирования коммуникативной компетентности.

Ключевые слова: *компетентностный подход; иноязычная коммуникативная компетентность; коммуникативно-ориентированные задачи; средства формирования коммуникативной компетенции.*

ОҚУШЫЛАРДЫ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУҒА БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ ДАЯРЛАУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жолтаева Г.Н., Жанатбекова Н.Ж., Манабай Г.Ә.

Қашықтықтан оқытуды дамытудың қазіргі кезеңінде сондай білім беру ортасында жұмыс істейтін мұғалімдерді даярлауға қойылатын талаптар артып келеді. Қабілеттері, қызығушылықтары мен қажеттіліктері әртүрлі болатын адамдарды сапалы оқытуды, білім алушылардың жеке ерекшеліктерін, сондай-ақ қашықтықтан оқыту ерекшеліктерін есепке алуды кәсіби біліктілігі жоғары педагог ғана жүзеге асыра алады.

Мұғалімдердің қазіргі жаңа жағдайға қызмет атқаруы мен болашақта да онлайн режимінде оқыту жағдайына тап болу ықтималдығын ескере отырып, олардың бар тәжірибесі мен қашықтықтан оқытуды жүзеге асыруға қажетті кәсіби қасиеттері туралы мүмкіндігінше ақпарат алу өте маңызды.

Зерттеу жұмысы теориялық және эмпирикалық әдістер пайдалану арқылы мұғалімдердің оқушыларды қашықтықтан оқытуға дайындығының нақты жай-күйін анықтауға және мұғалімдердің қашықтықтан оқытуды жүзеге асыруға дайындығын қалыптастыру технологиясын ресурстық қамтамасыз етудің құрамдастарын анықтауға бағытталды.

Мақалада мұғалімдердің оқушыларды қашықтықтан оқыту құзыреттіліктерін қалыптастыру жоғары оқу орындарында білім беру бағдарламаларын, сондай-ақ біліктілікті арттыру және кәсіптік қайта даярлау бағдарламаларын жүзеге асыру үдерісінде мүмкін болатыны баяндалған. Авторлар оқу үдерісінде қашықтықтан оқыту технологияларын пайдалану мәселелері бойынша жұмыс жасап жүрген мұғалімдер мен болашақ мұғалімдерге сауалнама жүргізу барысында алынған эмпирикалық деректерді талдау негізінде қашықтықтан оқытуды жүзеге асыру кезіндегі проблемалар мен қиындықтарды, қашықтықтан оқытуды табысты іске асыру үшін қажетті шарттарды анықтады.

Мұғалімнің оқушыларды қашықтықтан оқытуға дайындығын қалыптастырудың әзірленген технологиясын, әзірленген бағдарламалық-әдістемелік материалдарды бағалау бойынша зерттеу жүргізу сияқты мәселелерді одан әрі дамыту қажеттілігі туралы қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: *мұғалім; дайындық; қашықтықтан оқыту; қамтамасыз ету; білім беру бағдарламалары*

Қазақстан Республикасының (ҚР) білім беру саласындағы мемлекеттік саясатының стратегиялық маңызды мақсаты уақыт пен қоғамның талаптарына сәйкес келетін сапалы білімнің қолжетімділігін арттыру болып табылады. Білім беруді инновациялық дамытудың басым бағыттарының қатарына қашықтықтан білім беру технологияларын (ҚББТ) енгізу міндеті кіреді. Бұған «қашықтықтан оқыту» ұғымын және оны жүргізу тәртібін айқындайтын және бекітетін «Білім туралы» Заңында қабылданған түзетулер (5-тарау, 37-2-бап) ықпал етеді. Түрлі деңгейдегі білім беру мекемелерінде енгізілген өзгерістерге сәйкес қашықтықтан оқыту нысандары негізінде білім беру қызметін жүзеге асыру мүмкіндігі пайда болады [1].

Білім беру мекемелерінде қашықтықтан оқытуды жүзеге асыру мүмкіндігі мұғалімдердің ҚББТ-ын өзінің кәсіби қызметінде қолдануға, дидактикалық міндеттерді шешу үшін білім алушылармен қашықтықтан жұмыс істеудің әлеуеті мен тиімділігін бағалауға дайындығымен қамтамасыз етіледі. Осыған байланысты қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру және өткізу әдістемесі саласында, білім беру ортасында ақпараттық-коммуникациялық құралдар мен технологияларды қолдануға мұғалімдерді арнайы даярлау өзекті болып табылады.

Қашықтықтан оқыту жағдайында мұғалімдердің кәсіби іс-әрекетінің ерекшеліктеріне А.А. Андреев, З.Ш.Атаян, Л.В. Борисова, М. Ю. Бухаркина, Т. А. Синьковская, Г.К. Нұрғалиева,

Е.В. Артықбаева және т. б. еңбектері арналған, мұғалімдарды қашықтықтан оқытуды жүзеге асыруға дайындау және оларда тиісті құзыреттерді қалыптастыру мәселелері Т.В. Громова, О.Б.Елагина, Н.В. Ломовцева, А.Н. Корякина, Т.В. Саранская, Г.А. Федорова, Д.Д. Жантасова, Ж.А. Мақатова және т.б. зерттеулерінде қаралады, жоғары оқу орнында студенттерді кәсіби даярлаудың теориялық-әдіснамалық аспектілері Ю.К. Бабанский, Э.Ф. Зеер, Г.М. Каджаспирова, И.Я. Лернер, М.Н. Скаткина, В.А. Слостенина, А.В. Хугорский, Т.И. Шамова, Б. А. Тұрғынбаева, С. М. Кеңесбаевтың және т. б. еңбектерінде ашылады.

Зерттеулердің құндылығына қарамастан, көптеген маңызды мәселелер әлі де толық әзірленбегенін атап өткен жөн. Мұғалімнің оқушыларды қашықтықтан оқытуға дайындығын қалыптастыруға тұтас көзқарас әзірше қалыптасу сатысында.

Біз Г.А. Федорованың қашықтықтан оқыту жағдайында мұғалімдерді жұмысқа даярлаудың үздіксіз жүйесі келесі компоненттерді:

- арнайы пәндерді әзірлеу және енгізу есебінен болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығын жетілдіруді (жоғары оқу орындарыда (ЖОО) даярлау кезеңінде);
- болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлауда және практик мұғалімдердің біліктілігін арттыруда ҚББТ қолдануды (ҚББТ жанама меңгеру);
- біліктілікті арттыру кезеңінде қашықтықтан оқыту саласындағы педагогикалық кадрларды курстық даярлау және қайта даярлауды;
- қашықтықтан оқыту мәселелеріне арналған конференциялар, семинарлар мен тренингтер өткізуді қамтиды деген пікірін ұстанамыз [2].

Осындай мәселелер контекстінде осы зерттеудің мақсаты мұғалімдердің оқушыларды қашықтықтан оқытуға дайындығын қалыптастырудың әзірленген технологиясына және ҚР білім беру саласындағы нормативтік-құқықтық құжаттарына сәйкес мұғалімдердің қашықтықтан оқытуға дайындығын қамтамасыз ету үшін оқу-әдістемелік ресурсты әзірлеу болып табылды.

Зерттеудің өзектілігі. Қашықтықтан оқытудың әдіснамалық негіздерін көптеген ғалымдар зерттейді. «Қашықтықтан оқыту» ұғымының анықтамасы Е.С.Полат, С.Л.Щенников, А.А. Андреев, Н.Б. Борисова, Т.В. Громова және т. б. еңбектерінде қарастырылады [3-8]. Е.С. Полат [3] қашықтықтан оқыту дегеніміз – бұл қазіргі заманғы АКТ құралдарын қолдана отырып, оқушылар мен мұғалімдер арасында тиімді ақпарат алмасуды қамтамасыз ететін оқу пәндері мен белгілі бір тақырыптар бойынша ұйымдастырылған оқу процесі деп санайды. О.М. Горева мен Л.Б. Осипованың мақаласында [9] ғалымдар А.Е.Абрамешин, А.Н. Тихонованың анықтамасы келтірілген, олар қашықтықтан оқытуды «оқытушының орналасқан жерінен белгілі бір қашықтықта жүзеге асырылатын жүйелі мақсатты оқыту. Сонымен қатар, оқу және оқыту процестері тек кеңістікте ғана емес, сонымен бірге уақыт бойынша да бөлінеді» деп санайды. Сонымен қатар В.Г. Кинелевтің «қашықтықтан білім беруді 21 ғасырдың білім беру жүйесі деп атайды» деген пікірі келтірілген. О.М. Горева мен Л.Б. Осипованың пікірінше, оны білім беру реформаларының басым бағыттарының бірі ретінде қарастыруға болады. Біз келесі: «қашықтықтан оқыту – бұл оқу процедуралары толығымен немесе көбінесе заманауи ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды қолдана отырып, мұғалімдер мен білім алушылардың аумақтық бөлінуімен жүзеге асырылатын оқыту» деген анықтаманы ұстанамыз [6]. Ал қашықтықтан білім беру қашықтықтан оқыту арқылы жүзеге асырылатын білім беру ретінде анықталады.

Қашықтықтан білім беруді дамыту проблемалары бойынша теориялық материалдарды зерделеу қашықтықтан оқыту техникалық құрауыштан, яғни компьютерлік техникадан; оқу-әдістемелік, яғни мультимедиялық курстардан және кадрлық құрауыштан, яғни қашықтықтан оқытуға қатысатын мұғалімдерден тұратынын көрсетеді [10].

Мұғалімдер оқу материалының мазмұнын жеткізудің әртүрлі тәсілдері мен білім алушылар мен мұғалімдер арасындағы коммуникацияның қолжетімді құралдары негізінде қашықтықтан білім беру технологияларын пайдалана отырып, оқу процесін электрондық ақпараттық-білім беру ортасында ұйымдастырады. Мұндай жағдайда жұмыс істейтін

педагог қашықтықтан оқытуды кәсіби түрде жүзеге асыруға психологиялық қабілетті және техникалық дайын болуы керек.

Осыған байланысты болашақ мұғалімдерді қашықтықтан оқыту жүйесіндегі іс-әрекетке даярлау педагог кадрларды даярлауды іске асыратын жоғары оқу орындарының ерекше назарында болуға тиіс.

Қашықтықтан оқытудың ерекшелігі мұғалімге ерекше талаптар қояды. Педагог қашықтықтан оқыту жүйесінде өзінің курсы оқып жатқан оқу тобының консультанты және тәлімгері функцияларын орындайды; электронды оқу-әдістемелік кешен (ЭОӘК) әзірлейді, сабақтар өткізеді, психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетеді [10]. Қашықтықтан оқыту жүйесінің педагогқа жеке қасиеттері бойынша да, оқыту әдістемесі бойынша да қоятын талаптары дәстүрлі оқытудағы талаптардан өзгеше болады. Оның еңбегінің жетістігі оның пәндік құзыреттілігіне де, біліміне де, жағдайды басқару қабілетіне және т. с. с. байланысты.

Мұндай жағдайда мұғалімнің эмоционалдық және интеллектуалдық жүктемесі артатынын атап өткен жөн, өйткені ол дәстүрлі оқытудағы психологиялық-педагогикалық кеңістікке қарағанда басқаша жұмыс істейді. Осыған байланысты мұғалімнің қашықтықтан оқытуға дайындығы ерекше мәнге ие болады.

Зерттеу әдістері. І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінде орындалған «Оқушыларды қашықтықтан оқытуға мұғалімдердің дайындығын қалыптастыру» ғылыми жоба аясында зерттеушілер мұғалімдердің қашықтықтан оқыту жағдайында жұмысқа дайындығының жай-күйін зерделеу үшін білім беру мекемелерінің мұғалімдары мен ЖОО педагогикалық мамандықтарының білім алушыларына 2020 оқу жылының қараша айында сауалнама жүргізді. Сауалнама міндеттерінің бірі қашықтықтан білім беру технологияларын қолдану кезіндегі проблемалар мен қиындықтарды, мұғалімдердің қашықтықтан оқытуды сәтті жүзеге асыру үшін құзыреттіліктерін арттыру түрлерін анықтау болды. Сауалнама қашықтықтан оқыту процесіне тікелей қатысқан 213 педагог арасында жүргізілді.

Сауалнама қашықтықтан оқытуға көшумен байланысты респонденттердің 68,8%-ы білім беру үдерісінде өздерінің білім беру ұйымының электрондық оқыту жүйесін пайдаланатынын; әлеуметтік желілерді – 31,9%; интеграцияланған жүйені - 5,5%; басқа ұйымдардың білім беру онлайн – ресурстарын – 8,3%; бейнеконференциялар, вебинарлар өткізуге арналған сервистерді – 21,5%; Viber, WhatsApp, Skype мессенджерлері немесе басқалары – 36%; электрондық поштаны - 38,0%-ы пайдаланатынын көрсетті.

Алынған жауаптарды талдау, негізінен, білім беру ұйымдары қашықтықтан оқыту үшін қажетті ресурстармен қамтамасыз етілгенін көрсетті: мұғалімдер олар үшін ең қолайлы және ыңғайлы интернет-ресурстарды пайдалану мүмкіндігіне ие болды; цифрлық білім беру ресурстарымен, онлайн режимінде сабақтарды ұйымдастырудың ерекшеліктері мен айырмашылықтарымен таныстырылды. Алайда, сұралған мұғалімдердің 67,6%-ы қиындықтарды, қашықтықтан сабақтарды дайындау мен өткізуде құзыреттіліктері жеткіліксіз және қашықтықтан оқыту жағдайында жұмыс істеу кезінде көмек алу қажеттілігін сезінетінін (оның ішінде 13,4% - жиі, 54,2% - жекелеген мәселелер бойынша) атап өтті.

Сауалнама нәтижелерін талдау кезінде педагогикалық кадрлардың қашықтықтан оқыту режимінде оқу процесін ұйымдастыруға кәсіби дайындық дәрежесін анықтау маңызды болды. Дайындық келесі критерийлер бойынша бағаланды:

- әдістемелік дайындық;
- ақпараттық-коммуникативтік дайындық.

Мұғалімдердің әдістемелік дайындығын бағалау. Мұғалімдердің қашықтықтан оқытуды іске асыруға дайындығының айқындаушы шарттарының бірі әдістемелік дайындық болып табылады, оған видеодәрістерді, бейнеконференцияларды ұйымдастыру, тәжірибелік, зертханалық сабақтарды ұйымдастыру, білім алушылармен кері байланысты жүзеге асыру және олардың оқу пәнін меңгеруін бақылау, электронды ресурстарды әзірлеу және пайдалану әдістері мен тәсілдері және басқалары кіреді.

Жүргізілген сауалнама нәтижелері көрсеткендей, респонденттердің 19,9%-ы өздерінде қашықтықтан оқыту жүргізу үшін жеткілікті білімі бар деп санайды; 54,2%-ы дайындықтың жеткіліксіздігін, 17,8%-ы нашар дайындығын және 8,1%-ы қашықтықтан оқытуды жүзеге асыруға әдістемелік дайын еместігін көрсетті. Басқаша айтқанда, сауалнамаға қатысқан мұғалімдердің көпшілігі көп нәрсені «жол үсті» игеретінін, яғни қашықтықтан оқытуды жүзеге асыру үшін алдын-ала арнайы әдістемелік дайындық қажеттілігі туралы айтты.

Білім беру процесіне қатысушылардың ақпараттық-коммуникациялық дайындығын бағалау. Қашықтықтан оқытуды тиімді іске асырудың тағы бір маңызды аспектілерінің бірі білім беру процесін онлайн режимінде материалдық-техникалық қамтамасыз ету, атап айтқанда, цифрлық білім беру ресурстары болып табылады.

Сауалнама респонденттердің 18,4%-ы тек ҚББТ-ын пайдалануға көшкенге дейін электрондық оқыту жүйесінде толыққанды әзірленген курстарының болғанын, 22,2%-ы білім беру мекемесінің электрондық оқыту жүйесінің мүмкіндіктерін ішінара пайдаланғанын, 50,7%-ы білім беру процесінде әлеуметтік желіні, 12,5%-ы бейнеконференциялар, вебинарлар өткізу үшін сервистерді пайдаланғанын, 6,9%-ы педагогикалық іс-әрекетінде басқа ұйымдардың білім беру онлайн-ресурстарын, 32,2%-ы - электрондық поштаны пайдаланғанын көрсетті.

Сұралған мұғалімдер қашықтықтан оқытуды тиімді іске асыру үшін қажетті көмек түрлерін көрсетті және бірінші орынға электрондық оқыту жүйесін пайдалану бойынша әдістемелік көмекті (64,6%) және қашықтықтан оқыту мәселелері бойынша арнайы білім алу қажеттілігін (40,1%) көрсетті.

Алынған мәліметтер біліктілікті арттырудың әртүрлі түрлеріне қажеттілік (19,4% - дан 48,4% - ға дейін) бейнеледі. Респонденттердің басым бөлігі практикаға бағытталған семинарлар нысанында қашықтықтан оқыту саласындағы құзыреттілікті арттыруды қажет етті (48,4%).

Қойылған мәселелерді шешу мақсатында «Қашықтықтан оқытудағы цифрлық білім беру технологиялары» тақырыбында мектеп мұғалімдеріне арналған курс (72 сағат көлемінде) ұйымдастырылып, өткізілді. Курс online форматта Zoom платформасында 2021 жылдың 24-мамыры мен 4-маусымы аралығында өтті.

Қатысушылар жалпы орта білім беретін мектептер мұғалімдері болды, барлығы 49 мұғалім. Олардың ішінде IT мамандары - 16%; бастауыш сынып мұғалімдері - 7% және жеке пәндер мұғалімдері - 77% болды.

Курстың мақсаты: білім беруді ақпараттандырудың заманауи стратегиялары аспектісінде оқу үдерісінің сапасын арттыратын цифрлық білім беру ресурстарын мұғалімдердің игеруіне ықпал ету.

Курстың мазмұны төрт модульды қамтыды:

1. Білімді бағалауға арналған онлайн қызметтер;
2. Оқу процесі үшін цифрлық контент құру. Оқу контентін (тапсырмалар, презентациялар, т.б.) құруға және жеткізуге арналған құралдар;
3. Ресурстар ұйымдастыру үшін онлайн оқыту (электронды оқулық, онлайн курстар, т.б.);
4. Білім берудегі геймификация технологиялары.

Яғни, «Қашықтықтан оқытудағы цифрлық білім беру технологиялары» тақырыбындағы курсты оқыту барысында мектеп мұғалімдеріне білім берудегі цифрлық технологиялармен, платформа, сервис түрлерімен жұмыс жасау әдістемесі көрсетілді.

Соңында жүргізілген курстың тиімділігін анықтау мақсатында қатысқан мұғалімдер арасында сауалнама жүргізілді.

«Болашақта қандай білім/дағды алғыңыз келеді?» деген сұраққа келесідей жауаптар алынды: «Робототехника мен пайтон курсына оқысам», «3D сабақтар жасау», «Тағы да мен білмейтін бағдарламалар үйренгім келеді», «Осы тақырып бойынша жалғастырғым келеді. Компьютермен еркін жұмыс істеу. Сабақта білімімізді еркін қолдану», «Көптеген білім алғым келеді», «Осы курста үйренгенімді ары қарай тереңдету», «Жаңа платформаларда жұмыс жасауды игергім келеді», «Қазіргі заманға сай, ғаламтор мүмкіндігін жан-жақты пайдалану» және т.б.

Өткізілген курсқа қатысушылардың қалдырған пікірлері мен ұсыныстары арасында: «Осындай курстар оқу жылы басында өткізілсе деген ұсынысым бар», «Қашықтықтан оқыту мәселелері университетте оқу барысында қарастырылса деймін», «Оқушылардың цифрлық білім беру ортасында оқу іс-әрекеттерін ұйымдастыру бойынша курстар көбірек өткізілсе екен!» деген жиі кездесті.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау. Осылайша, қашықтықтан оқытуды тиімді жүргізу үшін мұғалімдерге қажетті білім, білік айқындалды. Бұл нәтижелер респонденттердің едәуір бөлігінің ақпараттық құзыреттілігі жеткіліксіз деңгейде қалыптасқанын көрсетеді. Осыған байланысты қашықтықтан оқытуды жүзеге асыру үшін болашақ мұғалімдердің кәсіби маңызды қасиеттерін қалыптастыру қажеттілігі, сондай-ақ ЖОО-да оқу процесінде оларды қалыптастыру технологиясын әзірлеу қажеттілігі туындайды.

Жүргізген зерттеу жұмысы келесі қорытынды жасауға мүмкіндік берді:

1. Оқушыларды қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру және ЭОӘК құру білім, білік және дағдылары бар мұғалімдерді даярлау ЖОО-нда, қосымша білім беру жүйесінде (біліктілікті арттыру курстары, практикаға бағытталған оқыту семинарлары, жекелеген оқу орталықтары мен мекемелері ұсынатын электрондық курстар), сондай-ақ мұғалімдердің жұмыс орны бойынша жүзеге асырылуы мүмкін.

2. Қашықтықтан оқытуды жүзеге асыруға мұғалімдерін сәтті даярлауды қамтамасыз ету үшін мынадай:

1) оқыту мақсаттарына сәйкес келетін құралдарды, әдістер мен тәсілдерді пайдалана отырып, қашықтықтан оқытудың психологиялық-педагогикалық қағидаттарын есепке алумен және педагогикалық процесті ұйымдастырумен байланысты педагогикалық;

2) басқару психологиясы, педагогикалық психология бойынша білімді қалыптастырумен байланысты ұйымдастырушылық-коммуникативтік;

3) компьютерлік сауаттылықты қалыптастырумен, қазіргі заманғы ҚББТ пайдаланумен және т.с.с. байланысты техникалық шарттарды бөлуге болады.

3. Оларға сәйкес мұғалімдерді даярлау бағдарламасы информатика негіздері; қашықтықтан оқыту ерекшеліктері мен технологиялары; ЭОӘК, бақылау-өлшеу құралдарын әзірлеу және қашықтықтан оқыту жүйесінде бақылауды ұйымдастыру; есептеу желілеріндегі тәжірибелік жұмыс және т. б. сияқты модульдерді қамтуы керек.

Сондықтан теориялық және эмпирикалық зерттеулердің нәтижелері негізінде болашақ мұғалімды қашықтықтан оқытуды жүзеге асыруға дайындау технологиясы келесі кезеңдерді қамтиды деп қорытыланды:

- жалпыдайындық. Бұл кезеңнің мақсаты информатика бойынша психологиялық-педагогикалық білім мен білік жүйесін, қашықтықтан оқытудың түрлі технологияларын жүзеге асыру біліктері мен дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Болашақ мұғалімдерді оқытудың мазмұны информатика курсы, психологиялық-педагогикалық цикл пәндері, коммуникациялық технологиялар бойынша курс және қашықтықтан оқытуға кіріспемен байланысты таңдау курстары болады;

- кәсіптік-бағдарлаушы. Осы кезеңнің мақсаты мұғалімдердің оқу (мектеп) пәнін қашықтықтан оқытуды іске асыруға дидактикалық және коммуникациялық дайындығын қалыптастыру болып табылады. Мазмұны психологиялық-педагогикалық цикл пәндерін, пәнді оқыту әдістемесін, педагог жұмысындағы ақпараттық технологияларды және қашықтықтан оқыту негіздері мен технологиясына байланысты таңдау курстарын қамтиды;

- кәсіптік-мамандандырушы. Бұл кезеңнің мақсаты - қашықтықтан оқытуды жүзеге асырудың әдістемелік тәжірибесін қалыптастыру. Мазмұны -қашықтықтан оқыту жүйесіндегі жұмыстың әлеуметтік-психологиялық аспектілерімен, қашықтықтан оқыту әдістемесімен, ЭОӘК әзірлеумен байланысты таңдау курстары.

Қашықтықтан оқытудың дидактикалық және технологиялық аспектілері оқу процесін басқаруды автоматтандыруды, қатысушылар арасында қашықтықтан байланыс

жасауды, білім беру мазмұнын орналастырудың бірыңғай платформасын және негізгі дидактикалық мәселелерді шешуді қамтамасыз ететін жүйелерді қолдана отырып шешіледі.

Қашықтықтан оқыту мазмұнын, ұйымдастырушылық-әдістемелік мәселелерін әзірлеуге, оқу-әдістемелік ресурстарды құру және оларды қашықтықтан оқытуға енгізуге Ю.Н.Афанасьев, В.В. Вержбицкий, Т.П. Воронина, А.Д. Иванников, М.П. Карпенко және т. б. елеулі үлес қосты. Олардың жұмыстарын оқып-талдау қашықтықтан оқытуды жүзеге асыру үшін педагогикалық кадрларды даярлау жүйесі жаңа оқыту құралдарын, технологияларды қосымша пайдалану, яғни ресурстық қолдауды дамыту қажет ететіндігін көрсетеді. Мұғалімдерді даярлау жүйесінде ресурстық қолдауды оңтайлы пайдалану жинақталған әлеуетті тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Осылайша, ақпараттық қоғамның қалыптасуы мен дамуы туралы философиялық идеяларды, қашықтықтан оқыту процесінің мәні туралы дидактикалық түсініктерді, оқушыларды оқыту мен дамытуға байланысты психологиялық-педагогикалық зерттеулерді, мұғалімдерді қашықтықтан оқытуға дайындаудың отандық және шетелдік тәжірибесі, білім беру саласындағы нормативтік-құқықтық құжаттарды, сондай-ақ алынған эмпирикалық деректерді талдау негізінде:

1) мұғалімдердің қашықтықтан оқытуға дайындығын қалыптастырудың мақсатын, шарттарын, қағидаттарын, әдістерін, ұйымдастырушылық нысандарын қамтитын мұғалімдердің қашықтықтан оқытуға дайындығын қалыптастыру технологиясы әзірленді; ол педагогикалық мамандықтардың білім беру бағдарламаларына қашықтықтан оқыту мәселелері бойынша болашақ мұғалімдердің құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған қосымша білім беру бағдарламасын (Minor) енгізуді көздеді;

2) қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру ерекшелігін ескеретін пәндердің оқу-әдістемелік кешендерін, қашықтықтан оқытуды жүзеге асыруға дайындығын қалыптастыру үшін мұғалімдерді қайта даярлау және біліктілігін арттыру курстарының бағдарламалары мен мазмұнын, оқу және оқу-әдістемелік құралдарды қамтитын қашықтықтан білім беру жағдайындағы жұмыс жасауға мұғалімдерді даярлауды ресурстық қамтамасыз етуді әзірлеу басталды.

Білім алушы жеке оқу траекториясын айқындау кезінде таңдау компоненті шеңберінде негізгі білім беру бағдарламасы (Major) және (немесе) қосымша білім беру бағдарламасы (Minor) бойынша пәндерді таңдайды. Minor бағдарламасы пәндерінің тізімі, олардың қысқаша сипаттамасы, пәндер құрамы және қалыптастырылатын оқыту нәтижелері каталогта беріледі. 2021-2022 оқу жылы қосымша білім беру бағдарламаларына енгізілген пәндер:

- 1) Заманауи мұғалімнің цифрлық сауаттылығы.
- 2) Тиімді оқытуды ұйымдастыруға арналған онлайн-ресурстар.
- 3) Киберпедагогика .
- 4) Жобалау және зерттеу қызметіндегі ақпараттық технологиялар.
- 5) Онлайн курстарды әзірлеу.

Осы пәндерді оқу нәтижесінде болашақ мұғалімдерде АКТ және ҚББТ мүмкіндіктері, ерекшеліктері туралы тұтас түсінікті кезең-кезеңмен қалыптастыру, қашықтықтан оқытуды жүзеге асыру бойынша білік пен дағдыларды қалыптастыру болжанады.

Пәндерді оқу кезінде білім алушылардың қашықтықтан оқыту технологиясын тәжірибеде меңгеру мақсатында ҚББТ-ны пайдалана отырып, студенттердің аудиториялық және аудиториядан тыс өзіндік жұмысы жоспарланады.

Бұдан басқа да, студенттер профессор-оқытушылар құрамы мен білім беру процесінің басқа да санаттағы қатысушылары үшін әзірленген ҚББТ пайдалану бойынша ЖОО-да ұйымдастырылатын оқыту семинарларына, біліктілікті арттыру курстарына қатысуға, қашықтықтан оқыту проблемаларына арналған ғылыми-әдістемелік конференцияларға қатысуға, электрондық ресурстарды пайдалана отырып шығармашылық жұмыстарды орындау бойынша, дипломдық жұмыстар мен басқа да ғылыми жобалар шеңберінде цифрлық ресурстарды әзірлеу бойынша ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне қатысуға мүмкіндік алады.

Бұл, біздің ойымызша, педагогикалық білім беру сапасын арттыруға ықпал етеді, болашақ мұғалімдерді қашықтықтан оқыту жағдайында тиімді кәсіби іс-әрекетке кезең-кезеңімен және дәйекті дайындауға мүмкіндік береді.

Зерттеуде ұсынылған қашықтықтан оқытуға мұғалімдердің дайындығын қалыптастыру технологиясы І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің педагогикалық мамандықтарының білім беру процесіне енгізілді.

Оқушыларды қашықтықтан оқытуға болашақ мұғалімдерді даярлау процесін ұйымдастыру жөніндегі ұсыныстар, енгізілген курстар бойынша әдістемелік нұсқаулар мен мазмұндық материалдар жұмыс жасап жүрген мұғалімдердің біліктілігін арттыру және болашақ мұғалімдерді даярлауды жетілдіру проблемаларын шешуде практикалық маңызы бар. Зерттеу материалдары, біздің ойымызша, педагогикалық кадрларды даярлаудың әртүрлі деңгейіндегі кәсіби білім беру мекемелерінде, сондай-ақ біліктілікті арттыру және қосымша білім беру орталықтарында қолданыла алады.

Оқушыларды қашықтықтан оқытуға мұғалімнің дайындығын қалыптастырудың әзірленген технологиясын, әзірленген бағдарламалық-әдістемелік материалдарды бағалау бойынша одан әрі зерттеу жүргізу қашықтықтан оқытуды табысты іске асыратын мұғалімдерді даярлау, қайта даярлау және біліктілігін арттыру технологиясын енгізу бойынша түзету әрекеттері мен ұсынымдарды әзірлеуге мүмкіндік береді деген болжам жасалауда.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1 «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Қазақстан Республикасының Заңы (2022.01.01. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30119920

2 Федорова Г.А. Профессиональная подготовка учителей к реализации дистанционных образовательных технологий в современной школе. Современные проблемы науки и образования. // Муниципальное образование: инновации и эксперимент. -№1. 2015. -С.35-37.

3 Теория и практика дистанционного обучения : учебное пособие для вузов / Е. С. Полат [и др.] ; под редакцией Е. С. Полат. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2023. — 434 с. - ISBN 978-5-534-13159-8.

4 Щенников С.А. Открытое дистанционное образование/ С.А. Щенников. – М.: Наука, 2002. – 527 с. - ISBN 5-02-006293-6.

5 Андреев А.А., Солдаткин В.И. Прикладная философия открытого образования: педагогический аспект. –М.: РИЦ «Альфа» МГПОУ им. М.А. Шолохова, 2002. -168 с. - ISBN 5-8288-0523-1.

6 Борисова Н.В. Образовательные технологии открытого дистанционного обучения и опыт их комплексного применения // Система обеспечения качества в дистанционном образовании. Вып. 1. Жуковский, -2001. – С. 101-111.

7 Громова Т.В. Актуальные аспекты формирования профессиональной готовности преподавателя вуза к деятельности в системе дистанционного обучения. - Самара: Издательство «Глагол», 2007. -268 с. -ISBN 978-5-902885-08-5.

8 Ferrer E., Kirschning I. A Methodology for the Development of Distance Learning Tasks Adaptable to the Student's Learning Style. // Procedia - Social and Behavioral Sciences Volume 141, 2014, P.518-523. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.05.090>.

9 Горева О.М., Осипова Л.Б. Проблемы и направления развития российского дистанционного высшего образования // Современные проблемы науки и образования. - 2015. -№2-1. – С.39-44.

10 Громова Т.В. Теория и технология подготовки преподавателей вуза к деятельности в системе дистанционного обучения. Автореф. дис... канд.пед.наук: 13.00.08. –Тольятти, 2011. -43с.

ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ДИСТАНЦИОННОМУ ОБУЧЕНИЮ УЧАЩИХСЯ

Жолтаева Г.Н., Жанатбекова Н.Ж., Манабай Г.Ә.

На современном этапе развития дистанционного обучения возрастают требования к подготовке учителей, работающих в данной среде. Качественное обучение людей с различными способностями, интересами и потребностями, учёт особенностей личности обучающихся, а также специфики обучения в дистанционном режиме может осуществить только педагог-профессионал.

Учитывая новизну ситуации, в которую оказались вовлечены педагоги, и вероятность того, что учителя столкнутся с перспективой преподавания онлайн в будущем, крайне важно больше узнать об их опыте и о необходимых профессиональных качествах педагогов к реализации дистанционного обучения.

Исследование было направлено на установление фактического состояния готовности учителей к дистанционному обучению учащихся на основе теоретического и эмпирического изучения и выявление составляющих ресурсного обеспечения технологии формирования готовности учителей к осуществлению дистанционного обучения учащихся.

В статье изложено, что формирование компетенций учителей по дистанционному обучению учащихся возможно в процессе реализации образовательных программ в вузах, а также программ повышения квалификации и профессиональной переподготовки. Авторы на основе анализа эмпирических данных, полученных в ходе анкетирования практикующих и будущих педагогов по вопросам использования дистанционных образовательных технологий в учебном процессе, выявили проблемы и трудности при осуществлении дистанционного обучения, определили условия, необходимые для успешной реализации дистанционного обучения.

Сделан вывод о необходимости дальнейшего развития таких вопросов, как проведение исследования по оценке разработанных технологий формирования готовности педагога к дистанционному обучению учащихся, разработанных программно-методических материалов.

Ключевые слова: *учитель; готовность; дистанционное обучение; обеспечение; образовательные программы*

ISSUES OF ENSURING THE PREPARATION OF FUTURE TEACHERS FOR DISTANCE LEARNING OF STUDENTS

G.N. Zholtayeva, N.Zh. Zhanatbekova, G.A Manabai

At the present stage of the development of distance learning, the requirements for the training of teachers working in this environment are increasing. High-quality training of people with different abilities, interests and needs, taking into account the personality characteristics of students, as well as the specifics of distance learning can be carried out only by a professional teacher.

Given the novelty of the situation in which teachers are involved, and the likelihood that teachers will face the prospect of teaching online in the future, it is extremely important to learn more about their experience and about the necessary professional qualities of teachers to implement distance learning.

The research was aimed at establishing the actual state of readiness of teachers for distance learning of students on the basis of theoretical and empirical study and identifying the components of the resource support technology for the formation of teachers' readiness for distance learning of students.

The article states that the formation of teachers' competencies in distance learning of students is possible in the process of implementing educational programs at universities, as well as professional development and retraining programs. The authors, based on the analysis of empirical data obtained during the survey of practicing teachers and future teachers on the use of distance learning technologies in the educational process, identified problems and difficulties in the implementation of distance learning, determined the conditions necessary for the successful implementation of distance learning.

The conclusion is made about the need for further development of such issues as conducting a study to evaluate the developed technologies for the formation of a teacher's readiness for distance learning of students, developed program and methodological materials.

Key words: *teacher; readiness; distance learning; provision; educational programs*

ӘОЖ 355.65

10.53355/ZHU.2023.106.1.026

АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ: ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТ

Жунусова Г.

Мақалада қазіргі экономикалық жағдайда азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің әлемдік тәжірибесі қарастырылады. Автор ЕО, Германия және Канададағы азық-түлік қауіпсіздігі тәжірибесін талдады. Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің шетелдік тәжірибесінің негізінде қорытынды жасалды және оны Қазақстанда қолдану мүмкіндігі жасалды.

Кілт сөздер: *Азық-түлік қауіпсіздігі, экспорт, азық-түлік нарығы, азық-түлікпен қамтамасыз ету, БҰҰ Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымы (ФАО)*

Әлемнің кез келген елінің агроазық-түлік саясатының нәтижесі ішкі агроазық-түлік нарығының тиімділігі мен қабілеттілігі болып табылады. Мұндай нарық өте күрделі және көп қырлы жүйеге ие, ал әр елде оның қалыптасуы, жұмыс істеуі және қорғалуының өзіндік ерекшеліктері бар.

Агроазық-түлік нарығының жағдайы мен қанықтылығына байланысты өндірілетін өнімді экспорттау және ішкі Қазақстан нарығына импорттау арқылы азық-түлік тауарларының әлемдік нарығында одан әрі өзара әрекеттесуге дайындық тұрғысынан отандық агроөндірушілерге әсер ететін ерекше түрі бар. Агроөндірушілерге осы сауда қатынастарына бейімделу оңай емес, өйткені экспорт пен импорт арасындағы шекара бейнелі түрде өте тар. Кез келген қате қабылданған шешімдер өндірістік-шаруашылық қызметінің тиімділігіне елеулі әсер етуі мүмкін, ал азық-түлік тауарларына қатысты тұрақты сауда теріс сальдо жүйесі азық-түлік қауіпсіздігіне нұқсан келтіреді. Сондықтан, дамыған елдер агроазық-түлік нарығының барлық субъектілері арасындағы қатынастарды үйлестіруге ұмтылуы керек. Атап айтқанда, шаруашылық жүргізуші субъектілер мен басқару органдары арасындағы тығыз өзара іс - қимылға ұмтылу қажет, бұл:

- объективті тиімді әріптестік қатынастар құруға мүмкіндік береді;
- ішкі азық-түлік нарығындағы бағалардың диспаритетін төмендету;
- нарықтық инфрақұрылымды дамыту;
- шаруашылық нысандарының шекарасын кеңейту;
- аграрлық саланың бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыру [1].

Әрине, бұл принциптер мен міндеттер негізінен Қазақстанның агроазық-түлік саясатына және агроазық-түлік нарығына бағытталған, бірақ тұрақты агроазық-түлік саясаты бар әлемнің дамыған елдерінен ешбір жағдайда аттап өте алмайды.

Тағы бір айқын тенденция - азық-түлік қауіпсіздігі мәселесінің жаһандануының күшеюі. Әрине, азық-түлік қауіпсіздігі жекелеген мемлекеттердің ұлттық экономикасының, олардың сауда және туристік инфрақұрылымының дамуына ықпал етеді, тұрақты даму факторларының бірі болып табылады. Бірақ сонымен бірге қазіргі жағдайда азық-түліктің кең спектріне сұраныс артып келе жатқанын айту керек. Бұрын үш негізгі буынды (өндіріс - жеткізу - тұтыну) қамтитын азық-түлік тізбегі маңызды өзгерістерге ұшырайды, олар әр буынның үлкен ішкі сегментациясынан тұрады және жаһандану жағдайында азық-түлік жеткізу тізбектері халықаралық сипатқа ие болды.

Өнім ағындары жоғары жылдамдықпен және ұзақ қашықтыққа жылжиды, нәтижесінде аймақтық азық-түлік дағдарыстары, жергілікті деңгейдегі эпидемиялар халықаралық төтенше жағдайларға тез таралуы мүмкін. 2010 жылдары әр материкте азық-түлікке байланысты аурулар байқалды, олардың ауқымы жаһанданған сауда жағдайында трансұлттық сипатқа ие болды [2].

"Тауар интервенциясы" ұғымы тұтынушылық сұраныс пен ұсынысты тұрақтандыру, тауар тапшылығын жою және тауар нарығындағы бағаны төмендету мақсатында тұрақтандырушы азық-түлік қорларынан ауыл шаруашылығы өнімдерін ұйымдастырылған сатуды да білдіреді. Осындай интервенцияларды қолдану арқылы мемлекеттік іс-әрекеттердің дұрыстығы мен тиімділігін Еуропалық Одақ пен АҚШ тәжірибесі дәлелдеді [3].

Ел халқын азық-түлікпен үздіксіз қамтамасыз ету үшін азық-түлік кешенінде болып жатқан процестерді басқарудың маңызы зор. Шынында да, басқарудың барабар жүйесі де ұйымдық құрылымға сәйкес келуі керек, өйткені бірде-бір ел оны реттеусіз, белгілі бір дәрежеде жасай алмайды. Осыған байланысты АҚШ, Канада, ЕО, Орталық және Шығыс Еуропа елдерінің тәжірибесі назар аударарлық.

Әлемдік тәжірибе агроөнеркәсіптік тұрғыдан дамыған барлық елдерде жалпы аграрлық саланы және агроазық-түлік нарығын реттеу және қорғау функцияларын орындау үшін арнайы мемлекеттік органдар құрылатынын көрсетеді. Сонымен, Канадада - бидай комитеті, Францияда - астық өндіру және сату жөніндегі мемлекеттік басқару. Өтпелі экономикасы бар елдерде (Польша, Венгрия, Чехия, Словакия) аграрлық нарықты басқару және қорғау үшін Үкіметтің тапсырмасы бойынша басқару функцияларын орындайтын, нормативтік құқықтық құжаттарды, мақсатты бағдарламаларды және т. б. әзірлейтін мемлекеттік құрылымдар да бар. Мысалы, Польшада мұны ауыл шаруашылығы нарығы агенттігі жүзеге асырады, оның негізгі міндеттері: ауылшаруашылық өнімдері мен азық-түлік нарығының жай-күйін талдау, қажетті ақпаратты жинау және өңдеу, Үкіметке нарықтық жағдай бойынша бағалар мен ұсыныстар дайындау және ұсыну, стратегиялық маңызды астық нарығын және оны қайта өңдеу өнімдерін реттеу. Басқа елдерде де осындай органдар бар: Венгрияда - аграрлық нарықты реттеу жөніндегі үйлестіру комитеті, Чехия мен Словакияда - нарықты реттеудің Федералды қоры.

Азық-түлік қауіпсіздігі стандарттарын қалыптастырудың сипатты белгісі бұл процеске ұлттық ұйымдардың белсенді қатысуы болып табылады. Олардың нақты санын анықтау жиі мүмкін емес. Сонымен, Еуропалық Одақ шеңберінде ғана бірқатар себептерге байланысты, соның ішінде мемлекеттік құрылымдағы түбегейлі айырмашылықтар мен орталық және аймақтық мемлекеттік органдардың өкілеттіктерін шектеу тәсілі, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің реттеуі мен әдістері өте әртүрлі.

Іс жүзінде реттеудің үш негізгі түрі бар:

1) орталықтандырылған (Бельгия, Дания, Нидерланды), тамақ өнімдерінің қауіпсіздігін реттеудің бірыңғай жүйесін қалыптастыруға негізделген;

2) ұлттық және аймақтық нормативтік құқықтық актілерді пайдалануды біріктіретін аралас (Испания, Германия);

3) орталықсыздандырылған (Ұлыбритания, Ирландия), оның ішінде жергілікті деңгейде бекітілген ережелер. Егер бірінші және екінші типтер нормативтік құқықтық актілердің минималды тізбесімен сипатталса, үшінші топқа жататын мемлекеттерде олардың саны әлдеқайда маңызды болуы әбден заңды [4].

Бүгінгі таңда әлемде азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселелері өте өткір тұр. Бұл, ең алдымен, әлемдік азық-түлік нарығында тұрақтылықтың болмауына байланысты. Бұған себеп, көптеген факторлар бар, олардың арасында:

- планета халқының өсуі;
- азық-түлік тауарлары бағасының тұрақты өсуі,
- бірқатар мемлекеттердегі экономикалық және қаржылық дағдарыстардың жиілеуіне байланысты;
- баламалы энергия түрлерін өндіру үшін дақылдарды шамадан тыс пайдалану.

Мысалы биоотын өндірісі:

- ауыл шаруашылығы өндірісінің кең таралған дағдарысы;
- қолайсыз табиғи-климаттық жағдайлардың, оның ішінде табиғи табиғи құбылыстардан туындаған төтенше жағдайлардың әсері [5].

Біріккен Ұлттар Ұйымының Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымы (ФАО) азық-түлік қауіпсіздігі оның, тек елдің азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз етуінде ғана тұрмайтынына назар аударады. Сонымен қатар, мемлекет өз азаматтарының қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажетті азық-түлік импорты үшін жағдай жасауды жоққа шығармай, ішкі қажеттіліктерге қажетті мөлшерде азық-түлік өндіруге ұмтылуы маңызды. Ең жалпыланған түрде азық-түлік қауіпсіздігі қоғамның әрбір мүшесінің денсаулығы мен белсенділігін сақтау үшін қажетті азық-түлікті немесе азық-түлік ресурстарына қол жеткізе алатынын білдіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Крылатых Э. Н., Мазлоев В.З., Межонова Н.В. Национальная экономика: обеспечение продовольственной безопасности в условиях интеграции: Монография / Крылатых Э. Н., Мазлоев В. З., Межонова Н. В. – М.: НИЦ ИНФРА-М, 2016. – 238 с.
2. Кузнецова, Е.И. Экономическая безопасность и конкурентоспособность. Формирование экономической стратегии государства: монография / Е.И. Кузнецова. — М.: ЮНИТИ, 2017. — 239 с.
3. Yarkova, T.M., Khairullina O.I. Food Issue and Need for its Normative and Legal Regulation in Russia / T.M. Yarkova, O.I. Khairullina. - Text: Direct // Helix. – 2018. - Vol. 8(6). – P. 4702- 4706
4. Евразийство: на пути к «Большой Европе»: учеб. пособие / Науч. ред. Ю.Н. Сушкова. - Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2015. - 208 с. – Текст: непосредственный.
5. Dobrosotskii, V . (2019) Obespechenie prodovol'stvennoi bezopasnosti v stranakh Evraziiskogo ekonomicheskogo soyuza: mirovoi i regional'nye aspekty [Saving the food security in ESC countries: world and regional aspects]. Moscow: Odintsovo branch of MGIMO . 128 p .

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Жунусова Г.

В статье рассматривается мировой опыт обеспечения продовольственной безопасности в современных экономических условиях. Автор проанализировал опыт обеспечения продовольственной безопасности в ЕС, Германии и Канаде. На основе зарубежного опыта обеспечения продовольственной безопасности, сделаны выводы и возможность его применения в Казахстане.

Ключевые слова: *продовольственная безопасность, экспорт, продовольственный рынок, продовольственная обеспеченность, продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН (ФАО)*

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN THE FORMATION OF FOOD SECURITY: THEORETICAL ASPECT

G. Zhunussova

The article examines the world experience of ensuring food security in modern economic conditions. The author analyzed the experience of ensuring food security in the EU, Germany and Canada. Based on foreign experience in ensuring food security, conclusions and the possibility of its application in Kazakhstan are drawn.

Key words: food security, export, food market, food security, food and Agriculture Organization of the United Nations (UN)

ӘОЖ 03.20.

10.53355/ZHU.2023.106.1.027

ТҮРКІСТАН-СІБІР ТЕМІР ЖОЛЫН САЛУ БАРЫСЫНДА ИНЖЕНЕРЛІК- ЖҰМЫСШЫ КАДРЛАРЫН ДАЯРЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Калелова Ж.У., Абдильдинова Л.Б.

Мақалада ХХ ғасырдың бірінші бесжылдығында Кеңес өкіметінің ең ірі жобаларының бірі болған Түркістан-Сібір темір жолының құрылысы болды. Түркісіб тек Орта Азияның, Қазақстан мен Сібірдің ғана емес, сонымен бірге бүкіл КСРО-ның экономикалық дамуы үшін қажет болды, бірқатар маңызды экономикалық аймақтардың көлік байланыстарын жақсартты және тұтастай алғанда елдің ұлттық экономикалық міндеттерінің толық кешенін шешуге ықпал етті.

Мақалада Түркістан-Сібір темір жолы жұмысшыларын Кадрлық даярлау бойынша архив материалдары қарастырлып, ғылыми айналымға енгізілді.

Кілт сөздер: Түркісіб, темір жол, кәсібилендіру, бірінші жартыжылдық, жұмысшылар, жергілікті халық

Теміржол көлігі, теміржолды салу ХІХ ғасырдың басында кеңінен тарады, дегенмен алғашқы жолдар Ежелгі Римнен бастау алады. Көптеген елдер үшін темір жолдар тез арада тасымалдайтын көліктің негізгі түріне айналды. ХІХ және ХХ ғасырдың бірінші үштен бірінде әлемдегі теміржол желісінің ұзындығы тез өсіп, бүгінде шамамен 1,3 миллион км-нан асады.

Темір жол көлігі жердегі өркениеттің дамуында адамзатқа шын мәнінде баға жетпес қызмет көрсетті. Көмірді, кенді, астықты және басқа да көптеген жүктерді жаппай құрлықтағы тасымалдау, сондай-ақ жолаушылар тасымалы бүгінгі күні темір жолдарды пайдаланбай мүмкін емес.

ХХ ғасырдың 80-ші жылдары көптеген елдерде алғашқы темір жолдардың 150 жылдық мерейтойы атап өтілді [1, 4 б.]

1878 жылы Сібір мен Орта Азияны теміржолмен байланыстыру жобасы басталады. Түменнен Ақмола арқылы Ташкентке жол салу ұсынылды, алайда 7 бұл жоба жүзеге асырылмады.

Сібірдің Түркістанмен және Ресейдің еуропалық бөлігімен теміржол байланысы туралы мәселе 1899 жылы қайтадан талқыланды. Ұсынылған үш нұсқаның ішінен Шығыс нұсқасынан - Ташкенттен Жетісу арқылы Сібір темір жолы пункттерінің біріне және екі батыстықтан тұрады. Біреуі Орынборды Ташкентпен байланыстыруды қарастырды, екіншісі Александров Гай станциясынан Чарджоу станциясына дейін жобаланды; біріншісі - Батыс нұсқасы қабылданды. 1900 жылы Ташкент жолының құрылысы басталды. 1907 жылы «Түркістан-Сібір темір жолының ауданын зерттеу жөніндегі комиссияның еңбектерінде» оның құрылысына асығудың қажеті жоқ деп жазды.

1909 жылы Түркістан-Сібір жолын салу туралы мәселе қайтадан туындады, бірақ бұл жолы патша үкіметінің арнайы комиссиясы жаңа ғимарат үшін шамамен 160 миллион рубль және жыл сайынғы 12 миллион рубль қажет болады деп тапты және мұндай шығындар экономикалық қажеттіліктермен ақтала алмады және іс мерзімінен бұрын деп танылды [2, 37 б.].

1912 жылы құрылысты қайта бастау істері қолға алынады. Оны Ресейдегі металлургия зауыттарының иесі А.И. Путилов басқарады. Екі акционерлік қоғаммен концессия ұйымдастырылды - біреуі Новониколаевск (қазіргі Новосибирск) желісін салу бойынша - Семпалатинск, екіншісі Арыс желісін салу бойынша - Пишпек. Құрылыс қоғамның өндірілген қарыздардан түсетін қаражатына, Үкіметтің шығындары жабылатынына кепілдік беруі керек еді.

Жолды салу 1913 жылы басталды, бірақ 1914 жылы басталған соғысқа байланысты жұмыс аяқсыз қалады [2, 38 б.].

1926 жылғы 25 қарашада БКП (б) ОК-де Жетісу темір жолын салу туралы мәселе қаралды, ал 1926 жылғы 3 желтоқсанда Еңбек және Қорғаныс Кеңесі Түркістан-Сібір магистралін салу туралы қаулы қабылдады. 1927 жылғы сәуірде КСРО Кеңестерінің 4 съезі Днепр мен Жетісу темір жолында (болашақ Түрксіб) қуатты су электр станциясын салу туралы Үкіметтің шешімін мақұлдады, олар электрлендірудің бас жоспарына сәйкес елдің бүкіл экономикасын қайта құруды бастады деп санайды [2, 38 б.].

Бірінші бесжылдық жылдарындағы КСРО-ның индустрияландырудағы алғашқы жетістігі болды. Түрксіб бұл – темір жол магистралы ғана емес, сонымен қатар, Қазақстан жерінде жаңа темір жол құрылысының мамандығын меңгерген байланысшылар, электрмонтерлер, электрмеханиктер сияқты мамандарды даярлап шығарды [3]. Қазақ жеріндегі алғашқы теміржолшылар осы Түрксібтен бастау алады.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында негізгі материалдар Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивнің 83-қорындағы Түркістан-Сібір темір жолы құрылысындағы жұмысшылардың кәсіптік деңгейіне байланысты мағлұматтар талданып, ғылыми айналымға енгізілді. Е.А.Сотниковтың «Железные дороги мира из XIX в XXI век», Н.С. Никитиннің «Турксиб – магистраль социализма: Сб.подготовлен по инициативе и при активном участии ветеранов Турксиба» атты еңбектері қолданылды.

XX ғасырдың 30-шы жылдары Қазақстанның темір жолдары негізінен оның батыс және солтүстік шеті бойынша өтті және аса ірі өнеркәсіптік құрылыс болжанған республиканың терең аудандарына енгізілмеді. Қазақстанның халық шаруашылығын, оның шығыс және оңтүстік-шығыс аудандарын дамыту мен қайта құру мәселелері, әсіресе, кең теміржол құрылысын және бірінші кезекте – Түркістан-Сібір магистралын салуды талап етті. Осыған байланысты Т.Рысқұлов 1929 жылы былай деп жазған: «КСРО Халық шаруашылығы үшін маңызы бойынша Түркістан-Сібір темір жолының құрылысы Днепрострой және Волго-Дон сияқты ірі құрылыстармен қатар тұрғандығын» атап өткен болатын.

Жол салудың негізгі мақсаты Орта Азияны жақын аудандардан (Сібір, Қазақстан және Қырғызстан) арзан нанмен қамтамасыз ету және соның негізінде мақта шаруашылығын дамытуды жеделдету, кеңестік мақта талшығымен тоқыма өнеркәсібін қанағаттандыру болып табылады» [3].

Бүкіл ел болып Түрксіб құрылысына көмек көрсетті. Оның ішінде Мәскеу, Ленинград, Харьков және КСРО-ның басқа да өнеркәсіптік орталықтарынан құрылысқа бетоншылар, арматурашылар, байланысшылар, төсеушілер сияқты білікті жұмысшылар барды. ҚЖХК (Қатынас жолдары халық комиссариаты) желісі құрылыс жұмыстарына тәжірибелі инженерлер мен техниктердің үлкен тобы жіберілді.

Сонымен бірге құрылысшылардың негізгі бөлігі жергілікті, негізінен қазақ, орыс және украин тұрғындарынан құрылды. Республика басшылығы құрылысшылардың кадрларын қысқа мерзімде жинақтауға атсалысты, бұл магистралды пайдалануға берудің бекітілген мерзімін бір жылдан астам уақытқа қысқартуға мүмкіндік берді. Құрылыс

жұмыстары барысында көптеген қиындықтар туындады, өйткені құрылысқа келген шаруалар, малшылар және арнайы даярланбаған және көбінесе сауатсыз болды.

Сондықтан, жұмысшы табының ұлттық кадрларын белсенді даярлау жеделдетілді – Түркісібте он мыңнан астам қазақ жұмыс істеді. Құрылысшылардан басқа болашақ пайдаланушыларды дайындау керек болды. Осы мақсатта тек 1930-1933 жылдары ғана жолды пайдалануға 8,2 мың адам дайындалды, оның ішінде 4,5 мың қазақ [4, с. 5].

1928 жылдың 6 қаңтарында шыққан «Советская степь» газетінің кезекті санында «Қазір жұмысшылар арасында қазақтар жоқ, бірақ көп ұзамай олар көп болады. Қазақ жұмыс күшін құрылыстағы ұтымды жұмысқа бейімдеу туралы мәселе бойынша Сырдария кәсіподақтары мен еңбек органдары өкілдерінің шағын бейресми жиналысы ұйымдастырылды, ол байырғы халық үшін еңбек жағдайлары мен құралдарын байырғы халықтың күнделікті жұмысына жақындату қажет» [2, 41 б.] деген қорытындыға келді. Осылайша, Т. Рысқұловтың темір жол құрылыстарына жергілікті халықты тарту ұсынысы кейіннен жүзеге асырыла бастаған болатын.

Түркістан-Сібір темір жолын салу кезінде жұмысшылардың біліктілігі бойынша архив материалдары қарастырылып, мақаланың негізгі бөлігін құрады. Уақытша пайдаланудың тиісті бөлімдерінің (Т, Д, П және Ш) өтінімдеріне сәйкес әзірленген Түркісіб үшін білікті қызметкерлерді даярлау жөніндегі курстарды өрістету жоспары тексеруді талап етеді.

3. Курстардың жоспары Қазақстан өкілдігімен (ҒТК және ҚКЖК) өткен (13/Х – 29 ж.) Кеңесте қабылданған нормалар бойынша әзірленді. Жоспар Түркісіб ТБҰК-мен келісіліп, казакизация (автордан түзету – қазақ тілінде сөйлейтіндерге арналған курстар) комитетінің бекітуіне ұсынылды.

4. Қазіргі уақытта мектептерде және кәсіптік бюро курстарында 5800 адам оқиды, оның ішінде қазақтар 328 – 56%, ұлттық ерлер 75 – 13% және еуропалықтар 31%. Мұндағы еуропалықтар дегеніміз – орыстар, украиндар және белорустар. Осы уақытқа дейін қысқа мерзімді курстарда әртүрлі мамандықтағы 426 қызметкер оқытылды. Жергілікті тұрғындар саны 397 адам, яғни 93% және еуропалықтар 29 адам, 7% құрады [5, с. 3].

5. Комиссия КООБ (Көліктік оқу орындарының Орталық басқармасы) үшін кәсіптік бюро үшін жағдай жасалған Қазақстандағы кәсіптік бюро курсқа қатысушылардың стипендиясының пайыздық нормалары мен мөлшерін қайта қарау қажеттігін атап көрсетеді. Барлық курстағыларды стипендиямен қамту қажеттігі айтылды.

Жоғарыда көрсетілген тапсырмаларды қарастыра отырып, комиссия тиісті Халық Комитеті мен ұйымдарға ұсыныс жасау керек деп санайды: а) ашылатын курстар мен жатақханаларды қамтамасыз ету үшін ең батыл шаралар қабылдасын; б) қазақ жастарын әртүрлі оқу мекемелеріне, оның ішінде курстарға және Түркісіб кәсіптік-техникалық мекемесіне әртүрлі курстарға түсуге жаппай даярлауды ұйымдастыру туралы мәселені пысықтап, шешуді тапсырады.

1929 жылдың 10/І-і ҚЖХК Көліктегі орталық ағарту басқармасына (ары қарай КОАБ) өтінішін тез арада қанағаттандыру туралы сұрау, оның баяндамасында ЖХК-і жолдайды. Баяндамада Түркісібтегі кәсібилендіру мектептеріне жатақханаларды жабдықтауға 545 000 руб. бөлу қажеттігі айтылған.

Кәсіптік бюро мектептері үшін үй-жайлар салу бөлігінде: осы мақсатта Түркісібі дайындау үшін берілетін несиелер есебінен Алма-Ата (қазіргі Алматы) қаласындағы техникум ғимараты мен оның жанындағы жатақханалар үшін шаралар қабылдасын және 30/Х. 1929 ж. оқу жылында техникум мен кәсіптің жұмысы қалыпты жағдайда өрістетілуі мүмкін болатындай есеппен оларды салуға кірісуі талап етілді. Түркісіб басқармасынан 30/31 оқу жылының басында Алматы депосы жанындағы ФЗУ мектептерінің құрылысын бастау үшін сұраныс жасалады.

ҚЖХК-ден студенттерді стипендиямен қамтамасыз ету үшін 35 рубльден бөлуді сұрады. Техникалық мектептер мен кәсіптік мектептердің оқушыларына қатысты барлық студенттерді 30 рубль мөлшерінде стипендиялармен қамтамасыз ету үшін несие бөлу қажеттігі айтылды.

Жергілікті тұрғыдардан жоғары, білікті инженерлік-техникалық орындарды дайындауды жүзеге асыру 1930 жылдың наурызынан кешіктірмей жүзеге асыру тапсырылды [6, 3 п/ар.].

1929 жылы 5 қаңтарда құрылыстың оңтүстік бөлігіндегі Түркістан-Сібір темір жолы басқармасының №6 бұйрығы бойынша жергілікті қазақ халқынан жұмыс күшін тарту туралы нұсқау берілді.

Сондықтан, Қазақстан Халық Еңбек Халық Комиссариатының 10/Х1 – 29 жылғы №5911 мектеп-курстық даярлықты талап етпейтін Түрксіб жұмыстарына көбірек тарту мүмкіндігі туралы талаптары бойынша, жергілікті қазақ халқының жұмыс күші барлық мәселе бойынша бұрын шығарылған өкімдерге қосымша ұсынылады:

1) біліктілік пен мектеп-курстық даярлықты талап етпейтін жұмыстарға тек қана жергілікті еңбек органдары арқылы жұмыссыз қазақтардан жұмыс күшінің қажеті жоқ – еңбек биржаларына қойылатын талаптарда қазақтарды жіберу қажеттілігін көрсете отырып:

2) Қазақ жұмыс күшінің жұмысқа тартылуын есепке алу мақсатында Басқармаға және Еңбек халық комиссариаты органдарына берілетін №4 тоқсандық карточкаларда қабылданған және кеткен казактардың санын көрсету [7, 10 б.].

Жұмысшыларды, қызметшілерді және шағын қызмет көрсетушілерді жедел есепке алу мәліметтерінің салыстырмалы карточкасы. Солтүстіктегі Түрксіб қызметкерлері 3915 жылдың 1929 шілдесінде [10, 29 б.].

Кесте 1

Жұмысшылар категориясы бойынша есеп. 1929 ж. шілде

Жұмысшылар категориясы	европалықта р	казактар	барлығы	%казактар	%европалық тар	%казактар	барлығы	%казактар	%казактар	...	-
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Құрылыс жұмысшылары											
а) кәсібиленген олардан	1942	43	1985	2,2	1756	80	1836	44	2,2	-	
каменщики (тас қалаушы)	363	1	364	0,2	269	-	269	-	-	0,2	
плотники (ағаш ұсталары)	1043	8	-	0,8	849	6	855	0,7	-	0,1	
столяры (ағаш ұсталары)	25	-	25	-	-	-	21	-	-	-	
б)жартылай кәсібиленген олардың: жер қазушылар	1313	1407	2720	51,8	1343	1669	3012	55,8	4,0	-	
тасты бөлушілер	931	1056	1987	53,1	913	1365	2278	59,9	6,8	-	
жол салатын жұмысшылар	103	84	187	44,9	82	66	148	44,6	-	0,3	
	162	34	196	17,3	137	31	168	18,7	1,4	-	
в)кәсібиленбеген из них: кара жұмысшылар	1559	938	2497	37,7	1703	1026	2729	37,6	-	0,1	
шаруашылық бөлімінде	865	664	1529	43,4	957	758	1715	44,2	0,8	-	
-?	62	58	120	48,3	72	63	185	46,7	-	1,6	
	616	185	801	23,0	617	197	814	24,2	1,2	-	
а, б, в бойынша барлығы	4814	2388	7202	33,2	4802	2775	7577	36,4	3,5	-	
г) келісім шартпен олардың: грабарлар	6241	1360	7601	17,8	6318	1374	7692	17,9	0,1	-	
прапорщиктер	5065	1275	6340	20,1	5165	1246	6411	19,4	-	0,7	
	652	24	676	3,6	533	24	557	4,3	0,7	-	

д) механика жағындағы жұмысшылар	74	-	74	-	82	-	82	-	-	-
е) оқушы-жұмысшылар	14	3	7	17,6	13	3	16	18,8	1,2	-
Құрылыстағы жұмыс. БАРЛЫҒЫ	11137	3751	14888	25,2	11215	4152	15367	27,0	1,8	-
Жол құрылысындағы жұмысшылар	542	312	854	36,3	485	313	798	39,2	2,9	-
а, б, в бойынша барлығы	5356	2700	8056	33,5	5287	3088	8375	37,0	3,5	-
БАРЛЫҒЫ -1-2	11679	4063	15742	25,8	11700	4465	16165	27,6	1,8	-
Уақытша жұмысшылар	992	91	1083	8,4	991	94	1085	8,7	0,3	-
Олардың: ауыр жұ	604	35	639	5,5	597	35	632	5,5	-	-
Күрделі қозғалыс	282	16	298	5,4	285	18	303	5,9	0,5	-
Күрделі байланыс	106	40	146	27,3	109	41	150	27,3	-	-
Өндірістегі жұмысшылар	803	123	926	13,3	592	139	731	19,0	5,7	-
5. Аз қамтылған құрылыс	999	201	1200	16,8	944	187	1131	16,5	-	0,3
1-5 бойынша барлығы	14473	4478	18951	23,6	14227	4885	1942	25,6	2,0	-
(2а+5) бойынша барлығы	6355	2901	9256	31,3	6231	3275	9506	34,5	3,2	-
6.Қызметкерлер	1742	95	1837	5,1	1706	87	1793	4,9	-	0,2
Олардың:										
Жол құрылысындағы	971	80	1051	7,6	1004	71	1075	6,6	-	1,0
Уақытша қолданыстағы	329	2	331	0,6	332	2	334	0,6	-	-
Қосалқы басқарма	261	7	268	2,6	187	7	192	3,6	1,0	-
Барлығы	183	4	187	2,1	185	7	192	3,6	1,5	-
Барлығы	16215	4573	20788	22,0	15993	4972	20905	23,8	1,8	-

[11, с. 29; с/об. 29]

Темір жол құрылысындағы жұмысшылар күн санап өсті, 1930 жылдың басында 4550 мың адамға жеткеніне қарамастан, жұмысшылардың қолдары әлі жетпеді.

Түркістан-Сібір темір жолы қазақстандық теміржол құрылысының мектебі ретінде де маңызы зор. Осы мектептен Қазақстан темір жолдарының инженерлік кадрлары өсті, мұнда көптеген жұмысшы мамандар үлкен тәжірибе жинады, олар осы пайдалы тәжірибені республиканың барлық салаларына таратты [12].

Мәселен, өткен ғасырдың отызыншы жылдарында Түркістан-Сібір темір жолының салынуы және осының негізінде республиканың бүткіл темір жол көлігінің дамуы Қазақстанның қазіргі заманғы экономикасының қалыптасуында елеулі рөл атқарды. Темір жол көлігінің ерекше маңызы оның әлеуметтік-экономикалық рөлін, ең бастысы болат магистральдардың пайда болу, қалыптасу және даму тарихын білу маңызды болып табылады [13].

Түркістан-Сібір темір жолы Қазақстанның экономикалық қана емес, әлеуметтік дамуына үлкен әсерін тигізді. Құрылыс барысында қиыншылықтар көп кездесті, жұмысшылар өте қиын жағдайда жұмыс істеді. Соған қарамастан құрылыс ХХ ғасырдағы ірі жобалар қатарына жатып, мәртебесі жоғары болды. Қазіргі уақытта бұл темір жол экономикалық тұрғыда, жүк, жолаушылар тасымалында өзінің маңыздылығын жойған жоқ.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сотников Е.А. Железные дороги мира из XIX в XXI век. М.: Транспорт, 1993. – 200 с. [Электронды оқулық]
2. Никитин Н.С. Турксиб – магистраль социализма: Сб.подготовлен по инициативе и при активном участии ветеранов Турксиба. – Алма-Ата: Казахстан. 1986. – 224 с. + вкл. 24 с.
3. Легендарный Турксиб. По материалам книги Н.К. Исингарина «История железных дорог Казахстана», том 1 «Становление». // https://railways.kz/articles/turksib_90_let_/publikacii_v_smi/legendarnyi_turksib.
4. Турксиб - магистраль социализма. – Алма-Ата, Казахстан, 1986. – 224 с. + 24 с.
5. ЦГА РК. Ф-83, О-1, Д-369, 3 с.
6. ЦГА РК. Ф-83, О-1, Д-369, 3 с/об.
7. ЦГА РК. Ф-83, О-1, Д-369, 10 с.
9. ЦГА РК. Ф-83, О-1, Д-369, 28 с.
10. ЦГА РК. Ф-83, О-1, Д-369, 29 с.
11. ЦГА РК. Ф-83, О-1, Д-369, 29 с, 29 с/об.
12. История Турксиба: 90 лет и тысячи километров железной дороги// inform.kz <https://www.inform.kz/ru/istoriya-turksiba-90-let-i-tysyachi-kilometrov-zheleznoydorogia> 3645191. – 2020.
13. Т.М. Аминов. Турксиб - важный этап в истории становления железных дорог Казахстана// <https://articlekz.com/article/10777>. – 2013.

ПРОБЛЕМА ПОДГОТОВКИ ИНЖЕНЕРНО-РАБОЧИХ КАДРОВ ПРИ СТРОИТЕЛЬСТВЕ ТУРКЕСТАНО-СИБИРСКОЙ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ

Калелова Ж.У., Абдильдинова Л.Б.

В статье рассматривается строительство Туркестано-Сибирской железной дороги, которое стало одним из крупнейших проектов первой пятилетки, реализованных в первые годы Советской власти. Турксиб был необходим для хозяйственного развития не только Средней Азии, Казахстана и Сибири, но и всего Союза ССР, улучшая транспортные связи ряда важных экономических регионов, способствовал решению целого комплекса народнохозяйственных задач страны в целом.

В статье были рассмотрены архивные материалы по кадровой подготовке рабочих Туркестано-Сибирской железной дороги и были введены в научный оборот.

Ключевые слова: Турксиб, железная дорога, квалификация, первая пятилетка, рабочие, коренное населения.

THE ISSUE OF TRAINING ENGINEERING WORKERS AND RAILWAY PERSONNEL DURING THE CONSTRUCTION OF THE TURKESTAN-SIBERIAN RAILWAY

Zh. Kalelova, L. Abdildinova

The article deals with the construction of the Turkestan-Siberian railway, which became one of the largest projects of the first five-year plan of the half of the twentieth century, implemented in the first years of Soviet power. Turksib was necessary for the economic development not only of Central Asia, Kazakhstan and Siberia, but also of the entire USSR, improving transport links of a number of important economic regions, and contributing to the solution of a whole range of national economic problems of the country as a whole. The article also reviewed archival materials on personnel training of workers of the Turkestan-Siberian railway and was introduced into scientific circulation.

Key words: Turksib, railway, qualification, first five-year plan, workers, indigenous population.

«ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ» ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕР: ҚОЛДАНЫЛУЫ ЖӘНЕ ТИІМДІЛІГІ

Калиева Б.Т.

Мақалада Қазақстан тарихы пәнінен жаңа инновациялық технологияларды пайдалана отырып, интербелсенді әдістерді қолдану, оның тиімділігі ХХІ ғасырда өзекті мәселелердің бірі ретінде көрсетуге болады. Жұмыстың негізгі мақсаты оқыту үрдісінде бұрынғы дәстүрлі сабақтар мен қатар жаңаша әдіс-тәсілдерді пайдалану арқылы қызықты, жан-жақты өткізуге бағыт бағдар беру. Мұндағы негізгі ұғым интербелсенді әдістер қолдану негізінде сабақ барысындағы мақсатқа жетіп, өз елінің, ерінің тарихын сипаттап қана қоймай, сол тақырып аясында жаңа әдістерді пайдалану арқылы көрсету. Сабақ барысында интербелсенді әдістерді пайдаланудың түрлерін, жүргізудің әдіс-тәсілдерін жан-жақты көрсетіп, оларды қолданудың жолдарын атап өту. Блум таксономиясы, пресс-конференция, жазба түрі, рөлдік ойын және т.б. түрлері бойынша Қазақстан тарихы пәнінен сабақ жүргізу арқылы оның тиімділігін атап өтуге болады. Мақалада негізгі қарастырылатын мәселелердің бірі Жоғары оқу орындарында білімгерлерге «Қазақстан тарихы» пәнін оқыту барысында интербелсенді әдістерді қолдану және оның тиімділігін көрсету.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, интербелсенді әдіс, тәсіл, инновация, білімгер, жоғары оқу орыны

ХХІ ғасырдың негізі қоғамның жаңа ақпараттық технологиялардың оқу үрдісінде пайдаланудың өзіндік ерекшеліктері мен жетістіктерін, олардың жан-жақты талдануын анықтап, саралай білуде. Қазақстан тарихы пәнінен жаңа инновациялық технологияларды сабақ барысында пайдаланудың түрлерін, жүргізудің әдістемелік әдіс-тәсілдерін жан-жақты көрсетіп, оларды қолданудың жолдарын қарастыруымыз қажет. Оқытушылар интербелсенді әдістерді, соның ішінде: Блум таксономиясы, пресс-конференция, жазба түрі, рөлдік ойын және т.б. түрлері бойынша Қазақстан тарихы пәнінен сабақ жүргізу арқылы оның тиімділігін атап өтуге болады.

Материалдар мен әдістер. Қарастырылып отырған тақырып аясында негізгі материалдар ол осы бағыт аясында жазылған диссертациялық жұмыстар, монографиялар, оқу құралдары аясында қарастырылып, талдау жасалды. Жұмыс барысында тарихи-салыстырмалы, жаңа инновациялық әдістер қолданылды.

Талқылау. Қазіргі таңда отандық тарихымыздың жоғары оқу орындарында қызықты және жан-жақты өтуі үшін, интербелсенді әдістер аясында педагогика ғылымдары бойынша ғалымдар, сонымен қатар Қазақстан тарихының оқыту үрдісі бойынша ғалымдарымызда көптеген еңбектер жазуда. Сондай ғалымдарымыздың бірі ретінде Ә. Бәкірованың «Көрнекі құралдарды жасау және пайдалану жолдары» атты оқу құралында сабақтарда көрнекі құралдарын пайдаланудың жолдары мен оларды жасау негізінде қарастырылған. «Қазақстан тарихы» пәнінің оқытылу барысы бойынша және интербелсенді әдістерді сабақта пайдалану бойынша тарих ғылымдарының докторы, профессор Т.Т. Тұрлығұлдың «Тарихты оқыту әдістемесі» атты еңбегі үлкен маңызға ие. Себебі тарих сабағында жаңа инновациялық технологияларды қолданудың тиімділігі және барысы бойынша өз зерттеулерін ХХ ғасырдың 90 жылдарында қарастырып өткен еді. Сонымен қатар, бұл кісінің көптеген мақалалары осы бағытта жазылған болатын.

А. Әлімовтың «Интербелсенді әдістерді ЖОО қолдану» атты оқу құралы қарастырып отырған мәселеміз негізінде жазылған, жан-жақты талданған еңбектің бірі болып табылады.

Нәтижелер. Жоғарыда аталып отырған интербелсенді әдістермен жұмыс жасау арқылы кредиттік жүйеде оқитын білімгерлерге оның маңыздылығын көрсете аламыз.

Болон конвенциясы бойынша Қазақстан Республикасының Жоғары оқу орындарында оқытудың кредиттік жүйесіне көшуіне байланысты қазіргі таңда білімгерлердің өзіндік ізденістері бойынша берілген тапсырмаларды қарастыруына қолайлы. Олай дейтініміз, Жоғары оқу орыны білімгерлеріне Қазақстан тарихы пәні бойынша семинар сабақтарын ұйымдастыру **қазіргі заман талабына сай білімді де жан-жақты тұлға тәрбиелеуіне негізделеді.**

Жаңа инновациялық технологияларды сабақ барысында пайдаланып, білімгерлерді қосымша ізденіске жұмылдыруға болатынын атап өтуге болады. Солардың бірі пресс-конференция сабағы.

Пресс-конференция тәсілі тарихнамалық мектептердің ғылымдағы орны мен рөлін анықтауда тиімді әрі рефераттарды баржақты тыңдап, талдаудан гөрі студенттердің белсенділіктерін арттырып, барлығын қамтуда ұтымды әдіс болып отыр. Айта кетерлік жайт, инновациялық әдіс-тәсілдер білімгерлердің барлығын дерлік сабаққа жұмылдырып, белсенді қатысуын, берілген тапсырмаларды толық орындап келуін талап етеді. Мұның өзі студентке апта сайын үлкен нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік береді [1].

Пресс-конференция сабағы барысында білімгерлерді топқа бөлеміз. Әр топтан: сыншы, тілші және қонақтарды тағайындаймыз. Олардың әр қайсысының атқаратын қызметі бар [2, 19-20 б.].

Жоғарыда атап өткеніміздей, пресс конференцияның тақырыбы 1986 жылғы желтоқсан оқиғасы деп атап, енді білімгерлерімізді бөлеміз:

Қонақтар – 1986 жылғы оқиғаға қатысып, сол кезеңді сипаттайтын азаматтар және олардың осы оқиғаны түсіндіріп өтуі.

Сыншылар – білімгерлер арасынан өзара бөлінеді.

Тілшілер – келген қонақтарымызға бастарынан өткен оқиғаларына қатысты сауал қойып осы тақырыпты ашуға көмектесетін білімгерлеріміз.

Күтілетін нәтиже:

а) білімгерлер өз ойларын нақты жеткізуге дағдыланады;

ә) тарихи оқиғаларды сипаттау біліктерін дамытады;

б) білімгерлердің бойында еліне, жеріне деген патриоттық сезім артта түсед

Негізгі мәселе	
Желтоқсан көтеріліс пе ?	Желтоқсан оқиға ма ?

Жоғарыда кестеде берілген тапсырманы толтыру арқылы, білімгерлердің бұл мәселеге қатысты қаншалықты түсінгендігін көруге болады.

Сонымен қатар, рөлдік ойын, блиц әдісі түрінде сабақты өтіп, барлық білімгерлерді берілген тапсырма бойынша дайындалуға болатындығын айта аламыз.

Рөлдік ойындар – тиімді интербелсенді әдістердің бірі. Тарих саласында зерттеу жүргізетін ғалымдардың басым көпшілігі оқу/оқытудың ойын әдістерін кәсіби дамуды қамтамасыздандырудағы ең тиімді әрі болашағы зор тәсілдер деп есептейді. Өйткені іс-әрекет арқылы үйрену/үйрету – танымның ең тиімді тәсілі екендігі баршаға аян: адам жадында бірінші кезекте өзінің жасағаны мен бастан кешкен әсерлері қалады. Ал рөлдік ойындар білімгерлердің өздерін басқа адамдардың орнына қойып, мәселе немесе проблеманы солардың тұрғысынан қарастырып, шешімді өз «қолдарымен» жасауды меңзейді.

Енді осы жоғарыда келтірген рөлдік ойынымызға мысал келтірсек:

Сабақтың мақсаты: білімгерлерді сақ тайпаларының өмірімен, еңбегімен және тұрмыс-салтымен таныстыру. Ертеде Қазақстан аумағын мекендеген сақ, үйсін, қаңлы, ғұн және басқа тайпалардың қазақ халқының арғы ата-тегі болғанын ашып көрсету. Ертедегі сақ тайпаларының өмірі мен тұрмыс-салты туралы тарихи нақты материал адамның адал еңбегі жайлы ұғымды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Практика сабағы барысында, білімгерлерді екі топқа бөліп, «Рөлдік ойындар» әдісін пайдалана отырып, тақырыпқа қатысты топтың атауларын қою:

Автор – «сақтар» тақырыбына қатысты әр студент өзінің жинаған материалын қорғайды.

Түрлендіруші – білімгерлердің қорғаған материалдарына әр топ қосымша мәліметтерін, өз ойлары мен пікірлерін бірін-бірі толықтыруы.

Сыншы – әр топтан сыншылар тағайындалып, айтылған мәліметтерге сыни көзқарастарын білдіреді.

Ұйымдастырушы–әр топтан топ басшысы тағайындалып, өз тақырыптарына қатысты мәліметтерді, деректерді, қойылатын сұрақтарды, глоссарийлерді сөзжұмбақ, тест тапсырмаларын қадағалап отыру.

Қуаттаушы – оқытушы әр білімгердің жасаған тапсырмасына қатысты, сонымен қатар сыншыға қарама-қарсы өз ойын айтып, топтарды жандандырушы.

Суретші – әр топ өзінің атауын сипаттап, қорғау.(Мысалы үшін, «Томирис» және «Зарина» топ атаулары).

Күтілетін нәтиже:

а) білімгер ұйымшылдыққа бейімделеді;

ә) көшбасшылық, ержүректілік қабілеттері артады;

б) кез-келген тарихи оқиғаларға өз ойын жетік жеткізе алады және сыни көзқарас білдіруге дағдыланады.

«Қазақстан тарихы» пәнін жаңаша оқытуда заманауи технологиялардың қажеттілігі айтпаса да түсінікті. Мұның өзі терең білімді, жоғары білікті мамандар дайындау үшін сапалы білім беру міндеті кезек күттірмес мәселелердің бірінен саналатындығын айғақтайды [3].

«Блиц» оқу ойындары – қысқа мерзімді шағын ойындар, олар студенттердің нақты біліктері мен дағдыларын дамытуға бағытталады.

«Блиц» ойындарында білімгерлерге ойынның жалпы нобайы мен тапсырмалары ғана беріліп, студенттер оларды өздігімен ойнап шығуы керек. Мұнда да «Ойыннан кейін» кезеңі ерекше маңызды рөл атқарады, өйткені осы уақытта студенттер ойыннан алған әсерлерімен бөлісіп, ой-толғаныстарын жазбаша түрде келтіреді. Сондықтан да, бұл интербелсенді әдістердің бірі ретінде қаралып, төмендегідей мысал келтірсек:

Дұрыс – деп ойлаймын. Себебі:	Дұрыс емес – деп ойлаймын. Себебі:
1.Қазақ халқы жойылып кету қаупінен құтылды, бұл сол кездегі дұрыс шешім болды. (Жоңғар, қалмақ, башқұрт, Цин империясы) . 2. Рулар арасындағы талас-тартысқа шек қойыла бастады. 3.Қазақ елі мен Орта Азияны байланыстыратын темір жолдар салынды. 4.Бекіністер салудың нәтижесінде саудасаттық дамыды. 5. Өнеркәсіп орындары ашылып, қазақтар кен орындарында жұмыс істеуді үйренді. 6. Отырықшы мал шаруашылығы мен егіншілік дамыды. 7. Мектептер ашыла бастады. 8. Басқа ұлт өкілдері мен араласуы қазақ халқының дамуына әсерін тигізді.	1. Әбілқайыр хан қандай жағдай болса да Орта жүз бен Кіші жүздің хандарымен тіл табысуы керек еді. Сөйтіп, өз күштерімен тосқауыл қою талпынысын жасауға болатын еді. 2. Осы қате шешім үш жүз жыл бойы қазақ халқының қасіретіне айналып, халықтың ұсақталуына алып келді. Қазақ халқында құлдық психология қалыптасты. Өзіне сенбейтін, тек жоғары жақтың айтқан бұйрығын орындауға тырысатын, жақсылығы өз қара басынан аспайтын ұрпақ дүниеге келді. 3. Ал осындай түсінік ой-сананы ауыстыру үшін қазақ халқына әлі де болса жүз жыл керек деп ойлаймын. 4. Қазақтың рухы әлсіреді. Халық өз ана тілі мен ата тарихынан мақұрым қала бастады. Ұлттың мәңгірттенуі халықтың туған тілі мен тарихи санасының көмескіленуіне алып келді. 5. Қазақ өз жерінде азшылыққа ұшырап, шөл аймаққа ығысты. Ұлттың азып-тозуына алып келді. 6. Жылдан жылға салықтардың бағасын өсірді. Қазақ жері Ресей патшалығының шикізат көзіне айналды.

Сабақтың мақсаты: Қазақстанның Ресейге қосылуының себептерін, оның барысы мен нәтижесі тарихи мәліметтерді беру; Білімгерлер бойында елжандылық, жоғары адамгершілік сезімін ұялату. Тарихи құбылыстар мен оқиғаларды салыстыра білу біліктерін дамыту.

Шындық детекторы. Бір студентке 8-10 сұрақ қойылады. Студент сұрақтардың барлығына да шынайы түрде жауап беріп, тек біреуіне ғана жалған жауап қатады. Қалған студенттер шағын топтарға бөлініп, жауаптардың қайсысы өтірік болғанын анықтап, өз ұстанымдарына дәлелдер келтіруі керек.

Фотолар. Әр студентке (немесе студент тобына) бір адамның фотосын беріп, оның өмірін (немесе ол адамның мінез-құлқын) қысқаша түрде сипаттап беру тапсырылды. Жұмыс аяқталғаннан кейін фотолар тақтаға (қабырғаға) ілінеді. Студенттер кезекпен өз мәтіндерін оқығанда, басқалар әңгіменің қай адам туралы болғандығын анықтауы керек. Мұнда да өз көзқарасын дәлелдейтін тұжырымдар келтіріледі.

Алиби. Екі студентке белгілі бір қылмыс жасауда күдіктілердің рөлі беріледі. Оларды аудиториядан аластатып, алиби ойлап табуды тапсырады. Бұл студенттер қайтып оралғанда топтар екіге бөлініп, екі күдіктіден кезектесіп жауап алады. Егер күдіктілердің алибилері аз да болса сәйкес келмесе, олар жалған деп есептеді.

Тандау. Студенттер басқарма отырысында директорлардың рөлдерін ойнайды. Олардың мақсаты–атышулы премияны (жүлдені) ең үздік адамға тапсыру. Студенттер өз кандидаттары туралы жан-жақты ақпарат келтіріп, нақты дәлелдерді айғақтауы керек.

«Блиц» ойынын «Қазақстан тарихы» пәні тақырыптарына лайықтау – оқытушының міндеті [4].

Қорыта келгенде, жоғарыда аталған жаңа интербелсенді әдістерді Қазақстан тарихы пәнінде қолдану арқылы білімгерлердің ізденушілік, жауапкершілік, берліген тапсырманы қызығушылықпен орындауына мүмкіндік беру арқылы, пәнге деген қызығушылығын арттыруға болатындығын айтылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1 Adisteme. KZ. Педагогикалық журнал. <https://adisteme.kz/interbelsendi-adisterdi-sabakta-koldanu.html> (қаралу уақыты: 13.10.2022 ж.)

2 Ә. Бәкірова. Көрнекі құралдарды жасау және пайдалану жолдары //оқу құралы. Алматы, - 1992. – 48 б.

3 Т.Т. Тұрлығұл. Тарихты оқыту әдістемесі. Алматы, - 1998. – 320 б.

4 А. Әлімов. Интербелсенді әдістерді ЖОО қолдану. Оқу құралы. – Алматы, 2009. 263 б.

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ В ПРЕПОДАВАНИИ «ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА»: ИСПОЛЬЗОВАНИЕ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ

Калиева Б.Т.

В статье рассматривается использование интерактивных методов с новыми инновационными технологиями из истории Казахстана, его эффективность может быть показано как один из важнейших вопросов в XXI веке. Основная цель работы - провести учебный процесс интересным и всесторонним образом, используя как старые традиционные уроки, так и новые методы. Основной концепцией здесь является достижение цели в ходе урока на основе использования интерактивных методов не только описать историю своей страны, но и показать ее с помощью новых методов в рамках одной темы. В ходе занятия следует подробно указать виды использования интерактивных методов, способы реализации, способы их использования. Таксономия Блума, пресс-конференция, тип письма, ролевая игра и многое другое. Его эффективность можно отметить, проводя уроки по предмету истории Казахстана. Одним из основных вопросов, рассматриваемых в статье, является использование интерактивных методов при преподавании предмета «История Казахстана» обучающимся высших учебных заведений и показать их эффективность.

Ключевые слова: История Казахстана, интерактивный метод, способ, инновация, обучающиеся, высшее учебное заведение

INTERACTIVE METHODS IN TEACHING "HISTORY OF KAZAKHSTAN": USE AND EFFICIENCY

B. Kaliyeva

The article discusses the use of interactive methods with new innovative technologies from the history of Kazakhstan, its effectiveness can be shown as one of the most important issues in the XXI century. The main goal of the work is to conduct the learning process in an interesting and comprehensive way, using both old traditional lessons and new methods. The main concept here is to achieve the goal during the lesson through the use of interactive methods, not only to describe the history of your country, but also to show it using new methods within the same topic. During the lesson, you should specify in detail the types of use of interactive methods, methods of implementation, ways of using them. Bloom's taxonomy, press conference, writing type, role play and more. Its effectiveness can be noted by conducting lessons on the subject of the history of Kazakhstan. One of the main issues addressed in the article is the use of interactive methods in teaching the subject "History of Kazakhstan" to students of higher educational institutions and to show their effectiveness.

Key words: *History of Kazakhstan, interactive method, method, innovation, students, higher educational institution*

УДК 374

10.53355/ZHU.2023.106.1.029

ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКОЗНАНИЮ

Кожажулов С.К., Оспанова Ж.О., Джакыпбекова М.Т.

Данная статья представляет собой исследование тенденций в области цифровой грамотности студентов-филологов, разработку и анализ предложений по ИТ-стратегиям применительно к университетам. В статье рассматриваются современные эффективные модели стратегий цифровизации, роль имиджа в формировании нематериальных активов бренда. В этом исследовании также систематизируется и оценивается опыт разработки и применения стратегий цифрового образования на примерах Оксфордского университета в Англии. Эта тема актуальна в связи с тем, что в последние годы наряду с повышением роли информационных технологий.

Ключевые слова: *развитие, цифровые технологии, грамотность, студенты-филологи, социальные сети, ИТ, образование.*

В современном мире, где все меняется ежеминутно, когда появляются технологии, с помощью которых мы можем охватить нашу целевую аудиторию, не выходя из дома, цифровая грамотность приобрела совершенно новый облик. Технологии сейчас важнее, чем в любое другое время. Компании открывают целые ИТ-отделы. Это наука об отношениях между субъектом и обществом. Как подчеркнула Надежда Червякова на одном из тренингов MDP Global classroom, "В современном мире все становится социальным", сейчас социальность, общественное мнение, мгновенный обмен информацией формируют конкурентную среду в образовании. Студенты-филологи, как будущие преподаватели и ученые, также должны быть конкурентоспособны в современных реалиях. На это в значительной степени влияет цифровая грамотность и способность предоставлять информацию онлайн и офлайн. Задачей университетов в то же время является развитие цифровых и социальных навыков студента-филолога.

Стратегия цифровизации образовательной организации, ее подготовка и написание, а также применение на практике - одна из актуальных тем сегодня как для самих университетов, так и для развития цифрового образования. Сфера образования – институты,

университеты, колледжи, школы - сегодня составляет конкурентный рынок. Многие частные высшие учебные заведения, научно-исследовательские институты и школы в мире существуют и развиваются самостоятельно, без помощи государства. Рынок образования составляет около 4,5-5,0 трлн долларов. И с каждым днем количество заведений становится все больше и больше. Конкуренция порождает спрос на лучшее сочетание навыков и более современное цифровое образование.

В этой статье рассматриваются стратегии ведущих университетов мира, таких как Оксфордский университет, Парижский университет Сорбонна и Колумбийский университет. Анализируются характерные особенности этих трех университетов в отношении международной системы цифрового гуманитарного образования. Выявлена и обоснована необходимость совместного использования эмпирических и теоретических знаний в области высшего образования. В настоящее время большинство университетов мира выделяют международную деятельность в качестве одного из приоритетных направлений развития университетов. И цифровое онлайн-образование позволяет достичь этих целей. Это связано с тем, что процесс глобализации охватывает все сферы жизни государства, не исключая и высшее образование.

Оксфордский университет - один из старейших, самых известных и престижных университетов в мире, расположенный на Юго-востоке Англии. Стабильно занимает лидирующие позиции в рейтинге лучших университетов мира. Университет известен во всем мире своими превосходными исследованиями и является домом для одних из самых талантливых студентов и ученых со всего мира. Широта исследований и связи между дисциплинами способствуют развитию знаний, взаимопонимания, инноваций и креативности.

Оксфордский университет стремится к высокоинтеллектуальному, социальному и экономическому развитию сообществ, которым он служит, посредством преподавания, исследований и творчества, соответствующих самым высоким стандартам. В развитии и воспитании интеллектуального и предприимчивого творчества институт вносит наибольший вклад в научную деятельность университета. Социальная ответственность требует, чтобы все аспекты деятельности университета были устойчивыми. Равенство и вовлечение всех студентов в студенческую жизнь также является не менее важным фактором. Университет выполняет эти задачи с помощью различных PR-инструментов, например, таких, как “маркетинг”. Согласно стратегическому плану Оксфордского университета и его упомянутой бизнес-школы, программа “Маркетинговая инициатива будущего” была создана со следующими целями:

1) Оксфорд станет глобальным центром исследований и интеллектуального лидерства по вопросам, лежащим в основе будущего маркетинга, и объединит ведущих ученых и организации технологической работы.

2) Эта инициатива станет для ведущих организаций средством информирования, внесения вклада и влияния на маркетинговую программу Оксфордского университета.

3) Социальные сети Instagram, Facebook, Twitter появляются в виде современного маркетинга.

Ни одна организация не может самостоятельно решать новые задачи цифровой трансформации, и ни одна школа не должна проводить исследования и готовить нынешних и будущих лидеров без подлинного сотрудничества и партнерства в области современных технологий.

Таблица 1

Статистика посещаемости www.ox.ac.uk.uk .

	В день	В месяц	В год
Просмотры	10 552	450 218	5 325 000
Посетители	2710	9057	1 587 914

* Приблизительные данные, рассчитанные на основе информации из сервиса Alexa.

Таким образом, Oxford Said запустила инициативу Oxford Future initiative. Это уникальный подход, который объединяет самые яркие академические умы с лучшими ИТ-партнерами, представляющими крупные технологические компании. Вместе они обсуждают и решают проблемы, с которыми сталкивается образование во все более цифровом, социально интерактивном и технологически сложном мире. Социальные сети Instagram, Facebook, Twitter предстают в виде современных маркетинговых инструментов и влияют на развитие брендинга личности выпускников как высокоэффективных специалистов, поддерживая при этом интерес новых студентов к Оксфордскому университету. Эта программа была разработана ведущими экспертами индустрии маркетинга, обеспечивающими полное понимание тенденций в области PR и цифровизации. Каждый год университет увеличивает финансирование для поддержки наиболее способных аспирантов и магистрантов. Огромные возможности предоставляют различные образовательные программы университета, благодаря которым абитуриенты расширяют свой кругозор. Оксфорд учитывает рост числа студентов, что стратегически важно для выполнения основной миссии университета и академических приоритетов.

Чтобы выявить предпочтения казахстанской аудитории студентов, мы опросили 100 человек онлайн и 50 человек оффлайн.

Онлайн-опрос проводился на платформе онлайн-опросов SurveyMonkey.com. В опросе приняли участие 100 человек. На проведение онлайн-опроса ушло 3 дня. Опрос состоял из 4 вопросов.

Первый вопрос состоял в том, чтобы определить пол интервьюируемого. 71 женщина и 29 мужчин согласились принять участие в опросе.

Второй вопрос был задан для определения посещаемости и эффективности конкретной социальной сети. Наиболее посещаемыми оказались Instagram Facebook с 52% и Tiktok с 40% ответов, остальные лайки Facebook 2%, ВКонтакте 1% были менее посещаемыми, в дополнительном поле для ответов респонденты указали мессенджер Telegram, поскольку он обладает функциями канала и видеоресурса Youtube. Твиттер не получил ни единого голоса.

Третий вопрос состоял в том, чтобы определить хорошо известную теорию о том, что люди проводят в Интернете более 3 часов в день. Наш опрос подтвердил эту теорию. Тот факт, что они проводят в Интернете более 3 часов в день, подтвердили 61% респондентов, 34% проводят в Сети 1-2 часа в день и только 5% проводят менее одного часа в день.

Четвертый вопрос с открытым ответом определяет, какой тип общения будет более эффективным для филологов в высших учебных заведениях: традиционный или онлайн-цифровой или смешанный формат. 61% респондентов решили, что онлайн-образование экономит время, но страдает от эффективности и меньшего контроля успеваемости, 27% отметили, что традиционный формат обучения намного дороже, но более эффективен. Остальные сочли смешанный формат эффективным.

Опрос показал, что студенты-филологи должны овладеть как традиционными методами, так и навыками цифрового образования. Мы рекомендуем студентам-филологам совершенствовать следующие навыки:

- Умение организовать собственную информационную безопасность,
- Возможность создавать и редактировать видеоконтент, видеозаписи, скринкасты с использованием программного обеспечения и интернет-сервисов,
- Способность проектировать, разрабатывать, заполнять электронный (онлайн) курс,
- Возможность создавать свои собственные электронные образовательные ресурсы (онлайн-тест, онлайн-кроссворд, онлайн-викторина, интерактивный плакат и многое другое),
- Возможность создавать, редактировать и распространять цифровое персональное электронное портфолио,
- Умение работать с дизайнерами сайтов, создавать электронное портфолио, личный сайт, блоги,

- Умение использовать мобильные технологии, мобильные приложения, мобильные устройства учащихся в учебном процессе,
- Возможность организовать и провести онлайн-тренинг,
- Умение искать и выбирать интернет-сервисы, цифровые ресурсы и адаптировать их к преподаваемой дисциплине,
- Возможность использовать облачные технологии для хранения информации,
- Возможность создавать документы Google, созданные для совместной работы, и работать с ними.

ЛИТЕРАТУРА:

1. <https://www.ox.ac.uk/research/divisions?wssl=1>
2. З.Данаева. Современное состояние и проблемы взаимоотношения журналистики и PR. «PR и СМИ в Казахстане». Сборник научных трудов. Четвертый выпуск. Алматы – 2006г. стр. 54-57.
3. Бузин, В. Н. Медиапланирование. Теория и практика / В.Н. Бузин, Т.С. Бузина. - Москва: СПб. [и др.] : Питер, 2010. - 496 с.
4. <http://www.ox.ac.uk/research/public-engagement/engaged-research>
5. Public Relations Strategy (PR in Practice): Sandra Oliver
6. <https://www.university.columbia.edu/strategicplan/priorities>
7. <http://www.sorbonne-universite.fr/index.php/en/research/research-promotion-and-transfer>
8. <https://www.sbs.ox.ac.uk/research/oxford-future-marketing-initiative>
9. <https://www.sorbonne-universite.fr/en/university/about-us/institutional-strategic-plan>
10. <http://www.press-service.ru/article/193/>
11. http://www.unica-network.eu/david_unica_presentation_june_2016
12. <http://president.uc.edu/thirdcentury/docs/StratCommPlanFinalOct2013.pdf>
13. <https://cabs.msu.edu>
14. <https://rmit.libguides.com/c.php?g=336372&p=2262647>
15. <https://offices.depaul.edu/public-relations-communications/pr-strategic-communications/Pages/default.aspx>
16. http://uc.kennesaw.edu/resources/resources_docs/uc_strategic_communication_plan_2015-2017.pdf

ТІЛ БІЛІМІН ОҚЫТУДА ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ

Қожағұлов С.Қ., Оспанова Ж.О., Джакыпбекова М.Т.

Бұл мақала филология студенттерінің цифрлық сауаттылық тенденцияларын зерттеу, университеттерге қатысты IT стратегиялары бойынша ұсыныстарды әзірлеу және талдау болып табылады. Мақалада цифрландыру стратегияларының заманауи тиімді модельдері, брендтің материалдық емес активтерін қалыптастырудағы имидждің рөлі қарастырылады. Бұл зерттеу сонымен қатар Англиядағы Оксфорд университетінің мысалдарында цифрлық білім беру стратегияларын әзірлеу және қолдану тәжірибесін жүйелейді және бағалайды. Бұл тақырып соңғы жылдары ақпараттық технологиялардың рөлін арттырумен қатар өзекті болып отыр.

Кілт сөздер: даму, цифрлық технологиялар, сауаттылық, филология студенттері, әлеуметтік желілер, IT, білім.

EXPERIENCE OF USING DIGITAL TECHNOLOGIES IN TEACHING LINGUISTICS

S.K. Kozhagulov, Zh.O. Ospanova, M.T. Dzhakypbekova

This article is a research of trends in the field of digital literacy of philology students, the development and analysis of proposals for IT strategies in relation to the universities. The paper examines modern effective models of digitalization strategies, the role of image in the formation of non-tangible brand assets. This study also systematizes and evaluates the experience of developing and applying digital education strategies using examples from Oxford University in England. This topic is relevant due to the fact that in recent years, along with the increasing role of IT.

Key words: development, digital, literacy, philology students, social networks, IT, education.

ӘОЖ 378.2

10.53355/ZHU.2023.106.1.030

СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Корабаева Н.Б.

Мақалада оқу және жазбаша сын тұрғысынан ойлаудың дамуы, сондай-ақ студенттерді ЖОО-да оқыту процесінде кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастырудағы студенттердің өзіндік жұмысын жандандыру мақсатында, сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамыту мәселесі сипатталған. «Сыни ойлау» ұғымын анықтау үшін отандық және шетелдік ғалымдардың түрлі ғылыми тәсілдеріне талдау жүргізіледі. Кәсіби құзыреттерді нәтижелі қалыптастыру дәстүрлі және инновациялық технологияларды пайдаланған жағдайда мүмкін болады. Инновациялық технологиялар арасында РКМСНР сыни ойлауды дамыту технологиясы (оқу және жазу арқылы сыни ойлауды дамыту) үлкен қызығушылық тудырады, өйткені студенттерді өз бетінше ойлауға, табуға, талдауға, жүйелеуге, құрылымдауға және ақпаратты беруге үйретуге мүмкіндік береді. Мақалада студенттердің сыни және талдамалық ойлауды дамыту мәселелері жазу және оқу арқылы баяндалады, сыни ойлауды дамытудың үш сатысы қарастырылады, осы ойлау түрін дамытуға ықпал ететін сұрақтардың түрлері ұсынылады.

Кілт сөздер: сыни ойлау, дамыту, технология, талдау, ақпарат, пікірталас, кәсіби дағды

Қазіргі жағдайда оқытудың мақсаты қолда бар ақпаратты жай трансляциялау емес, жеке адамның жеке қабілеттерін ашу, оның ақыл-ой белсенділігін дамыту болып табылады. Адамға өмір бойы үйрету емес, оны өмір бойы үйренуге үйрету міндеті қойылып отыр. Бұл міндетті шешуге сыни ойлауды дамыту сияқты жаңа заманауи технологияны қолдану сәтті ықпал ете алады.

Шығармашылық қабілеті, сыни ойлауы және кәсіби құзыреттілігі бар, тез өзгеретін жағдайларға бейімделе алатын және шешім қабылдай алатын жас маманды даярлау проблемалық әдістерді қолдануды қамтиды. Қазіргі студентті оқу іс-әрекетіне, мақсатқа жету жолдарын іздеуге ынталандыру өте қиын. Мұның басты себебі сыни ойлаудың дамуының жеткіліксіз деңгейінде жатыр.

Жалпы, сыни тұрғыдан ойлау ақпаратқа толы әлемде өмір сүретін адамдардың интеллектуалды және шығармашылық іс-әрекетінің бір түрі ретінде, атап айтқанда студенттердің коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал ететін тиімді технология ретінде қарастырылады.

Сыни ойлауды дамыту технологиясын алғаш рет Солтүстік Айова университеті мен Хобард және Уильям Смит колледждерінің Халықаралық оқу қауымдастығы әзірледі. Сыни ойлауды дамыту технологиясы ғылым, білім беру салаларында, қызмет түрлерінде пайдалануға арналған стратегиялар мен әдістемелік тәсілдердің ашық жүйесі ретінде сипатталады. Сыни ойлау технологиясы педагог пен білім алушының шығармашылық

ынтымақтастығына, олардың кез келген материалға талдамалық көзқарасының болуына негізделген. Бұл технология материалды есте қалдыруға емес, проблеманы қоюға, оның қисынды талдауына және проблеманы шешу үшін өз мүмкіндіктерін нақтылай отырып, шешімдердің алуан түрлілігін іздеуге арналған.

Бұл технологияның бас принципі ізгілендіру және ынтымақтастық принципі болып табылады, ол келесі нәтижелерді алуға бағытталған:

- ғылыми білімнің түрлі салаларында еңбек және өндіріс технологияларының жиі ауысуы, үнемі ұлғайып отыратын және жаңартылып отыратын ақпараттық ағым жағдайында білім алушылардың тиімді жұмыс істеу қабілетін қалыптастыру;

- алынған ақпаратты сыни тұрғыдан бағалау және осындай бағалау негізінде өз көзқарасын дәлелді білдіру және қорғау іскерліктерін қалыптастыру;

- туындаған проблемаларды шешуге ғана емес, қажет болған жағдайда да жауапкершілікті өзіне алуға дайындықты қалыптастыру;

- өзінің өзін-өзі дамытуымен айналысу қабілетін қалыптастыру (академиялық ұтқырлық); топта ынтымақтасу және жұмыс істей білуді дамыту; басқа адамдармен сындарлы өзара қарым-қатынас орнату қабілетін нығайту [1, 20-22 б.].

Сыни ойлауды эксперименттік қалыптастырудың және әртүрлі пәндер бойынша көптеген оқытушылардың тәжірибесін қорытындылаудың нәтижелері сыни ойлауды қалыптастырудың неғұрлым тиімді тәсілдері мен стратегияларының тізбесін жасауға мүмкіндік береді:

- пікірталастар, даулар ұйымдастыру арқылы міндеттер мен проблемаларды шешудегі қателерді талқылау (шешудің неғұрлым ұтымды тәсілдерін тандауда);

- өзінің және басқалардың әдеби шығармаларын, рефераттарын, эсселерін рецензиялау (мәтінді сыни талдау);

- ғылыми және публицистикалық мақалаларды, Интернеттен шолуларды, блогшылардың пікірлерін, әлеуметтік желілердегі талқылауларды және т.б. талқылау;

- нақты білім салаларындағы теорияларды салыстырмалы талдау;

- кейіннен өзінің және басқалардың алогизмдерін, қате пайымдауларын іздестіре отырып, эссе, талдамалық шолулар, талдамалық бағыттағы рефераттар жазу;

- сын және өзін-өзі сынау негізінде жатқан логикалық операцияларды қолдана отырып, логикалық міндеттерді шешу;

- бұрын ғылымда ұсынылған гипотезалардың қазіргі заманғы проблемаларын шешу процесінде дәлелдеу, теріске шығару бойынша тренингтер арқылы іскерліктер мен дағдыларды қалыптастыру;

- спорт мәселелері, кинофильмдер, телехабарлар, баспасөздегі «сенсациялық» мақалалар бойынша пікірталастар ұйымдастыру;

- дауларды, пікірталастарды, эксперимент процесін сыни талдау. - ақыл-ойдың сыншылдығы мен өзіндік сыншылдығына, сын мен өзін-өзі сынға, бағалау мен өзін-өзі бағалауға, сондай-ақ оларды өмірде, оқыту процесінде, зерттеу процесінде қолдану тәжірибесіне баса назар аудара отырып, сыни ойлауға негізделген ұғымдарды зерделеу;

- өңірдегі, елдегі, шет елдердегі, әлемдегі саяси, экономикалық, әлеуметтік ахуалды оқу сыни талдау және бағалау [2, 49-51 бб.].

Авторлардың көпшілігі сабақтың дәстүрлі кезеңдерімен үндес сыни ойлауды қалыптастырудың үш негізгі кезеңін атап өтеді. Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы үш кезеңнен тұрады: *қиындық – түсіну – рефлексия*.

Біз белсенді (рефлексивті) жазу әдістерін қолданамыз - кестелерді толтыру, эссе жазу, мәтінді арнайы белгілермен таңбалау, автордың негізгі сөздерін, идеяларын, ой-пікірлерін бөліп көрсету және белсенді оқу әдістері: дәріс, мақалаларды оқу, хрестоматия, сөздіктерді оқу, аялдамалармен оқу. Оқу сабағы барысында топтық, жұптық және жеке жұмысты ұйымдастыру әдістері, қойылған сұрақтарға жауаптар, пікірталастар, форум, мәтінді түсіндіру маңызды мәнге ие.

«Қиындық» кезеңінде студенттің алдында тұрған «осы тақырып бойынша не білемін?», «не білгім келеді?» деген сұрақтардың көмегімен алдыңғы білімді нақтылау жүргізіледі. Қиындық оқушылардың бар білімдерін өзектендіреді, тақырыпқа қызығушылықты оятады; материалды зерттеу мақсаттары дәл осы жерде анықталады. Қолда бар білім негізінде оқушылар өз болжамдарын құра алады, осы сабақта танымдық қызметтің мақсатын анықтай алады. Жұмыс жеке, жұптық, топтық немесе ұжымдық нысандарда жүргізілуі мүмкін.

Сонымен, қиындық сатысын іске асыру барысында келесілер маңызды:

- студенттерге оқып жатқан тақырыпқа қатысты өз көзқарасын еркін, қателесуден қорықпай білдіруге және мұғалімнің түзетуіне мүмкіндік беру;
- барлық пікірлерді жазу керек, олардың кез келгені алдағы жұмыс үшін маңызды болады. Бұл ретте осы кезеңде «дұрыс» немесе «дұрыс емес» пікірлер жоқ;
- жеке және топтық жұмысты үйлестіру: жеке жұмыс әрбір оқушыға өз білімі мен тәжірибесін өзектендіруге мүмкіндік береді; топтық - басқа пікірлерді есту, өз көзқарасын қатесіз жазу. Пікір алмасу жаңа идеяларды әзірлеуге ықпал етуі мүмкін.

Екінші кезең - «түсіну» жаңа ақпаратты зерделеуге бағытталған. Студенттер ақпаратты түсініп қана қоймай, оны бұрын зерттелген ақпаратпен салыстыруға тиіс. Мұнда студенттің мәтінмен негізгі мазмұндық жұмысы жүреді, әрі «мәтінді» айтарлықтай кеңінен түсіну керек: бұл тарихи құжат немесе кез келген басқа дерек көзі, сондай-ақ мұғалімнің сөзі, бейнематериалдар, цифрлық құралдар және т.б. болуы мүмкін. Студенттің жаңа ақпаратпен жұмыс істеу процесінде мынадай тәсілдер қолданылады: тоқтау мәтінін оқу, мәтінді таңбалау, кестелер, иерархиялар жасау, цифрлық ақпаратты проблемалар деп бөлу және т.б. Содан кейін әрбір оқушы оған тапсырманы орындауға не көмектескенін, түсінуді қиындатқанын түсіндіреді. Бұл оқу кезінде міндетті түрде болуы керек интроспекция элементі. Осы кезеңде ақпаратты әрі қарай өңдеу кезінде жеке іздеу және пікір алмасу да міндетті болып табылады.

«Рефлексия» үшінші сатысы жаңа материалды зерделеу негізінде алынған ақпаратты жүйелі түрде қорытуға, бағалау пайымдауын, тұжырымдарын қалыптастыруға бағытталған. Мұнда студент зерттелген материалды түсінеді және өзінің жеке пікірін, зерделенетін материалға көзқарасын қалыптастырады. Осы сатыда пікірталас өткізуге, тарихи шығарма, эссе жазуға, қаралған материалды өз тұжырымдары, дәптердегі немесе планшеттегі жазбалар түрінде тіркеуге, схеманы, дәлелдер тізбесін жасауға болады. Дәл осы кезеңде оқушылар жеке ерекшеліктеріне сәйкес жаңа білімді құрастыру бойынша шығармашылық танытады: сабақта білгендерін дауыстап ойлайды, пән туралы өз түсініктерін қайта құрастырады немесе оларды жаңа білімдермен толықтырады, материалды жүйелендіреді және қорытады. Бұл кезең сыни, проблемалық және шығармашылық ойлау барынша бірігетін жобалық жұмысты ұйымдастыру кезінде өте маңызды [2, 51-58 бб.].

Студенттердің өзіндік жұмысы оқу материалын түсінуде логикалық ойлауды, шығармашылық белсенділікті және зерттеу тәсілін дамытуды қамтамасыз ететін практикалық тапсырмаларды орындаумен байланысты. Өзіндік жұмыс студенттердің өзін-өзі тәрбиелеу және өзін-өзі дамыту қабілеттерін, сыни ойлау дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Студенттердің өзіндік жұмысының маңыздылығы даусыз, өйткені ол студенттердің өзін-өзі тәрбиелеу және өзін-өзі дамыту қабілеттерін дамытуға ықпал етеді, сонымен қатар студенттердің бойында келесі қасиеттердің дамуына әкеледі:

- шындықтың өзгеретін жағдайларына икемді бейімделу, қажетті білімді өз бетінше алу, оларды әртүрлі мәселелерді шешу үшін іс жүзінде шебер қолдану;
- сыни тұрғыдан ойлау, нақты әлемде туындайтын қиындықтарды көре білу және заманауи технологияларды қолдана отырып, оларды жеңу жолдарын іздеуге тырысу; алынған білімді нақты әлемде қайда және қалай қолдануға болатындығын түсіну; жаңа идеялар тұдыру, шығармашылық ойлау;
- ақпаратпен сауатты жұмыс істеу: мәселені шешетін гипотезаларды талдай білу, болжай білу, қажетті жалпылау, ұқсас немесе балама нұсқаларды салыстыру, дәлелді тұжырымдарды тұжырымдай білу;

- қарым-қатынас жасау, әртүрлі әлеуметтік топтармен байланысу, жанжалды жағдайлардың алдын алу немесе олардан шебер шығу арқылы әртүрлі салаларда бірлесіп жұмыс істей білу [3, 10-11 бб.].

Жоғары оқу орындарында студенттерді оқыту процесінде оқу және жазу арқылы сыни ойлауды дамыту технологиясын қолдану құзыреттілік және жобалау-қызмет тәсілдері негізінде жоғары білім беру жүйесін жаңғыртуға қатысты мемлекеттің талаптарын іске асыруға, студенттерді жоғары оқу орнында оқытудың белсенді және интерактивті технологияларын енгізуге мүмкіндік береді. Осы себептен осы ойлау шеберлігін бағалау үшін тиімді құралдарды анықтау және пайдалану маңызды.

Шығармашылық және сыни ойлауды қалыптастыру және студенттердің осы түрлерін оқыту қабілеті оқытушының кәсіби құзыреттілік деңгейін анықтайды. Студенттердің іс-әрекетінің өнімділігі, демек, оқу процесінің тиімділігі оқытушының студенттерді сыни тұрғыдан ойлауға, қабылдауды, есте сақтауды, түсінуді және басқа ойлау процестерін қалай үйрете алатындығына байланысты. Осылайша, сыни тұрғыдан ойлау оқытушының кәсіби құзыреттілігінің қажетті құрамдас бөлігі болып табылады, ол сонымен қатар студенттерді сыни тұрғыдан ойлауға бағыттайды. Бұл ойлау әлеуметтік және көпшілік алдында сөйлеу кезінде, пікірталаста, дау-дамайда толық көрінетіндіктен, оқытушының студенттермен және студенттермен өзара әрекеттесуі болған кезде топтық мәселелерді шешу жеке сабақтарға қарағанда жақсырақ болады. Студенттер болып жатқан оқиғалардың тең қатысушылары болып табылады және оқытуды олар мен оқытушы арасында тәжірибе алмасу ретінде қабылдайды [4].

Осылайша, инновациялық әдістерді қолдану білімгерлердің сыни ойлау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді: өз бетінше талдау; шығармашылық ойлау; өз ұстанымдарын дәлелдеу; мәселелерді шешу. Оқытушылардың міндеті студенттердің сыни ойлауын дамыту болып табылады, ол білімгерлерге қол жетімді контексте идеялар мен білімді іздеуде қолдау көрсетуден тұрады. Сыни ойлауды қалыптастыру технологияларын қолдану өзара әрекеттесу атмосферасын құруға, гипотеза жасау тәуелсіздігіне, сынды дұрыс қабылдауға және белсенді өмірлік ұстанымды қалыптастыруға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Критическое мышление / Д.М.Шакирова.—Казань: ГАОУ ДПО ИРО РТ, 2019.— Вып.3.—146 с. — (Серия «Методология. Технологии. Инновации»).
2. Мусина-Мазнова Г.Х., Сколота З.Н. Технология развития критического мышления в формировании профессиональных компетенций студентов // Интернет-журнал «Мир науки», 2018.- №6.- <https://mir-nauki.com/PDF/96PDMN618.pdf> (доступ свободный). Загл. с экрана. Яз. рус., англ.
3. «Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу тәрбие процесін ұйымдастырудың 2021-2022 оқу жылындағы ерекшеліктері туралы». Әдістемелік нұсқау хат. – Нұр-Сұлтан: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА.- 2021. – 378 б.
4. Шакирова Д.М. Формирование критического мышления учащихся и студентов в условиях модернизации образования: отчет по теме НИОКР № 02-2.3-98/2004 Ф(02) / исп.: Д.М. Шакирова, М.И. Махмутов, Н.Ф. Плотникова.-Казань, 2004.-С.58

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ

Корабаева Н.Б.

В статье описывается развитие учебного и письменного критического мышления, а также проблема развития навыков критического мышления с целью активизации самостоятельной работы студентов в формировании профессиональных компетенций в

процессе обучения студентов в ВУЗе. Для определения понятия «критическое мышление» проводится анализ различных научных подходов отечественных и зарубежных ученых. Эффективное формирование профессиональных компетенций возможно при использовании традиционных и инновационных технологий. Среди инновационных технологий большой интерес представляет технология развития критического мышления РКМЧП (развитие критического мышления через чтение и написание), которая позволяет обучать студентов самостоятельно мыслить, находить, анализировать, систематизировать, структурировать и передавать информацию. В статье излагаются вопросы развития критического и аналитического мышления студентов путем написания и чтения, рассматриваются три этапа развития критического мышления, предлагаются виды вопросов, способствующих развитию данного вида мышления.

Ключевые слова: критическое мышление, развитие, технологии, анализ, информация, дискуссия, профессиональные навыки

FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF STUDENTS THROUGH CRITICAL THINKING

N.B.Korabayeva

The article describes the development of academic and written critical thinking, as well as the problem of developing critical thinking skills in order to activate the independent work of students in the formation of professional competencies in the process of teaching students at the university. To determine the concept of "critical thinking," an analysis of various scientific approaches of domestic and foreign scientists is being carried out. The effective formation of professional competencies is possible with the use of traditional and innovative technologies. Among innovative technologies, the technology of developing critical thinking of the RCMP (development of critical thinking through reading and writing) is of great interest, which allows teaching students to think, find, analyze, systematize, structure and transmit information on their own. The article outlines the development of critical and analytical thinking of students by writing and reading, considers three stages of the development of critical thinking, proposes types of issues that contribute to the development of this type of thinking.

Key words: *critical thinking; development, technology, analysis, information, discussion, professional skills*

ӘОЖ 541.124

10.53355/ZHU.2023.106.1.031

ХИМИЯ САБАҒЫНДА «ТӨҢКЕРІЛГЕН СЫНЫП» ОҚЫТУ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗДІГІНЕН БІЛІМ АЛУ ДАҒДЫЛАРЫН АРТТЫРУ

Кудайбергенова К.А.; Сандыбаева А.Т.; Рысбаева А.К

Кейінгі жылдары төңкерілген оқыту нәтижелі білім беру мәселесінде аса танымал бола бастады. 2022-2023 оқу жылында қыркүйек пен желтоқсан аралығында «төңкерілген сынып» оқыту әдісін қолдану химия пәндері арасында өткізілді.

Зерттеу тақырыбы: *«Төңкерілген сынып» оқыту технологиясын қолдану арқылы 9 А сынып оқушыларының тұтас емес мәтінмен жұмыс жасау дағдыларын қалай дамытамыз?»*

Зерттеудің мақсаты: *Оқушылардың өздігінен оқу дағдысын дамыта отырып, сыныпта жоғарғы деңгейлі тапсырмалар орындату арқылы зерттеу және талдау дағдыларын арттыру.*

Зерттеу бөлімдер:

«Төңкерілген сынып» бойынша материалдар жинап, білімді меңгеру;

Зерттеу объектісін анықтау;

Зерттеу жоспарын құр;

Зерттеу қадамдарын анықтау;

Нәтижесін шығару;

«Төңкерілген сынып» оқытуының артықшылығы мен кемшілігін анықтау;

Күтілетін нәтиже: Оқушылар жаңа оқу материалымен үнемі алдын ала өздігінен оқу дағдысы қалыптасады, сабақ барысында оқушылардың жоғарғы деңгейдегі тапсырмаларды қиындықсыз, толықтай орындау арқылы талдау дағдылары дамиды.

Зерттеу объектісі: 9 А сынып.

Қолдану аясы: «Төңкерілген сынып» оқыту әдісін қолдану оқушылардың өздігінен білім алуға негізделеді. Оқыған материалдарын сабақ барысында дамыту, қорытындылау, нақтылығын анықтау жұмыстарын жүргізу арқылы оқушы жадысында ұзаққа сақталатыны айқындалды. Сондықтан қазіргі таңда оқушылардың тек білу, түсіну дағдысы қалыптастырып қоймай білімді пайдалану, қолдану, талдау және бағалау дағдысының дамуына көп көмегін тигізеді. Сабақтарда «төңкерілген сынып» оқыту әдісін зерттеу нәтижесі оңтайлы жақтарын мазмұндай отырып, сабақтарда қолдану ұсынылады.

Кілт сөздер: төңкерілген сынып, тұтас емес мәтін, белсенді оқыту әдістері, саластырмалы диагностика, салыстыру, талдау, модель.

Соңғы жылдары білім беру үдерісінде елеулі өзгерістер болғаны белгілі. Оған әлемде болып жатқан көптеген факторлар себеп. Аралас оқыту - білім берудегі инновациялық тәсіл. Оны – оқу әдістерінің жиынтығы ретінде қарастырады және білім беру саласында алға қойған жаңа мәселелердің шешімін табуда таптырмас құралы болды. Біз аралас оқытуды ұйымдастырудағы «төңкерілген сынып» моделін тандап, сол бойынша зерттеу жүргіздік. Кейінгі жылдары төңкерілген оқыту нәтижелі білім беру мәселесінде аса танымал бола бастады. Негізінде, «төңкерілген сынып» оқушылардың алдымен сабақтан тыс уақытта жаңа оқу материалын меңгеріп, содан кейін бұл білімді әрі қарай дамыту үшін сабақ уақытын пайдаланады. Көпшілік жағдайда сабақта кездесетін проблемалар: жоғарғы деңгейдегі тапсырмалар орындауда уақыттың жетпеуі, өз бетімен білім алу дағдыларын төмен болуы болып келеді. Осы проблема төңірегінде іс-әрекетті **зерттеу тақырыбы:** ««Төңкерілген сынып» оқыту технологиясын қолдану арқылы 9 А сынып оқушыларының тұтас емес мәтінмен жұмыс жасау дағдыларын қалай дамытамыз?» - деп алынды. Алдыға қойған **мақсат:** Оқушылардың өздігінен оқу дағдысын дамыта отырып, сыныпта жоғарғы деңгейлі тапсырмалар орындату арқылы зерттеу және талдау дағдыларын арттыру. **Күтілетін нәтиже:** Оқушылар жаңа оқу материалымен үнемі алдын ала өздігінен оқу дағдысы қалыптасады, сабақ барысында оқушылардың жоғарғы деңгейдегі тапсырмаларды қиындықсыз, толықтай орындау арқылы талдау дағдылары дамиды.

Зерттеу келесі қадамдарды қамтиды:

1. Күнтізбелік жоспар «төңкерілген сынып» бойынша сабақ тақырыптары мен оқу мақсаттары іріктелінді. (70%)

2. Фокус топты айқындау. Сыныптағы оқушылардың білім сапасын ескере отырып, куратор және мектеп психологының кеңесі бойынша АВС оқушылары анықталды.

3. Сабаққа қажетті ресурс жинау. Жыл бойында сабаққа қажетті материалдар мен ресурстар жинақталды (видеоресурстар, сабаққа негізделіп түсірілген видео, мәтіндер, зертханалық тәжірибелер және т.б.) Оқушылар үйде пайдалана алатын ресурстарды алдын-ала табу керек немесе өзіңіз жасауыңыз керек. Бұл оқулар, аудио файлдар, веб-сайттар немесе бейнелер болуы мүмкін. Барлық оқушыларға осы материалдардың қолжетімділігін қамтамасыз ету керек. Оқушыларға үйде пайдалану үшін жасалған материалдың сапасын оқушылардың берген кері байланысы арқылы түзету жұмыстарын жүргізуді естен шығармау керек.

4. Оқушыларға материалды үйде қалай пайдалану керектігін үйрету. Күнделікті сабақтан айырмашылығы, оқушыларда оқу материалдары бойынша туындаған сұрақтарды қолма қол қоя алмайды, сол себепті туындаған сұрақтарды түртіп жазып отыруы маңызды. Берілген материалдар туындаған сұраққа өздері жауап беруге негіздеу керек. Өз бетінше жұмыс істегенде оқушылардың көңілі басқаға ауып кепеуі немесе мүлдем оқу мақсатын ашпайтын материалды меңгермеуі де басты назарға алынады. Себебі, бұқаралық ақпарат құралдардың ауқымдылығы оның қойылған мақсаттан ауытқуына мүмкіндік тудырады.

5. Сабақта орындалатын тапсырмалар топтамасы құрастыру. Тапсырмалар деңгейінің әртүрлігіне көңіл бөлу, оқушылардың жоғарғы деңгейлі тапсырмалардың қиындықсыз орындауға мүмкіндік тудырды.

6. Әдіс-тәсілдерді саралау. Сабаққа қатысты белсенді оқыту әдістері анықталды. Сабақ уақытын тиімді пайдалану үшін белсенді оқыту әдісін таңдау керек. Сол бойынша жасалатын әрекеттер жоспарланды. Сабақта қолданылған белсенді оқыту әдістер оқушының сапалы білім алудың негізгі көзі болып саналады.

7. Сабақ жоспарын құру. Сабақ жоспарын құру барысында уақытты дұрыс жоспарлауға көңіл бөлу керек.

8. Сабаққа рефлексия жасау. Тиімді және тиімсіз жақтарын айқындау керек.

9. Сабақ жоспарына өзгерістер енгізу. Рефлексивті есеп нәтижесі бойынша келесі сабақтарды жоспарлау.

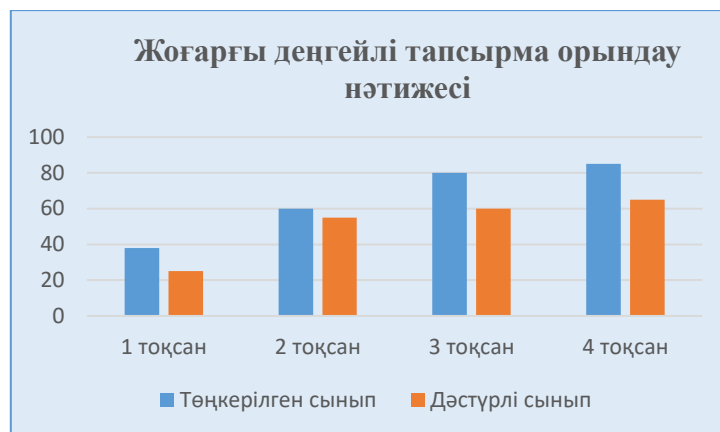
10. Нәтиже шығару. Диагностика құру.

Жоғарыда айтылған қадамдарды ұстана отырып, 9 А сыныбында өтілген «Химиялық реакция жылдамдығына катализатордың әсері» тақырыбына «төңкерілген сынып» оқыту әдісі қолданып, үй тапсырмасы ретінде жаңа тақырып бойынша алдын ала 10 минуттық видеоресурс және тақырыпқа сәйкес мәтін берілді. Сабақты сыни тұрғыдан ойлау әдісінің «модельдеу» стратегиясы арқылы оқушыларды топқа жіктеліп әр топ үйде оқыған мәліметтер бойынша арнайы бағалау критерийі арқылы, «катализатор және оның әсері» туралы әр топ өз моделін құрды және топ спикері қорғады. Жасап шығарған модельдерін ортаға салып, пікірталас жүргізді, өзара талқылады. Оқушыларға өздерінің жаңа фактілік білімдерін пайдалану мүмкіндігін бере отырып және сыныптастарын мен мұғалімнің дереу кері байланысына қол жеткізе отырып, қате түсініктерді түзетуге және жаңа білімдерін болашақта пайдалану үшін қол жетімді болатындай етіп ұйымдастыру керек. Блум таксономиясының білу және түсіну деңгейінде оқушылар жаңа материалды жақсы меңгергені мұғалім тарапынан өз бағасын алды. А,В,С оқушыларының іс-әрекеттері рефлексивті журналға жазылды.

Білімді қолдану деңгейі бойынша тапсырмалар құрылып, мысалы: «Катализатордың жұмыс жасау қадамдарын сипаттаңыз және мысал келтіріңіз» және тағы басқа осыған ұқсас тапсырмалар төңірегінде оқушылар жұмыс жүргізді. Сабақтың көп бөлігін жоғарғы деңгейлі тапсырмалар орындауға негіздедік. Салыстыру және график құру тапсырмалары оқушылардың талдау, жинақтау деңгейіне сабақ уақыттың көп мөлшері арналғаны айқындалды. Оқушыларға сутек пероксидінің түрлі катализатор қатысында реакция жылдамдағанын әртүлі болуы катализатордың тиімділігін анықтай отырып, кесте сызды немесе катализатор және катализаторсыз жүретін реакциялардың графигін парақ бетіне түсірді. Осындай тапсырмаларды орындауға уақыттың көп мөлшерін арналған жағдайда ғана оқушылардың талдау және зерттеу дағдысының дамығаны байқалады және ішкі және сыртқы жиынтық бағалауда тапсырмаларды орындауда қиындық туындамауы зерттеудің нәтижесі көрсетті.

Тақырыпты қорытындылау үшін оқушыларға жеке тапсырмалар берілді. Сабақты осылай бекіту мұғалімге оқушының қаншалықты оқу мақсатына жеткенін нақты анықтады және әлсіз тұстарын жетілдіру жолдарын ұсынды.

«Төңкерілген сынып» оқыту әдісі мен дәстүрлі оқыту бойынша жүргізілген сыныптардың саластырмалы диагностикасы көрсетілген:

Төңкерілген оқытудың артықшылықтары:

- оқушылар өз оқуына жауапкершілік алады;
- өздігінен жұмыс жасауға дағдыланады;
- керекті материалды іріктеуге дағдыланады;
- жоғары деңгейде оқуға көбірек мүмкіндік алады;
- сабақта жаңа материалды меңгеріп уақыт кетірмейді;
- оқушылар бір-бірімен тығыз жұмыс істейді;
- оқушылар арасындағы ынтымақтастық артады;

Төңкерілген оқытудың кемшілігі:

- кейбір оқушылардың берілген материалды оқымауы;
- сабақта сол оқушылардың сабақ материалын меңгеруге уақыттың тиімсіз пайдалануы;
- интернетке қол жетімділіктің теңсіздігі;
- компьютердің алдында көп уақыт отыру;
- алғашқы уақытта оқушы және мұғалім үшін қосымша жүктеменің көптігі.

Ұсыныс:

- Оқушылардың өздігінен оқу дағдысын арттыру барысында қысқа да нұсқа ресурстар дайындау;
- Жоғарғы деңгейлі оқушыларға оқу ресурстардың ссылқасын беру соның ішінен керектісін іріктеуге үйрету;
- Алған мәліметтердің негізгісін іріктеу барысында тиісті кестелер толтыруға үйрету;
- Үйден оқыған білімді дамыту үшін түрлі белсенді оқыту әдістерін қолдану;
- Оқу мақсатына негізделген тапсырманы сапалы құрастыру;
- Қорытындылай келе уақытты ұтымды пайдаланумен қатар оқу сапасы жақсарып, оқушылардың пәнге деген қызығушылықтары артты.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Bergmann J., Sams A. Flip your classroom: reach every student in every class every day // Washington, DC: International Society for Technology in Education, 2012.
2. Flipped Classroom сайт
3. Kim, M., Kim, S., Khera, O., & Getman, J. The experience of three flipped classrooms in an urban university: an exploration of design principles//The Internet and Higher Education. – 2014. – V 22, P.37-50.
4. Перевернутый класс: технология обучения XXI века сайт

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕТОДА ОБУЧЕНИЯ «ПЕРЕВЕРНУТЫЙ КЛАСС» НА УРОКЕ ХИМИИ

Кудайбергенова К.А., Сандыбаева А.Т., Рысбаева А.К.

В последующие годы перевернутое обучение становится все более популярным в вопросах продуктивного образования. В период с сентября по декабрь 2022-2023 учебного года применение метода обучения «классный класс» проводилось среди предметов химии.

Тема исследования: *«Как развиваем навыки работы с несплошными текстами с использованием технологии обучения «Перевернутый класс» у учащихся 9 А класса?»*

Цель исследования: *Совершенствовать исследовательские и аналитические навыки учащихся путем выполнения заданий высокого уровня на уроке, при этом развивая навыки самостоятельной работы.*

Исследовательские части:

Сбор материалов и получение знаний по «Перевернутому классу»;

Определение объекта исследования;

составить план исследования;

определение этапов исследования;

Вывести результат;

Определение преимуществ и недостатков обучения «перевернутого класса»;

Ожидаемые результаты: *У учащихся будут заблаговременно формироваться навыки самостоятельной работы с новым учебным материалом, в ходе урока будут формироваться аналитические способности учащихся путем выполнения заданий высокого уровня без затруднений.*

Объект исследования: *9 А класс.*

Область применения: *Использование метода обучения «Перевернутый класс» основано на самообучении учащихся. Определено, что память учащихся будет сохраняться на длительное время путем развития, обобщения и определения достоверности прочитанного материала на уроке. Поэтому в настоящее время она не только формирует умение знать, понимать, но и способствует развитию умения использовать, применять, анализировать и оценивать знания. Рекомендуется использовать на занятиях метод обучения «перевернутый класс», включая положительные стороны результатов исследования.*

Ключевые слова: *перевернутый класс, несплошные тексты, активные методы обучения, сравнительная диагностика, сравнение, анализ, модель.*

DEVELOPMENT OF STUDENTS' INDEPENDENT LEARNING SKILLS USING THE "FLIPPED CLASSROOM" LEARNING METHOD IN A CHEMISTRY LESSON

K.A. Kudaibergenova, A.T. Sandybaeva, A.K. Rysbaeva

In recent years, flipped learning has become increasingly popular on matters productive education. From September to December of the 2022-2023 academic year, the application of the "classroom" teaching method was carried out in chemistry.

Research topic: *"How do we develop the skills of working with non-continuous texts using the "Flipped Classroom" learning technology for grade 9 students?"*

The purpose of study: *To improve students' research and analytical skills by completing high-level tasks in classroom while developing independent work skills.*

Research Methodology:

Collecting data and gaining knowledge on the "Flipped Classroom";

Definition of the object of study;

Outlining the research plan;

Outlining of research stages;

Presentation of results;

Determining the advantages and disadvantages of "flipped classroom" teaching;

Expected result: *Students will develop independent working skills with the new educational material in advance. During the lesson, the analytical abilities of students will be developed through their ability to complete high-level tasks with ease.*

Object of study: *Grade 9 A.*

Scope: *The use of the Flipped Classroom teaching method is based on student self-learning. It is known that the memory of students will be preserved for a long time through the development, generalization and determination of the reliability of the material read in the lesson. Therefore, at present, it not only forms the ability to know, understand, but also contributes to the development of the ability to use, apply, analyze and evaluate knowledge. It is recommended to use "flipped classroom" teaching method in classroom, alongside the positive aspects of the research results.*

Key words: *flipped classroom, non-continuous texts, active learning methods, comparative diagnostics, comparison, analysis, model.*

ӘОЖ 94.100

10.53355/ZHU.2023.106.1.032

ГЕРМАНИЯДА ФАШИСТІК ДИКТАТУРАНЫҢ ОРНАУЫ ЖӘНЕ ТОТАЛИТАРЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Қаратаева Д.Ғ.

Мақалада Фашизм - интернационалдық құбылыс. Себебі, Еуропа демократиялық, революциялық қозғалыстың орталығы болды.

Фашизм - диктатураның басып-жаниу мен құрту жолынан басқа шарасы қалмаған кезде пайда болады және оның негізгі ұйымдастырушысы ролін атқарады.

Германиядағы фашизмнің «таптық формасы» белгілі бір тарихи жағдайда қалыптасты. Ол қозғалыстар мен революция дәуіріне қарсы реакция және коммунистік партиялардың дамуына жауап ретінде пайда болды. Германия мен италиядағы фашизм әлемді революциялық жарылыстар тітіркендіріп тұрған кезде, яғни Еуропа экономикалық, әлеуметтік жүйедегі билігінен әлсірей бастаған кезде туды. Фашизм қоғамның дағдарысы мен жоқшылық бұқараның ашу-ызасын тудырған жағдайда дамыды. Батыста соғыстан кейінгі уақытта Гитлердің жеке басына деген қызығушылықтың өскенін айтылады. Батыстағы ірі капитал иелері жас ұрпақты тұңғышқа итермелеп, Гитлерді «күшті жеке адам» ретінде көрсетеді. Сондықтан Гитлердің адамзат тарихына қанша зиян кетіргенін анықтау өте қажет. Бұл мәселені шешу үшін Гитлердің өмірі және Гитлер құрған фашистік өкіметтің саясатын, оның агрессиялық мәнін, халыққа қарсы әрекет жасағанын талдау қажет. Бәрінен де маңыздысы ол қалай өкімет басына келді және оның істеген ісіне кім мүмкіндік берді? Міне, осыны аяғына дейін анықтап алу тарих ғылымындағы маңызды да күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Мақаланы дайындауға пайдаланылған деректер негізінен әртүрлі құжаттар мен материалдар жинақтарынан алынды. Бұл жинақтарда фашистік диктатураның ішкі және сыртқы саясатын сипаттайтын, гестапо сияқты фашистік ұйымдар мен мекемелердің жазалау әрекеттерін көрсететін материалдар берілген. Алайда фашистік диктатураның 1933-1939 жылдарда шығарған заңдарының мазмұнын беретін документтердің орыс тіліне аударылғандары өте аз. Сондықтан төтенше заңдарды талдағанда негізінен зерттеушілік еңбектерге сүйенуге тура келді.

Кілт сөздер: *фашистік диктатура, ұлтшылдық, нәсілшілдік, партия, монополия.*

Германиядағы фашистік диктатураның басшысы Гитлер 1889 жылы Австрияда таможня чиновнигінің отбасында туған. Мектепте Гитлер нашар оқитындардың бірі болып, 1906 жылы оқуды тастайды. Шешесі өмірден өткен соң (әкесі 1903 ж. қайтыс болған) Венаға келді. Деректерге қарағанда бұл кез оның өмірінің онша жақсы кезі болмаса керек. Венада Гитлер қала бургомистері К. Люэгердің уағыздауымен антисемиттік идеяны бойына сіңіреді. Осы жерде Гитлердің ұлтшылдық және нәсілшілдік көзқарасы қалыптасып, адам өмірі де жабайы табиғат тәрізді өмір үшін күреспен өтеді деген сенімі түпкілікті орнады. І-ші дүние жүзілік соғысқа қатынасып, ефрейтор атағынан жоғары көтерілмеген [1, 61-62 бб].

Гитлер фашистік идеологияның жемісі ретінде ағылшындық консервативтік бағыттың өкілі Томас Мальтустің ойларын негізге алды. Л.И. Гинцбергтің зерттеуі бойынша Томас Мальтус халықтың негізгі бөлігі ешқашан өз жағдайының жақсаратынына сенбейді, себебі табиғат заңы тұрғындардың өсуі мен материалдық игіліктер өндіру арасындағы сәйкессіздіктен тұрады: Әрқашан алғашқысы екіншісін басып озған және басып озады деген пікірді дәлелдеуге ұмтылғанын, ол соғыстар мен эпидемиялар адамзат үшін жақсы, себебі солар ғана халықтың кедергісіз жеріне қарсы тұрып, оның саны мен материалдық игіліктер арасындағы қатынасты дұрыстауға әсер ететіндігін дәлелдегенін атап көрсетуге болады.

Ғалымдардың ұстанымдары мен идеяларын дамытып, оны тәжірибе жүзінде көрсетуге тырысқан Гитлершілдер, яғни фашистік жетекшілер жұмысшыларды тұрақты жұмыспен және тіршілігін қамтамасыз етуге, шаруалардың, ұсақ дүкеншілердің, қолөнершілердің қарыздарын жойып, салықтарын азайтуға даурыға уәде берді. Олар монополиялар мен банктерді сөз жүзінде сынап, буржуазиялық демократия мен парламентаризмге шабуыл жасады, өздерінің насихатында Версаль шартының Германияны кемсітіп, басқа елдермен салыстырғанда оны қомсыну жағдайына қойған баптарды кеңінен пайдаланды. Нацистер адамның жеке басын құрметтеуге қарсы шығып, мейірімсіздік пен озбырлыққа табынуды дәріптеді.

20 ғасырдың 20жылдарынан басталған фашизмнің қауіпіне қарсы елдегі қалыптасқан партиялар да жұмыла кірісті. Олар фашизм идеологиясының қауіпінен сақтану үшін үгіт- насихаттар жүргізді.

Л.А. Безыменский өзінің “Разгадание загадки третьего рейха: книга не только о прошлом” деп аталатын еңбегінде: “Герман коммунистері милитаризмге, төтенше заң саясатына және реакцияның шабылуына қарсы батыл күрес жүргізді. КПГ 1930жылы тамызда “Неміс халқына ұлттық және әлеуметтік бостандық эпери бағдарламасын” жариялады. Ол халықтың қандай бұқарасының мүддесіне сай келетін өкіметтерді фашизмнің тірегі-монополистік капиталдан айыру, помещиктерді экспроприациялау талаптарынан тұрды. Компартия неміс жұмысшы табы үшін, бүкіл неміс ұяты үшін және бүкіл дүниежүзілік басты қауіп екенің ескертті. ГПК жұмысшы табы төңірегіне барлық антиимпериалистік күштерді – шаруаларды, қаланың ұсақ және орташа буржуазиясын, интеллигенцияны кеңінен топтастырды. Егер жұмысшы табының өзі біріккен болса, онда мұндай бірлестік баянды да пәрменді болар еді” – деп жазады [2, 117 б].

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін Германияда барлық таптар, ағымдар мен топтарда ұйықтап жататын фашистік элементтердің оянуына ықпал еткен қиын әлеуметтік – экономикалық жағдай қалыптасты. Осындай топтың бірін Мюнхенде Антон Дрекслер ұйымдастырады. 1919 жылы 5-ші қаңтарда осы ұйымның негізінде Герман жұмысшы партиясын құрады (ДАП). 1919 жылы Баварияда Кеңес үкіметін құру сәтсіз аяқталғасын Гитлер революцияға қатысушыларды тергейтін комиссияда жұмыс атқарды. 1919 жылы маусымда әскери саяси үгіттеу сабағында Германия жұмысшы партиясының алдыңғы қатарлы теоретиктерінің бірі Федердің лекцияларын тыңдайды. Осы кезде ол керемет саясаткер болуға берік бекінген еді.

Партияның үгіт-насихат жұмысын қолға алып Гитлер өте дұрыс жасады. Үгіт-насихат кез келген саяси ұйым үшін ең маңызды нәрсе, ал аяғын тәй-тәй басып келе жатқан саяси ұйым үшін екі есе маңызды. Өзінің қулығымен, демагогиялық қасиеттерімен және

табандылығымен ол партия лидері деген атаққа қарай барған сайын сенімді қимылдады. 1920 жылы партияның аты Герман ұлттық-социалистік жұмысшы партиясы (НСДАП) болып өзгертілді. 1921 жылы НСДАП-тың жоғарғы тобындағы билік үшін күрес барысында Гитлер жеңіске жетіп, оны 1-ші хатшы етіп сайлады. Бірақ ол әлі партияны шексіз билеу деген сөз емес еді. Дрекселерді жеңуге оған достары көмектескен еді, және әлі де солардың айтқандарынан шыға алмады. 1922 жылы шабуылшы топтар құрылады (СА). Гитлердің осы топқа ықпалының әлсіреуінен және бір жағынан оған қарсы күш ретінде «Гитлердің белсенді тобы» (СС) дегенді құрады.

Бірақ СА Гитлерге керек- ақ болатын. «Империя жалауы» ұйымы мен «Оберланд» бірігіп «Германияның әскери одағы» деген ұйым құрады. Оны ұйымдастырушылардың бірі, Гитлердің досы З. Рем саналады. 1923 жылы «Одақ» лидерлерінің мәжілісі болып онда Гитлер сөз сөйлейді. Онда «Германия әскери одағын» өзіне тапсыруды сұрайды. Өзінің шешендік өнерінің арқасында бұл дегеніне жетеді. Егер де шешендік өнер жұрттың қараңғы инстинктерімен ойнау, миллиондаған адамдар мен жеке тұлғалардың психикасындағы сезімдік ауытқуларды пайдалану қабілетін есептесек, онда бұл жағынан Гитлер тамаша шешен болды деп айта аламыз.

Осы кезде партиядағы билік үшін күресте Гитлердің Штрассермен қарама-қарсылығы шиеленісе түседі. Екеуінің арасындағы басты айқасқа себеп болған мәселе, қараша революциясы кезіндегі Гогенцоллерндер мен жер иеленушілердің кәмпескеленген мүліктерінің орнын өтеу. Штрассер орнын өтеуге қарсы болды. Ал Гитлер жағдайды тез ұғынып, монополистер мен юнкерлердің қолдауынсыз билік тек бос қиял екенін түсінді. Бұл Штрассердің үлкен қателігі еді. Гитлер тағы беделге бедел қосты. Гитлердің Штрассердің жеңуін бекіткен НСДАП-тың 1926 ж. 22-ші мамырдағы болған мәжілісте 3 маңызды шешім қабылдады. Біріншіден, Гитлер округтік партия ұйымдарын оның өзі тағайындайтын болды, екіншіден, шабылдаушы топтар жаңадан құрылатын, үшіншіден, ымырласу және тергеу комиссиясы құрылатын (УША) болды. Гитлер «Германия әскери одағын» өз қолына алғасын, жеңіс лебімен өзін Баварияның саяси диктаторы санап, тіпті Берлинді шабуылмен алуға да бел буған. 1923 ж. 9-шы қарашада әскери төңкеріс жасау әрекеті сәтсіз аяқталды. Ол тарихта сыра бүлігі деген атпен белгілі. Өзін империялық үкіметтің басшысы орнына ұсынған Гитлердің билік құмарлығы бүлікті басуға басты себеп болған жоқ. Бірақ, Гитлердің билік құмарлығы қанша көңіл аудармаса да баттып көрініп тұрды. 1924 жылы партия заңсыз делініп, Гитлер түрмеге түсті. 1926 жылы Гитлер партия съезінде өзін аяқталған диктатор ретінде танытады. 1928 жылы мамыр айындағы сайлауда барлық оңшыл партиялар жеңіліс ұшырайды. Фашистер 810 мың дауыс алып, рейхстагтан 12 орынға ие болды.

1932 жылы қараша айындағы сайлауда НСДАП ірі жеңіліс тапқан соң Гитлер мен Штрассер арасында шешуші қақтығыс болады. Партия ыдырауға шейін таяп, шабуылдаушы топтар бүлік қаупін туғызды. Рейхканцлер Г.Шлейхер НСДАП-ты жікке бөлуде Штрассерге арқа сүйеді. Гитлер мен Штрассер арасындағы соңғы кездесуде де екеуінің ешқандай жақындасуы мүмкін еместігі айдан анық болды. Осы әңгімеден соң Штрассер «көсемге» қарсы шығып, егер Гитлер партияны басқарса, онда партия елді бытыраңқылыққа, жауыздыққа итермелейді. Германияны үгіндіге айналдыруы ғажап емес деп айып тағады. Ақырында Штрассер Гитлерді жеңе алмайтынына көзі жетіп, 1932 жылы сегізінші желтоқсанда партиядағы бар қызметінен бас тартады. Штрассер кетісімен Гитлер кезекті орын ауыстырулар жүргізді. Ұйымдастырушы бөлімінің басына, өзінің сенімді жақтасы Лейді отырғызады. Төменгі партия ұйымдарын бақылауды, осы мақсатқа әдейі құрылған «Орталық саяси комиссияға» тапсырып, оның басына өзінің тікелей хатшысы Гессті қояды. Соңғы «көсемнің хатшысы» деген атақ алады [3, 29 б].

Мемлекетте алдыңғы қатарға шықпайынша партияда шексіз билік орнату мүмкін емес. 1934 жылы 30-шы маусымда «Ұзын қанжарлар түні» Гитлердің НСДАП-ты шексіз билеуінің символы болды. Рем және шабуылдаушы топтардың басқадай басшылары, Г.Штрассер және Гитлер кесел келтіретін басқа адамдар өлтірілді. Міне, осыдан кейін ғана

Гитлер партияның толық қожайынымын деп санай алды. Ол егер бір аяғыңмен жауларыңның өлімтісінің үстінде тұрсақ, шексіз билік тұрақты болатындығын дәлелдеді. Сөйтіп, 1934 жылдың ортасына қарай партиядағы шексіз билік Гитлердің қолында шоғырланды. Бірақ ол әлі бүкіл Германияны шексіз билеуші емес болатын.

Германияның фашистенуінің ең маңызды себептерінің бірі- мемлекетті басқаруда буржуазиялық-демократиялық әдістерге сүйенген герман капиталистеріне тән парламенттік әдіспен елді басқара алмауы. Монополистердің бір тобы болса авторитарлы әдістерді тәнті қылып, «күшті қол» билігімен байланысқан мемлекеттік байланысқан мемлекеттік басқаруға сүйенді.

Неміс экономисі В.Зомбар мына жағдайды мойындайды: «Түп келгенде бізде билеуші таптың «помщик-дворян» идеалынан басқа идеалы қалыптасқан жоқ. Және де біздің буржуазияның арманының шыңы Юнкер ғана болып қалды. Нәтижесінде Германияда, 1920-шы жылдары дамудың шешуші кезеңінде капитализм дамыған ел үшін қызық жағдай қалыптасты: пролетариаттың күшті саяси партиясы болса, буржуазия ондай партия болмады. Неміс ұлттық партиясы, Демократиялық партия, Неміс халық партиясы, Центр партиясы саясат саласында буржуазияның экономикалық жағдайына сәйкес келетін орын ала алмады [5, 156].

Жұмысшы партиялары ше? «революциялық ұрандардың фашистік ұрандармен араласуы және неміс коммунистерінің теориялық қателіктері мынаған әкелді: Германия Коммунистік партиясы (ГКП) өзінің саясатымен ұлтшылдардың монополия иелерімен одағын тездеттірді.

Фашизмге қарсы белсенді күрес жүргізіп келген ГКП социал-демократия бұл күресте өздеріне одақтас бола алмайды, деп есептеді, өйткені олардың солшыл жетекшілері либерал буржуазиямен арадағы қарым-қатынасқа үміт артты. Осы жағдайға байланысты герман коммунистері қатаң сынға ұшыраған социал-демократтардың ұйымынсыз-ақ төменнен антифашистік майдан құру керек деп есептеді, айта кететін бір жағдай олар Сталиннің қатып-семген нұсқауына сәйкес фашистер мен социал-демократтарды бір қатарға қойды. Пролетариат бұқарасының бірлігіне қол жеткізуге Сталиннің сол кезде кең қанат жайған социал-демократияны фашизмнің сол қанаты деген тұжырымдамасы кедергі жасады. Шындығына келгенде, қарапайым жұмысшылар-социал демократтар, өз партияларынан қол үзбесе де социал демократиялық жетекшілердің жүргізген саясатына риза болмай, антифашистік көзқараста болды. Идеяның толығымен мен дамуына әсерін тигізген жеке теоретик тұлғалар басты роль атқарды. Жалған социализм ұранымен қаруланған фашизм социализмінің нағыз анықтамасына өте қарсы болды. Халықты сендіру мен сананы жаулап алу үшін социализм ұғымы қажет еді. Фашизмдегі адамзаттың адамгершілік құндылықтарына қарсы түсініктері мен сөздері, әсіресе Фридрих Ницшенің еңбектерінен табылды. Ницше “По ту сторону добра изла” деп аталатын философиялық еңбегінде: “Мен социализмді қаламаймын, өйткені ол мейірімділік пен ақиқатты, тең құқылы керемет өмірді армандайды”, - деп, социализмнің қарсыласы екенін танытады. Фридрих Ницшенің “асқақ адам” идеясы “батылдық реализмімен ұштасады. “Асқақ адам” идеясы адамдардың өмір мен күрес үстінде емес, керісінше оған қарсы бағытталады. Ницшенің қоғамға көзқарасы, мемлекеттің саяси басқару формасына, халыққа көзқарасы фашизмнің басты мазмұнының квинтэссенциясы. Ницше демократизмнің де қарсыласы болды. “Мен парламентаризмді жақтаймын, мен газетті ұнатпаймын, бұл жануардан адамға айналу, демократия ұлы адамдарға деген және элитаға деген сенімсіздік”, - деп қарады [7, 57-58 бб]. Ницшені Бисмарктің уақытындағы бостандық шошындырды. “Көп құқыққа ие болу”, кәсіподақтар мен жұмысшы партияларда адамдардың құқықтарының жүзеге асуы. Бұл көріністер мемлекеттің құлауына алып келеді деп түсінді. Национал-социалистердің концентрациялық лагерлер жүйесін жасауы, мемлекетке жаңа тәртіп орнатуы, кейін жаулап алынған Европа елдеріне бостандық орнатпауы демократизм мен социализмнің күнін қарайтты. Ницшеден туындаған идея Гитлердің саясатында үлкен қолданысқа айналды. Ницше капитализмді айыптаумен болды. Ницше үшін капитализм “тәртіпсіз рух” яғни ол

декаданста, нигилизмде, модернизмде көрінді. НСДАП-тың жақтаушысы және идеологияны ушықтырушы философ, әрі ойшыл Освальд Шпенглер, ұлтшылдар үкімет басына келгеннен кейін олармен бірге болды.

Шпенглер аспаннан абстрактілі жартылай утопиялық ницшеандық асқақ адамды түсірді. Никоновтың айтуынша Шпенглер адамды жыртқыш аңға теңейді. Адамды жыртқыш аң деп санап, адамдардың жалған моральдық пен әлсіз тұстарын айтады. Шпенглерде жазылатын өмірді реалды күрес, билікке деген ұмтылыс деп сипаттаса, Ницшенің пікірінше күрес – бұл өмірдің негізгі көзі, өмірдің өзі. Қоғамдық жоспарда социализм Шпенглер тарапынан “либерализмнің” логикалық антиподы. “Либерализм” – бұл анархия, күштердің еркін ойыны. Социализм керісінше, бұл тәртіп, қатал мемлекеттік тәртіп, иерархия. Шпенглердің пайымдауынша социализм қоғамға қажет, алайда фашизм социализмнің талаптарын орындамағаны белгілі. Социализм ұғымының мәнін ашып, Шпенглер интернационализм терминін кеңінен пайдаланды. Шовинистік пиғылды іске асырып, тек герман империалистік саяси өміріне қажет екенің айтады, бұл арқылы ол нәсілдік теорияны қолданыс аясына енгізеді. Оның негізінде ол “жана” тұжырымдама “нәсілдік интернационализмді” Шпенглер “Социализмнің” практикалық мақсатының маңызы болды, біріктіру, деп жазады ол, ескі пруссиялық идеядағы неғұрлым неміс жұмысшыларын тартудың қажет бөлімі. Бұл біріктіру деп жазады Шпенглер, жеке сезімде із қалдыратын дүние, себебі, басқару, өлу жеңіске жету, өз мақсатында бірнеше адамның құрбан болуы. Шпенглердің бұл идеялары фашизмдегі социализмнің герман халқына жүргізуі. Герман халқының бөтен билікке бағынуы, жеке адамның жеңісі үшін құрбандыққа бару және сол жеңістің нәтижесінде, көптеген адамдардың құрбандыққа айналуы басты мәселенің біріне айналды. Германияда фашистердің тоқтаусыз жасаған әрекеттері ұйымдастырылған жалынды түрде өтті, Германия фашизмнің құрығына ілінді. Идеологияның құрылысында Шпенглер социалистік қызметтің негізін қалады. Сонымен бірге, Шпенглердің замандасы герман буржуазиясының өкілі Меллер ван ден Брук гипертрафирленген национализмнің негізін салды. Шпенглер мен ван ден Бруктың идеялары Пруссияның ішкі саясаты мен өркениеттік қоғамы болды. Ван ден Брук Пруссияны социализмсіз тұрақты деп санады. Ван ден Бруктің Шпенглерден айырмашылығы Брук “батысшыл” болмады. Керісінше ол батысты құлдырайды деп есептеді. Версаль келісім – шартынан көрінген Францияның жеңісін құптамай, Францияның саясатына қарсы шықты. Германияға қатысты батыс және шығыс Европаның шекарасын Рейн өзені арқылы бөлді. Германияны толықтай шығысқа жатқызды. Бұл Бруктың немістерге байланысты “шығыстық” немесе “жас” мемлекет түсінігіндегі теорияны шығаруына көмектесті. Динамикалық күш-қуат, деп санады Брук, немістердің болашағына көп мүмкіншіліктер ашады., ескі ауырлықтардан босатады.

Чемберлен мен Шпенглердің идеологиясы сияқты ван ден Бруктың шығармалары нәсілшілдікке толы болды. Нәсілдің тазалығы тек өткенді ғана емес, болашақты да анықтайды. Белгілі неміс тарихшысы У.Ширер Бруктың нәсілшілдікке көзқарасын былай түсіндіреді: “нәсіл – бұл барлығы, ол рухани және физикалық тұрғыдан жоғарға деңгейдегі адамдарды біріктіреді.

Брук нәсілдік теорияны биологиялық жолмен шешуге қарсы бағыт алды. Ол нәсілдік идеяны некелеу жолмен ғана емес, мәселені рухани күш арқылы жүргізуді қалады. Шпенглер жоғарғы нәсіл мен фашизмнің болашағына жұмысшылар мен элита өкілдерінің социализм жолына түсуінен деп санаса, ван ден Брук ең қажетті ұлтжандылық деп тапты. Брук “ұлтжанды өзінің ұлты мен оның болашағына сенуі тиіс және ұлттың мүддесі үшін құрбан болуы керек” – деді. 20 ғасырдың бас кезіндегі герман ұлтжандылығын жоғары дәріптеген ван ден Брук өзінің артына үлкен ізбасарлар қалдырды. Брук мектебінің көрнекті өкілі Эрнст Юнгер болды. Юнгер публицистикамен айналысты. Ол национал-социалистердің “интеллектуалды элитасын” жасады. Фашистер үкімет басына келгенге дейін оның мектебі шовинистік ұлтшылдық идеологияны кеңістікке таратуымен жұмыс жасады.

Ерекше национал-социализмнің қызметімен айналысатын географ Фридрих Ратцель көрінді. Көптеген атақты кайзер уақытындағы Германиядағы ғалымдар сияқты Ратцель консервативтік бейнедегі ойлаушы болды. Оның жеке ойлау мен дүниетанымы саяси өмір де, ғылыми зерттеулерінде де байқалды. Ратцельдің атақты “Политическая география” атты зерттеу жұмысында герман шовинизмін және жаулап алу жұмыстарын география ғылымына сүйене отырып жазды [8, 119 б].

Географияға арналған еңбегінің тұжырымдамасы “кеңістікте мемлекеттің жер аумағын ұлғайту”, сол арқылы халықтың санының өсуі мемлекеттің даму үрдісін, шекараны кеңейтуге мүмкіндік береді. Экспансия және басқа да ықпалдар: географиялық ашулар, транспорт пен байланыс құралдарын жетілдіру, территорияны ұлғайту, экономиканың дамуы Ратцельдің идеяларында көп байқалады. Мемлекеттер кеңістігін ұлғайту Ратцельдің пікірінше болашақта ескі, бұрынғы державалар құрып, жаңа державалар өмірге келуі тиіс. Трайнин И.П. “Механизм немецко-фашистской диктатуры” деген еңбегінде Ратцельдің Германияның географиясына байланысты саяси идеяларды атайды. Бірінші идея Германияның өмірінде отар елдердің қажеттілігі. Екінші идея – Еуропаға экспансия жүргізу. “Еуропадағы бір селолық округ Африка сұлтанаттығына өте қажет”. Бұл тұжырым бойынша Германия бүкіл Еуропа елдеріндегі ең үлкен европалық державаға айналуы керек. Үшінші идея – кең мағынадағы Орталық Еуропа, Германияның нәтижесінде ірі таулы өлкелер Альпі, Карпат, Балкан, Рейн, Дунай, т.б. көптеген аймақтарды иеленуі [10, 224-256 бб] Нақты ғылыми жобалар мен түсіндірмелер Гитлердің пангерманизм және фашизм жоспарларынан тәжірибеде іске асты. Ратцельдің ұстанымдары мен бағыттары танымал швед профессорларынан Рудольф Челлен мен неміс генералы Карл Хаусхофердің пікірлері мен көзқарастарынан байқалды. Челлен пангерманизм идеясымен жақындаса отырып, Ратцельдің реакциялық бағытын ұлғайтуды, яғни әлеуметтік-географиялық зерттеулер жүргізу қажет деп санады.

Жоғарыда аталған теоретиктердің идеялары Гитлердің өзі жазған “Майн кампф” атты еңбегінен көрінді. “Таза нәсіл” және “Нәсіл үшін күрес” , “Майн Кампорта” аналогиясынан байқалады, бұл аналогия жануарлар әлемі мен адамзат әлеміндегі дүниеден көрініс табады. Чарльз Дарвиннің “Тіршілік үшін күрес” заңы механикалық түрде адамзат қоғамына өтті. Сонымен бірге тарихқа дейінгі уақыттағы жануарлар өліп, кейінгі өмір сүрушілерге жол берді, сол сияқты бір адамдар екіншілеріне жол беруі тиіс. “Өмір сүру үшін күрес” екі мәселені орындайды: әлсіз типтер күштілерге бағынады, әлсіздер күштілерге тәуелді болады. Национал-социалистердің ұраны бұрынғы өмір сүрген басқа нәсілдерді жер бетінен жойып, жаңа нәсілді арийліктерді көбейту қажеттігін атады. “Бүгінгі таңдағы мәдениеттің мұраларын, өнерді, ғылым мен техниканы арийліктер өз қолдарымен жасаған. Егер адамды үш категорияға бөліп қарағанда: мәдениетті тудырушылар оларды дамытушылар және оны жоюшылар бірінші аталғанды жасаушылар еврейлер – деп ұғындырды Гитлер “Майн Кампфта” [7, 18-19 бб].

Герман халқы “сапалы арий нәсіліне айналады. “Асқақ адам” ретінде немістер басқа халықта бағындырады. Сондықтан немістер асқақ адамдар, олар өздеріне қатысты кез келген халықты бағындыруға үнемі дайын деп көрсетті. Гитлер “Мәдениетті жоюшылар” еврейлер деді. Гитлер уақытындағы еврей-кәсіпкерлері, еврей-үйлері, еврей-банктерлері немістің мәдениетін құртуға келгендер деп есептеді.

Қазіргі заманда, деп жазылады, “Майн Кампфта” демократиялық еркіндік пен азаматтардың теңдігін қалптастыру қажет. Демократизацияны орнатудың бір құрылымы парламенттік республика. Гитлер парламенттік жүйені “еврей түсінігіндегі” демократия, ал нағыз “герман демократиясында” көпшілік дауыс беру кейбір мәселелерде жоқ, бұл мәселені шешуді бір адам қабылдайды және жояды. “Майн Кампфта” Гитлер баспасөзді мазаққа айналдырды. Оның пікірінше либералды баспасөз “неміс халқының қабіршісі”. Газет арқылы еврейлер қоғамдық пікірлерді және саяси өмірді жазды. Марксистік газеттерді мүлде қабылдамады, марксистердің газетінде өмірдің жалған қажеттіліктері,

яғни мысық пен тышқанның өмірлері бейнеленді. Гитлер баспасөз беттерінде еврей марксизмін сынай отырып, Марксті еврей деп, халықаралық ұстанымдарын айыптады. Бұл мағынада неміс социал-демократиясы Гитлер үшін еврей априориясы болды.

“Майн Кампфта” негатив мағынада славяндар, поляктар, орыстар, чехтар, сербтер, хорваттар көрініс тапты. Национализм мен социализм ұлылықтың бастауы және жарқын көрінісі, деп “Майн Кампфта” Гитлер тоталитарлық режимнің дұрыстығын дәріптеп бұл көріністі Германияның болашағына қажет деп есептеді. Гитлер “тоталитаризм” ұғымын атақты заңгер К.Шмидтен алды. К.Шмидтің ұстанымдары мен қағидалары туралы А.С. Бланк “Идеология германского фашизма. материалы к спец курсу для студентов” деп аталатын зерттеуінде: “К. Шмитт төменгі деңгейдегі, лажысыз демократиялық мемлекетті ұсынды. Ол еңбектерінде италиандық фашизм термині тоталитарлық режимді жақтады. Мемлекетті бір басшы, бір партия басқаруы қажет деп санады. Осылайша Бруктың ұсынған “Үшінші Рейх” еңбегінің жарыққа шығуы, көптен күткен Гитлердің үкімет басына келуі көп уақытқа созылмай орындалды”, - деп жазды [11, 288-289 бб].

Национал-социализмнің ықпалының күшеюі және олардың идеялық-саяси спецификасы ірі финанс және өндіріс орындарының магнаттарының көмек беруімен байланысты болды. Ірі магнат Г. Стиннестің ықпалымен Эдуард Штадлер “Саяси одақтың жаңаруы” атты ұйым құрады. Оның ұйымы тікелей “неміс социализм” идеясына толы көріністерді берді. Эдуард Штадлердің “неміс социализмін” 1919жылы құрылған “неміс жұмысшы партиясы”(ДАП) толықтырды. Ең алғашқы рет “Неміс жұмысшы партиясы”(ДАП) мюнхендік слесарь, теміржолдың шебері Антон Дрекслер басқарады, кейін бұл партия әскери қызметкер ефрейтор А. Гитлердің қолына өтеді. ДАП “неміс социализмінің” басқа да аймақтарға, әсіресе, Баварияға таралуына көп күш жасалды. Біраз жылдар өткеннен кейін ДАП партиясы өзгертіліп, Германия национал-социалистік жұмысшы партиясы (НСДАП) деп өзгертіледі. Партия өздерінің көздеген мақсаттарын жүзеге асыру барысында рухани идеология тарапынан радикалдық бағыттағы “ұлттық революцияны” жүзеге асыруға тырысты. Алғашында НСДАП аз адамды, шағын Мюнхен тобын құрады. Олардың алғашқы ұрандары нәсілшілдік мәселесімен анықталды. Нәсілшілдік және жоғарыда аталған неміс фашизм идеологиясының мәні мен мағынасының бастаулары. Адольф Гитлердің қызметінің басшылығымен орындалды. 1920жылы “Туле қоғамы” ұйымының мүшелері Дидрих Эккорд пен Альфред Розенберг ДАП-тың жұмысын ұлғайтуды жөн көреді. Оларды ДАП-тың лидері – Адольф Гитлердің қызметі қызықтырды. 20-шы жылдардан бастап Гитлер мен Туленінің қарым-қатынастары жақсарып, “Туленің”-эмблемасы свастика, арнайы партияның басты символына айналды. Свастика ежелгі мистикалық мәңгі қозғалыстағы күннің символын берді, сонымен бірге, ежелгі германдың Нибулунга батырларымен арий мистикалық дәстүрінің біріккен белгісінің мағынасын білдірді. “Партияның шартты белгілері өзіндік символдарымен ерекшеленді. Руникалық белгілердің негізінде басқа партиялардың символдық жүйесі қалыптасты, арнайы партияның штандарты жасалды, империяның түсті жалауы, арнайы ғұрыштар, мұның барлығы партияның имиджына айналды. Шағын жалауша белгілерді фашистер сол қолдарына тағып жүретін болды.

НСДАП-ты жақтаушы партиялар партияның қызметін арттыру жұмыстарына арналған “Фелькшер беобахтер” деп аталатын газет шығарды. 1921жылы капитан Эрнст Рёманың басқаруымен әскери отряд (СА) құрылды. Ұлтшылдардың ең басты қаруы деп данышпан Гитлер саналды. 1921жылдан бастап Гитлер фюрер (көсем) партияның шексіз диктаторына айналды. Көп ұзамай-ақ Гитлер үкімет басына келгеннен кейін мемлекеттік құпия полиция –гестапо құрылды.

Гестапо кадрлары негізінен күзет отряды СС құрылымынан алынды. Адамның бас сүйегі мен жілігін айқастырып салған эмблемасы бар қара киім киген эсесшілер гитлерлік террордың басты қаруы болды. СС пен гестапо Германияның өзінде, сондай-ақ оның жаулап алған елдерінің территорияларында концентрациялық лагерьлердің тұтас жемісін

құруды ұйымдастырушылар болды, миллиондаған адамдарды қырып-жойып, көптеген қанқұйлы қылмыстар жасады. Гитлершілдер кәсіподақтарды таратып, олардың орнына “Герман еңбек майданын” құрды. Жұмысшыларды бұл ұйымға күштеп кіргізді. 18 бен 25 жас аралығындағы жастар үшін екі жылдық еңбек ету міндеті еңгізілді. Олар бұл міндетті әскери лагерларде өтеді де, бекініс, жол құрылыстарын және тағы басқа объектілер салумен шұғылданды. Еңбек лагерлерін құру, жұмыссыздықты біршама қысқартып, гитлершілдердің жастардың бір бөлігіне саяси ықпал жеңілдетте түсті. “Бірыңғайлау”, яғни “біркелкілік” орнату мақсатымен гитлерлік партиялардың барлығы таратылды. Нацистер фашизмге қарсы күреске кемел талпынған ұйымның құрамында жұмысшылардың болуынан қауіптеніп, ГСДП-ге тиым салды.

“Неміс мәдениеті мен ғылымының бірқатар аса көрнекті қайраткерлері–

Г.Манн, А.Цвейг, А.Эйнштейн және басқалары шетелге барып, онда нацизмге қарсы, гуманизм мен демократияны қорғау жолында күрес жүргізді. Нацистер социализм мен коммунизм жолында күрес жүргізген Карл Маркстің, Фридрих Энгельстің, Владимир Лениннің еңбектерін, сондай-ақ көптеген саяси қайраткерлер мен гуманист жазушылардың шығармаларын жойып жіберді. 20 ғасырдың жауыздары прогресшіл авторлардың отқа жаққан өрт бүкіл Германияда лаулады [8, 75-76 бб].

Л.И.Гинцвергтің айтуынша, ГКП ұзақ жылдар бойы социал-демократияны фашизмнің түріне жатқызатын кереғар тезисін ұстанды. Ол бағытты ұстанған Нейман-Реммеле тобы болатын. Басшы ұйымдардың ішінде фашистенген буынға айналып кетті. 1932 жылы күзде осы топ талқандалып ГКП өз бағытын өзгертеді. Бірақ тым кеш. Елдің фашистенуінің алғышарттары туралы айтқанда оған қосқан социал-демократтардың үлесін ұмытуға болмайды.

Социал-демократтар саяси жағдайды жақсы түсінді. Ұлтшылдар мен буржуазияның одағын болдырмауға тырысқанымен, тым батылсыз қимыл жасады, күш көрсету керек жерде оны қолданбады, шешуші сәтте жылдамдық, әрі тұрақтылық көрсету орнына Генденбургтың шапшаң қимылы мен өжеттігіне сенетінін білдіреді. Оған қоса өздерінің қас жауы деп коммунистерді айтады. Осының барлығы Гитлердің жолын тазартатын сыпыртқы болды. Буржуазияны «қызыл қауіппен» қорқыта отырып, коммунистер мен социал-демократтардың қателерінен мүмкін болар пайданы қолдана білді.

1932 жылы 31 маусымдағы сайлау фашистерге үлкен жеңіс әкелді. Олар рейхстагта ең көп даусы бар партияға айналды. Гитлершілдер мен центристер арасында келіссөздер басталып, ұлтшылдарға вице-канцлерлік орын, Пруссияның империалық комиссарының орны мен бірнеше министірліктер ұсынылды. Бірақ Гитлер шексіз билікті талап етті. НСДАП-ты толық билеу жолындағы Гитлердің алға жылжу процесі қайталанды. Енді ол мемлекет көлемінде болатын. 1932 жылы 6 қарашада кезекті сайлау болып, НСДАП беделі біршама түсіп, ГКП ықпалының артқаны байқалды. Фашистер 13,7 млн. (шілде сайлауында 17,7 млн.), коммунистер бмлн. (5,3 млн.) дауысқа ие болды. 1932 жылы 19 қарашада ірі өнеркәсіпшілер мен банк қызметкерлері қол қойып, Гинденбургке петиция жіберіп, онда Гитлерді рейхканцлер орнына қою талабын білдіреді.

Бірақ Гинденбург дағдарыстан шығу үшін билеуші топтың сенімді адамдарын пайдалануға әрекет жасайды. 3 желтоқсанда 1932 жыл генерал Шлейхер басқарған үкімет құрылады. Осы ісімен президент Гитлерге ауыр соққы береді. Ұлтшылдар партиясын ыдыраудан тек тез арада билікке келу ғана құтқара алатын еді. Дегенмен де ірі монополия иелері Гитлерді қолдауы із-түссіз қалмайтын еді. «Ферейнигте шталварке» акционерлік қоғамының бақылау кеңесінің төрағасы Фриц Тиссеннің Рейнланд-Вестфале жеріндегі экономикалық мүдделерді қорғау Одағының басшысы Макс Шленхерге жазған хатынан және Гитлердің Франс фон Папенмен кездесуі бұл қолдаудың қаншалықты күшті болғандығын аңғару қиын емес. Ол өз нәтижесін беруі тиіс еді. «Қызыл қауіп» туралы фашистердің шыңғырған дауысына сөзсіз сенген буржуазияға Германия фашистерсіз большевизмнің құшағында тұншығатындай көрінді. (Германияда революциялық жағдай

қалыптаспаса да). Сөйтіп, қорқыныштан, жеккөрушіліктен және жабайы билік құмарлықтан әбден мезі болған Гитлерді сыйлы түрде Германия рейхканцлері орындығына отырғызды. Осылайша 1933 жылы Гинденбург Гитлерді рейхканцлер етіп тағайындайды.

27 ақпан күні шабуылдаушы топ мүшелері мен СС жендеттері Гитлер мен Герингтің бұйрығымен 10 адам болып Рейхстагты өртейді. Оқиға болған жерге келген Гитлер өз сөзінде былай деп айтады: «Енді бізге коммунистерді құртуға ешкім кедергі келтіре алмайды». Елде коммунистерге қарсы террор басталды. Кабинет 2 төтенше «Герман халқына опасыздық жасауға және сатқындық әрекеттерге қарсы» деген заңын сонымен қатар, «халық пен мемлекетті қорғау туралы» заңы қабылданды. Мақсаты коммунистерді қудалау болды. 1933 жыл 22 маусымда социал-демократиялық партия заңсыз деп жарияланды. 7 шілдеде Рейхстагтағы германия социал-демократиялық партия (ГСДП) депутаттарының өкілеттілігі заңсыз деп шешілді. Партияның кейбір лидерлері жазаланса, енді бір бөлігі концлагерлерге тасталды. Ал бір мүшелері шетелге қашты. Фашистер жағына шығып, гитлерлік өкіметтен саясатты біржола қойғандары да болды.

1933 жылдың 1 мамыр күні фашистер Ұлттық Еңбек күні деп жариялады. Өз сөзінде Гитлер былай деп келтіреді: «Еңбекті қастерлеп, жұмысшыларды құрметтеңіздер». Кәсіподақ лидерлері де социал-демократтар сияқты батылсыздық көрсетті. Фашистер жылдам да жауыздық қимылдармен кәсіподақ басшыларының үрейін алды. Олар Гитлерге қарсы еместігі жөнінде, олармен қарым – қатынас жасауға дайын екендігін білдіруге мәжбүр болды. 1933 ж. 2 – ші мамыр күні бүкіл Германияда кәсіподақтардың көптеген жұмыс ұйымдары талқыланды. Лейпарт, Гроссман және басқа кәсіподақ басшылары концлагерьге айдалды. 3 – ші мамырда қалған кәсіподақтар өзін - өзі тарату туралы шешім қабылдайды. Фашистер жұмысшыларға кәсіпкерлердің озбырлығынан қорғаймыз деп кепілдік берсе, кәсіпкерлерге де жұмысшылардың толық бағынуына кепілдік берген.

1933 жылдың көкек айының басында неміс шаруаларының империялық басшы қауымына барлық шаруа ұйымдары біріктірілді. Кейіннен империяның азық – түлік сословиесі құрылды. 1933 жылы 29-қарашада фашистер «Мұралық келісімі жөнінде» заң шығарады. Осы заң бойынша «Мұралық қожалық» дәрежесін барлық «кулак» және орта шаруалардың бір бөлігі ала алды. Осы дәрежеге сәйкес артықшылықтар берілді: жер салығын төлемеу, мүлікті күшпен сатқызу немесе оны жарамсыз деп тастаудан қорғайды, жаңа техниканы бірінші алу құқығы. «Мұрагерлік дәрежеге» 700 мың шаруа шаруашылықтары еніп, фашистердің деревнядағы негізгі тірегіне айналды.

1933 ж. Гитлер рейхсканцлер болғасын ұсақ буржуазия, монополия мен ірі дүкендер туралы фашистік ұрандарды есіне алып, енді қимылдайтын сәт жетті дегендей «Әскери одақ» мүшелері дүкендерді тонай бастады. Кейбір кәсіпорындарға өз мүшелерін жіберіп, оларды ұсақ кәсіпорындарға айналдырғысы келген.

Бұл әрекеттер Гитлерді ойландырмай қоймады. Себебі оның ірі өнеркәсіпшілер мен банк қызметкерлері арасындағы қарым-қатынасына кері әсер тигізетінін білді. 30-шы мамырда «Өнеркәсіптік орта таптың әскери Одағына» елдің экономикалық өміріне араласуына тыйым салынды. Ұсақ буржуазия өзін алданған санап, наразылығын күшейтті. 1933 жылы 7 шілдеде Гитлердің арнайы сөзі басылып, онда «революцияның аяқталғандығы» және оны мемлекет пен экономикаға тарату қауіптілігі туралы айтылады. «Әскери Одаққа» қарсы репрессия жасалынып, рейхканцлер жарлығымен «Одақ» таратылады [9, 81-85 бб].

НСДАП-тың пайда болған күнінен бастап, рейхсвер партияны қорғаштап жүрді. Уақыт өте, Гитлер күш жинай бастағасын армияның қорғаштауынан құтылуға әрекет жасай отырып, оны аз уақытта іске асырды. 1920-шы жылдардың I-ші жартысынан бастап Гитлер рейхсверге қарсы келіп, ол негізінен СА топтары мәселесіне байланысты болатын. Оны Гитлер өзіне бағындырғысы келген еді. Гитлер рейхканцлер болғасын, ГКП мен ГСДП талқандалғасын, буржуазиялық партиялар таратылғасын Гитлердің қолында бүкіл репрессиялық аппарат шоғырланды. Енді Гитлер мен СА арасындағы қарама-қайшылықты

шешудің мезгілі жетті. Рем шабуылдаушы топтардың рейхсвермен қосылуын қалады. Оның мақсаты мемлекеттің барлық қарулы күштерінің басшысы болу.

Гитлер Рем тарапынан билік үшін күрестегі өзінің қауіпті қарсыласын көрсе, генералдар болса СА қарамағында болғысы келмеді. Монополия иелері ұсақ буржуазияның толқуынан сескенді. СА құрамының өзегі ұсақ буржуазия болатын. 1934 жылы Гинденбург қайтыс болғаннан кейін Гитлер жоғарғы әскери басшы атағын алды. Қарулы Күштердің фашизмге бағынуы ауқымды, тез, әрі сапалы түрде өтті. Барлық офицерлер құрамы, армия, флотазғантай жылдар ішінде жаппай қаруланудың қарбалас жарысына тап болды. Мыңдаған әскерилердің шендері көзді ашып-жұмғанша өсіп жатты. Соғысқа қызу дайындық жүріп жатқан шақта, 1937 жылы 5-ші қараша күні әскери құпия мәжілісте Гитлер өзінің әлемді жаулап алу жоспарын ұсынды. Тіпті Гитлердің армандарына үйренген генералдар сескене қабылдап, не дерлерін білмей, састы. Бұл жоспардың қаншалықты жауапкершілікті екенін әскери адамдарға түсіндірудің қажеті шамалы ғой.

Генералдардың белсенді болмауы фюрердің ызасын келтірді. Оның үстіне сол кезде генералитет әлі толық «тазартылмаған» болатын. 1-2 қосымша күштеу шаралары қажет болды. Осындай шаралардың бірі әскери-министр, фельдмаршал Бломберг пен құрғақтағы жер басшысы генерал-полковник Фрич екеуіне қарсы бағыттады.

Бір сөзбен айтқанда, генералитет Гитлердің соңына ерді. Оның бір себебі НСДАП-тың әскери бағдарламасының тым жағымдылығы гитлершілдер өз бағдарламаларында қарулы күштерге ерекше мән берді, жеке генералдарға деген көзқарасы жақсы болмағанымен жалпы рейхсверге құрметпен қарады. Гитлер өзінің уәделерінің бірінде «қарулану қозғалыстың негізі» деп көрсеткен. Ол рейхсвер командованиясінен марксизмді түбірімен аластатуға уәде берді. Бұл уәделер генералдарға таңсық еместін. Хайзер дәуірінде де осындай көзқарастар басым болатын. Генералдарды бұл идеялардың жаңалығы емес, ал оның осы идеяларға бұған дейін болып көрмеген маңыз беруі, бүкіл неміс халқының өмірін сол идеяға бағындыру әрекеті тартты. 1930-шы жылдардың аяғына қарай Гитлердің Германияда абсолютті билігі орнады.

Кез келген таптың, кез келген әлеуметтік құрылым өкілі фашист бола алады. Фашистердің таптық немесе әлеуметтік қабаты жоқ: олар қоғамның барлық әлеуметтік құрылымына жайылып кеткен. Бірқалыпты дамып келе жатқан әлеуметтік-экономикалық ортада олардың билікке келу мүмкіндігі өте аз. Ал егер жағдай өзгеріп, билік құру инстинктің өте-мөте қатыгез және ауқымды түрде жүзеге асыруға мүмкіндік туса, фашистер оны жіберуге тырысады. Таптық күрес шиеленіскен шақта, соғыс жағдайында мұндай адамдар азды-көпті идеялық-психикалық дегредацияға ұшырап, фашистке айналады.

Партия мен мемлекетті бағындыру үшін фашистерге «жау» қажет. Сондықтан фашистердің саяси қызметтің тірегі, олардың өте қауіпті «жаудың» болуын және ол «жаумен» аяусыз күресуді уағыздауы. Егер ондай «жау» болмаса, өздерінің іс-әрекеттері арқылы оны қолдан жасап алады.

«Жаудың» болуы партияда әскери тәртіп орнатуға, осы жаумен күрестегі ең белсендісі «көсемге» партия мүшелерінің сөзсіз бағынуына мүмкіндік береді. Фашистер «оңшыл» да, «солшыл» да бола алады. Айырмашылық тек қалыптасқан жағдайда қайсысы тиімдірек (яғни билікке жету үшін қайсысы пайдалырақ) екендігінде. Бұдан фашистер таптан жоғары тұрады деген шығады. Гитлердің «солшыл» насихаты жалған, ал «оңшыл» саясаты шыншыл болды деу қате (кезінде буржуазия қателескендей). Тек өзінің шексіз билігі мәселесінде Гитлер шыншыл болды [9, 25-51 бб].

Алғашында Муссолини, Сталин, Гитлер мемлекет басшылары болған еді. Билікті қолға алғасын, аты аталған саяси көсемдерге партия кедергі болды. Сондықтан олар партияны билікке жету үшін пайдаланады да, кейін оны қайта құра отырып, өзіне бағындырды.

Басқа көсемдерден айырмашылығы сол, Сталин бас хатшы орынын өзі құрмаған партиядан алды. Жеңіске жеткен пролетариаттың бастаушысы болған партияның өзінің жеке билігіне айналдыру мақсатын қойған Сталиннің алдында қиын міндет тұрды. Большевиктік партия өзінің саяси институтын сақтап қалуға тырысты. Сондықтан Сталиннің партиямен күресі

ұзаққа созылып, әрі қатыгез болды. Гитлер өз жолдастарының түбіне жеткесін, Сталин де осы әдіспен миллиондаған партия мүшелерін репрессиялады [10,110-166 б].

Сталинді жеке билікке әкелген партия аппаратының құрылуы революциядан қол үзудің жарқын көрінісі. Ол процесс қандай да бір топтың опасыздық жасауынан емес, сол процеске қатысушылардың санасынан тыс дамыды. Керісінше, олар өздерінің социализм құрып жатқандығына кәміл сенді. Ал саяси көсемдер мен партия аппаратының санасы қиялға жақын еді. Сталин осы сағымға ұмтылуды жеке басының билігін нығайтуға пайдалана білді. Кеңестік социалистік орталықтандыру жеке адамның диктатурасымен билікті бір қолда ұстауға қайшы емес және таптың мүддесін диктатор іске асыруы әбден мүмкін. Кез келген демократиялық институттардың берері мол деп Лениннің өзі айтқан болатын. Осыдан, Ленин жеке адам билігінің қажеттігін негіздеді. Осыдан келіп, Ленин болмаса Сталин осыншама билікті өз қолына ұстап тұра алмаған болар еді. Деген ой туды. Ал Ленин өмірінің аяқ кезінде бір көсемнің екінші көсемге ренжуі барлық бюрократиялық өкіметтерге тән белгі. Революцияға дейін Ленин патша үкіметі мүшелерінің арасындағы болмашы әрекеттер мен жай айтылған сөздердің өзі маңызды саяси оқиға саналған деп келемеж еткен болатын. Ал адамдар арасындағы қарым-қатынас кейбір кезде тархи роль атқаратынын революциядан кейінгі Ресейде болған оқиғалар көрсетті.

Қорыта айтқанда фашизм идеологиясы 20 ғасырдың ұлы қатері болды. Фашистердің көшбасшысы Адольф Гитлер өзінің харизмалық қасиеті нәтижесінде бүкіл адамзатқа қауіп төндіруші шығармашылық азшылық топтың мүшесі аталған Гитлер, өзінің партиясының күшімен идеологиясының үгіт-насихатын халықтың санасына сіндірді, сол арқылы жеке бір ұлтың көсеміне айналғысы келді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и введении II мировой войны. - М., 1971. – 255 с.
2. Махат Д.А. Қазақстандағы тоталитаризм және саяси қуғын-сүргін саясаты. – Астана: Елорда, 2006. – 208 б.
3. Қазақстан Ұлттық Энциклопедиясы. – 8 том Алматы, 2006. – 749 б.
4. Көкебаева Г.К. Халықаралық қатынастар тарихы. – Алматы, 1997– 247 б.
5. Филиппов И.Ф. Записки о «третьем рейхе». – Изд. 2-ое – М.: Международные отношения, 1970. – 289 с.
6. Никонов А.Д. Германия и фашизм. - М., 1999– 496 б.
7. Сталин, Рузвельт, Черчилль, Де Голль: Политические портреты.- Минск.: «Белорусь», 1991. – 569 с.
8. Самойлов З.В. Фюреры. Общая теория фашизма.- 595 с. Кн. 1-я
9. Петрушов А. Аграрные отношения в Германии. М.,1990– 367с.
10. Макаренко В.П. революция и власть. Размышление политолога. – Ростов на Дону., 1990.– 342 с.
11. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведения издания УМА-PRESS, 1955.-М., Наука, 1990. – 213 с.

УСТАНОВЛЕНИЕ ФАШИСТСКОЙ ДИКТАТУРЫ И СТАНОВЛЕНИЕ ТОТАЛИТАРНОЙ СИСТЕМЫ В ГЕРМАНИИ

Каратаева Д.Г.

В статье Фашизм-явление интернациональное. Потому что Европа была центром демократического, революционного движения.

Фашизм-возникает тогда, когда не остается другой меры, кроме пути подавления и уничтожения диктатуры, и играет роль ее главного организатора.

«Классовая форма» фашизма в Германии сложилась в определенных исторических условиях. Он возник как реакция против движения и эпохи революции и как ответ на развитие коммунистических партий. Фашизм в Германии и Италии зародился в то время, когда мир был раздражен революционными взрывами, то есть когда Европа начала ослабевать от своей власти в экономической, социальной системе. Фашизм развивался в условиях кризиса общества и когда нищета вызывала гнев масс. На Западе отмечают рост интереса к личности Гитлера в послевоенное время. Крупные капиталисты на Западе толкают молодое поколение в пропасть и позиционируют Гитлера как «сильную личность». Поэтому крайне необходимо выяснить, сколько урона Гитлер нанес истории человечества. Для решения этой проблемы необходимо проанализировать жизнь Гитлера и политику фашистской власти, созданной Гитлером, ее агрессивную сущность, действия против народа. Что важнее всего, как он пришел к власти и кто позволил тому, что он сделал? Именно это до конца и является одной из важных и сложных проблем в исторической науке. Данные, использованные для подготовки статьи, в основном были взяты из различных сборников документов и материалов. В этих сборниках представлены материалы, характеризующие внутреннюю и внешнюю политику фашистской диктатуры, отражающие карательные действия таких фашистских организаций и учреждений, как гестапо. Однако очень мало переведенных на русский язык документов, дающих содержание законов, изданных фашистской диктатурой в 1933-1939 годах. Поэтому при анализе чрезвычайных законов приходилось опираться в основном на исследовательские труды.

Ключевые слова: фашистская диктатура, национализм, расизм, партия, монополия.

THE ESTABLISHMENT OF A FASCIST DICTATORSHIP AND THE ESTABLISHMENT OF A TOTALITARIAN SYSTEM IN GERMANY

D. Karatayeva

In the article Fascism is an international phenomenon. Because Europe was the center of a democratic, revolutionary movement.

Fascism arises when there is no other measure left but the way to suppress and destroy the dictatorship, and plays the role of its main organizer.

The "class form" of fascism in Germany has developed under certain historical conditions. It arose as a reaction against the movement and the era of revolution and as a response to the development of communist parties. Fascism in Germany and Italy originated at a time when the world was irritated by revolutionary explosions, that is, when Europe began to weaken from its power in the economic and social system. Fascism developed in a crisis of society and when poverty provoked the anger of the masses. In the West, there is a growing interest in the personality of Hitler in the post-war period. The big capitalists in the West are pushing the younger generation into the abyss and positioning Hitler as a "strong personality". Therefore, it is extremely necessary to find out how much damage Hitler inflicted on the history of mankind. To solve this problem, it is necessary to analyze the life of Hitler and the policy of the fascist government created by Hitler, its aggressive nature, actions against the people. What is most important, how did he come to power and who allowed what he did? This is exactly what is one of the most important and difficult problems in historical science to the end. The data used for the preparation of the article were mainly taken from various collections of documents and materials. These collections contain materials characterizing the internal and foreign policy of the fascist dictatorship, reflecting the punitive actions of such fascist organizations and institutions as the Gestapo. However, there are very few documents translated into Russian that give the content of the laws issued by the fascist dictatorship in 1933-1939. Therefore, when analyzing emergency laws, it was necessary to rely mainly on research papers.

Key words: fascist dictatorship, nationalism, racism, party, monopoly.

ЭКСПЛИКАЦИЯ РЕАЛЬНОГО И ИРРЕАЛЬНОГО В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ В.В. НАБОКОВА

Ли Э.В., Рысдаулетова Б.Т.

Предлагаемый в статье анализ позволяет говорить о филологическом подходе к изучению поэтики художественных текстов. Статья посвящена анализу отображения реального и ирреального в конкретном рассказе В.В. Набокова. В процессе исследования выстраивается своеобразный алгоритм интерпретации произведения, которое строится с учётом ориентации автора на вдумчивого, внимательного читателя, имеет структурные особенности, позволяющие увидеть в тексте ключевые элементы и способы экспликации реального и ирреального. Поэтому особое внимание при анализе уделяется обнаружению и описанию столкновения в произведении элементов реального мира с ирреальным.

Статья может быть использована как начинающими приобщаться к вдумчивому чтению студентами, так и более опытными исследователями.

Ключевые слова: *реальное и ирреальное в художественном тексте, способы экспликации, повествовательные стратегии, ассоциативная связь, эмоционально-экспрессивный фон произведения, авторская коммуникация с читателем.*

Многочисленные исследования, посвящённые творчеству В.В. Набокова, позволяют отметить, что и сегодня по-прежнему актуальной является проблема поэтики произведений известного писателя, признанного классика русского литературного зарубежья. Отмечается также, что уже более двухсот лет объектом пристального изучения выступают именно прозаические произведения писателя, их художественная поэтика.

Следует отметить, что в XX веке в искусстве существенно меняется отношение исследователей к природе реального и ирреального. Переход к новой культурной позиции в первую очередь обусловлен постоянно меняющейся картиной мира, напрямую зависящей от различных открытий в области науки, кризиса мышления, а также философского переосмысления реального и ирреального. К пониманию природы реального разные писатели подходят по-разному. Так, категории реальности и ирреальности и их изучение выступают главными для понимания набоковских повествовательных традиций и возникающей с их помощью потусторонности: «На наш взгляд, возможность приблизиться к пониманию природы границ повествовательной реальности и потусторонности даёт исследование поэтики текстов писателя» [1, 17].

Большая часть исследователей творчества В.Набокова зачастую отмечает своеобразные стилистические особенности его произведений, каждое из которых – это поток самых неожиданных стилистических, психологических, художественных находок [2, 404]. В статье мы обращаемся к анализу поэтики рассказа «Катастрофа» [3], в котором носителями образности становятся буквально все стороны слова, получающие в контексте различное образно-эстетическое использование. Сразу отметим, что обращение к теме потустороннего является отличительным признаком анализируемого рассказа, поэтому языковые средства текста полностью соответствуют проблеме, всегда интересовавшей писателя, - проблеме реального и ирреального и их соотношения. В большинстве произведений В.Набокова они буквально переплетены друг с другом, поэтому практически невозможно ощутить ту грань, которая их различает (См. «Зашита Лужина», «Дар», «Гроза», «Рождество», «Сказка» и др.). Для В.Набокова самым важным становится взаимодействие реального и ирреального, при этом осязаемым является авторское присутствие в произведении, кроме того, писатель фиксирует внимание читателя на принципах создания текста. Другими словами, он как бы подсказывает читателю наличие в тексте особых моментов, без которых невозможно понимание произведения в целом и отдельных его фрагментов, образов, деталей. Как видим, автор ориентируется на внимательного читателя, который, читая текст, становится соавтором.

Таким образом, еще раз отметим, что тема взеземного, потустороннего определяется как основная для В.Набокова, поэтому необходимо установить, каким образом, какими способами происходит выражение, экспликация её в текстах произведений. Несомненным является то, что анализ важно производить в рамках целого произведения, контекстуально, устанавливая функции всех языковых средств в создании художественного произведения. Важно помнить, что В.Набоков своеобразно строит коммуникацию с читателем, наталкивая его на предполагаемую интерпретацию особенностями структуры создаваемого им текста. Он последовательно и подробно описывает все происходящее, трактует события и факты, подбирает и использует грамматические и событийные элементы, которые затем становятся необходимыми в восприятии и интерпретации произведения. Попытаемся показать это на примере рассказа «Катастрофа» [3].

Заголовок рассказа вполне информативный, он воспринимается в прямом значении слова катастрофа – «событие с несчастными, трагическими последствиями» [4, 248]. Примем это, так как читатель уже предполагает дальнейшее развитие сюжета. С самого начала обращает на себя внимание особое выражение времени и пространства в рассказе. Главный герой Марк Штандфусс, молодой приказчик, возвращаясь с выпивки, опаздывает на последний трамвай. Повествование в настоящем времени соответствует приподнятому настроению героя, его восприятие и описание действительности наполнено словами, воспринимаемыми различными органами – зрением, слухом, осязанием: *зеркальная мгла, лазурная звезда, серебряный угол, с треском и трепетом*. Затем мы узнаем причину хорошего настроения: друзья чувствовали его и его невесту Клару, в описании которой использованы тоже различные словесные ряды: *рыжая, бледная, счастье, тишина, рыжий пожар, рассыпанный по подушке, тихий смех, зелёное платье, прохлада оголенных рук*. Как видим, в повествовании идёт смешение настоящего, прошедшего и будущего времени (*а через неделю будет свадьба, а потом до конца жизни – счастье и тишина*) [3, 368]. Затем опять передаются события, происходящие в настоящем: он возвращается домой полный «счастья и хмеля, размахивая тонкой тростью». Неожиданно появляются такие слова: *чёрный забор, провал между домами, квадратный пустырь* и мебельные фургоны, «*что громадные гроба*», слева *распластались гигантские чёрные сердца* (тени предметов на голой стене) [3, 369]. В данном случае перед нами авторский намёк читателю на нечто плохое, что может произойти с героем. Можно заметить, как меняется цветовая палитра в начале, где описывается счастливое состояние героя, и описание пустыря: *зеркальный, лазурный, серебряный, белый, рыжий, зелёный и чёрный забор, чёрные сердца*. Это ещё один намек автора, который следует запомнить читателю. Поднимаясь по *темной* лестнице на пятый этаж, он посмеивается, радостно дышит, «а по стене поднялась за ним его *чёрная, горбатая тень*». В разговоре с матерью Марк несколько раз отрывисто повторяет «...*такое счастье...*», отмахиваясь от напоминания матери о недавнем возлюбленном Клары.

А ночью ему приснился «*неприятный сон*». Из анализа следует, что для писателя сон – это одна из сторон нереального, потустороннего мира. В набоковском художественном мире создается во сне некий другой мир, но автор описывает его подробно, осязаемо. Марк увидел во сне покойного отца, который подошёл к нему «*со странной улыбкой на бледном, потном лице*» (это нужно увидеть, пристально вглядываясь) и «*схватив* Марка под руки, стал молча *сильно щекотать* его, - *не отпускал*» (а это надо ощутить, почувствовать) [3, 370]. Герой, как наяву, видит лицо отца, его странную улыбку, чувствует, с какой силой он хватает его, щекочет и, главное, не отпускает. Набоков, создавая картину потустороннего мира, реалистически, детально воспроизводит сновидение, которое можно рассматривать как предупреждение несчастья, предсказание дальнейшей судьбы героя, это плохая весточка из другого мира. Судьба как бы приоткрывает себя и герою произведения, и читателю, намекает на приближающуюся развязку.

Но Марк забывает о сне, на мгновение он ощущает приснившееся только тогда, когда приятель ткнул его пальцем в рёбра: «*На миг в душе распахнулось что-то, удивлённо застыло и захлопнулось опять*». Марк не может думать о другом, он не придал значения

сну, он счастлив, даже галстуки, которые он продаёт, *«ярко улыбались, сочувствовали его счастью»*. Он ждёт вечера, когда снова увидит Клару *«со слезами счастья на глазах»*, в зелёной юбке, с яркими волосами *«цвета абрикосового варенья»* [3, 371].

Параллельно происходит встреча матери Марка с матерью Клары, которая пришла специально, чтобы сообщить *«дурную весть»*. Оказывается, утром вернулся прежний возлюбленный Клары, которая, по словам матери, как *безумная, потеряла голову, сошла с ума*, не хочет видеть Марка, *написала ему письмо...* [3, 371]. Так меняется реальность, но Марк ничего не знает, после работы он спешит домой, чтобы быстрее встретиться с Klarой, но поддаётся на уговоры друга и заходит в пивную. Через полчаса он выходит из пивной и решает сразу ехать к *невесте*, он счастлив, поэтому всё, что он видит вокруг, кажется *«чувствует его счастье»*. Опять яркие цвета в изображении окружающей героя действительности: *огненный закат*, влажный мост окаймлён тонкой *золотой чертой*, *нежный вечерний пожар*, *золотые* громоотводы, крыши, купола омыты *ярким охряным блеском*, *воздушной теплотой вечерней зари*, отчего кажутся *волшебными*. И опять повторяется возглас *«О, как я счастлив...»*. В трамвае он с любовью осматривает соседей счастливыми светлыми глазами. И тут неожиданно звучит замечание автора *«Казалось, судьба могла бы его пощадить»*. Эта фраза – ещё одно предостережение автора, намёк на что-то недоброе, что может произойти с героем рассказа, о чём знает только сам автор.

Замечтавшись, Марк замечает, что проехал нужную остановку. Автор опять детально описывает происходящее с героем, его состояние и чувства. Он торопится к выходу, но успевает заметить, что споткнулся о ноги толстого человека, который читал *медицинский журнал (!)*, и при этом *«сердито и жирно урчал»*. На площадке, *рассчитав прыжок (!)*, он спрыгнул. Затем автор подчёркивает: *«Одновременно произошло несколько странных вещей...»* [3, 371]. Марк *услышал*, как *«яростно крикнул что-то»* кондуктор, *увидел*, что *«блестящий асфальт взмахнул, как доска качели»*, *почувствовал*, как *«гремящая громада налетела сзади»* и *«словно толстая молния проткнула его с головы до пят, - а потом – ничего»*. Здесь отмечается, что герой до последнего момента реально воспринимает событие, он замечает, видит и ощущает происходящее с ним. Далее идёт самая важная странность, которую можно оценивать как проявление нереального: Марк *стоял один*, потом *увидел* поодаль *«свою же фигуру»*, которая, *«как ни в чём не бывало»*, *шла* через улицу, более того *«дивясь, одним лёгким движением он догнал самого себя, и вот уже шёл к панели весь полный остывающего зноя»* [3, 372].

В эпизоде происходит смешение прошедшего и настоящего времени, точнее герой ощущает себя вне времени, с ним ничего не случилось, он по-прежнему всё видит и замечает, ведёт разговор с собой, например, удивляется, что *«чуть не попал под омнибус»*, уверяет себя в том, что обязательно надо посмотреть, что в мебельных фургонах, а то не сможет ответить на вопрос Клары. Он воспринимает окружающее таким, каким видел его до случившегося: улица, по которой шёл Марк, была *«широкая и весёлая»*, полнеба *«охватил закат»*, крыши были *«дивно озарены»*, он *увидел «золотые лиры»*, *увидел*, как *«волнуясь и блистая, празднично и воздушно уходила в небесную даль вся эта зодческая прелесть»*, он даже *удивляется*, что не замечал всего этого раньше. «Реальность» происходящего с Марком подчёркивает и такая деталь: он *«больно ударился коленкой»*, *«фассмеялся»*, *«быстро толкнул дверь»*, *«пожал плечами»* и т.д. Всё это позволяет представить героя вполне живым, он продолжает всё замечать и ощущать. Описание места, самой встречи Марка с Klarой и малознакомыми гостями, среди которых он *увидел «коротконового, пузатого»* человека, читавшего медицинский журнал в трамвае, представляет собой, на наш взгляд, версию ирреального, то есть того, что испытывает герой на грани жизни и смерти. Это не сон, не фантазия, не вымысел, с помощью которых эксплицируется потустороннее в разных произведениях В.Набокова. Это еще один способ экспликации ирреального: автор даёт возможность увидеть и почувствовать то, что испытывает человек, находясь между жизнью и смертью. Набоковский герой буквально балансирует между жизнью и смертью, на короткие мгновения он возвращается к реальной жизни и чувствует реальную

боль: «в тот же миг почувствовал, как давеча, удар неистовой боли, прокатившей по всему телу», «грузная боль давила на грудь, такая боль – и ничего не видать, кроме зыбкой лампы, - и в сердце упираются рёбра, мешают вдохнуть, - и кто-то, перегнув ему ногу, ломает её, натужился, сейчас хряснет». Тут же Марк как бы видит себя со стороны: «увидел себя самого, поодаль сидящего рядом с Кларой», «касался коленом её теплой шёлковой юбки» [3, 372-373].

Он хочет рассказать, что с ним произошло, и произносит странную фразу: «Иностранец на реке совершает вышеуказанные молитвы». Марк не знает о том, что вернулся бывший возлюбленный Клары, который был иностранцем. Последний факт, по-видимому, хорошо известен нашему герою (вспомним разговор Марка с матерью, которая напоминает ему о том, что Клара была влюблена в иностранного жильца). Этим объясняется упоминание иностранца, и, возможно, он слышал, что рядом кто-то молился о его жизни. Ему показалось, что все поняли сказанное, а Клара «чуть надув губы, потрепала его по щеке: - Мой бедный... Ничего...». О том, что герой одновременно находится в двух мирах свидетельствует следующее: «Он почувствовал, что устал, хочет спать. Обнял Клару за шею, притянул, откинулся назад. И тогда опять хлынула боль, и всё стало ясно» [2, 373]. Здесь первое и третье предложения из реальной действительности, второе – из потустороннего. Возвращение к реальной действительности – «и всё стало ясно». После подробнейшего описания ирреального автор коротко делает вывод, и дальше идёт описание конца жизни Марка. Он лежит «забинтованный, исковерканный», знакомый доктор, «растерянно урча» (не «сердито и жирно», как в начале), заглядывал в зрачки. Марк в последний момент чувствует сильную боль, чувствует приближение смерти («Господи, сейчас...»), ощущает, что это глупо, жалеет и не может понять, почему нет рядом Клары...

В.Набоков коротко, без излишних подробностей констатирует смерть героя: «А Марк уже не дышал, Марк ушёл, - в какие сны - неизвестно» [3, 374]. Слово *смерть*, которое ни разу не используется в рассказе, отождествляется здесь со словом *сон*. Мы уже отмечали, что сон – это одна из сторон ирреального в творчестве В.Набокова. Но сон, который видит Марк, и описание его состояния между жизнью и смертью, не одно и то же. Сон можно запомнить, пересказать, как это сделано в рассказе со сном об отце, сон может иметь подтекстовое значение, то есть предвещать что-то плохое, поэтому здесь он определён как «неприятный сон». В структуре рассказа эпизод сна необходим, он организует дальнейшее текстообразование, ведя его до трагического финала. Это один из элементов текста, которые намекают на то предчувствие, которое сразу появляется у читателя, когда он знакомится с заглавием рассказа. Подобным средством в рассказе является цветообозначение воспринимаемого реального мира, предупреждающее читателя о возможности негативного в окружающей жизни. Сравним восторженное восприятие действительности глазами счастливого героя, он видит её яркой, золотой, серебряной, белой, рыжей. Даже волосы Клары не просто рыжие, это – «рыжий пожар, рассыпанный по подушке», «яркие волосы цвета абрикосового варенья». В первом случае цвет волос усиливается словом *пожар* – ‘интенсивно рыжий, огненно-рыжий’, во втором случае конкретизируется словом *абрикосовый*, не только рыжий, оранжевый, но и сладкий, вкусный, как абрикосовое варенье.

И тут же на площади он видит «чёрный вигвам, красный огонёк», «чёрный забор», «гигантские чёрные сердца» теней. Это своеобразное предупреждение усиливается выражением «мебельные фургоны, что громадные гроба», стоявшие на квадратном пустыре. Ненормативное употребление формы *гроба* вместо *гробы* тоже звучит несколько резче и привлекает внимание читателя. И всё это вместе в тексте звучит как предупреждение об опасности, о несчастье. Эти средства становятся необходимыми при интерпретации данного произведения, это важнейшие ключевые моменты повествования.

Своеобразное воспроизведение в рассказе категории времени даёт возможность в одном времени соединить прошлое, настоящее и будущее. Так, набоковский герой одновременно находится в разном времени и в разных местах. Эти временные и пространственные плоскости всё время пересекаются в рассказе, всё время происходит

нарушение временной последовательности, поэтому создаётся впечатление, что для героя не существует времени вообще. Здесь происходит разрушение не только временных, но и пространственных границ. Можно сказать, что Набоков совершенно свободно передает время и пространство в произведениях, и тогда решающее значение приобретает некая случайность, которая решает судьбу героя, для которого жизнь и смерть сошлись в одной точке, в одном фокусе. И в этом случае автор делает попытку выйти из пересечения двух миров, показывая, как ведёт себя герой рассказа, что он чувствует и что видит, то есть автор вместе с героем выходит за пределы видимого мира.

Ещё одним приёмом обозначения потустороннего в рассказе является то, что герой ощущает себя вне реального времени, при этом автор передаёт это с помощью пересечения, соединения различных чувственных переживаний героя. Это особенно заметно в последних эпизодах, в которых Марк практически находится между жизнью и смертью, он по-прежнему счастлив, видит себя рядом с Кларой и одновременно остро ощущает боль, приближение конца.

Анализ позволяет сделать предположение, что мотив сна в рассказе связан с явлением слепоты героя и его прозрения. Это соприкосновение сна и слепоты обнаруживается и в рассказе «Рождество», где герой даже наделён фамилией Слепцов. Сражённый горем, отец не видит больше цели и смысла жить после смерти сына, но неожиданно он становится свидетелем рождения прекрасной бабочки, стремящейся к жизни, хватающейся за неё слабыми лапками. Он понял, что в этой сумрачной и безрадостной жизни есть возможность проявления счастья, чуда. И он теперь другими глазами смотрит на жизнь. В нашем рассказе герой слеп от счастья, от безмерной любви, всё окружающее поэтому он видит ярким, солнечным. Даже после аварии в моменты перемещения от жизни к смерти мир он видит светлым и чудесным. Но в последний момент он ощущает сильную боль: *«Господи, сердце вот-вот наткнётся на рёбра и лопнет... Господи, сейчас... Это глупо. Почему нет Клары...»* [3, 374]. Герой прозревает и умирает.

Таким образом, отображение реального и ирреального – основная тема набоковских произведений, которые требуют своеобразной модели их восприятия и интерпретации и установления способов экспликации настоящей действительности и потустороннего в тексте. При анализе произведений В.Набокова необходимо наблюдать проявление авторского присутствия в произведении и фиксирование внимания исследователя или читателя на конкретных принципах создания текста. Но даже при самом внимательном прочтении многие набоковские метафоры, сложные аллегории и игра слов не перестают быть загадочными, остаются непонятыми и нераскрытыми.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Антоничева М.Ю. Границы реальности в прозе В.Набокова. – Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Саратов, 2006, с.17.
2. О.Дарк. Загадка Сирина. Послесловие к 1 тому собрания сочинений В.Набокова. – М., 1990, с.404.
3. Набоков В. Собрание сочинений в четырех томах. Т.1. – М., 1990.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 1972.

В.В. НАБОКОВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ НАҚТЫ ЖӘНЕ ИРРЕАЛДЫ ЭКСПЛИКАЦИЯ

Ли Э.В., Рысдаулетова Б.Т.

Мақалада ұсынылған талдау көркем мәтіндердің поэтикасын зерттеуге филологиялық көзқарас туралы айтуға мүмкіндік береді. Мақала В.В. Набоковтың әңгімесіндегі нақты және ирреалды бейнелеуді талдауға арналған. Зерттеу барысында шығарманы түсіндірудің өзіндік алгоритмі құрылады, ол автордың ойластырылған, мұқият оқырманға бағдарлануын ескере

отырып құрылады, мәтіндегі нақты және ирреалды экспликацияның негізгі элементтері мен әдістерін көруге мүмкіндік беретін құрылымдық ерекшеліктері бар. Сондықтан талдау кезінде нақты әлем элементтерінің шығармасында ирреалмен соқтығысуды анықтауға және сипаттауға ерекше назар аударылады.

Мақаланы мән бере оқуды жаңадан бастап жүрген студенттер де, тәжірибелі студенттер де пайдалана алады.

Кілт сөздер: көркем мәтіндегі шынайылық және ирреалдылық, экспликация әдістері, баяндау стратегиялары, ассоциативті байланыс, шығарманың эмоционалды-экспрессивті фоны, оқырманмен авторлық қарым-қатынас.

EXPLICATION OF THE REAL AND THE UNREAL IN THE WORKS OF V.V. NABOKOV

E.V. Li, B.T. Rysdauletova

The analysis proposed in the article suggests a philological approach to the study of the poetics of literary texts. The article is devoted to the analysis of the representation of the real and the unreal in a specific story by V.V. Nabokov. In the process of research, a peculiar algorithm of interpretation of the work is built, which is built taking into account the orientation of the author to a thoughtful, attentive reader, has structural features that allow you to see the key elements and ways of explication of the real and unreal in the text. Therefore, special attention in the analysis is paid to the detection and description of the collision in the product of elements of the real world with the unreal.

The article can be used both by students who are beginning to join thoughtful reading, and by more experienced researchers.

Key words: *the real and the unreal in a literary text, explication methods, narrative strategies, associative connection, emotional and expressive background of the work, author's communication with the reader.*

УДК 372.851

10.53355/ZHU.2023.106.1.034

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ В УСЛОВИЯХ ПОЛИЯЗЫЧИЯ

Лим В.С.

На данный момент в Республике Казахстан уже не первый год ведется программа полиязычной подготовки будущих учителей. Однако, вопрос подготовки учителей математики в условиях полиязычия так и остается открытым. В данной статье рассматриваются противоречия между реальной подготовкой будущих учителей математики и фактическими требованиями к их подготовке, между существующими образовательными программами и отсутствием отечественной методической литературы для будущих специалистов. В статье приводится результат проведенных реформ по внедрению полиязычия в Казахстане, а также высказано предложение по совершенствованию образовательных программ по специальности Математика с целью повышения академических знаний будущих учителей в условиях полиязычия.

Ключевые слова: *полиязычная подготовка, будущие учителя математики*

В своих выступлениях и обращениях Первый Президент страны Нурсултан Абишевич Назарбаев неоднократно говорил о важности и значимости развития полиязычия для многонационального казахстанского общества. Идею триединства языков в Казахстане Президент впервые озвучил ещё в 2004 г., впоследствии неоднократно к ней возвращаясь. Так, в

октябре 2006 г. на XII сессии Ассамблеи народа Казахстана Глава государства вновь отметил, что знание, как минимум, трех языков важно для будущего наших детей. А уже в 2007 г. в Послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» Елбасы предложил начать поэтапную реализацию культурного проекта «Триединство языков». Именно с этого момента и начинается отсчет новой языковой политики независимого Казахстана, которая сегодня может служить примером для других стран мира по степени популярности в обществе и уровню своей эффективности. Гармонично войдя в процесс духовного развития народа, языковая политика неотделима от общей политики масштабной социальной модернизации [1].

23 апреля 2015 года Н. Назарбаев выступил на XXII сессии Ассамблеи народа Казахстана, где он выделил приоритет о наращивании темпов внедрения трехязычия. 20 процентов казахстанцев уже владеют английским языком. То есть, знание трёх языков – это путёвка в глобальную жизнь. Это принцип успешности человека в жизни [2]. Можно сделать вывод, что именно благодаря Елбасы и начался этап развития полиязычного образования в Казахстане, идея которого заключалась в том, чтобы учащиеся школ свободно владели тремя языками.

Для реализации данной идеи, была создана программа развития образования и науки Казахстана на 2016-2019 годы, результатами которой явились переход на обновленное содержание образование, продление учебного года, пятидневную учебную неделю, а также учителя естественно-математического направления смогли пройти курсы повышения квалификации по преподаванию информатики, биологии, химии и физики на английском языке. Причем если в 2016 году на старте программы полиязычия количество заявок на прохождение курсов английского языка и профессионально-ориентированного английского языка было около 2000, то к 2017 году, оно выросло почти в пять раз, составив 11 500. Из этого количества 3000 учителей завершили курс и начали преподавать свой предмет на английском языке, оставшиеся 8000 продолжили обучение. К 2019 году, 13 500 учителей уже начали преподавать свой предмет на английском языке, причем программа не требовала от учителей его 100% преподавания [3].

Следует отметить, что учителя математики остались в стороне. Они не проходили курсы повышения квалификации, так как в школах не было требования преподавания математики на английском языке. Тем не менее, возникает явное противоречие, между отсутствием требования преподаваний математики на английском языке в школах и тем, что выпускникам этих же школ необходимо сдавать международный экзамен SAT для поступления в ВУЗы; противоречие между преподаванием математических дисциплин в ВУЗе и фактическим знанием преподавателей и студентов английского языка. В итоге получается, что выпускник школы, для того чтобы сдать международный экзамен SAT или АСТ, вынужден обращаться в центры дополнительного образования, а учитель математики, который мог бы подготовить этого ученика к данным экзаменам, должен посещать языковые курсы за свой счет [4].

Кроме того, поступая в университет Казахстана, любой абитуриент может выбрать программу полиязычного обучения обучаясь по своему профилю, что явно является главным преимуществом в дальнейшем трудоустройстве после окончания вуза. Так как подразумевается, что специалист окончивший полиязычную образовательную программу, может преподавать свой предмет на английском языке и получать за это надбавку.

Итогом внедрения полиязычной подготовки специалистов до сих пор идет с определенными трудностями.

В Республике Казахстан, на данный момент, существует ряд образовательных вопросов, возникших в связи с внедрением политики полиязычного образования в учебный процесс общеобразовательных учреждений, а также в программы обучения многих высших учебных заведений. Одним из таких вопросов является проблема подготовки будущих учителей математики в условиях полиязычия.

Данная проблема является совокупностью нескольких факторов, если не сказывающихся пагубно, то, по крайней мере, взаимоисключающих друг друга в логической среде.

Первым и основным вопросом для рассмотрения является факт отсутствия предмета математики на английском языке в программе общеобразовательных заведений. «С 2016 года МОН в рамках подготовки и переподготовки кадров для внедрения обучения на трех языках проводятся языковые курсы повышения квалификации педагогических кадров для учителей предметов «Информатика», «Физика», «Химия» и «Биология» средних общеобразовательных школ» [5].

Тем не менее как минимум три из четырех предметов основываются на математике как на базовой науке – это «Информатика», «Химия» и «Физика». Данные предметы подразумевают в себе достаточно серьезное количество математических операций, требующих фундаментальных знаний математики на английском языке.

Как сообщает пресс-служба Министерства Образования и Науки Республики Казахстан: «В Казахстане около 23% учителей естественно-математического цикла (ЕМЦ) полностью или частично преподают предметы на английском языке» [5].

Но, как оказалось, среди преподавателей, так называемого естественно-математического цикла (ЕМЦ), как таковых, нет учителей математики, преподающих на английском языке. Сама же концепция преподавания основного предмета естественно-математического цикла на английском языке не была предусмотрена при подготовке данного образовательного курса.

Ситуацию можно сравнить с тем, что сам предмет математики, как таковой, уже больше не нужен, если можно изучать его через изучение четырех других предметов. Но данная ситуация, в рамках экстраполяции в будущее, может пагубно сказаться на сегменте высшего образования, в особенности, на учащихся факультетов, связанных с самим предметом «Математика» и с его преподаванием для школьников и абитуриентов.

Подобное отношение лишь усугубляется другим аспектом – мотивацией к работе.

Повышение материальной мотивации педагогов

С 1 января 2021 г. заработная плата увеличилась педагогических работников увеличилась на 25%

Учебная нагрузка педагогов снижена с 18 на 16 часов

Таблица 1

Повышение надбавки к зарплате от должностного оклада [5]

30%-40% - педагоги колледжей за профмастерство
30% - педагоги-модераторы
35% - педагоги-эксперты
40% - педагоги-исследователи
50% - педагоги-мастера
30%-100% - руководители колледжей и их заместителей за управленческое мастерство
Преподаватели, ведущие предметы на английском языке, получают доплату в размере до 200% от базового должностного оклада

«В 2021 году потребность в педагогах в Алматинский, Атырауской, Мангистауской и Туркестанской областях составила 1 906 человек (571, 651, 212 и 472 соответственно), в том числе 761 – в сельской местности. Значительно не хватает учителей русского языка и литературы (528), начальных классов (259), математики (246), биологии (23), информатики (57), английского языка (220)» [5].

На основании этого можно заключить, что преподаватели математики в общеобразовательных учебных заведениях лишены дополнительной мотивации в виде повышенной заработной платы или премий, не в пример их коллегам-предметникам естественно-математических дисциплин, ведь предмет «Математика» в школах, согласно учебной программе, на английском языке не ведется.

«По информации регионов, всего приступили к преподаванию предмета и элементов предмета на английском языке и получают доплаты: в 2017-2018 учебном году - 1467 (4%) учителей; в 2018-2019 учебном году - 7835 (22,7%) учителей» [6].

Подобная тенденция пагубно сказывается на мотивации к поступлению на бакалавра/магистра/доктора образования по специальности «Математика». То есть, является деструктивным фактором в ситуации с нехваткой кадров в тех же, Алматинской, Атырауской, Мангистауской и Туркестанской областях.

Если также учесть направление Министерства Образования и Науки на «сокращение разрыва в качестве образования между городскими и сельскими школами, регионами, учебными заведениями, обучающимися», можно заключить, что заинтересованность в конкурентноспособных учителях математики, готовых обучить учащихся востребованным знаниям математики на английском языке, увеличивается пропорционально растущей массе учащихся в тех же городских и сельских школах.

Следующим аспектом данной проблемы можно назвать отсутствие надлежащей методической литературы на английском языке, так как нет самого курса на развитие предмета «Математика», следовательно отсутствует мотивация к созданию подобной литературы. Но необходимость, тем не менее, имеется, например, в полиязычных группах студентов по специальности «Математика». Как показывают результаты опроса:

«Мониторинг показал, что подавляющее большинство учителей ЕМЦ (около 80%) настроены повышать свой уровень владения английским языком. Порядка 90% опрошенных школьников (обучающихся 7-11 классов) хотят повысить свой уровень владения английским языком, и более 60% школьников желают изучать один или несколько предметов ЕМЦ на английском языке» [7].

Но с будущими учителями математики ситуация выглядит иначе. Отсутствие фактора мотивации резко сказывается на навыках владения английским языком у преподавателей математики, не имеющих аналогичной поддержки со стороны Министерства Образования и Науки, хотя сам предмет является фундаментальным, а экзамены по математике на английском языке необходимы для поступления в международные ВУЗы на программы бакалавриата, магистратуры и докторантуры.

Не следует забывать также о ситуации с написанием материала для научной деятельности студентов бакалавриата, магистратуры и докторантуры.

Согласно требованиям МОН РК о присуждении научной степени PhD, докторантам требуются публикации в международных рецензируемых научных журналах, которые учитываются в зависимости от направления подготовки, а именно: «в изданиях, имеющих импакт-фактор по данным JCR (ЖСР) или индексируемых в базе данных Web of Science Core Collection (Вэб оф Сайнс Кор Коллекшн) (разделы Arts and Humanities Citation Index (Арт энд Хьюманитис Цитэйшэн Индекс), Science Citation Index Expanded (Сайенс Цитэйшэн Индекс Экспандид), Social Sciences Citation Index (Сошиал Сайенсиз Цитэйшэн Индекс) компании Clarivate Analytics (Кларивэйт Аналитикс), а также в изданиях, имеющих в базе данных Scopus (Скопус) определенный показатель процентиля по CiteScore (СайтСкор)» [8].

Это означает, что статьи необходимые для присуждения степеней PhD связанных с предметом «Математика» должны быть написаны на английском языке, который, при отсутствии надлежащей фундаментальной подготовки, у будущих преподавателей математики находится на не самом высоком уровне, в связи с отсутствием такового в программе обучения в общеобразовательных учреждениях, а затем и в высших учебных заведениях, что приводит к возникновению ситуаций с так называемыми «хищническими» журналами и статьями где Казахстан в международном рейтинге является лидером по публикациям в «хищных журналах».

Таким образом можно заключить, что преподаванию математических дисциплин на английском языке в педагогических вузах, должно уделяться более пристальное внимание. Нужно продолжать совершенствовать образовательные программы обучения, основываясь на опыте зарубежных коллег, а также повышать профессиональные компетенции будущих учителей математики, создавая благоприятную учебную среду для их подготовки.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире // Казахстанская правда. — №33(25278). — 2007. — 1 марта [Электронный ресурс] URL: <https://articlekz.com/article/5831> Свободный доступ.
2. Выступление Президента Казахстана Н.Назарбаева на XXII сессии Ассамблеи народа Казахстана 23 апреля 2015 года [Электронный ресурс] URL: https://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/vystuplenie-prezidenta-kazahstana-nazarbaeva-na-hhii-sessii-assamblei-naroda-kazahstana Свободный доступ.
3. Казахстанских учителей обяжали быстро выучить английский язык. Как они это делают? 13 августа 2019 г. @informBjuRO — Novosti Kazahstana #Образование [Электронный ресурс] URL: <https://news.myseldon.com/ru/news/index/214679599> Свободный доступ.
4. Lim V., Seitova S., Gavrilova E., Proektirovanie processa obucheniya matematiki v kontekste poliyazychnogo obrazovaniya na baze obrazovatel'nyh centrov / Izvestiya KazUMOiMya imeni Abylajhana Seriya «Pedagogicheskie nauki»/ – 2022. - №1(64). – S.251–267.
5. Около 23% учителей ЕМЦ полностью или частично преподают предметы на английском языке [Электронный ресурс] URL: https://www.kt.kz/rus/education/okolo_23_uchiteley_emts_polnostyu_ili_chastichno_preodayut_1377881830.html Свободный доступ.
6. Новые подходы к обучению и поддержка молодых талантов — МОН РК о развитии отечественного образования и науки [Электронный ресурс] URL: (<https://www.primeminister.kz/ru/news/reviews/novye-podhody-k-obucheniyu-i-podderzhka-molodyh-talantov-mon-rk-o-razvitiio-techestvennogo-obrazovaniya-i-nauki-9102812>) Свободный доступ.
7. В Казахстане только 20% учителей достигли высокого профессионального уровня [Электронный ресурс] URL: (<https://informburo.kz/novosti/v-kazahstane-tolko-20-uchitelej-dostigli-vysokogo-professionalnogo-urovnya>) Свободный доступ.
8. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 марта 2011 года № 127. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 13 мая 2011 года № 6951. [Электронный ресурс] URL: (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1100006951>) Свободный доступ.

КӨПТІЛДІЛІК ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ МАТЕМАТИКА МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Лим В.С.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында болашақ мұғалімдерді көптілді даярлау бағдарламасы бірнеше жылдар бойы жүргізіліп келеді. Алайда, көптілділік жағдайында математика мұғалімдерін даярлау мәселесі әлі де ашық. Бұл мақалада болашақ математика мұғалімдерін шын мәніндегі даярлау мен оларды дайындауға қойылатын нақты талаптар, қолданыстағы білім беру бағдарламалары мен болашақ мамандарға арналған отандық әдістемелік әдебиеттердің болмауы арасындағы қарама-қайшылықтар қарастырылады. Мақалада Қазақстанда көптілділікті енгізу бойынша жүргізілген реформалардың нәтижесі келтірілген, сондай-ақ көптілділік жағдайында болашақ мұғалімдердің академиялық білімін арттыру мақсатында Математика мамандығы бойынша білім беру бағдарламаларын жетілдіру жөнінде ұсыныс берілген.

Кілт сөздер: көптілді дайындық, болашақ математика мұғалімдері.

ACTUAL PROBLEMS OF TRAINING FUTURE TEACHERS OF MATHEMATICS IN THE MULTILINGUALISM CONDITIONS

V.S. Lim

At the moment, a program of multilingual training of future teachers has been conducted in the Republic of Kazakhstan for several years. However, the question of training mathematics teachers in a

multilingual environment remains open. This article examines the contradictions between the actual training of future mathematics teachers and the actual requirements for their training, between existing educational programs and the lack of domestic methodological literature for future specialists. The article presents the result of the reforms carried out to introduce multilingualism in Kazakhstan, and also makes a proposal to improve educational programs in Mathematics in order to increase the academic knowledge of future teachers in the context of multilingualism.

Key words: *multilingual training, future teachers of mathematics*

УДК 82.01/09

10.53355/ZHU.2023.106.1.035

ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ЛИРИКИ ПОЭТОВ-СИМВОЛИСТОВ В СТАРШИХ КЛАССАХ

Ляльева Ю.А.

Статья посвящена исследованию особенностей изучения лирики поэтов-символистов в старших классах. Цель исследования – прояснить вопрос о путях и методах эффективного изучения лирики поэтов-символистов в старших классах. Предметом исследования стали основные подходы к организации учебных занятий в процессе изучения символизма. Автор приходит к выводу о целесообразности обращения учителя к дополнительным материалам (в том числе наглядным), а также к обзорному изучению лирики русских символистов. Результаты и выводы могут быть использованы в процессе преподавания русской литературы в школах, колледжах, высших учебных заведениях.

Ключевые слова: *поэты-символисты, «серебряный век», лейтмотив, учебные ресурсы.*

Новые подходы к изучению лирических произведений поэтов-символистов в старших классах обусловлены сложными процессами, происходящими в сознании современного человека, восприятию им окружающего мира, что, в свою очередь, обязывает учителя вносить изменения в методику своей работы.

Материалы и методы. В «Типовой учебной программе по учебному предмету «Русская литература» для 10-11 классов уровня общего среднего образования (с русским языком обучения) лирика поэтов-символистов представлена в разделе «Человек в эпоху перемен» (11 класс). Учащимся предлагается работа с текстами А.А.Блока. Ученики должны изучить стихотворения из сборника «Страшный мир», цикл «Стихи о Прекрасной даме», поэмы (по выбору учителя) [1]. Результатом совместной работы учителя и учеников должны стать понимание и ответы на задаваемые учителем вопросы, оценка и сравнительный анализ, анализ и интерпретация перечисленных текстов.

Результаты. Необходимо учитывать, что перед учителем, преподающим русскую литературу в 11 классе, стоят задачи совершенствования навыков критического анализа, классификации явлений, построения логических и критических рассуждений, умозаключений и выводов в процессе анализа произведений. На это ориентирована система изучения поэзии серебряного века с 5 по 11 классы, включающая в себя работу с произведениями К.Бальмонта, А.Ахматовой, А.Блока и др. Изучение лирики поэтов-символистов в старших классах является важной частью этой системы и направлено на осмысление поэтики символистов на более высоком уровне.

Стоит отметить, что поэзия «серебряного века» в целом и поэзия символистов в частности представлены в школьном курсе изучения русской литературы в небольшом объеме. Поэтому особое внимание стоит уделить наиболее эффективным подходам к изучению лирики поэтов-символистов в старших классах.

Обсуждение. Доступные для учеников ресурсы представлены школьным учебником, содержащим вводную статью о символизме и творчестве А.А.Блока [2, с.90].

Содержание данной статьи способствует формированию представлений о принадлежности поэта к символизму, связи А.А.Блока с В.Ивановым, С.Соловьевым, А.Белым. Вот почему учитель сталкивается с необходимостью привлечения дополнительных источников, представленных хрестоматиями, электронно-цифровыми образовательными ресурсами, критическими и методическими публикациями.

Одним из доступных учебников, содержащих информацию о «серебряном веке» как «эпохе войн и революций», является учебник-хрестоматия под редакцией А.Г.Кутузова «В мире литературы». Творчество поэтов-символистов описывается как символ «тех общественных настроений, которые привели к социальной революции, породившей, в свою очередь, революцию литературную» [3, с. 346].

Также нами был проанализирован учебник «Литература. 9 класс» под редакцией С.А.Зинина (II часть), в тексте которого описываются понятия «серебряный век», «поэтический ренессанс». Автор данного учебника также сосредоточен на изучении творчества А.А.Блока, называя его «единственным из символистов, признанным еще при жизни поэтом общенационального значения» [4, с.203].

Затруднение в процессе проведения уроков тематического раздела «Человек в эпоху перемен» вызывает также отсутствие текстов стихотворения из сборника «Страшный мир», цикла «Стихи о Прекрасной даме» в предлагаемом учебнике.

Особое внимание стоит уделить обзорной характеристике жизни и творчества А.А.Блока.

В процессе изучения специфики «серебряного века» и творчества А.А.Блока ученики должны прийти к пониманию терминов «ретроспекция», «серебряный век», «имажинизм», «символизм», «футуризм», «акмеизм», содержания предложенных текстов и их роли в литературном процессе, критическому осмыслению литературного материала, выражению собственного отношения к изученному, самостоятельному нахождению в тексте и выразительному чтению наизусть цитат, фрагментов, связанных с проблематикой и выражением позиции автора, развернутому аргументированию ответа на проблемный вопрос, ссылке на литературный материал, выражению собственного мнения о проблеме и системе образов. Пытаясь решить поставленные программой задачи, учитель сталкивается с проблемой выбора пути изучения лирической поэзии.

В школьной практике встречаются три основных подхода к изучению лирических произведений:

1. тематический (отслеживание конкретных тем в лирических текстах) [5, с. 200], [6, с.126-133], [7];

2. биографический (усвоение лирики и биографии поэта на одном занятии). Например, у Е.Н.Ильина: «Когда в Останкине я сказал, что за 15 минут могу «выдать» всего (!) А.Блока, то в статьях и выступлениях замелькали упреки: как можно о великих – минутами! Тут не то что часов, месяцев – жизни мало! А ведь была гипербола, рождающая идею. За 15 минут Блока, конечно, не «выдать», но заставить всех и на всю жизнь полюбить его стихи – это можно, если анализировать художественное творчество средствами поэтической формулы. В ее основе – та же деталь, только с большим потенциалом» [8, с.38], [9, с. 337-342].

3. знакомство с лирикой после рассмотрения биографии поэта [10, с. 50 - 51].

Тематический подход может быть применен при выполнении учащимися специальных заданий. Вариант такого задания описан в работе В.А.Кан-Калика, В.И.Хазана: «В стихотворении ... пропущены слова, в скобках предложены по два их варианта, один из которых – авторский, другой – нет. Выберите слово, использованное поэтом, и обоснуйте свой выбор; попытайтесь также объяснить смысловую и эмоциональную точность блоковского словоупотребления» [5, с. 200]. Этот подход очень удобен, так способствует широкому охвату поэзии («Страшный мир» и «Стихи о прекрасной даме» включают в себя много текстов). Но так как в центре внимания учеников оказываются отдельные темы, то знакомство с лирикой символистов нельзя назвать полноценным.

В случае освоения особенностей лирики вместе с биографией автора возможно создать условия для восприятия школьниками произведения в его связи с личностью поэта. Однако есть опасность превращения лирических текстов в простую иллюстрацию к событиям его жизни. Как правило, такие уроки начинаются с чтения стихотворений А.Блока, затем ученики знакомятся с конкретным периодом жизни поэта и снова читают стихотворения [11].

Третий подход, связанный с общей характеристикой лирического творчества символистов, знакомством с наиболее значительными произведениями символистов, может быть организован в три этапа:

- вводное занятие,
- изучение отдельных стихотворений символистов,
- заключительный урок.

При этом очень важно увидеть и услышать лейтмотив символистских произведений. Это должно стать ключевым моментом анализа символистского текста после изучения биографии. Вот как об этом пишет М.А.Шнеерсон: «Характер пейзажа в поэме Блока «Двенадцать». Образ вьюжной ночи, разыгравшейся метели – это не просто фон, на котором рисуются картины человеческой жизни, но и символ революции – разбушевавшейся стихии, как ее понимал Блок. Вот почему именно этот образ, как лейтмотив, проходит через всю поэму. И вот почему Блок рисует картину вьюги. Существенен не только символический смысл образа вьюги, пурги, но существенно и то настроение, которое создает пейзаж «Двенадцати»: тревожное, жуткое и, вместе с тем, радостное, бодрое» [10, с. 94].

Конечно, каждый учитель самостоятельно решает, какой путь ему выбрать, а также, какие методы использовать для эффективного изучения символизма в старших классах.

С нашей точки зрения, рационально применение следующих методов:

- словесные (для формирования теоретических знаний и решения задач в процессе знакомства с символизмом);
- наглядные (для привлечения внимания к символизму как к направлению литературы, живописи, скульптуре);
- поисковые (для развития самостоятельности, исследовательских навыков);
- дедуктивные (для развития умения делать выводы и выполнять анализ поэтических текстов).

Таким образом, можно сделать вывод о целесообразности обращения учителя к дополнительным материалам (в том числе наглядным), а также к обзорному изучению лирики русских символистов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Типовая учебная программа по учебному предмету «Русская литература» для 10-11 классов уровня общего среднего образования (с русским языком обучения)
2. Абишева С.Д. Русская литература. Учебник. Для учащихся 11 класса/С.Д.Абишева, М.С.Асылбекова, З.Н.Поляк, Д.А.Сабирова. Алматы:АЛМАТЫ КИТАП БАСПАСЫ, 2020. – 304 с.
3. В мире литературы. 9 кл. Учеб. хрестоматия для общеобразоват. Уч. Заведений, 400 с.
4. Зинин С.А Литература. 9 класс: Учебник для общеобразовательных учреждений,
5. Кан-Калик В. А., Хазан В. И Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе. – М.: Просвещение, 1988. – 254 с.
6. Шабельская Г.А. Один урок по лирике Александра Блока // Урок литературы в школе. Сборник статей. – Ленинград: Просвещение – 1974. –200 с.
7. Каравдина Г.Ф. «Русь изначальная» в творчестве А.Блока (цикл стихотворений «На поле Куликовом»). Метод аналитического чтения // Режим доступа: <http://festival.1september.ru/articles/518264/>
8. Ильин Е.Н. Урок продолжается... Из опыта работы учителя. – М.: Просвещение, 1973. – 152 с.

9. Кутейникова Н.Е. Уроки литературы в 8 классе: пособие для учителей общеобразоват. учреждений. – М.: Просвещение, 2009.

10. Шнеерсон М.А. Наблюдения над пейзажем при изучении литературного произведения // Вопросы изучения мастерства писателей на уроках литературы в VIII – X классах. – Л., 1957.

11. Захарова Л.И. А. Блок. Биография. Стихотворение «Родина» // Режим доступа: <http://www.proshkolu.ru/user/zaharovaliv55/file/2708738/>.

ЖОҒАРЫ СЫНЫПТАРДА СИМВОЛИСТ АҚЫНДАРДЫҢ ЛИРИКАСЫН ЗЕРТТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Лятева Ю. А.

Мақала орта мектепте символист ақындар лирикасының зерттелу ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Зерттеудің мақсаты – жоғары сыныптарда символист ақындардың лирикасын тиімді зерттеудің жолдары мен әдістері туралы мәселені нақтылау. Зерттеу пәні символизмді оқу процесінде оқу сабақтарын ұйымдастырудың негізгі тәсілдері болды. Автор мұғалімнің қосымша материалдарға (оның ішінде көрнекі материалдарға), сондай-ақ орыс символистерінің лирикасына шолу жасауына жүгінгені орынды деген қорытындыға келеді. Нәтижелер мен қорытындыларды мектептерде, колледждерде, жоғары оқу орындарында орыс әдебиетін оқыту процесінде пайдалануға болады.

Кілт сөздер: символист ақындар, «күміс ғасыр», лейтмотив, оқу ресурстары.

FEATURES OF STUDYING THE LYRICS OF SYMBOLIST POETS IN HIGH SCHOOL

J. Lyateva

The article is devoted to the study of the features of the study of the lyrics of symbolist poets in high school. The purpose of the study is to clarify the question of the ways and methods of effective study of the lyrics of symbolist poets in the senior classes. The subject of the study was the main approaches to the organization of training sessions in the process of studying symbolism. The author comes to the conclusion that it is expedient for the teacher to turn to additional materials (including visual ones), as well as to a review study of the lyrics of Russian symbolists. The results and conclusions can be used in the process of teaching Russian literature in schools, colleges, higher educational institutions.

Key words: symbolist poets, «silver age», leitmotif, educational resources.

ӘОЖ 378.016:81

10.53355/ZHU.2023.106.1.036

АУЫС МАҒЫНАЛЫ СӨЗДЕРДІ МЕНҒЕРТУДІҢ ТИІМДІ ТӘСІЛДЕРІ

Меирхан Ш.Е.

Қазақ тіліндегі ауыс мағыналар, олардың зерттелуі, жасалу жолы мен ерекшеліктеріне байланысты жазылған еңбектер көп болса да, оларды оқыту әдістемесіне қатысты, соның ішінде жаңартылған оқу бағдарламасы бойынша оқытуға байланысты материалдар көптеп табыла бермейді. Сондықтан, оны оқытудағы әдіс-тәсілдерді зерделеп, оқушыларға меңгертудегі тиімді тапсырмалар мен әдістер құрастыру, білім алуға қызығушылық төмендеген кезеңде оқушылардың сабаққа зейінін ашу сияқты мәселелер қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылымында өзекті болып отыр. Ғылыми мақалада дәл осы өзекті мәселе, яғни ауыс мағыналарды орта мектептегі қазақ

тілі пәнінде оқытудың тиімді тәсілдері, әдістері, ойындар мен тапсырмалар және олардың ерекшеліктері талданады.

Кілт сөздер: *ауыс мағына, этимология, лексика, әдіс, контекст.*

«Қазақ тілі» – мектептерде ең негізгі пәндердің бірі. Қазіргі жаңартылған білім беру бағдарламасы негізінде білім оқу мақсаттары мен дағды қалыптастыруға негізделіп оқытылады. «Қазақ тілі» пәніндегі тілдік бағдарлар тапсырмалар негізінде оқушыға көмек ретінде меңгертіледі. Соның ішінде ауыс мағыналар 5-сыныпта «Сөздің тура және ауыспалы мағынасы: тура және туынды мағына», «Синоним және антонимдер», «Көп мағыналы және омоним сөздер» меңгертіледі. 7-сыныпта «Фразеологизмдер», «Мақал-мәтелдер» тақырыптары бар. Осы тілдік бағдарларды меңгерту үшін ауыс мағына деген не екенін түсініп алайық.

Ауыспалы мағына – сөз қолданысқа түскенде ойды көркем жеткізу үшін қолданылатын туынды мағына. Этимологиялық тұрғыда ол негізгі (тура) мағынадан өрбиді. Ауыспалы мағына бір заттың екінші затқа, бір құбылыстың екінші құбылысқа түрі, қимылы, сипаты тұрсығысынан ұқсауына байланысты жасалады [1].

Ауыспалы мағына – сөздің қолданылу барысында пайда болатын туынды мағына, заттың тура мағынасынан туатын қосымша мағына. Сөздің ауыспалы мағынасы заттың я құбыстың, не оның белгісінің ұқсастығын білдіруден келіп туады [2].

Жалпы лексикологияны оқыту жайында жазылған еңбектер аз емес. Соның ішінде сөздің ауыспалы мағынасын оқыту мәселесі жайында соңғы жылдары қандай өзекті мәселе қамтылғанына тоқтала кетсек.

Әдіскер-ғалымдар Б. Құлмағамбетова., А. Исанова., М. Исинғарина және басқа да ғалымдардың құрастыруымен шығарылған «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» (2000 ж.) еңбегінде лексикологияны меңгеруді «Лексикалық (сөздік) жұмыс жүргізу жолдары» тарауында қарастырған. Оқушының ұғымына ауыр тиетін, түсініксіз сөздерді сол сөздердің синонимі арқылы түсіндірген жөн деген кеңес беріледі [3, 65 б.]. Демек, балаға білім беру барысында туындаған жаңа сөздерді, ауыспалы мағынада берілген сөздерді баланың деңгейіне қарай ықшамдап түсіндірген жөн. Баланың сөздік қоры оның сөз мағынасын түсінуіне тығыз байланысты. Ғалымдар әрі қарай сөздің мағынасын оның шығу тарихы мен тегін талдап көрсетуден, яғни этимологиясынан бастап меңгерту қажеттігін көрсетеді. Сонымен қатар сөздіктермен жұмыс жасауға кеңес береді.

Ғалым Ф. Оразбаева құрастыруымен жарық көрген «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» (2019 ж.) оқулығында лексикологияны оқыту мәселесіне кеңірек тоқталады. Лексикологияны оқытудың маңызы мен сөз мағыналарын оқыту теориясы қарастырылған бұл еңбекте көрсетілген, қамтылған мәселелерге назар аударсақ: «Лексиканы оқытудағы ең басты мақсат – тек тіліміздегі сөздерді меңгерту емес, оқушыны қазақ тіліндегі сөздердің шығу төркінін, мәнін, мағынасын, мазмұнын ұғынып, оның түрлі варианттарын білуге, оларды өз ойын толық және еркін жеткізуде таңдап қолдануға үйрету, өз бетінше жұмыс істеуге, ізденімпаздыққа баулу» [4, 229 б.]. Яғни, сөз мағыналарын оқыту барысында этимологиясына мән беріп, ойлау қабілетін дамыту, мәнін ұғу маңызды. Сол арқылы оқушы тек сөзді ғана емес, халық мәдениетін толық ұғына алады.

Ауыспалы мағынаны, оның жасалу жолдарын қарастырған ғалымдар: Ө. Болғанбаев, А. Айғабылов ұсынған теориялық білімге сүйену әрине қажет. А. Айғабылов: «Қандай сөз болмасын оның мағынасы тек сөйлем, контекст құрамында ғана нақты ашылады» - деп [5, 9 б.], сөз мағынасын ашуда контекстік әдісті ұсынады. Демек, сөз мағынасын ашуда жеке сөздің өзін ғана алмай сөйлем, не сөз тіркесі түрінде алу қажет. Осы арқылы сөздің мағынасын түсіну де жеңіл болмақ деген тұжырым жасай аламыз. Алайда мәтінмен жұмыстың өзі балаларға ыңғайлы, қызықты, әрі тиімді болуы керек. Себебі бастауыш сыныптан орта мектепке ауысқан оқушыға тек мәтінмен, не жазба жұмыстарын орындап, сөздіктермен жұмыс жасау қиындықтар туғызуы мүмкін.

Орта мектептегі қазақ тілі пәнінде оқушыларға ауыс мағыналарды оқыту кезінде төмендегідей заңдылықтарды негізге алу керек деп ойлаймыз:

1) *Жаңа сөздермен танысу*. Жаңа сөздерді сөйлемнің не мәтіннің құрылымдық негізінде тыңдау, оқу, олардың мағынасын ашу, ауыс мағыналарымен танысу, олардың жасалу ерекшеліктеріне назар салу.

2) *Практика*. Ауыс мағынада сөздерді сөйлем ішінде не сөз тіркесі ішінде қолдану үшін тапсырмалар беру.

3) *Қолданыс аясы*. Ауыс мағынадағы сөздерді қолданыс аясында, күнделікте өмірде, шығармашылық жұмыстарды орындау кезінде пайдалану.

Осы заңдылықтарды басшылыққа ала отыра төмендегідей әдіс-тәсілдерді, ойындарды ұсындық.

1) *Жаңа сөздермен танысу*. Басты назар оқушының жаңа сөзбен танысып қана қоймай, оны түсініп, қолдана алуына қойылады. Олардың жасалу жолы мен мағынасына назар аудару дағдысын қалыптастыруға жұмсалады.

Қазақ тілі сабағындағы оқу мақсаттары жазылым, айтылым, оқылым, әдеби тіл нормаларын қамтып, білім беруді нәтижелі әрі тиімді ету негізге алынды.

5-сынып «Қазақ тілі» («Арман-ПВ» баспасы, 2017 ж.) оқулығында ауыспалы мағына тілдік бағдарында берілген тапсырма:

Қою қаріппен берілген сөздерінің тура және ауыспалы мағыналарын анықтаңдар. Үлгі: Орман ішінде билейтін ағаш бар. Ол адамның ішінде не барын білу қиын.

Қытайдың ежелгі орманының ішінде ерекше сәмбі тал бар. Осы биік ағаштың қасында жеңіл лирикалық әуен қойсаңыз, ағаш музыка ырғағына ілесіп, билей жөнеледі. Бір ғажабы, шулы, даңғаза музыка қойсаңыз, ағаш билемей қояды екен. Жергілікті тұрғындар оған «билейтін ағаш» деп ат қойған[6, 46 б.].

Осы мәтінді оқушылардың оқылым деңгейін дамытып қана қоймай, тілдік бағдарды меңгертуге пайдалануға болады. Мәтіндегі «**іш**» сөзі ауыспалы мағынада қолданылған. Осы сөздің мағынасын ашуға байланысты «**СӨЗДІК**» әдісін ұсынамыз.

- үйдің іші;
- адамның іші;
- ыдыстың іші.

Лексикалық бірліктерді оқушыға меңгерту барысында ескеретін бір жайт – жеке сөз ешқашан өз бойындағы бар мүмкіншілікті толық бере алмайды. Лексикалық мағынасы бар сөздердің өзін бір мағынасымен шектеу қиын. Өйткені, тіліміздегі сөздердің әрқайсысы алуан түрлі мағынаны береді. Сол себепті, сөздің мағынасын ашып, түсіне алу үшін тіркесім арқылы қарастырып көру керек.

Сөздердің тура және ауыспалы мағынасын, көпмағыналы сөздерді, омоним, синоним, антоним сөздерді оқушыларға меңгерту – олардың тілінің қалыптасып, ойының нақты, әрі көркем болуына, сөйлесу тілінде бір сөздің бірнеше қайталауын болдырмауға, нақтырақ айтқанда шешен сөйлеуге, ойын дәл жеткізуге ықпалын тигізеді.

Сөздерді меңгеруде тек ережелермен ғана жұмыс жасамай, тапсырмалар орындау – есте сақтау қабілетін арттырады, қабылдауды жақсартады.

2) *Практика*. Оқушы мектепте білімді, тілдік бағдарды меңгеріп, түсінумен ғана шектелмеуі керек. Оны өмірде пайдалана алып, қолдана алу міндетті.

Мектеп оқулығында «Төрт түлік» тақырыбы бойынша 5-тапсырмада («Атамұра» баспасы) сөздер тізбегі берілген:

Қала, түс, көз, илеу, қанат, құлак.

Бұл тапсырманы орындауда «**АССОЦИАТИВТІ ҚАТАР**» әдісін басшылыққа алуға болады. Оқушыларға тапсырмаға бірден сөз тіркесін құрастыртпай, бірінші сол сөздерге байланысты туған пікірді жаздырамыз.

Мысалы, «көз» сөзіне байланысты оқушыларда тууы мүмкін пікірлер:

Сурет 1. «Көз» сөзіне байланысты ассоциограмма

Енді осыған байланысты сөз тіркесін құрастырып, сол бойынша сөйлемде сөз мағынасын ашу тапсырмасын беруге болады.

- ✓ Анардың көзі жақсы көреді.
- ✓ Анасы иненің көзін таба алмады.
- ✓ Өсімдіктерге күннің көзі өте қажет.
- ✓ Негізгі табыс көзі – сауда.

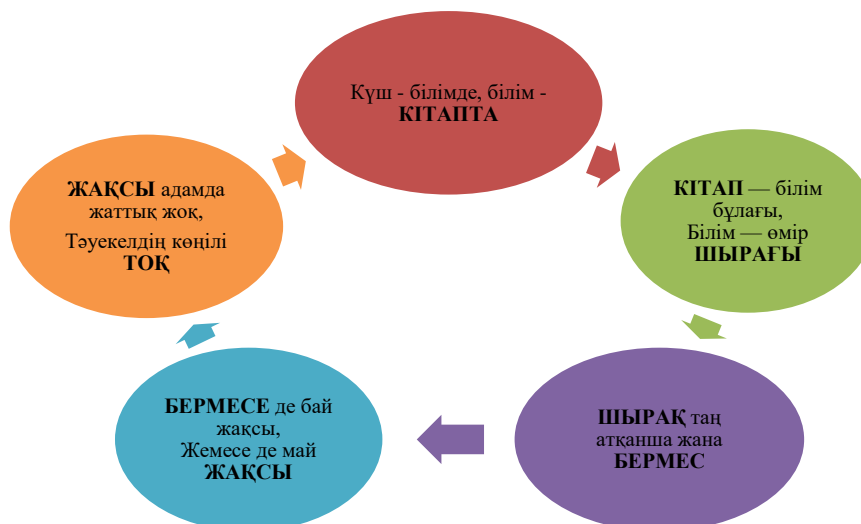
Осы заңдылық бойынша 7-сыныпта («Атамұра» баспасы) «Тұрақты тіркестер» мен «Мақал-мәтелдерді» меңгерту барысында:

«МОНШАҚТАР» ойынын пайдалануға болады.

Бұл әдіс бойынша оқушылар бірінші қатарда отырған бірінші оқушыдан бастап, соңғы оқушыға дейін сөз жалғап отырады. Ойын шарты бойынша бірінші айтқан ойыншының соңғы сөзі – келесі ойыншының сөзіне бастау. Оқушы сөз таба алмаса моншақ үзіліп, оқушы тақырып бойынша сұраққа жауап беріп, ойыннан шығып қалады. Ойын қызықты өту үшін алдын ала бірнеше мақалдар тізімін жасап, алдыңғы сабақтарда балаларға таратып беріп, жаттатуға болады.

Бұл ойын арқылы оқушылардың логикасын дамытады. Тосыннан келіп қалған сөзді жалғау үшін оның білетіні де көп болуы керек. Олар ойында ұтылып қалмау амалын жасап, барынша тырысып, көбірек жаттап келеді. Осы ойынның көмегімен ауыспалы мағыналы сөздер мен басқа да тілдік бағдарларды меңгерту барысында сергіту сәтін жасауға болады.

Қазіргі білім беру жүйесі оқушылардың қызығушылығын тудыруға, тиімділікке негізделген. Жас ерекшелігіне қарай дұрыс пайдаланылса, оқушылар сабақта бой жазып қана қоймай, түрлі ақпараттарды есіне түсіріп, қабылдай алады. Оны тиімді қолдануды үйренеді.

Сурет 2. «Моншақтар» ойынын ойнау үлгісі

3) *Қолданыс аясы.*

Оқушыларға «**МИКРОФОН**» әдісінде тапсырма орындатуға болады. Тапсырма бойынша олар сыныптастары, достарынан сұхбат алып, сөздің мағынасы әр адам әртүрлі түсінетіндігін байқай алады. Сөздің ауыспалы мағынада болуы жиі кездесетін құбылыс екенін аңғарады.

Мысалы, бала «құлақ сөзіне тіркес құрастырыңыз?» деген сұрақ қояды.

➤ Анасы – қазан құлағы;

➤ әкесі – домбыраның құлағы;

➤ жақын достары – «құлақ» деген сен деп әзілдеп жауап беруі де мүмкін. Яғни, бала тапсырманы орындау арқылы сөздің жаңа мағыналарын меңгерумен қатар, оны қолдана алу мүмкіндігіне ие бола алады.

Тапсырмаларды орындату барысында лексиканы оқытудағы принциптерді басшылыққа алуды ұмытпаған жөн. Себебі сөз мағынасын шындықпен салыстыру арқылы ғана ауыс мағынаның мәнін терең ұғына алады. Мысалдағы «құлақ» сөзі адамның дене мүшесі болғаны сияқты, ол қазанның да, домбыраның да бір бөлігі. Олардың мағынасы әртүрлі болғанымен, сөздің шығу төркіні шындыққа жақын, соның айналасында айқындалады.

Жаңа сөздерді меңгерту барысында беретін кеңесіміз – иллюстрациялық суреттерді қолдану. Сурет арқылы сөз, сөйлем құрастыруға дағдыландыруға болады. Әсіресе әр тақырыпқа сай жасалған суреттердің көмегімен білім беру процесі жеңілдей түседі.

«БРОУНДЫҚ ҚОЗҒАЛЫС»

Сынып ішіне өтіліп жатқан тақырыпқа қатысты мәліметтер мен ақпараттар орналастырылады. Оқушылар бүкіл сынып ішінде қозғала жүріп, берілген тақырып бойынша ақпарат жинайды. 5-сыныпта («Атамұра» баспасы) «Сөз мағыналары» тақырыбында сергіту сәті ретінде балаларға осы әдісті қолдануға болады. Әр партаға қағаз тілімдері жапсырылған соларды алып, тақтаға шығып сәйкестендіреді.

• **Сары парақта:** мұзда отырған баланың, от шығып тұрған жүректің, бет пен үзілген моншақтың суреті болады.

• **Қызыл парақта:** бет моншағы үзілді, жүрек оты, мұзға отырғызу сөздері жазылады.

• **Қызғылт сары парақта:** ұялу, рух, алдау сөздері болады. Балалар бейнелеу өнері сабағында меңгерген білімін ұштастырып, парақтарды дұрыс сәйкестендіру арқылы сөздерді тауып, мағынасын ашады.

Бұл тәсіл көмегімен бұрын меңгертілген білім қайталанып, оқушылардың танымы мен есте сақтауы да дами түседі.

Ауыс мағынаны меңгертудегі ең тиімді тәсіл – оқушыға сөздің мәнін ұғындырып, күнделікті өмірде еркін қолдануға мүмкіндік туғызған тәсіл. Тапсырмалар оқушы өмірде пайдаланып, түсініп, қызығатындай болуы керек. Біз ұсынған «Ассоциативті қатар», «Микрофон», «Сөздік», «Броундық қозғалыс» және т.б. әдістер бұл мақсаттарға жеткізе алады.

Қорыта келе, қазақ тіліндегі ауыс мағыналар лингвистикалық қырынан жан-жақты талданғанымен, оларды оқытуды зерделеу әлі де өзекті болып отыр. Ауыс мағыналарын оқытуды жаңартылған оқу бағдарламасы аясында сараптап, әдістемесін жан-жақты жетілдіргенде, тіліміздің тазалығы сақталып, шұрайлы сөздеріміз сақталмақ, тіл байлығы молаймақ. Осы мақсатқа жету үшін біз тиімді әдістерді ұсынып көрдік. Нәтижелілігі мен тиімділігі айқындалған бұл әдістер оқушылар үшін де, мұғалім үшін де пайдалы болды деген пікірдеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ әдеби тілінің анықтамалығы / Құрастырған: С.А.Итеғұлова, А.Қ.Қожахмет. - Астана: Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2016. – 150 б.

2. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 2-том / Құраст.: Ф.Қалиев, С.Бизақов, О. Нақысбеков және т.б. - Алматы, 2011. - 744 б.

3. Қазақ тілін оқыту әдістемесі / Құлмағамбетов Б., Исанова А., Исінғарина М., Көккөзова М., Құрмағалиева Р., Айтжанова Н. / Алматы: Білім, 2000. - 144 бет.
4. Қазақ тілін оқыту әдістемесі / Ф. Ш. Оразбаева, Б.Қ. Қасым, Ж.Қ. Балтабаева, Н.А. Оразахынова, Р.С. Рахметова/ Қарағанды, 2019. - 423 б.
5. Айғабылұлы А. Қазақ тілінің лексикологиясы. Алматы: Зият-Пресс, 2004
6. Ермекова Т.Н. Қазақ тілі: жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық. / Т.Н.Ермекова, Ж.К.Отарбекова, Р.Н.Мұнасаева. – Астана: Арман-ПВ баспасы, 2017. – 144 бет.

ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ ОВЛАДЕНИЯ ПЕРЕНОСНЫХ ЗНАЧЕНИИ СЛОВ

Меирхан Ш. Е.

Несмотря на то, что в казахском языке много произведений, связанных со смыслом, изучением, способом их создания и особенностями, относительно методики их обучения не так много материалов, в том числе связанных с обучением по обновленной учебной программе. Поэтому в науке методики преподавания казахского языка актуальны такие вопросы, как изучение методов и приемов его преподавания, составление эффективных заданий и методов освоения учащимися, раскрытие внимания учащихся к занятиям в период снижения интереса к получению знаний. В научной статье анализируются эффективные подходы, методы, игры и задания в обучении казахскому языку в средней школе и их особенности.

Ключевые слова: *изменение значения, этимология, лексика, метод, контекст.*

EFFECTIVE WAYS OF MASTERING THE FIGURATIVE MEANING OF WORDS

Sh. E. Meirkhan

Despite the fact that there are many works in the Kazakh language related to the meaning, study, method of their creation and features, there are not so many materials regarding the methodology of their teaching, including those related to teaching according to the updated curriculum. Therefore, in the science of the methodology of teaching the Kazakh language, such issues as the study of methods and techniques of teaching it, the compilation of effective tasks and methods of mastering by students, the disclosure of students' attention to classes during a period of declining interest in acquiring knowledge are relevant. The scientific article analyzes effective approaches, methods, games and tasks in teaching the Kazakh language in secondary school and their features.

Key words: *changing meaning, etymology, vocabulary, method, context.*

ӘОЖ 101.8:316.3(574)+128

10.53355/ZHU.2023.106.1.037

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ

Нурбосынова Л.С., Берикова А.К.

Рухани негіздер, жалпыадамзаттық құндылықтар, ұлттық сана-сезім адам мен қоғамның өзекті мәселелері болып табылады. А. Байтұрсынов философиясының басты мәселесі-адам (тұлға) және қоғам. А. Байтұрсыновтың философиялық мұрасында ұлттық сана, әлемдік болмыс аренасында қазақ ұлтының өзін-өзі сәйкестендіру мәселесі қызыл жіппен өтуде. Ана тілі, тарихы, мәдениеті, әдет-ғұрпы, тәрбиесі маңызды негіз болып табылады, оның аясында адам өмірінің ішкі толықтығын алуға ықпал ететін рухани-адамгершілік тазалық пен білім ашылады. Қоғамда өмір сүретін адам ата-бабаларының рухани құндылықтары мен дәстүрлерін құрметтеуге баса назар аударады, бұл жалпы ұлттың болашағын анықтайды.

Кілт сөздер: *Ахмет Байтұрсынов, әлеуметтік философия, адам, тарих, қоғам, білім, ана тілі, мәдениет, ұлттық сана-сезім, өмірдің мән-мағнасы, жалпыадамзаттық құндылықтар*

Адам мен қоғам мәселесі әрқашан адамзаттың санасында көрініс тапты. Мәселен, мысалы, М. Хайдеггердің пікірінше, сыртқы әлемнің болуы ішкі, жеке әлемнің болуы арқылы қалыптасады. Бүгінгі таңда қоғамға деген жаңа көзқарас қоғамның тарихи дамуының нәтижесі болып табылатын адамның болмысы туралы жаңа көзқарастарға әкелгені кездейсоқ емес. Шын мәнінде, адамның өмір сүруі тек қоғамда, тек белгілі бір әлеуметтік-тарихи ортада мүмкін, бұл әлемнің көптеген елдері мен Қазақстанның әлеуметтік дамуының тарихи өткенінде дәлелденген.

Адам қоғам мен қоғамдық қатынастардың бөлігі бола отырып, "қоғамдық ағзаға" белсенді әсер етеді, осылайша Жаратушы, жасаушы болып табылады. Ол бір уақытта және әлеуметтік қатынастардың объектісі және субъектісі болып табылады, онда жеке тұлғаның мөрі басылады. Адам мен қоғам арасында диалектикалық өзара әрекеттесу бар, мұнда адам микро қоғам, ал қоғам оның әлеуметтік байланыстарындағы адамның өзі.

Адамдар тарихи әлемде өмір сүреді, мұнда әлеуметтік процестер "шынайы адамдышылығының" бастамасын анықтауға мүмкіндік береді. Өткеннің ұлы ойшылдары қазіргі ұрпаққа қазіргі кезде де практикалық маңызы бар бай мұра қалдырды.

Ахмет Байтұрсынов (1873-1937) - көрнекті қазақ ағартушысы-демократ, ақын, жазушы, белгілі қоғам қайраткері, ғалым, философ. Оның қызметінің негізгі саласы-әдеби шығармашылық, әдеби процестің тілі мен заңдылықтарын, сондай-ақ сөздің қалыптасу заңдылықтарын және оның қоғамдағы қызметін, адамдардың әлеуметтік өмірін ұйымдастырудағы ролін зерттеу. Ол қазақ рухани мәдениетінің тарихына қазақ тіліндегі классикалық орыс және батыс поэзиясының көрнекті аудармашысы, жазушы, публицист, қазақ тіліндегі мерзімді баспасөздің ұйымдастырушылардың бірі ретінде. Бұл туралы көпшілік қазір ғана біледі - сталиндік қуғын-сүргіннің құрбаны болған Ахметтің есіміне ұзақ уақыт бойы тыйым салынған. Бұл оның өлеңінің атымен айтуға болатын адамның аты - "ақыл себуші".

А.Байтұрсыновтың пікірінше, бостандық, тәуелсіздік, біріншіден, адамның өмірдің мән-мағынасын алуға, екіншіден, әлемдік аренада қазақ халқының құқығын қалпына келтіруге көмектеседі. Ахмет Байтұрсыновты түсінудегі жетекші идея - халық үшін өмірлік маңызы бар, бірақ оған құлдықтың бұғауын тастаған кезде ғана шынайы игілік әкеле алатын білім, ағарту. А. Байтұрсынов соңғысына қарсы дауыс көтере бастайды.

А.Байтұрсынов поэзияны ой философиясы ретінде қазақтарды езген монархиялық Ресей саясатына қарсы күрес қаруына айналдырады. Бұл мағынада оған Крылов ертегілерінің қазақ тіліне аудармалары көп жағынан көмектеседі. Зерттеушілердің пікірінше, А.Байтұрсынов Крыловтан аударғанда түсінікті ертегілерді тандап, нағыз қырғыз рухына сәйкес келетін ойларды сызып көрсеткен болатын. Егер Белинский Крылов туралы: "ол өзінің кейбір ертегілерінің мазмұнын Лафонтейннен алғанымен, оны аудармашы деп атауға болмайды, "оның ерекше орыс табиғаты бәрін орыс формаларына айналдырып, бәрін орыс рухы арқылы жүргізді", - деп айта аламыз. Крыловта да, А.Байтұрсыновта да ойдың табиғилығы, қарапайымдылығы мен динамикасы туралы айтудың қажеті жоқ:

Жігіттер, мұнан ғибрат алмай болмас,
Әуелі бірлік керек болсақ жолдас.
Біріннің айтқанына бірің көнбей,
Істеген ынтымақсыз ісің оңбас.

"Аққу, шортан және қатерлі ісік" ертегісінің соңында берілген бұл қара сөзде бірегейлікті талап ететін терең философиялық ой бар. Ғасырлар бойы өткеннің тереңінен генетикалық тұрғыдан келе жатқан өзін-өзі сақтаудың жалғыз көзі ретінде халықтың ішкі бірлігі ұжымдық санада бейсаналық деңгейде жатыр. Тарих бізге күштің кең аумақтарды

(кеңістіктерді) игеруде де, таным саласында да (прогресс) бірлікте екенін үйрететіні бекер емес. Бұл ойды "Бата" өлеңінен байқауға болады.

А.Байтұрсынов қазақ ағарту титандарының тұтас бір галактикасының рухани көшбасшысы болды, бұл заман осындай есімдермен көрнекті - А.Бөкейханов, М. Дулатов, С. Торайғыров және тағы басқа. Осы тұлғалардың әрқайсысы қазақ философиясының дамуына, өмірдің мәні мәселесін түбегейлі дамытуға елеулі үлес қосты. "Масада" және "Қырық ертегілерде" Ахмет Абайдың гуманистік, ағартушылық дәстүрлерінің жарқын мұрагері ретінде әрекет етеді. Бұл жұмыстар негізінен тәуелсіз демократиялық мемлекет құру жолында қажетті және ажырамас жағдайлар болған прогресс, ағарту, мәдениет және ғылым мәселелерін көтереді.

А.Байтұрсынов оның сұрақтарын тереңірек зерттей отырып, тіл біліміне үлкен мән берді. "Ол өзінің философиялық ұстанымын шоғырланған түрде "Әдебиет таңытқыш" ("Әдеби Нұсқаулық" 1926) еңбегінде баяндады, онда ол рухты табиғаттан, сананы материядан, ойлауды болмыстан ажыратпайды" [1,390]. Жалпы, ұлттық ойлауда да, А.Байтұрсыновтың көзқарастарында да Алла (құдай), аруақ (аруақ) сияқты ұғымдар құндылық болып табылады."Бата" өлеңінде мұсылман сөздерінің болуын және автордың Құран қасиетті кітабын білуін байқауға болады:

Я, құдайым! Аққа жақ
Өзіне аян – мен нақақ.
Аққа деген жолымның
Абыройын ашпай, жап.
Аят пенен хадисте
Адал ниет, ақ іске.

"Қазақтардың ойында "Тәңірі" мен "Алла" антропоморфтық ерекшеліктерден айырылған. Бұл екі сөз синоним сөздер. Тәңірді қазақтардың түсінуі ежелгі грек философы Платонның шәкірті Плотиннің ілімінде бар түсінікке жақын. Бұл бір - игілік, жоғарғы ақыл және әлемдік жан. Тәңірі өзінің болмысында шексіз және кез-келген идеяларға, сипаттамаларға, түсініктемелерге қол жеткізе алмайды" [2]. А.Байтұрсыновтың дүниетанымындағы "Алла" ұғымы жақсылық, парасат, ақиқат, әділеттілік және т. б. ұғымдармен байланысты.

Аз күндікке алданып,
Аз нәрсеге жалданып
Адасқанын алаштын
Түзу жолға түсір, Хақ!

А.Байтұрсынов өзінің тағайындалуын қазақ тілі мен әдебиетін жетілдіруде көрді. Оның көзқарастары прогрессивті болды, ол болашақта біздің тағдырымыз қандай болатыны туралы әбігерге түсті. А.Байтұрсынов "Қазақ" газетінің бірінші санында жарияланған бағдарламалық мақаласында былай деп жазады: "ұлттық келбетімізді, өз тәуелсіздігімізді сақтау үшін бізге бар күш-жігерімізбен және жалпы мәдениетке ұмтылу керек; ол үшін біз бірінші борышымызды ана тіліндегі әдебиетті дамытумен айналысуға міндеттіміз. Тек өз тілінде сөйлейтін және өз әдебиеті бар адамдар ғана тәуелсіз өмір сүруге құқылы екенін ешқашан ұмытпау керек" [3]. А.Байтұрсыновтың ғылыми еңбектерінің нәтижесінде бізде қазақ әліпбиі, фонетика, қазақ тілінің синтаксисі мен этимологиясы, әдебиет теориясы мен мәдениет тарихы бар. Осы қажырлы еңбегімен ол қазақ әдебиетін жоғары деңгейге көтеріп, ұлттық ой мен туған әдебиеттің берік негізін қалады.

Ахмет Байтұрсыновтың пікірінше, адамда терең әлеуметтік бастама қалыптасып, ол қоғамда және қоғам арқылы дамиды. Әлеуметтену процесінде адамның білім алуы оның ішкі әлеуетін, ішкі тәжірибесі мен рухани нұсқауларын білу арқылы оның практикалық мағынасында құндылық ретінде қарастырылады. Білімді адамгершілік пен зияткерлік тәжірибенің синтезі ретінде жоғары бағалау, адамды жетілдіру критерийі ретінде қызмет етеді. Еңбектерінде осындай сөздері бар – «Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың

шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек». А. Байтұрсыновтың шығармашылығындағы білімді түсіну мұсылман дәстүрінен бастау алатын ізгілік категориясымен ұштастырылған. Өмірдің мәні мен бақытқа жету адамгершілік тазалық пен жан-жақты білім болған кезде мүмкін болады, бұл жалпыға бірдей пайдалы. Білімнің құндылығы оны өмірді дана басқарудың тәсілі ретінде практикалық қолдануда жатыр. Бүгінгі күнге дейін білім әлеуметтік мәселелерді шешуге, мәдениеттер диалогына, өзін, әлемдегі өз орнын және жалпы әлемді түсінуге және білуге негіз болатын ең маңызды жалпыадамзаттық құндылықтардың бірі болып табылады.

"А.Байтұрсыновтың барлық пайымдауларында терең философиялық мазмұн бар, өйткені ол қозғаған проблемалар тек қана емес, қазақтар мәдениетінің дамуының нақты заңдылықтарына да қатысты, бірақ ол өзіне басқа міндеттер қоймай, оларды бүкіл адамзат өмірінде шешуші рөл атқаратын мәдени-тарихи құбылыстар ретінде Тілдерді дамытудың жаһандық процестері әлеміне енгізді"[1,394]. Ағартушының көзқарасы бойынша идеал Тәуелсіздік қажеттілік ретінде, өз халқының бірлігі, білімді іздеуден тұратын рухани-адамгершілік өзін – өзі жетілдіру болды-ол өзінің тайпаларын тынымсыз шақырады, өйткені бұл тарихи процеспен байланысты болды, дегенмен рухани мұра өзінің объективті маңыздылығын жоғалтпайды. Осы мақсатқа жету үшін таңдалған жолды А.Байтұрсынов тіл білімі, әдебиет, ағарту мәселелерін зерттеу міндеті ретінде түсінді. "Адамның өмірлік кәсіпорындарындағы мінез-құлқын басқаратын мінсіз бейне, ой мен міндет өмірдің" өзі үшін "мағынасының қарама-қайшылығын жояды, бұл" басқалар үшін болмыста болу " дегенді білдіреді[4,124]. Барлық ұлы адамдар осыған ұқсас, адамдар үшін терең ойлауда. Білім мен мәдениетте ол әлеуметтік прогрестің шешуші факторын көрді. Өз халқына оралып, А.Байтұрсынов бүгінде "ақылдың тұқымын, жақсылық тұқымын себуді" жалғастыруда.

"Бір жағынан қазақ қоғамының дәстүрлі ұстанымдарының бұзылуы және екінші жағынан жаңа қоғамдық-экономикалық қатынастардың орнығуы адам қызметінің бұрын-соңды белгісіз түрлерін өмірге әкелді. Қоғамдық еңбек бөлінісінің тереңдеуі халықтың мәдениеті мен рухани өміріне объективті әсер етті. Қазақстан Ресей, Англия, Франция және басқа мемлекеттердің мүдделерінің тоғысында қалып, өңірдің өнеркәсіптік-көліктік, сауда және өзге де игерілуі айтарлықтай жеделдегенімен, қоғамдық санада тарихи перспектива ғылымның, техниканың, мәдениеттің жетістіктерін игерген халықтар үшін деген түсінік берік орнықты " [5].

Халықтың ең ағартылған өкілдері өз еркімен мұғалімдердің ұлы миссиясын өз мойнына алды, өз білімдерімен өлке мәдениетінің дамуына ықпал етті. Бұрынғы әдет-ғұрыптарды, дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды сақтау және көбейту үшін кеңістік айтарлықтай шектеулі болды, бірақ сонымен бірге жаңа әлеуметтік-мәдени құндылықтар мен бағдарлар пайда болды.

XX ғасырдың басы А.Имановтың басшылығымен патшаға қарсы ең ірі көтеріліспен белгіленді. Сол кездегі қоғамдық-философиялық ойда А.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов және басқалар бастаған "Алаш-Орда" либералды-демократиялық қозғалысының қызметі маңызды орын алады. И.Кант былай деп жазды:"... егде жастағы ұрпақтар тек болашақ ұрпақ үшін ғана жұмыс істейді, атап айтқанда, оларға табиғат тағайындаған ғимаратты жоғарырақ тұрғызуға болатын кезеңді дайындау үшін, тек кейінгі ұрпақтар ғана осы ғимаратта өмір сүру бақытына ие болу үшін, оны салу үшін көптеген ата-бабаларымыз жұмыс істеді...».

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сегізбаев О. А. XV-XX ғасыр қазақ философиясы. А.: Ғылым, 1996. – 472с.
2. Сүлейменов И. Қазақтардың дәстүрлі космоцентристік ойлауының негізгі ұғымдары. Кітапта.: Философия бойынша дәрістер. А.: "Ататек", 1999. – 208с. /163/.
3. Қазақ әдебиеті: ақпараттық-әдеби жинақ. /Құрастырушылар Сергеева М., Чирчик М./ А., 1998.Б. 69.
4. Москаленко А.Т., Сержантов В.Ф. Өмірдің мәні мен тұлғасы. Новосибирск: Ғылым, Сібір бөлімі, 1989. – 205с.
5. Қазақстан тарихы Ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейін. А.: "Дәуір", 1993. – 416с. / 235/.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ИДЕИ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА*Нурбосынова Л.С., Берикова А.К.*

Духовные основы, общечеловеческие ценности, национальное самосознание являются актуальными проблемами человека и общества. Главная проблема философии А. Байтурсынова - человек (личность) и общество. В философском наследии А. Байтурсынова красной нитью проходит проблема национального сознания, самоидентификации казахской нации на арене мирового бытия. Сущностной основой является родной язык, история, культура, обычаи, воспитание, в рамках которой раскрывается духовно-нравственная чистота и знания, способствующие обретению внутренней полноты человеческого бытия. Человек, живущий в обществе, подчеркивает уважение к духовным ценностям и традициям своих предков, что определяет будущее нации в целом.

Ключевые слова: *Ахмет Байтурсынов, социальная философия, человек, история, общество, образование, родной язык, культура, национальное сознание, смысл жизни, общечеловеческие ценности.*

SOCIAL AND PHILOSOPHICAL IDEAS OF AKHMET BAITURSYNOV*L.S. Nurbosynova, A.K. Berikova*

Spiritual foundations, universal values, national identity are the actual problems of man and society. The main problem of A. Baitursynov's philosophy is man (personality) and society. In the philosophical heritage of A. Baitursynov, the problem of national consciousness, self-identification of the Kazakh nation in the arena of world existence is a red thread. The essential basis is the native language, history, culture, customs, upbringing, within which spiritual and moral purity and knowledge are revealed, contributing to the attainment of the inner fullness of human existence. A person living in society emphasizes respect for the spiritual values and traditions of his ancestors, which determines the future of the nation as a whole.

Key words: *Akhmet Baitursynov, social philosophy, man, history, society, education, native language, culture, national consciousness, meaning of life, universal values.*

ӘОЖ 433 94

10.53355/ZHU.2023.106.1.038

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ*Нұрланова Г.Н.*

Мақалада бүгінгі таңдағы жаһандық құрылыстың жаңа жүйесі қалыптасатын көпқырлы сипат соңғы уақытта геосаяси және экономикалық тұрғыдан маңызды болып табылатындығы және Орталық Азия өңірінде айқын көрініс тапқандығы туралы баяндалады. Сондай-ақ осы өңірдің айналасындағы геосаяси жағдай, ең алдымен, оның экономикалық және саяси орталығы болып табылатын Қазақстан әлемдік экономика мен саясаттың негізгі орталықтарының, оның ішінде Қытай, Жапония, Үндістан, Түркия, Иран және араб әлемінің ұлттық мүдделерінің қақтығысуымен сипатталатындығы айқын. Орта Азия мемлекеттерінің саяси және әлеуметтік-экономикалық моделінің қалыптасуын қарастырайық. Дәл осы аспектілер әр елдің әлемдік қоғамдастықтағы орны мен рөлін айқындайды.

Кілт сөздер: *геосаясат, интеграция, көпвекторлы саясат, саммит, тәуелсіздік.*

XX ғасырдың соңы халықаралық қатынастардың жаһандық жүйесіндегі терең өзгерістермен ерекшеленді. Еуразия құрлығының ортасында бес жаңа тәуелсіз мемлекеттің

пайда болуы: Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Түркменстан (ТМД елдері) – халықаралық жүйедегі орталық-азиялық жүйенің қалыптасуына бастама жасады. Бүгінгі таңда жаһандық құрылыстың жаңа жүйесі қалыптасатын көпқырлы сипат соңғы уақытта геосаяси және экономикалық тұрғыдан маңызды болып табылатын Орталық Азия өңірінде айқын көрініс тапты. Осы өңірдің айналасындағы геосаяси жағдай, ең алдымен, оның экономикалық және саяси орталығы болып табылатын Қазақстан әлемдік экономика мен саясаттың негізгі орталықтарының, оның ішінде Қытай, Жапония, Үндістан, Түркия, Иран және араб әлемінің ұлттық мүдделерінің қақтығысуымен сипатталады. 2001 жылғы 11 қыркүйектегі террорлық актілер және кейінгі оқиғалар бүкіл әлемдегі, сондай-ақ Еуразия орталығындағы жағдайды түбегейлі өзгертті. Орта Азия мемлекеттерінің саяси және әлеуметтік-экономикалық моделінің қалыптасуын қарастырайық. Дәл осы аспектілер әр елдің әлемдік қоғамдастықтағы орны мен рөлін айқындайды.

Түркіменстан 1991 жылдың 27 қазанында тәуелсіздігін алды. Коммунистік тоталитарлық жүйенің орнына Президент С. Ниязовтың «түркменбаши» қатаң авторитарлық билігі келеді. Ол өз басқаруын патерналистік үлгіге негіздеді. Сыртқы саясатта республика бейтараптылық принципін жариялады. Түркіменстан іс жүзінде Шығыс пен Батыс арасында көшкін жасау саясатын жүргізді. Мемлекеттік тіл ретінде – түркмен тілі жарияланды, орыс және ағылшын тілі болды. Реформалар мемлекет тарапынан қатаң бақылау алынып, экономикалық құрылым сипатының өзгеруіне алып келді [1,33 б.].

Аграрлық секторда дехкано – фермерлік шаруашылықтар белсенді жұмыс істеді. Жекешелендіру тек кейбір өнеркәсіп нысандарына жүргізілді. Қазіргі заманғы түрікмен Моделі - бұл социалистік-нарықтық (Қытай) және орта-ислам-нарықтық (кувейт) экономикалық моделінің синтезі. Экономикадағы негізгі табысты мұнай-газ секторы берді. Сондықтан құбырлар мәселесі Түрікменстан үшін өте маңызды. Иранмен байланыс күшейе түсті. Иран, Каспий немесе Ресей арқылы құбыржолдар құрылысы саяси қиындықтармен байланысты болды.

Түрікмен қоғамының саяси құрылымы бастапқы кезеңде азаматтық қоғам құруды мүлдем көздеген жоқ. Қарсылық танытушылар аз болды. 2007 жылы альтернативті негізде президент сайлауы өтті. Жаңа мемлекет басшылығына Г.Бердымухаммедов сайланды. Жаңа президенттің одан арғы саясаттағы басты көңіл бөлгені Түркіменстан табиғи газы болды, себебі елдегі табиғи газ әлемдегі табиғи газы бар алдыңғы қатарлы елдерден қалыс қалмады. Елдің сыртқы саясат және саудадағы кез келген өзгерістер жаһандық энергетикалық қауіпсіздік үшін үлкен маңызға ие болды [2,52 б.].

Өзбекстан 1991 жылдың 29 тамызында тәуелсіздігін жариялады. Орта Азия елдеріндегі халқы саны жағынан басым. Құрылымы жағынан өзбек моделі түркмендерге жақын. 1992 жылы Конституция қабылдады. Ол патернализм принциптерін бекітеді.

Ел әлеуметтік бағдарланған нарықтық шаруашылық жағына шығады. Жекешелендіру кәсіпорындардың үштен екісін қамтыды. Республика халықаралық нарықта белсенді қызмет етуде. Осыған сәйкес, Оңтүстік Кореялық Дәу фирмасы аталған фирманың модификацияланған автомобильдерін шығаратын зауыт салды. Экономиканың тұрақты дамуы байқалады. Өзбекстан кезең-кезеңмен алға жылжуы байқалады. Жұмыссыздық – басты әлеуметтік мәселеге айналды. Аграрлық секторда – суармалы жер аз болды. Халықтың өмір сүруіне лайықты жерде демографиялық мәселелер туындады. Әлеуметтік мәселелерден ислам фундаментализм мәселесі өршіді.

Елдің құрлықшілік орналасуы көпвекторлы сыртқы саясатты жүргізуге және шығыс пен Батыс мемлекеттерімен белсенді ынтымақтасуға мәжбүр етеді.

Тәжікстан 1991 жылдың 9 қыркүйегінде тәуелсіздігін алды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылы драмалық және азаматтық соғыстармен ұласты. Жаңа экономикалық және әкімшілік-саяси себептерне байланысты елде трайбализм дәстүрі қалыптасты. Экономикадағы ахуал азамат соғысымен жалғасын тапты. Тәжікстанда өмір сүру деңгейі төмен, жұмыссыздық белең алған. Тәжікстанға Ауғанстаннан заңсыз келген ислам фундаментализмі қауіп тудырды. Ел ТМД-ның интеграциялық үдерістерінде белсенді қызмет атқарады [1,74 б.].

Қырғызстан 1991 жылдың 31 тамызында тәуелсіз ел атанды. Қырғызстан Демократиялық республикаға айналды. Экономиканы біртіндеп ырықтандыру бағыты жүзеге асырыла бастады. 1998 жылдың 20 желтоқсанында Қырғызстан Республикасы Дүниежүзілік сауда ұйымы – ДСҰ (ВТО) мүше болды. Сыртқы саясатта Ресеймен, Қазақстан және Қытаймен белсенді ынтымақтастықта. Сондай-ақ, Қырғызстан ТМД елдерінің интеграциялық үдерістеріне белсенді қатысады.

Қазақстан Республикасының саяси және әлеуметтік-экономикалық моделінің қалыптасуы «Қазақстан тарихы» курсына оқытылады. Сондықтан осы материалдарда біздің мемлекетіміздің сыртқы саясатының азиялық бағытын қарастырамыз[4,169 б.].

Жалпы, Қазақстанның сыртқы саясатын үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. Біріншісі – сыртқы саясаттың қалыптасуы мен тұрақтану кезеңі (XX ғасыр 90 жылдардың алғашқы ширегі). Екінші кезеңге республиканың сыртқы саясатының терең әрі қарқынды дамуы. Үшінші кезеңге 2001 жылғы 11 қыркүйектегі қайғылы оқиғамен байланысты болды, себебі жаңа стратегиялық бастамалар өзгеріске ұшырады. 20 жылдан астам уақытта Қазақстан халықаралық қатынастарда дәрбес мемлекетке айналды [1,80 б.].

Қазақстан биполярлық әлемнің ыдырауы кезеңінде әлемдік саясаттың бел ортасында қалды. Біздің территориямызда КСРО-ның ядролық әлеуетінің бір бөлігі қалды. Сол кезеңде нақты жағдайды білмеу салдарынан ядролық әлеуетке ие Ислам мемлекеті ретінде теріс көзқарастар пайда болды. Қазақстан ядролық қарудан бас тартқаннан және Президент Н. Назарбаевтың басқа мемлекеттердің басшыларымен жеке байланысынан кейін жағымсыз үрдіс өзгерді. Мемлекетаралық қатынастардың шарттық базасы қайта құрылды. Қазақстан ядролық қарудан өз еркімен бас тартуымен халықаралық беделге ие болды және әлемге халықаралық қауіпсіздік мәселелеріндегі кемел көзқарас пен жауапкершілікті көрсетті. 1993 жылғы желтоқсанда Республика ядролық емес мемлекет ретінде ядролық қаруды таратпау туралы шартты бекітті. Сыртқы саясаттағы осындай қадамдар халықаралық аренадағы мемлекеттің деңгейін көтерді[5,29 б.].

Геосаяси жағдайдың ерекшелігі этникалық құрамда, Қазақстан экономикасының даму деңгейі оның қауіпсіздігін қамтамасыз етуде әскери емес, саяси құралдар басымдылық береді. Жаңадан пайда болған геосаяси тұрғыдан Қазақстан Еуропа мен Азия-Тынық мұхиты өңірлерін байланыстыратын сыртқы саяси және стратегиялық аспектілерде тиімді кеңістікті алып жатты.

Қазақстан өзінің тұрақты дамуын, бірінші кезекте, белсенді сыртқы саясатпен қамтамасыз етеді. Көрші мемлекеттермен достық тұрақты сауда-экономикалық қатынастардан тұрды. Қазақстан Азия мемлекеті ретінде белсенді әрекет етіп, өзі туралы дәл осы Азияда мәлімдейді. Республика Азия Даму Банкіне мүше – бұл Азиядағы әлемдік шаруашылық байланыстарына ықпалдасу үдерісі. Үлкен үдеріс Қазақстан-Қытай қарым-қатынасынан дамыды. Қазақстан тәуелсіздігін мойындаған алғашқы мемлекеттердің ішінде Қытай да бар[7,22 б.].

Қазақстан мен Жапония арасындағы қатынастардың берік негізі қаланды. 1999 жылы мемлекетаралық деңгейде Қазақстан мен Жапония басшылары стратегиялық әріптестік туралы мәлімдеді. Қазақстанның мүдделеріне келетін болсақ, Жапониямен қарым-қатынастарды жандандыру Азия-Тынық мұхиты өңіріндегі осы суперқуатты елдің экономикалық салмағын ескере отырып, республикаға ірі саяси және экономикалық дивиденттер бере алатындығы.

Қазақстанның Оңтүстік Кореямен сауда-экономикалық ынтымақтастығының болашағы зор. Екі елдің кең ауқымды әріптестігін арттыру үшін құқықтық базаны қалыптастыратын бірқатар құжаттарға қол қойылды.

Қазақстан Оңтүстік Азияның жетекші елдермен, Үндістанмен байланыс орнатты. АӨСШК (СВМДА) ШЫҰ-мен азиялық қауіпсіздік саласында табысты ынтымақтастық жүргізілуде. Үндістан үшін жетістік болып саналатын «нанатехнология» саласы бойынша ынтымақтастық орнатылуда. Инфрақұрылымның болмауы екі ел арасындағы байланысқа кедергі.

Қазақстан тәуелсіздігін алғаш мойындаған Түркия мемлекеті болатын. 1991 жылдан бастап ондаған келісім-шарттарға қол қойылады, ондағы саяси, экономикалық, гуманитарлық және басқа да салалар бойынша. Екі ел арасындағы қарым-қатынастардың дамуы динамикалық сипатқа ие болды. Екіжақты ынтымақтастықты тереңдету және кеңейту үшін бірқатар іс-шаралар жүзеге асырылды. Түркістан қаласында Ахмет Иассауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті жұмыс істеді. Ынтымақтастықтың барлық деңгейіндегі мемлекетаралық байланыстар тұрақты болды. Қазақстан мен Түркия жалпы түркі текті халықтарды байланыстырады. Қазақстан Түркиямен бірге «Тюрксой» бағдарламасына – түркі халықтарының мәдениетін дамытуға ықпал ететін ұйымға белсене қатысады[6,129 б.].

Қазақстан Республикасы Ислам Конференциясы ұйымына мүше (ИКҰ). ИКҰ-ға кіру Қазақстанға қазіргі заманғы мұсылман әлемінің дамуының өзекті сұрақтарын талқылауға және әзірлеуге қатысуға мүмкіндік береді. Халықаралық қатынастар субъектілерінің бірі болып табылатын ИКҰ Қазақстанның ислам әлемімен жақындасу үдерісіне ықпал етеді және барлық тараптар мүдделерінің ақылға қонымды теңгерімін табуға ұмтылады.

Қазақстанның сыртқы саясатының маңызды бағыттарының бірі Таяу Шығыс болып табылады. Таяу Шығыс өзінің қаржылық-экономикалық мүмкіндіктеріне қызығушылық танытады.

Қазақстанның араб мемлекеттерімен қарым-қатынасын дамыту Қазақстан экономикасы үшін қажетті инвестициялар мен кредиттерді тартуға ықпал етеді. Мұнай өндіретін араб елдері мен компаниялардың тәжірибесін пайдалану да маңызды. Қазақстан – араб қатынастары «Восток – дело тонкое», - деген ұғымды еске түсіреді. Қазақстан осы аймақтағы күрделі ахуалға байланысты араб әлемі үшін аса маңызды мәселелерді тез шешкен жөн.

Қазақстан – Иран қарым-қатынасы жақсы дамыды. 1992 жылдан бастап қатынастар өзара түсіністік және ынтымақтастық туралы декларация негізінде құрылады. Болашақта Иран қазақстандық ауыл шаруашылығы өнімдерінің ірі тұтынушысы бола алады. Қазақстан-Иран қатынастары үшін маңызды сәт Қазақстан мен Иранның аймақтық мүдделерінің сәйкестігінде. Иран үшін стратегиялық тұрғыдан Қазақстан Тегеранға «Мәйітшілік маршруттар соғысында» халықаралық оқшаулауды еңсеруге көмектесетін мемлекет ретінде үлкен маңызға ие.

Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының Азия бағытындағы магистральдық бағыты – қауіпсіздік жүйесін құру. 1999 жылғы қыркүйекте Алматыда АӨСШК Сыртқы істер министрлері АӨСШК - ге мүше мемлекеттер арасындағы қатынастарды реттейтін қағидаттар Декларациясын қабылдайды. 2002 жылғы шілдеде АӨСШК-ге мүше мемлекеттер басшыларының бірінші саммиті өтті.

Қазақстан Шанхай ынтымақтастық ұйымында ерекше рөл атқарады. 1996 жылдың 26 сәуірінде Шанхайда КСРО ыдырағаннан кейін пайда болған мемлекеттермен әскери саладағы сенімді нығайту туралы келісімге қол қойылды – Ресей, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Қытай Халық Республикасы. Құрылған ұйым ШЫҰ – Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы деп аталды. Кейіннен оған бақылаушы және әлеуетті қатысушы ретінде және Азия өңірінің басқа да мемлекеттері қосылды.

Қазақстан үшін ТМД шеңберінде және екі жақты негізде көршілес Орта Азия мемлекеттерімен ынтымақтастық стратегиялық маңызға ие. Аймақтық ынтымақтастықтың негізгі жолдары Орталық Азия елдері конференциясының Ыстықкөл декларациясын анықтауға тырысты. 2000 жылдың 10 қазанында Астанада Еуразиялық экономикалық қоғамдастық құру туралы шартқа қол қойылды. Кеден одағы мен Бірыңғай экономикалық кеңістікті қалыптастыру көзделді. Қазақстан Ұжымдық қауіпсіздік шарты ұйымының қызметіне атсалысуда. Интеграциялық процесс Қазақстанға байланысты емес әртүрлі объективті және субъективті жағдайларға байланысты баяу дамуда.

Өзбекстан және Қырғызстанмен ынтымақтастық ерекше маңызға ие. 1992 жылы үш елдің көшбасшылары мемлекетаралық кеңес пен Бірыңғай экономикалық кеңістік құру туралы құжаттарға қол қойды. Орталық Азия Даму Банкі жұмыс істей бастады,

мемлекетаралық қарым-қатынаста келісілген іс-қимылдарға бастау алды. Алайда, бұл бағытта объективті және субъективті сипаттағы қиындықтар бар. Болашақта өңірлік интеграция үшін одаққа қатысушы мемлекеттер басшыларының саяси ерік-жігерді қажет етті. Мұндай интеграция үшін бастапқы алғышарттар бар. Сондықтан ЕЭЖ, АСЕАН және басқа да осындай құрылымдардың тәжірибесін пайдаланған жөн [3,157 б.].

Тәуелсіздік жылдары Қазақстанның сыртқы саяси қызметінің инфрақұрылымы мен нақты базасы қалыптасты. Республиканың болжамды және сенімді серіктес ретіндегі халықаралық имиджі қалыптасты.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Р.С.Мырзабекова, М.С. Мырзабеков. Қазіргі заман кезіндегі Азия мен Африка елдерінің тарихы. – Алматы, 2014 ж.
2. Бузов В. История современного Востока XX-XXI вв. Страны и Правители. – М. – Ростов-на Дону, 2008 г.
3. Всемирная история. Становление государств Азии. – М. – Минск, «Астрель-Харвет», 2002 г.
4. Васильев Л.С. История Востока. – М., 2005 г.
5. Джеймс Л., Мак-Клейн. Япония от сегуната Токугава – в XXI век. – М. «Астрель», 2007 г.
6. Мещеряков А.Н. Император Мэйдзи и его Япония. – М. «Наталис», 2007 г.
7. Тернбулл С. Самураи . История японской военной аристократии. – М., «Астрель», 2005 г.

ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Нурланова Г.Н.

В статье рассматривается тот факт, что многогранность новой системы глобального строительства в последнее время приобрела геополитическое и экономическое значение и находит яркое отражение в Центрально-Азиатском регионе. Ясно также, что геополитическая ситуация вокруг этого региона, прежде всего Казахстана, являющегося его экономическим и политическим центром, характеризуется конфликтом национальных интересов основных центров мировой экономики и политики, в том числе Китая, Японии, Индии, Турции, Ирана и арабского мира. Рассмотрим формирование политической и социально-экономической модели государств Центральной Азии. Эти аспекты определяют место и роль каждой страны в мировом сообществе.

Ключевые слова: *геополитика, интеграция, многовекторность, саммит, независимость.*

CENTRAL ASIA IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

G.N. Nurlanova

The article discusses the fact that the versatility of the new system of global construction has recently acquired geopolitical and economic significance and is clearly reflected in the Central Asian region. It is also clear that the geopolitical situation around this region, primarily Kazakhstan, which is its economic and political center, is characterized by a conflict of national interests of the main centers of the world economy and politics, including China, Japan, India, Turkey, Iran and the Arab world. Let us consider the formation of the political and socio-economic model of the states of Central Asia. These aspects determine the place and role of each country in the world community.

Key words: *geopolitics, integration, multi-vector approach, summit, independence.*

ОРТА МЕКТЕПТЕ СӨЗ ҚҰРАМЫН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сырлыбаева Г.Т., Асылова Р.О.

Мақалада орта мектепте сөз құрамын оқытудың әдістемелік ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты орта мектепте сөз құрамын оқытуды оқушылардың тілдік материалдарға талдау жасау, салыстыру, топтау, тілдік құбылыстардың негізгі белгілерін анықтау, қорытынды жасау дағдылары қалыптастыру жолдарын көрсету болып табылады. Сөз құрамын оқытудың негізгі артықшылықтары мен кемшіліктерін талдайды.

Кілт сөздер: *орта мектеп, қазақ тілінің әдістемесі, сөз құрамы, морфема, тілдік материал.*

Қазақ тілінің бағдарламалық мазмұны оқушының тіл білімінің заңдылықтарын меңгеруіне мүмкіндік береді.

Тіл пәні баланың кішкентайынан үйреніп, күн сайын сөйлеп жүрген тілі туралы болғанымен, ол - мектепте оқылатын пәндер ішіндегі ең бір қиыны, өйткені, оның ережелері мен анықтамалары жеке тілдік белгілерді, ұғымдарды жинақтап, дерексіздеу, жалпылауды қажет етеді. Қазақ тілін оқыту әдістемесін зерттейтіні оның оқыту жолдары мен жағдайлары туралы заңдылықтар болып табылады. Бұл заңдылықтар педагогика, психология, лингвистика ғылымдарының негізінде жинақталған практикалық тәжірибе мен бұрын қалыптасқан теориялық қағидалардан, тұжырымдамалардан тұрады.

Тілді оқып үйрену оның негізгі компоненттерін (дыбыстық жүйесін, лексикасын, грамматикалық құрылысын), қалыптасуы мен қызметін білу керек.

Мектепте оқушылар сөздердің жасалуы жайында түсінік алғаннан кейін, енді сөздердің түрленуі грамматиканың морфология бөлімінде өтіледі. Мұнда ғылымда «Морфология» деп аталатын сөздердің лексика-грамматикалық түрлерге бөлінуінде қарастырылады.

Орта сыныпта сөз құрамын оқыту барысында мұғалім көптеген жұмыс түрлерін жүргізуі қажет. Өйткені, оқушылар сөз тұлғасының бір сөз табынан екінші сөз табына ауысқанын білмей қалады. Осы тұрғыдан мұғалім өз шеберлігі арқасында оқушы санасына түсінік қалыптастыра білуі қажет. Бұл мәселелерді пайымдау нәтижесінде сөз құрамын меңгерту (түбір мен қосымшаның оқытылуы, біріккен сөздерді, қос сөздерді) мен сөз жасау тәсілдеріне жаттықтыру, оқушылардың сөзтануға деген ынтасына баса назар аударып жұмыс жүргізу қажет [1, 2].

Зерттеудің өзектілігі. Сөз құрамы тақырыбы – орта сынып оқушылары үшін ерекше тақырып. Сөздің мағыналы бөлшектерінің ұғымын жетік меңгеру процесі оқушылардың абстракциялы ойлауын дамытып, тіл фактілерін бақылап, оған талдау жасай алуын және мұғалімнің жетекшілігі арқылы өздігінен қорытындыға келе білуін талап етеді. Ал морфемаларды оқып білудің, толық меңгерудің маңыздылығы мынадай:

➤ Сөздің морфологиялық құрамына талдау жұмысы және жаңа сөз жасау жаттығулары оқушының логикалық ойы мен тіл байлығын дамытады.

➤ Сөз құрамы жөніндегі теориялық материалмен бастапқы танысу балалардың тіл туралы білімін кеңейтеді.

➤ Сөз құрамын зерттеу - оқушыны орфографияны толық меңгеруіне, сауатты жаза білуіне негіз болады.

➤ Сөз құрамын меңгерту мен сөз жасау тәсілдеріне жаттықтыру, оқушылардың сөз тануға деген назары мен ынтасын аударады.

➤ Сөздің мәніне терең түсініп, дұрыс қолдана білуге, сөз мағынасы мен формаларының ара қатынасына зейін аударуға дағдыландырады.

Зерттеу жұмысымызда оқушылардың сөз таптарының ішінде есімдер тобына жататын түрлерінің арасында ұқсастықтар, олардың мағыналары мен формалық белгілерін салыстыруға, тілдік материалдарға талдау жасау, салыстыру, топтау, тілдік құбылыстардың негізгі белгілерін анықтау, қорытынды жасау дағдылары қалыптаспағандығы байқалды.

Көпшілік жағдайда оқушының іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыруда мұғалім көрсеткен үлгі бойынша механикалық түрде тиісті практикалық іс-әрекеті оқушылардың қайталауын талап етумен шектеледі, практикалық міндеттерді шешудегі оқушылардың грамматикалық заңдылықтарды негізге алуына, соған сәйкес таным әрекеттерін көңіл бөлінбейді. Нәтижесінде, оқушылар меңгерген білім дағдыларын жаңа материалдарды түсіндіруде немесе басқа вариантты практикалық тапсырмалар орындауда қолдана алмайды. Оқушылар бұрынғы меңгерген білімдері мен жаңа материалдардың өзекті байланысын байқауда қиналады, сылбырлық көрсетеді, яғни олардың теориялық ойлау қабілеті төмендейді, түсіндірілген ұғымдарға сәйкес жалпы заңдылықтарды практикалық тұрғыда қолдана алмайды.

Әдістеменің сипаттамасы. Орта сынып оқушыларының грамматиканы сапалы меңгеруі үшін сөздердің, сөйлемдердің немесе сөйлем мүшелері мен сөз таптарының өзара ұқсастығы мен өзгешеліктері фонетикалық, морфологиялық белгілері мен семантикалық мағыналарын салыстырудың маңызы зор. Мәселен, морфологияны өткенде, сөздерге морфологиялық талдау жасатуда оқушылардың тиісті сөздердің ұқсастығымен өзгешеліктерін ажыратуды талап етуге болады. Екінші кезекте осы тектес жаттығулармен жұрнақты салыстырып, олардың өзіндік мәнімен ерекшеліктерін дұрыс ажырата білуді үйрету мақсатында орындалады. Мәселен, сөздің мағынасын жұрнақ арқылы өзгертуге болатын мына типтес сөздерді салыстыру арқылы түсіндіріледі (*іл – ілгіш, көп – көпшіл, іс – іскер* т.б.).

Сөз таптары мен сөйлем мүшелері өткен соң қайталау кезінде олардың өзіндік ерекшеліктерін салыстыруды талап етуге болады. Мәселен, зат есім мен бастауыштың ұқсас белгілері ретінде олардың *кім? не? кімдер? нелер?* деген сұрақтарға жауап беретіні, ал олардың өзгешеліктері, зат есім, заттың, нәрсенің аты болып келетіні, олардың әртүрлі септіктерде тұратыны, жіктелетіні, ал бастауыштың сөйлемдегі ойдың иесі болатыны зат есім сияқты сөз табынан болатыны, атау септікте тұратыны сөйлем талдауда қаралып отырған, тілдік фактілерді салыстыру арқылы түсіндіріледі.

Осылайша, есімдік пен зат есімнің, есімдік пен бастауыштың ерекшеліктерін салыстыруға болады. Мұндай жұмыс оқушының бұл өтілген материалдар бойынша оқушы саналы, сапалы, тиянақты болуын қамтамасыз етумен бірге, олардың тілі мен ой дүниесінің баюына әсер етеді. Арнайы тәжірибе жүргізгенде оқушылар бұл сөздердің мағыналық жақындығын тек жүргізгенде оқушылар бұл сөздердің мағыналық жақындығын тез сезінетіні, ал фонетикалық, морфологиялық өзгешеліктеріне мән бермейтіндігі байқалады. Сөз таптарын өткен соң бұл сөздердің қай сөз табы болып тұрғанын оқушылар сөздерге сұрақ қойып ажыратуға, өз тарабынан көңіл бөлмейді. Ал мұғалім талап еткенде, ол сұраққа жауап беруге қиналады.

Оқу процесінде оқушыларды күрделі ой әрекетіне, абстракциялау әрекетіне баулып отыру қажет. Кез-келген күрделі құбылыстың әр алуан ерекшелігі болады, қойылып отырған мақсатқа байланысты, енді бірде екінші қырын ажыратуға тура келеді. Сондықтан да оқытудың негізгі міндеті оқушыларға мақсатты түрде талдау жасай білуді, салыстыруды, абстракциялауды үйрету. Абстракциялауды үйрету дегеніміз – оқушының өтіліп отырған тілдік фактілердің грамматикалық түсініктердің жалпы ортақ және шын мәнінде негізгі өзекті белгілерін ажырата білуге үйретеді. Бұл оқушылардың салыстырып байқауына ұсынатын мысалдар, фактілер, құбылыстар сан жағынан едәуір көп болуы тиіс, сонда ғана ажыратылып отырар грамматикалық қасиеттермен белгілердің, құбылыстардың шын мәнінде жалпы ортақ екенін байқауға болады.

Абстракциялауды үйрету жеңілден біртіндеп күрделіге көшу принципі мен жүзеге асырылады. Сондықтан да жаңа ұғым-түсініктерді қалыптастыруда алдымен осы жаңа материалдың белгісін айқын көрінетін мысалдарды, содан соң күрделі ой әрекетін қажет

ететін фактілерді талдау керек. Мәселен, зат есім жөнінде алғаш мағлұмат бергенде алдымен оқушыларға талдау үшін берілетін сөздердің *кім? не?* деген сұрақтарға жауап беретіндей шын мәнінде заттың, нәрсенің аты (*кітап, дәптер, парта* т.б) болуы, яғни осы сөздердің грамматикалық формалары мен мазмұн-мағынасы сай болып келетіндей болуын ескеру керек. Екінші кезекте талдауға ұсынылатын сөздердің абстракт зат есім болып келуі ескеріледі. Мысалы, «Еңбек ер атандырады», «Көп түкірсе – көл».

Оқушылар осы тәрізді абстракты ұғымдағы зат есімді табуда қиналады. Еңбек сөзін олар еңбек ету деген ұғымда түсінеді. Сондықтан да көпшілік жағдайда еңбек сөзін етістік деп, ал жақсы, көп сөздерін сын есім деп таниды. Осындай кемшіліктер болмас үшін оқушыларға бұл сөздің заттық ұғымда қолданылып тұрғанын түсіндірген жөн.

Үлгі: Еңбек ер атандырады. Не ер атандырады? Еңбек. Бұл сөз не деген сұраққа жауап беріп, зат есім болып тұр. Асан еңбек етті деген сөйлемде еңбек етті дегеніміз сөз тіркесі. Асанның іс-әрекетін білдіріп тұр. Асан қайтты? Еңбек етті – етістік. Ал бірінші сөйлемде еңбек не? деген сұраққа жауап беріп, зат есім болып тұр. Сонымен, мектеп оқушылары заттың, құбылыстың тура мағынасын беретін сөздерді тез таниды. Ал қосымша жалғанып екінші бір мағынаға ие болған немесе грамматикалық формасы мен лексикалық мағынасы сай келмейтін сөздерді ажыратуда көп қиналады. Мәселен, жұмыс, еңбек, оқу деген сөздер шын мәнінде қимыл әрекетті білдіреді. Бірақ бұлар заттық мағынаға ие болған, заттанған іс-әрекеттер. Сондықтан олар не? деген сұраққа жауап береді. Сөз таптарын өткенде осылайша абстракцияланған сөздердің грамматикалық формалары мен лексикалық мағынасына талдау жасау арқылы тиісті ұғымдарды оқушылардың дұрыс түсінуіне көңіл бөлген жөн. Ал морфологияны өткенде түбірлес сөздердің түбірлері және қосымшаларын салыстыра отырып, сөздердің белгілі бір мағынаға ие болып тұрған тілдік функциясын танытып отырған жөн.

Үлгі: егін, егіншілер. Егін мол өнім береді. Егінші егін екті. Егін – сөздің негізгі мағынасын білдіріп тұр. Егін – жерге егілетін дақыл. Ал егінші дегендегі – *ші* бұл сөздің мағынасын өзгертіп тұр. Егіншілер дегендегі – *лер* бұл сөзге қосымша мағына беріп тұр. Егін егетін адамның бірнешеуі екенін білдіреді. Ал осы сөздің мағынасын өзгертіп тұрған - *ші*, - *лер* деген әріп тіркестері өздігінен еш мағына білдірмейді. Түбір сөзбен қосымша сөздерді осылайша салыстыру арқылы оқушылар бұл сөздердің графикалық формасымен мағынасын дұрыс ұғынады [3]. Бұл сөздің морфологиялық құрылымын дұрыс түсіну үшін де мәнді.

Қазақ тілінің грамматикасын оқытуда осылайша әр алуан жаттығу жұмыстарын ұйымдастыру арқылы оқушының логикалық ой жүйесі мен абстракциялық қабілетін арттырады, білімнің сапасы, тиянақты, толық болуына әсер етеді.

Біз өзіміздің әдістемелік тәжірибемізді қорыта келе, орта сыныпта «Сөз құрамы» тарауын өткенде, алдымен морфемалардың өзіндік белгісі практикалық жұмыс жүзінде аңғартылды, содан соң грамматикалық белгі ұғымының анықтамасы түсіндірілді, ақырында жаттығулар арқылы танылған ұғымдар, ережелер бекітілді. Әр тақырыптың жаттығулары тақырыпқа сай, оқушылардың сабақты түсініп, меңгеріп кетуіне ыңғайлы, жеңіл түрде құрылды. Жалғау және жұрнақтың айырмашылығын білдіретін жаттығулар орындау, сөз бен сөйлемді салыстыру, сөзді қатыстырып сөйлем құрау, сөздердің түбірін табу, сөздерді сөз құрамына талдау, түбір сөзді қосымшалы сөзге айналдыру, сөздегі жалғанған қосымшаның жұрнақ не жалғау екендігін ажырата білу, т.б. бағытта жаттығулар түрі көптеп ұйымдастырылды. Сонымен қатар, оқушылардың логикалық ойлау қабілетін, есте сақтау қабілетін дамыту мақсатында күрделірек және шығармашылық тапсырмалар берілді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Оразбаева Ф., Рахметова Р. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы. – 2005.
2. Оразақынова Н.А. Сатылай кешенді талдау технологиясының ғылыми әдістемелік негіздері. Монография. - Алматы, Дайыр, 2007
3. Әдіскер анықтамалығы / Құрастырған: Б.Қапалбек А.Кеңесова, А.Жұмағұлова. - Астана, 2016. – 195 б.

4. Чалтикенова Л.А. Морфологияның күрделі мәселелерін оқыту: Оқу-әдістемелік құрал. - Талдықорған: І. Жансүгіров атындағы ЖМУ, 2018. - 120 б.

5. Қосымова Г., Есенова Қ., Жанабекова А., Әмірбекова А. Функционалды грамматика. Оқу құралы. - 2-ші басылым. - Қарағанды: Ақнұр, 2019. - 280 б.

6. Каримов А.Н. Педагогикалық қызмет және педагогикалық шеберлік негіздері. Оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2019. - 225 б.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ СОСТАВА СЛОВ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Сырлыбаева Г.Т., Асылова Р.О.

В статье рассматриваются методические особенности преподавания словосочетания в средней школе. Целью исследования является демонстрация способов формирования у учащихся навыков анализа языкового материала, сопоставления, группировки, выявления основных признаков языковых явлений, подведения итогов обучения словосочетанию в средней школе. Анализирует основные преимущества и недостатки обучения составу слов.

Ключевые слова: *средняя школа, методика казахского языка, состав слов, морфема, языковой материал.*

METHODOLOGICAL FEATURES OF TEACHING THE COMPOSITION OF WORDS IN MIDDLE SCHOOL

Сырлыбаева Г.Т., Асылова Р.О.

The article discusses the methodological features of teaching the phrase in high school. The purpose of the study is to demonstrate ways of forming students' skills in analyzing language material, comparing, grouping, identifying the main signs of language phenomena, summing up the results of teaching a phrase in high school. The author analyzes the main advantages and disadvantages of teaching the composition of the word.

Key words: *secondary school, methodology of the Kazakh language, word composition, morpheme, language material.*

ӘОЖ 37.022

10.53355/ZHU.2023.106.1.040

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Тлегенова Г.А. Кенбаева Қ.М.

Бұл мақалада инклюзивті білім беру жағдайында ағылшын тілін оқыту мәселелері қарастырылады. Арнайы оқуды қажет ететін сыныптарда шет тілін оқытудың басты критерийі қолайлы климат және өзара оқыту технологияларын қолдану болып табылады.

Кілт сөздер: *инклюзивті білім алушы, үш тілді меңгеру, ағылшын тілі, дидактикалық ойын.*

Ағылшын тілі бүгінгі күні мектептерден бастап, колледж бен жоғарғы оқу орындарында да оқытылып, аясы кеңіп жатқан пән болып табылатындығы баршамызға мәлім. Аталмыш пәнді оқытудың жауапкершілігі көп жағдайда ерекше білімді қажет ететін балаларға келгенде арта түсетіні жасырын емес. Тіпті бүгінгі күні бұл тақырыптың бүтін бір өзекті мәселеге айналғандығын алға тартып айтқым келіп отыр. Тақырыптың түп-төркініне үніліп, ой тарқату үшін жете тоқталуды жөн көріп отырмын...

Бұрын соңды мұндай терминді естіп көрмеген адамның көкейінде «ерекше білім алушы балалар деп отырғанымыз кімдер» деген сауалдың туындауы орынды. Біз денсаулығында кінәраты бар, дүниеге келгеннен немесе қандай да бір келеңсіз жайттарға байланысты мүмкіндігі шектеулі деп танылған балаларды айтамыз. Дегенмен, олар да өзге балалар секілді білім алуға, өзіне берілген мүмкіндіктерді пайдалануға толықтай құқылы.

Үш тілді меңгеру, білім алу бүгінгі күні заман талабына айналды. Ағылшын тілі тек Қазақстан бойынша ғана емес, әлем бойынша ең көп таралған әрі қолданылу аясы кең тіл болып саналады. Мемлекетіміз үшін де мерейі үстем болып отырған тілді оқытуға орта білім беру мекемелері мен жоғарғы оқу орындарында баса назар аударылып, оқытылуда. Дәл сол секілді ерекше қажеттіліктері бар балаларға да ағылшын тілін үйрету де қоғам алдындағы міндет. Өзге балалар секілді олар да ағылшын тілін жетік меңгеріп, таным көкжиегін кеңейте алады. Себебі, ағылшын тілі баланың тұлға ретінде қалыптасып, өз ойын анық жеткізуіне, ой-санасын дамытуға септігін тигізеді. Бұл ғылымда да дәлелденген.

Ең өкініштісі бүгінгі күні еліміздегі инклюзивті білім беретін мектептердегі мамандарлардың, әсіресе ағылшын тілі мамандарларының жетіспеушілігі мен пәнге қатысты мәліметтер қорының тапшылығы болып отыр. Сондай-ақ көп жағдайда балаларды тәрбиелеп отырған ата-аналардың тьютор пен логопед мамандарлардың қызметіне жүгінуге жетерліктей деңгейде қаражаты бола бермейді. Тарихқа көз жүгіртсек, бұрын мүмкіндігі шектеулі оқушылар терапевтік көмек көрсетілетін арнайы мектептерде оқыған [5 – 13].

Жоғары да айтылған дүниелерді негізге ала отырып "арнайы білім беруді талап ететін балаларға арналған мектептердің санын көбейтіп, сапасында талапқа сай етсе мұндай мәселелелер туындамас па еді?" деген ой келеді. Менің ойымдағы ерекше қажеттілігі бар балаларға сабақ беру методикаларының ең нәтижелісі осылар. Бала сабаққа келгенде асқан құштарлықпен, "жаңа, қызықты дүние" үйренемін деген ниетпен келуі тиіс. Ал бұл сайып келгенде оқытушы методикасына байланысты. Балаларды жақсы көңіл-күймен қарсы алып, сабақты сергіту сәтімен бастау әлдеқайда қолайлырақ. Тапсырманы үйіп беру, бала денсаулығына кері әсер етуі мүмкін. Әрине, кей жағдайда оларды бұл методикалардың өзі жалықтырып жібереді. Сондықтан бұл сәтті олардың туа біткен қабілетін шыңдап, шығармашылық жұмыстармен де айналысуына бөлу керек деп есептеймін.

Инклюзивті білім беру – бұл арнайы білім беру қажеттіліктері мен жеке мүмкіндіктерінің әртүрлілігін ескере отырып, барлығына бірдей білім алуға қол жетімділікті қамтамасыз ету; бұл барлық балалардың физикалық, интеллектуалды, этникалық, діни және басқа да сипаттамаларға қарамастан білім беруге негізделген, сондай-ақ отбасының әлеуметтік-экономикалық мәртебесі тең құқықтарға ие және жалпы білім беру жүйесіне енгізілген [1 – 471].

Ерекше білімді талап ететін балаларды оқыту жоспарын жасамас бұрын денсаулығының бұзылу дәрежесіне сәйкес топтарға бөліп алған дұрыс. Бұл тәсіл ұқсас ауытқулары бар балаларды біріктіруге және оларға бейімделудің ең қолайлы мүмкіндіктерін ұсынуға көмектеседі.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, балаларға инклюзивті білім беру жүйесін дамыту және оны жүзеге асыру шыдамдылық пен төзімділікті, жүйелілікті, сабақтастықты, кезеңді және кешенді тәсілді талап ететін ұзақ мерзімді стратегия болып табылады [2 – 19]. Ғалымдардың зерттеуі бойынша балаларға ағылшын тілін үйрету жасы – 8-9 сынып болып табылады. Ағылшын тілі – ең қиын пәндердің бірі. Оны игеру оқушылардың жоғары жүйке белсенділігінің айтарлықтай шиеленісін талап етеді, бұл зейіннің төмендеуіне, оқушылардың психологиялық шиеленісінің жоғарылауына әкеледі.

Ерекше сұранысты қажет ететін балаларға білім беруде аса үлкен жауапкершілік оқытушыларға түседі. Мұғалімдер өз методикасын қалыптастырып немесе өзге де әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалана білуі қажет. Әсіресе, ағылшын тілін жәй түсіндірме сабақ түрінде өту аздық етеді. Сабақ барысының өзін бірнеше бөлімдерге бөліп, кретивті дидактикалық материалдарды орынды пайдалану керек. Сабақ барысында айтылатын ақпарат көздерін тыңдалым, айтылым, оқылым деп бөліп қарастырып, балалармен жұмыс жасаудың маңызы зор.

Оқу арқылы бала кітаптағы мәтінді немесе өзге де мағұлматты оқып, жазылу тәртібімен танысып, мұны жадында сақтайтын болады. Тыңдай отырып сөздерді дұрыс айтуға дағдыланады. Ал айтылым баланың өз түсінгенін айтып, ағылшын тіліндегі сөздердің айтылу барысындағы орфоэпиялық нормаларының сақталуы заңдылықтарын ұстануға үйретеді.

Пәннің негізін аудиотыңдалымдар құрайтындықтан, оқушыларда тыңдау мүмкіндігі болуы тиіс. Сынып міндетті түрде мультимедиялық құрал-жабдықтармен қамтылар болса, бұл мұғалімге де, балаларға қолайлы болып табылмақ. Балалардың сабаққа деген зейіні төмендемес үшін сынып қабырғаларына ағылшын тілі әріптері мен сөздерін, суреттерін қойған жөн. Сынып ішін инклюзивті даму мүмкіндігі шектеулі балалардың білім алуына қолайлы етіп жасау басты міндет болып табылады. Балалардың көруіне, қабылдауына ыңғайлы болып табылатын ағылшын тіліндегі видеоларды көрсету мүмкіндігінің болуы үшін пернетақта қажет. Сөрелерде аударма кітаптар мен сөздіктердің болуы балалардың керек кезінде пайдалануына мүмкіндік береді. Ойыншық сынды баланың сабаққа деген ниетін ашатын, қызықты заттардың болуы, тьюторлардың қолдау көрсетуі, бір сөзбен қолайлы жағдайдың толыққанды көрсетілуі болған жағдайда ғана оқу үдерісі де нәтижелі болмақ. Сабақ өту барысында оқушымен тығыз қарым-қатынас жасап, тапсырмаларды деңгейіне сәйкестеп беру керек. Әрине, мұны ең әуелі тьюторлар мен логопед мамандарлардың, оқытушылардың ескеруі тиіс. Ағылшын тілі сабағында балаларды қиын тапсырманы орындауға мәжбүрлеп, күрделі сұрақтармен миға шабуыл жасаудың қажеті жоқ. Ағылшын тілі еркіндікке, өз ойын ашық жеткізуге бағытталған пән.

М.П. Оспанбаева айтуы бойынша тек қана білім беру емес психологиялық қолдау көрсете білу де маңызды. Психологиялық-педагогикалық қолдаудың ең басты қағидаларының бірі тұлғаға уақытында көмек көрсетіп, сүйемелдеу ғана емес, осы үдерістің қиыншылықтарын өздігінен жеңіп шығуға ықпал ету; тұлғалық қалыптасуына жауапкершілікпен қарауға үйрету және әлеуметтік өмірде толыққанды субъект болып қалыптасуына көмектесу. [4 – 45, 46]

Осыған сүйене отырып, оқушылардың психологиялық шиеленістерін жеңу, мотивация мен қызығушылықты арттыру мәселесі ағылшын тілі сабақтарында өзекті болып отыр. Мұндай жағдайда не істеу керек?

Менің ойымша, ең алдымен сабақта қолайлы психологиялық климат құру, балалардың өз күштеріне деген сенімді атмосферасына қол жеткізу қажет. Мұғалім сабақтардың коммуникативті, практикалық бағытқа ие болуын қамтамасыз етуі қажет. Бұл ерекше білімді қажет ететін балаларды құрдастарымен қарым-қатынасқа түсуге, өз ойларын ағылшын тілдерінде еркін жеткізуге ықпал етеді.

Сабақты әртүрлі сөз тіркестерімен бастау балалардың лексикалық қорының кеңеюіне және шоғырлануына ықпал етеді (1 – кесте).

Кесте 1

Мысалы, сәлемдесу	Мысалы, сабақтың басталуы
Welcome, everybody! (Барлығына сәлем!)	Let's begin our lesson now (Сабағымызды қазір бастайық).
Welcome to all of you (Барлығыңызға сәлем).	So we can begin today's lesson (Сонымен, біз бүгінгі сабақты бастай аламыз).
I'd like to welcome you all to this course (Мен сіздерді осы курста қарсы алғым келеді).	Is everybody ready to start? (Барлығы бастауға дайынсыз ба?)
Good morning, everybody (Барлығына қайырлы таң).	I hope you are all ready for your English lesson (Барлығыңыз ағылшын тілі сабағына дайынсыз деп үміттенемін).
Good afternoon, everybody (Барлығына қайырлы күн).	
Hello, everyone! (Бәріңе сәлем!)	
How are you? (Қалайсың?)	

Қазіргі заман педагогтары ағылшын тілінде еркін сөйлеу үшін «Interview» («Интервью») ойынын қолдану өте тиімді деп санайды. Сұрақ-жауап тәсілінде осы ойындарды қолдану өте қызықты [3 – 20-24]. Еліміздегі маңызды оқиғаларға, күндерге

сүйене отырып әңгімені сұрақтардан бастау жөн. Мысалы: What did our country celebrate yesterday? (Біздің ел кеше нені атап өтті?), Did you take part in sport competitions yesterday? (Сіз кеше спорттық жарыстарға қатыстыңыз ба?).

Егер оқушылар сөйлем құрауда қиындықтарға тап болса, онда тақтада немесе экранда сөйлемдерді дұрыс құруға арналған анықтамалық схемалар орналастырылатын болады.

Жаңа грамматикалық, лексикалық немесе сөйлеу материалын түсіндіру, бекіту кезеңінде басты міндет – оқушының назарын аудару. Ағылшын тілін үйрену барысында ойын тапсырмалары балаларға демалуға көмектеседі. Дидактикалық ойындарды қолданған кезде әртүрлі құрылымдар мен фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, сөйлеу дағдылары оқытылады, бұл үлкен практикалық мәнге ие.

Күнделікті қарым-қатынас жағдайында диалогтық сөйлеуді меңгеру кезінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар бала ынталандырушы сипаттағы қарапайым диалогты жүргізуді үйренеді: бұйрық беру, бірдеңе жасауды ұсыну.

Бұл технологияны қолданудың басты артықшылығы – тәуелсіздікті дамыту, оқу мотивациясын арттыру және денсаулық сақтау технологияларын есепке алу, өйткені тапсырмаларды орындау кезінде оқушылар түрлі-түсті жұптарын іздеп бірнеше рет сыныпта қозғалады. Сабақты қорытындылау кезеңінде ұжымдық талқылаудан немесе тапсырманы қатесіз орындаған оқушылардан сарапшы топ құрып, қалған оқушылардың жұмыстарын тексеріп, көмектесулерін жүзеге асыра аламыз. Осылайша, топта қолдау, өзара құрмет және тану атмосферасы құрылады.

Сөз соңында айтарым, бүгінгі күні біз өмір сүріп жатқан қоғамда ерекше мұқтаждықтары бар балалардың саны күрт артуда. Сәйкесінше, оларға білім беру жауапкершілігі де екі еселенуде. Жоғары да атап өткен әдіс-тәсілдер мұның бір парасы ғана. Дегенмен тәжірибелі маман практикалық тұрғыда іске асырар болса, нәтижесі сіз бен бізді қуантпақ. Балаларға ағылшын тілін үйрету жұмыстарын, тәсілдерін жүйелі етудің үлкен мүмкіндіктерге жол ашатындығына кәміл сенемін!

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бондарева А. В. Реализация инклюзивного образования на уроках английского языка в общеобразовательной школе // Молодой ученый. — 2017. — №5.
2. Брызгалова С. О. Инклюзивный подход и интегрированное образование детей с особыми образовательными потребностями / С. О. Брызгалова, Г. Г. Зак // Специальное образование. — 2010. — № 3.
3. Жұмаева Э. С. Ағылшын тілін оқытудағы жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімділігі. — 2012.
4. Оспанбаева М.П. Инклюзивті білім беру мазмұны және әдістемесі: оқу құралы // Өрлеу. – 2019.
5. Renáta Tichá, Brian H. Abery, Christopher Johnstone, Alvard Poghosyan, Paula Frederica Hunt. Inclusive Education Strategies: A Textbook. – 2019.

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ ДЕТЕЙ С ИНКЛЮЗИВНЫМ ОБРАЗОВАНИЕМ

Тлегенова Г.А. Кенбаева К.М.

В данной статье рассматриваются вопросы преподавания английского языка в условиях инклюзивного образования. Основным критерием обучения иностранному языку в классах с ограниченными образовательными возможностями является благоприятный климат и использование технологий взаимного обучения.

Ключевые слова: *инклюзивный учащийся, трехязычие, английский язык, дидактическая игра.*

METHODS OF TEACHING ENGLISH TO CHILDREN WITH INCLUSIVE EDUCATION*G.A. Tlegenova, K.M. Kenbayeva*

This article discusses the issues of teaching English in the context of inclusive education. The main criterion for teaching a foreign language in classes with limited educational opportunities is a favorable climate and the use of peer learning technologies.

Key words: *inclusive student, trilingualism, English, didactic game.*

ӘОЖ 519.6

10.53355/ZHU.2023.106.1.041

**ҚАЗАҚСТАНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ БІЛІМДЕРІ ТУРАЛЫ
БЕЙІМДІЛІКТЕРІ МЕН ҚАБІЛЕТТЕРІ***Тоқтар С.*

Бұл мақалада мұғалімдердің оқушылардың математикалық бейімділіктері мен қабілеттерін білуіне негізделген. Жас маман және кооперативтегі мұғалім екеуі бұл таныстықты өздеріне тапсырылған математиканың оқушыларға қалай әсер ететінін қарастырған кезде айқын көрсетті. Сонымен қатар оқушылардың алдын ала алған білімдерімен таныстырды. Басқа екі негізгі категория сияқты, бұл категорияның элементтері барлық сегіз әңгімеде айқын болды. Студенттер туралы білімді құрайтын ішкі категориялар студенттердің бұрынғы білімі туралы білім, мүмкін болатын студенттер реакциялары туралы білім және математиканың студенттерді қызықтыратыны туралы білім болды.

Кілт сөздер: *ішкі категориялар, Қазақстандық математикалық білім, студенттердің реакциялары туралы білім.*

Бүгінгі таңда тиімді қоғам құрудың басты міндеттерінің бірі білім беру жүйесін жаңарту болып табылады. Жастардың білімге деген басымдылықтары бірінші орында тұруы тиіс. Егер құндылықтар жүйесінде білім басты құндылыққа айналса, онда ұлт табысты болары сөзсіз.

Қазақстан Республикасы қазіргі заманғы білім беруді дамыту жолында, мұнда рухани жаңғыру жетекші орынға ие. Қазіргі қоғам ұлттық бірегейлікті, мәдени контексті, өзін-өзі дамыту моделін, білімін және жоғары кәсіби біліктілігін, құзіреттілік пен білімділік, отбасы әлеуетінің рөлін арттыру негізінде табысты шығармашылық тұлғаны сақтай отырып, Қазақстан азаматтарының мінез құлқының стандарттарын талап етеді.

Осылайша, Қазақстанда білім беруді басты жаңғыруды негізгінен жаңа тәсілдер болды. Олардың негізгілері жаңартылған білім беру мазмұны болып табылады. Педагог өзгерістерді жүзеге асыратын негізгі тұлға болу керек.

Қазақстандық мектептерге орта білім беруде жаңартылған білім беру мазмұнының енгізуге байланысты ЖОО-да болашақ математика мұғалімдерін әдістемелік дағдыларын жетілдіру мәселесі өзекті болып отыр. Себебі, педагогикалық ЖОО-да математикалық пәндерді оқытуда бірқатар қиындықтар бар.

Қазақстандық мектептің жаңартылған білім беру мазмұнына көшудің тиімділігі педагогтардың инновациялық процестердің негізгі идеяларын түсіну деңгейіне және өзгерістерді іске асыру дағдысына байланысты. Олай болса, болашақ педагогтарды, атап айтқанда математика пәндерінің оқытушыларын даярлау жүйесінің жауапкершілік шарасы ұлғаюда. Жоғары оқу орындарының рөлі орта білім берудегі жаңартылған білім беру мазмұнына жедел ден қоюдан тұрады. ЖОО-да болашақ математика мұғалімдерін даярлау

проблемасының бірі жаңа форматтағы мұғалімдерді дарлауға бағытталған білім беру бағдарламаларын әзірлеу болып табылады. Бұл зерттеуде мұғалімдер арасында бағаланатын оқытуға арналған математикалық білімді талқылаймын. Олар бірлесіп жұмыс істейтін мұғалімдер студент мұғалімдермен сөйлескен әңгімелерді тыңдау. Бұл зерттеуде келесі сұрақ пайда болды.

1) Оқушылардың дайындық мектептерге беру пайдалы ма?

2) Оқушылардың өткен тақырыпты түсінгенін мұғалім қалай білген жөн?

Зерттеу әдісі. Оқушылардың бұрынғы білімдері туралы білім. Оқушыларды алдыңғы білімдері туралы білім оқушылардың сабаққа енгізетін математикалық білімдерін білумен байланысты болды. Бұл білімге қол жеткізген кезде мұғалімдер оқушылардың сабақтағы (мұғалімдердің бұрын өткізген сабағы негізінде) және сыныптан тыс (мұғалім сабақта өтпеген математикалық сабақтар) математикалық тәжірибелерін атап өтті. Мұғалімдердің оқушылардың бұрынғы математикалық білімдерін білгендігінің дәлелі жас маман Айнұр және кооператив мұғалім Айгүл арасындағы әңгімеден көрінді. Сол әңгімеде Айнұр бір мезгілдегі теңдеулер туралы сабақ беруге дайындалып жатқан. Әңгімелесу барысында Айнұр сабақты өткізгенде қиындықтарға тап болды. Ол Айгүлмен сабақты қалай бастау керектігі туралы идеясымен бөлісті, онда Айнұр кіріспенің соңына дейін ашық болуы керек және студенттерге зерттеуге мүмкіндік беруі керек деп айтты.

Айгүл: Кіріспеде оларға бәрін түсіндірмеу керек деп ойлаймын. Бұл кіріспені студенттердің алдын ала білімдерін тексеру мақсатында енгізу керек.

Одан әрі Айгүл егер студенттерді зерттеуге қалдырса, олар өздеріне таныс әдісті қолданатындарын айтты. Ол тапсырманы шешу үшін, кейбіреулер кестені пайдаланады, ал басқалары тізім жасай алады деді. Ол сондай-ақ кейбір студенттердің бір мезгілде теңдеулермен таныс болуы және оны бірден қолдануы мүмкін екенін түсіндірді.

Айнұрға студенттердің алдын ала білімдерін тексеру үшін кіріспе бөлімін ашық қалдыруды ұсына отырып, мұғалімдердің оқушылардың сабаққа әкелген тапсырмасын есепке алуының маңыздылығын атап өтті. Айгүлге оқушылардың сабақтың белгілі бір элементтерін білетіні және Айнұрдың білмегені және өз нұсқауларын студенттердің білетініне сүйене отырып дайындалмағаны анық болды. Айгүл оқушылар тапсырманы шешуде қолданатын әртүрлі әдістерді талқылады және Айнұрға әртүрлі жауаптарға дайын болуды ұсынды. Бұл студенттердің алдын ала білімдерінің әртүрлі екендігіне дәлел болды. Себебі, Айгүл мен Айнұр оқушылардың алдын ала білімдерін тексеру үшін тапсырманы ашық қалдырды. Сондықтан, Айгүл оқушылардың білімі біркелкі және оқу жоспары ұсынған нәрсеге сәйкес келеді деп есептемегені анық болды. Керісінше, ол студенттердің алдын ала білімін кең және біртекті емес санайтынын атап өтті.

Айгүл мен Айнұр әңгімесі сонымен қатар оқушылардың математикалық басқа әңгімелерде де басым болған студенттердің бұрынғы білімдері туралы білім. Бұл білімнің біркелкі емес екенін тағы бір қырын атап өтті. Көбінесе кооперативті мұғалім студенттер сабаққа кіретін белгілі бір математикалық тақырыптар туралы білімнің әртүрлі деңгейін қарастырады. Бұған мысал кооператив мұғалім Мақсат пен студент мұғалім Ләзат арасындағы пікірталаста болды. Ләзат студенттерге ұсынуды жоспарлап отырған тапсырманы түсіндіргеннен кейін, Мақсат Ләзатқа студенттердің түсінуінің әртүрлі деңгейін ескермегеніне қанағаттанбағаны белгілі болды. Содан кейін Мақсат Айгүлге-ге келесі кеңесті берді.

Мақсат: Мысалы, егер сізде түсіну қиынға соғатын көптеген оқушылар болса, оларға нұсқаулық дайындау керек. Жақсы түсінетін студенттер үшін әртүрлі оқу түрлерін дайындау керек. Бұл бөлім [сабақ жоспарының бір бөлігін көрсету] нұсқаулыққа қатысты, сондықтан оқу материалын да, әр оқушының жағдайын ескере отырып, қандай нұсқау орынды болатынын жазу керек.

Мұнда Мақсат қиындыққа тап болатын студенттердің және тақырыпты оңай түсінетін басқалардың болатынын болжаған кезде, ол оқушылардың математикалық тақырыптарды түсінуінің әртүрлі деңгейлерін түсінетінін көрсетті.

Әңгімелесулерде жиі кездесетін осы ішкі санаттың бірегей элементі - бұл дайындық мектептер туралы айту. Дайындық мектептері жоғарыда Мақсат айтқан оқушылардың математикалық түсінігінің әртүрлі деңгейінің факторы болды. Дайындық мектептері студенттерге математикадан көбірек тәжірибе алатын мектептен кейінгі бағдарлама ретінде құрылған мектептер болды. Барлық кооператив мұғалімдер мектептеріне және олардың оқушыларының алдыңғы білімдеріне қалай әсер ете алатынына қатысты. Кооператив мұғалімдері жиі өздерінің студент мұғалімдерге студенттерінің осы дайындық мектептерде кездесетін математика түрін білуді еске салады. Себебі дайындық мектептердегі сабақтар оқушыларды сабақта өтпеген тақырыптармен таныстырды. Бұрын келтірілген әңгімеде Айгүл Айнұрға оның сыныбында дайындық мектепте оқитын оқушылардың мүмкіндігін қарастыруды өтінді. Кооператив мұғалім Айгүл бұл сабақ бұрын математикамен кездеспеген оқушылармен салыстырғанда олар үшін басқаша болатынын айтты.

Айгүл: Немесе студенттер бір мезгілде теңдеуді үйреніп алған болса ше? мектеп және бұл мәселені оңай шешу керек пе?

Айнұр: Дайындық мектептері өз оқушыларын қалай оқытатынын білмеймін, өйткені мен өзім ешқашан дайындық мектепке барған емеспін. Менің алған әсерім, олар студенттерге есептерді машина сияқты тез және дәл шешуге үйретеді. Сондықтан мен оларға дайындық мектебінде ешқашан үйренбеген нәрсені үйреткім келеді.

Айгүл сонымен қатар дайындық мектепте олар мәселені шешудің бір ғана жолын үйренген болуы мүмкін екенін айтты. Бұл жерде Айнұр дайындық мектептері студенттердің процедуралық негізіндегі білімдерін құруға негізделгенін мойындады. Айнұр студенттерге бір мезгілде теңдеулердің пайдалылығын көруге көмектесуді ұсыну арқылы Айгүл студенттердің сыныпқа кірген кездегі білім түрін білетінін көрсетті. Айгүл де, Айнұр да мектептегі дайындық процедурасының, мысалы, жоюдың және кестелер немесе диаграммалар сияқты басқа әдістердің арасындағы байланысты қамтымайтынын білді. Осылайша студенттер бір уақыттағы теңдеулердің пайдалылығын көре алды.

Талқылау. Айгүл мен Айнұрдың бұл үзіндісі мұғалімдердің студенттердің алдыңғы білімдері туралы хабардар болуын атап өтті. Мұнда Айгүл Айнұрдың дайындық мектебінде оқыған оқушылары теңдеулер жүйесін шешудің бір мезгілде теңдеу әдісімен бұрыннан таныс болуы мүмкін екенін айтты. Өйткені бұл оқушылардың сабақтың математикасын қалай қарауына әсер етеді, Айгүл сабақты сол оқушылардың білімін қанағаттандыру үшін өзгерту бойынша біраз кеңес берді. Мұғалімдер басқа әңгімелерде жиі кездесетіндіктен, студенттердің алдын-ала білімін қарастырған кезде оны ескеретіні анық.

Мұғалімдер студенттерінің жоспарланған тапсырмамен қалай әрекеттесетінін қарастырған кезде оқушылардың алдыңғы математикалық білімдері туралы білім маңызды болды. Бұл білім жас мамандардың оқытуды жоспарлап отырған тақырыпқа байланысты өзгертетінін атап өткен жөн. Бұл егер сабақ транспозиция бойынша болса, олар қарастырған алдын ала білім транспозицияға қатысты болды дегенді білдіреді, сонымен қатар жоғарыдағы үзіндідегі синхронды теңдеулер тақырыбын қарастырған сияқты.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ball, D., & Bass, H. (2000). Оқыту мен оқытудағы мазмұн мен педагогиканың тоғысуы: Математиканы білу және қолдану. Дж.Боалерде (Ред.), Математиканы оқыту мен оқыудағы көп көзқарастар (83-104-беттер). Westport, CT: Ablex Publishing.
2. Ball, D., Thames, M., & Phelps, G. (2008). Оқыту үшін мазмұнды білім: Оның ерекшелігі неде. «Мұғалімдер білімі» журналы, 59, 389-407.
3. О.А. Жәутіков. Математиканың даму тарихы (66 -67 беттер).
4. Davis, B., & Simmt, E. (2006). Оқыту үшін математика: мұғалімдер білуі керек (қажет) математиканы үздіксіз зерттеу. Математикадағы білім беру зерттеулері, 61, 293- 319.

В КАЗАХСТАНЕ СКЛОННОСТИ И СПОСОБНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ К МАТЕМАТИЧЕСКИМ ЗНАНИЯМ

Тоқтар С.

Эта статья основана на знаниях учителей о математических способностях и способностях учащихся. И молодой специалист, и преподаватель-кооператор продемонстрировали это знакомство, когда увидели, как математика, которую им задавали, влияла на учеников. Он также представил предварительные знания студентов. Как и в случае с двумя другими основными категориями, элементы этой категории присутствовали во всех восьми историях. Подкатегориями, составляющими знания об учащихся, были знания о предшествующих знаниях учащихся, знания о возможных реакциях учащихся и знания об интересе учащихся к математике.

Ключевые слова: подкатегории, казахское математическое образование, знание реакций учащихся.

IN KAZAKHSTAN, PUPILS' APTITUDES AND ABILITIES FOR MATHEMATICAL KNOWLEDGE

S. Toktar

Both the young professional and the co-op teacher demonstrated this familiarity when they looked at how the mathematics they were assigned affected the students. He also introduced the students' prior knowledge. As with the other two main categories, elements of this category were evident in all eight stories. The subcategories that made up knowledge about students were knowledge about students' prior knowledge, knowledge about possible student reactions, and knowledge about students' interest in mathematics.

Key words: subcategories, Kazakh mathematical education, knowledge of students' reactions.

ӘОЖ 378.147.2:811

10.53355/ZHU.2023.106.1.042

НЕМІС ТІЛІНДЕГІ ӨЗДІК ЕТІСТІКТЕРДІҢ ТІЛДЕГІ ЗЕРТТЕЛУ ДӘРЕЖЕСІ

Уалиева С.А.

Бұл мақала қазіргі тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі етістік категориясының, соның ішінде өздік етістің функционалды-семантикалық қызметі мәселесін зерттеуге арналған. Сонымен бірге бұл мақалада өздік етістіктердің ерекшеліктері, қолданыстағы және коммуникативтік қызметіндегі қызметі қарастырылады. Қазіргі уақытта тілдің функционалдық жағын зерттеу лингвистикада маңызды мәселе болып табылады. Зерттеу нысанына алынып отырған өздік етістер категориясы тілдік құрылымның ішінде тіл деңгейлеріндегі морфология аясында зерттеліп, грамматикалық мағынасы бар грамматикалық категория ретінде жан – жақты қарастырылып келгенмен, бұл категорияның әлі де беті ашылмай қалған қырлары бар.

Демек, функционалды грамматиканың ең негізгі міндеті ретінде қай тілде болмасын, ең негізгі тілдік категорияларын функционалды-семантикалық өрістер тұлғасында бөлек-бөлек айқындап алып, ең негізгі тілдік категорияларды толығымен бір жүйеге топтастыра келе, олардың өзара арақатынасын сипаттай отырып зерттегенде зана тіл табиғаты толығымен ашылады.

Өздік етістік категориясы семантикалық категория ретінде барлық тілге ортақ, ал оның әр тілде көрінісі әртүрлі. Зерттеудің өзектілігі генетикалық жағынан жақын емес тілдердің, яғни неміс тіліндегі етістік категорияларын жан – жақты зерттеу арқылы тек

ғана негізгі ерекшеліктері мен ұқсастықтарын айқындап ғана қоймай, тіл бірліктерінің қолданыстағы, сөйлеу үрдісіндегі коммуникативтік қызметін, функционалды семантикалық өрісін, тілдік қасиеттері мен табиғатын ашу-бүгінгі күн талабы болып отыр.

Кілт сөздер: өздік етістіктер, функционалды-семантикалық өріс, Рефлексивті етістіктер, грамматикалық категория, функция.

Өздік етістіктер – сөз таптарының ішіндегі етістіктерге тән категория. Өздік етістіктер етістіктердің ішіндегі ерекше грамматикалық категориялардың бірі. Өздік етістіктер категориясы да грамматиканың басқа салаларындай белгілі бір тарихи дәуірде пайда болып, күні бүгін мағынасы және атқаратын қызметіне сай белгілі тұлғалық ерекшеліктерімен тілден орын алған грамматикалық категория. Оның пайда болуы және тұлғаланып қалыптасуы етістіктің тарихи даму процесімен тығыз байланысты. Сондықтан бұл категория проблемасын дұрыс шешу үшін, оны грамматикалық басқа тараулармен, әсіресе, етістікпен, етіспен байланыстыра қазақ және неміс тілінің фактылары негізінде қарауға тура келеді.

Өздік етістіктерді зерттеудің әртүрлі бағыттары мен мүмкіншіліктері тілдің жан-жақты күрделі табиғатына қатысты: морфологиялық, синтаксистік, функционалды, коммуникативті, тарихи, салғастырмалы, когнитивті, семантикалық, прагматикалық т.б. Морфологиялық бағыт тілдердегі өздік етістіктер категориясының бар болуымен байланысты. Синтаксистік бағыт өздік етістіктер категориясының қолданысының сөйлесімдегі олардың мағынасына емес, синтаксистік ерекшеліктеріне негізделеді.

В.Шмидт өз зерттеуінде өздік етістіктерді зерттеу кезінде, етіспен етістіктің морфологиялық топтарының екі аралық орнын анықтай отырып, етістің тағы бір түрі, яғни рефлексив етістің төртінші түрі екенін дәлелдеп берді. Осылайша етіс оппозициясы төрт мүшелі болып бөлінді: *актив, пассив, статив, рефлексив* [1.126].

Рефлексивті етістіктердің қызметін зерттеу шетел тіліндегі грамматика құрылымын зерттеудегі ең маңызды аспектілердің бірі болып табылады. Рефлексив құрылымы гетерогендық сипат алады. Рефлексивті зерттеу ерекше сала болып табылады. Рефлексивті етістіктердің мәселелері туралы кейінгі жылдардағы жұмыстардың нәтижелері *sich* өздік есімдігінің қатысуы, семантика –логикалық мағынада рефлексивтікпен байланысты емес екендігін, көбінесе басқа қарым–қатынасты білдіретінін көрсетеді. Тап осы етістіктер кейбір жағдайларда өздіктің және ырықсыздықтың ортақ белгілерін таратушы болып табылады. Олай болса, *sich* тіркесіндегі етістіктер біртектес емес әртүрлі сапалы құбылыстар болып табылады. Лингвистика тіл білімінде синтаксистің ұстанымнша олардың семантикасын назарға ала отырып, оларды топтауға әрекет жасалынды. Қалыптасқан (*echte reflexive Verben*) және қалыптаспаған рефлексивті (*unechte reflexive Verben*) етістіктерді немесе рефлексивті және жалған рефлексивті етістіктерді синтаксиске сүйене отырып топтау К.Ф.Беккерге тән. К.Ф.Беккердің синтаксистік топтауы басқа ғалымдардың еңбегінде де егжей–тегжейіне дейін сараланып зерттелген. Бұл топтаудың негізінде оппозицияның бар немесе жоқ болу белгілері жатыр, яғни рефлексивтік/рефлексивтік емес етістіктер. Сөйлемде міндетті түрде *sich* өздік есімдігімен тіркесіп қолданылатын етістіктер қалыптасқан етістіктер болып табылады. Осылайша рефлексивті етістіктерді топтау етістіктердің құрылымдық сипатына негізделеді [2.22].

В.А.Жеребков рефлексивті етістікті топтауды лексика мен грамматиканың түйіскен құбылысы ретінде қарастырады. Ғалымның ойынша, рефлексив актив пен пассив етістері аралығындағы аралық орынды алады. Етістің әрекеті бізмезетте «сыртқа тепкіш» және «ішке беттегіш» болып келеді, яғни жасаушы және әрекетті тасушы ұқсас. Бұл өздік етістіктердің медиальдық мағынасы. Ал басқа жағдайларда *sich* рефлексивтің аналитикалық әдісі болып табылады. В.А.Жеребковтың лингвистикадағы топтамасы өздік етістіктердің мәселесін толығымен жағымды жағынан қарастырады. Алайда бұл берілген өңдеу тек ғана рефлексив құрылымдарының әр түрлігінің сараптауға арналғандықтан, рефлексив етістіктерге бір жүйе ретінде толық түсінік берілмеген [3.148].

Функционалдық бағытта жүйелеу тәсілдерін рефлексивтік мағынада беруді А.М.Горлатовтың ғылыми еңбектерінен кездестіруге болады. Автордың зерттеулері функционалды–семантикалық тұрғыда құрылғандықтан, рефлексивті етістіктер функционалды –семантикалық өрісте бірлесіп тұр.

«Формалды–өздік етістіктер» терминіне А.М.Горлатов формант роліндегі ең керекті элемент *sich* тіркесінің етістік құрылымын біріктіреді. Егерде құрылымды–арақатынасты етістіктердің синтаксистік рефлексиві неміс тіліндегі өздіктің инварианты ретінде айтылса, онда формалды–өздік етістіктер «семантикалық рефлексивте» жүзеге асады [4.56].

Айтып кетуіміз керек, А.М.Горлатовтың тілдің әр түрлі құбылыстарында кеңістік алған өріс тәсілі және рефлексив өрісін өңдеу әрекеті шет тіліндегі рефлексивті жүйелеу мәселесін өңдеуге арналған үлкен бір үлес болып табылады. Сонымен бірге рефлексив етістіктер бағытындағы зерттеулерді кеңейте отырып, өздік пен пассивтің арақатынасын қарастырды.

Ал ғалым С.А.Шубиктің неміс тіліндегі етіс категориясы туралы пікірі төмендегідей. Функциялық тұрғыдан *sich* тіркесін үш құрылымға бөледі: 1)Өздік есімдіктің синтаксистік құрылымында *sich* өздік есімдік болып табылады. Берілген құрылымдар өздік, ортақ, активпассивті мағына алулары мүмкін. Айтылған ұстанымдарға байланысты екі қызметті қатарынан орындайды, яғни іс-қимылдың инфинитив арқылы субъект қызметін, басқа іс-қимылдың қарым-қатынасындағы объект қызметін.

2) *sich* өздік есімдік етістерінің сөзжасам форманттары ретінде (*sich nähern, sich schämen*).

3) өздік есімдіктерді жартылай морфологиялық бірлікте. Оның құрылымы жағынан мұндай үйлесімі етістіктің аналитикалық формасына ұқсас, бірақ басқалардан ерекшеленетіні тек шек қойылған жағдайда жұмыс жасайтыны.

Рефлексивті етістіктерді үш топқа бөле отырып, С.А.Шубик *sich* тіркесіндегі етістіктер етіс мағынасын береді деп санайды. Активтік семантикаға ие өздік есімдікті етістіктердің бір бөлігі активке жатса, өздік есімдікті етістіктердің бір тобы пассив құрамына кіреді. Автор қалған етістің семантикасына ие өздік есімдікті топтар синтаксистік құрылым, лексикалық бірлік немесе жартылай морфологиялық бірліктерді көрсетеді дейді [5.87].

Ал И.А.Буц мынандай аналогиялық қортынды жасайды. Автор керекті категориялық белгілердің жоқ болуын (грамматикалық таңбалау), сонымен бірге толық диатезаны құрылуы мүмкін еместігі, әрбір етістің кеңістігіндегі заттардың орығуы, өзаралық, рефлексивтік мағыналары бөлек етіс етіп қарауына мүмкіндік бермейді. Бізде бұл берілген пікірлермен келісе отырып, рефлексивті жеке етістің бір түрі деп қарастыру керек деп есептейміз. Жоғарыда айтылған *sich* тіркесімен етістікті біріктіретін топтамалары, әр түрлі басты мағынаны беретіні, рефлексивті етістіктер етіс семантикасының айтылу жағынан активтен, пассивтен, стативтен өзгешеленетіні мойындайтын факт. Рефлексивті етістіктердің ерекшелігі іс –әрекет өзінен шығып, өзіне бағытталады, нәтижесінде субъект іс –әрекетті өз орындап, өзі соған төтеп береді [6.112].

Рефлексивті етістіктердің екі түрі болады: қалыптасқан (*echte reflexive Verben*) және қалыптаспаған рефлексивті (*unechte reflexive Verben*) етістіктер. Қалыптасқан рефлексивті етістіктер міндетті түрде *sich* есімдігімен қолданылады, онсыз ол ешқандай мағынаға ие бола алмайды. Ал қазақ тілінде мұндай мағына, негізінен, өздік етіс формасы, яғни грамматикалық форма арқылы беріледі. Бізде ғалымдар берген анықтамалармен келісе отырып, рефлексив етіс жүйесінің толық қанды төртінші мүшесі бола алады дегіміз келеді.

«Бастауыш — баяндауыш — толықтауыш» арасындағы қатынастардың ерекше бір түрі— іс-әрекеттің бастауыштан шығып, бастауыштың өзіне кері бағытталуы. Бұл жағдайда логикалық субъекті де (агенси), объекті де (пациенси) бастауыштың өзі болады. Субъектіден шығып, субъектінің өзіне бағытталған іс-әрекетті білдіретін етістіктерді рефлексивті етістіктер (*reflexive Verben*) деп атайды. Ал қазақ тілінде мұндай мағыналар, өздік етіс формасы, яғни грамматикалық форма арқылы көрініс табады. Неміс тілінде рефлексивті мағынаны етістікке тіркелген *sich* есімдігі білдіреді. Мысалы, *Die Kinder verstecken den Ball* (Балалар допты жасырады) деген сөйлемдегі *den Ball* толықтауышын алып тастап, оның

орнына *sich* қойса, *Die Kinder verstecken sich* (Балалар жасырынады) деген мағынаны береді. Мұнда іс-әрекет «балалардан» шығып, солардың өзіне қайта бағытталып тұр. Қалыптасқан рефлексивті етістіктер міндетті түрде *sich* есімдігімен тіркесіп қолданылады.

Неміс тілінде бұны өздік есімдік депте атайды. Бұл есімдік түрленбейтін сөз, осы формада аккумулятив пен дативте қолданылады. Екі септіктің қайсысында қолданылып тұрғанын тек өзі тіркескен етістіктің мағынасына қарап ажыратуға болады. Мысалы: *Er freut sich über ihren reizenden Brief. Sie hat sich in kürzester Zeit das ganze Lehrmaterial angeeignet.* Бұл сөйлемдердің біріншісінде *sich* есімдігі аккумулятивте, екіншісінде — дативте тұр. *Sich* есімдігі мағынасы жағынан сөйлемнің 3-жақтағы бастауышына немесе толықтауышына қатысты бола алады. Олай болса *sich* тек 3- жақтың жіктеу есімдіктерімен ғана және кез-келген зат есіммен байланысты қолданылады. *Sich* түрленбейтін есімдік болғандықтан, род немесе жекеше-көпше түр айырмашылығын көрсете алмайды: *Er fühlt sich wohl. Sie fühlen sich wohl* [7.156].

Sich есімдігінің тілдегі атқаратын негізгі функциясы — етістікке рефлексивті (іс-әрекеттің өз иесіне, агенске кері бағытталған) мағына беру. *Sich* етістіктің 2-партициптен басқа барлық формаларымен тіркесе алады. Мысалы: *Der Alte kam, sich auf einen Stock stützend. Der Alte kam, auf seinen Stock gestützt.* Сонымен қорыта келгенде:

1.Тілдерді зерттеушілердің бір тобы етісті анықтай отырып, оны түрге бөлуде тұлғалық белгісіне ғана сүйеніп, мазмұннан бөліп қарады.

2.Ал екінші біреулері етісті түбір тұлғада ғана алып, сөйлемнен тыс жеке дара зерттеді. Мұндай зерттеулер критерия қоюда бір жақтылыққа әкеп соқтырылуы мүмкін.

3.Тілді зерттеушілердің еңбегінен кездесетін кемшіліктер мен қайшылықтар бола тұрса да, өзі тілде көрнекі орын алатын, әліде зерттеулерді қажет ететін, қызметі мен мағынасына сай тұлғасы бар грамматикалық категориялардың бірі екендігін айқындайды.

Жоғарыдағы ғылыми еңбектердегі тұжырымдардан түйгеніміз: қай тілдегі болсын етістік категориялары лексикалық бірліктердің қатысуымен, яғни лексика-грамматикалық тәсілмен және синтаксистік құралдармен беріліп, бүкіл сөйленім арқылы көрінетіндіктен, бірегей тұтастық болып табылады. Сондықтан етістік категориясын, соның ішінде өздік етістіктің тілдік сипатын толық ашып көрсету үшін оны әр түрлі тіл деңгейіндік құралдардан тұратын кешенді категория ретінде «функционалды-семантикалық өріс» концепциясы негізінде қарастырған дұрыс деп санаймыз. Демек, функционалды грамматиканың ең негізгі міндеті ретінде қай тілде болмасын, ең негізгі тілдік категорияларын функционалды-семантикалық өрістер тұлғасында бөлек-бөлек айқындап алып, ең негізгі тілдік категорияларды толығымен бір жүйеге топтастыра келе, олардың өзара арақатынасын сипаттай отырып зерттегенде ғана тіл табиғаты толығымен ашылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Schmidt W. Grundfragen der deutschen Grammatik.-Berlin: Volk und Wissen VE Verlag. 1977.- 126 б.
2. Беккер Н. Курс общей лингвистики. –М, 1965.-22 б.
3. Жеребков В.Стилистическая грамматика немецкого языка.М:Высшая школа, 1988.-148 б.
4. Горлатов А. М. Функционально-семантическое поле возвратности в современном немецком языке: Автореф. Дис. . . канд. филол. наук. М., 1977.-56 б.
5. Буц И. А. Взаимодействие функционально-семантического поля взаимности со смежными полями//Сб.науч.тр. Московск. пед. Ин-та иностранный.яз., 1982.Вып.-112 б.
6. Шубик С.А. Категория залога и поле залоговности в немецком языке. Л.,1989.-87 б.
7. Жұманова Л.С. Ж87 Неміс тілі грамматикасын кестелер мен үлгілер бойынша оқыту: Оқу құралы / Л.С. Жұманова; Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті. – Қарағанды: ҚарМТУ баспасы, 2012. –156 б.

СТЕПЕНЬ ЯЗЫКОВОГО ИЗУЧЕНИЯ ВОЗВРАТНЫХ ГЛАГОЛОВ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Уалиева С.А.

Данная статья посвящена исследованию проблемы функционально-семантической функции глагольной категории, в том числе и возвратного глагола, одной из актуальных проблем современного языкознания. Вместе с тем в данной статье рассматриваются особенности, функции рефлексивных глаголов в их, действующей и коммуникативной деятельности. В настоящее время изучение функциональной стороны языка является важным вопросом в лингвистике. Хотя категория рефлексивных глаголов, принимаемая к объекту исследования, изучается внутри языковой структуры в рамках морфологии на языковых уровнях и всесторонне рассматривается как грамматическая категория с грамматическим значением, у этой категории все еще есть аспекты, которые не раскрыты.

Следовательно, природа языка раскрывается в полной мере только в том случае, если в качестве основной задачи функциональной грамматики, в каком бы языке она ни была, исследуются наиболее основные языковые категории отдельно в лице функционально-семантических полей, полностью группируются в одну систему, характеризуя их взаимосвязь.

Категория возвратного глагола как семантическая категория является общей для всех языков, и ее выражение в каждом языке различно. Актуальность исследования заключается в том, что благодаря всестороннему изучению генетически не близких языков, то есть глагольных категорий в немецком языке, необходимо не только выявить основные особенности и сходства, но и раскрыть существующую, речевую коммуникативную функцию, функциональное семантическое поле, языковые свойства и природу языковых единиц.

Ключевые слова: функционально-семантическое поле, рефлексивные глаголы, грамматическая категория, функция.

THE DEGREE OF LINGUISTIC STUDY OF REFLEXIVE VERBS IN GERMAN

S.A. Ualieva

This article is devoted to the study of the problem of the functional and semantic function of the verbal category, including the reflexive verb, one of the urgent problems of modern linguistics. At the same time, this article discusses the features and functions of reflexive verbs in their acting and communicative activities. Currently, the study of the functional side of language is an important issue in linguistics. Although the category of reflexive verbs accepted to the object of research is studied within the linguistic structure within the framework of morphology at language levels and is comprehensively considered as a grammatical category with grammatical meaning, this category still has aspects that are not disclosed.

Consequently, the nature of language is fully revealed only if, as the main task of functional grammar, in whatever language it may be, the most basic language categories are studied separately in the face of functional-semantic fields, completely grouped into one system, characterizing their relationship.

The category of the reflexive verb as a semantic category is common to all languages, and its expression in each language is different. The relevance of the research lies in the fact that thanks to a comprehensive study of genetically unrelated languages, that is, verbal categories in the German language, it is necessary not only to identify the main features and similarities, but also to reveal the existing, speech communicative function, functional semantic field, linguistic properties and the nature of linguistic units.

Key words: reflexive verbs, functional-semantic field, grammatical category, function.

Д. ИСАБЕКОВТЫҢ «ДЕРМЕНЕ» ПОВЕСІНДЕГІ ҰЛТ БОЛМЫСЫН БЕЙНЕЛЕЙТІН ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Чалтикенова Л.А.

Ұлттық рухты атадан-балаға мұра етіп бойына сіңіретін ол – тіл. Біз тілімізден ұлттымыздың тарихын, тағдырын, салт-дәстүрін, тәрбиесін көреміз. Мақалада Дулат Исабековтың шығармасындағы ұлттымыздың салты мен санасын бейнелеп көрсететін сөздердің ұлттық құндылығы мен ерекшелігін тану, қаламгердің ұлттық менталитетті ашатын сөз оралымдарын этникалық-этикалық тұрғыдан сипаттап, шығарма тіліндегі этнолингвистика арналарындағы ұлттық кодтың берілуін анықтап, көркем шығарманың лексика-грамматикалық ерекшеліктерін тану басты мақсат болып табылады. Шығармада қазақтың құда түсу, қыз алу, қоржын апару, құран оқыту, тас орнату, ас беру тәрізді ұлттық салт-дәстүрлер мен аңшылық, мал асырау, аян беру тәрізді ескі шарушылық пен әдет-жоралғыларды кездестіреміз. Осы мақсатты іске асыру барысында біз, Дулат Исабеков шығармалары ұлттық дүниетанымның, ұлттық мәдениеттің, ұлттық сананың жемісі екеніне көзіміз жетті. «Дермене» шығармасындағы автор пайдаланған теңеулер тіліміздің бөлінбес бір бөлшегі болып саналады. Жаңғыру, жаһандану заманында ұлттық кодты сақтап, ұлт ретінде жаңа заманға қарай дамып жаңғыруымыз керек. Ұлттық код, ұлттық болмыс тіл арқылы көрініс табады. «Дермене» повесінде автордың ұлт болмысын бейнелейтін ұлттық тұрақты теңеулерді, ұлттық психология, менталитет, мәдениетке қатысты мақал-мәтелдердің, тұрақты сөз тіркестерінің ерекшеліктерін талдап, күнделікті тұрмыс-тіршілікте қолданылатын халықтық танымдағы мезгіл атауы, өсімдіктер атауы, баспана атауы, жер-су атауларына байланысты кездесетін ұлттымыздың сөйлеу мәдениеті мен тіл ерекшеліктерін анықтап, жасалу жолдары, қолданылуын нақты мысалдармен дәлелдеп және математикалық статистикалық әдістермен талдап көрсеттік.

Кілт сөздер: *әңгіме, тұрақты теңеу, ұлттық код, фразеологизм, контекст, жұрнақ, әдет-ғұрып, мал шаруашылығы, өсімдік, концепт.*

Көркем шығарма тілімен сол халықтың бүкіл тыныс-тіршілігімен, оның болмысымен, салт-дәстүрімен, тарихымен танысамыз. Болашақ ұрпаққа тіл арқылы жететін бай мұраны біздер көркем шығарма тілі арқылы жеткіземіз. Адам бойына ұлттық құндылық пен ұлттық болмысты санаға сіңіруде көркем әдеби тілдің маңызы ерекше екенін білеміз. Жазушы Дулат Исабековтың «Дермене» повесін тілдік тұрғыдан зерттеп, қаламгердің сөз қолдану ерекшелігін, оның сөз оралымдарындағы ұлттық сипатты тану, ұлттық ерекшеліктерді айқындау, ұлттық кодтың берілуін анықтау басты мақсатымыз болып табылады. «Дермене» повесінде пайдаланылған теңеулер көркем шығарманың бүкіл ұлттық болмысын ашады. Теңеудің жасалу жолдарын және оның синтаксистік құрылымын жан-жақты қарастырып зерттеген – Т.Қоңыров теңеуге мынадай анықтама береді: «Теңеу дегеніміз – ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалды-экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан, поэтикалық қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы» [1, 7].

«Дермене» повесінде «Дүниені топан су қаптап келе жатқандай», «Сіріңке шиіндей», «Сәуірдің күніндей бұзылды», «Еңгезердей жігіт», «Жерге ұрып алғандай пысық», «Шыттай киім» сынды теңеулерді кездестіруге болады.

Материалдар мен әдістер; Шығармада фразеологизмдер мен теңеулерді оңай шатастырып алуға болады. Бірақ сөйлемде кейбір фразеологизмдер контекстік теңеу

қызметін атқарса, кейбір тұрақты теңеулер тілге сіңіп, тұрақты тіркеске айналған. Мысалы: **Құмырсқадай қыбырлап жүріп, осыны немереңіз екеуіңіз үш күн орар едіңіз** [2, 284]. Бұл фразеологизм –дай теңеу жасайтын жұрнағы арқылы кезінде құмырсқаға теңеуден шыққанымен, халық тіліне сіңісіп тұрақты тіркеске айналып кеткен.

– *Сіз мына дерменені көзге ұрмайтындай етіп жайып тастаңыз* [2, 284]. «Көзге ұру» қазақ тілінің тұрақты тіркесі. Бірақ оған –ма болымсыз етістігі жалғанып, -дай тұрақты теңеу жасайтын жұрнақ жалғанып контексте теңеудің қызметін атқарып тұр.

Екі иығына екі кісі малдас құрып отырардай арбизан неме екен, осы бетімен ішке кірмек болса шайланы мойнына іліп кететін тұрі бар [2, 284]. «Малдас құрып отыру» қазақ тілінің тұрақты тіркесі. Бірақ сөйлемде бұл фразеологизм **отырардай** сөзімен тіркесе келіп теңеудің қызметін атқарып тұр.

Қазақ тіл білімінде теңеулердің мынадай жасалу жолдары берілген:

-дай, -дей, -тай, -тей, -дайын, -дейін, -тайын, -тейін жұрнақтары арқылы, мысалы: *Қарт немересінің қарсылық білдіргеніне қарамастан, оның мойнын өзіне күштеп бұрды да, басын қыса құшақтап тұрып, көз ілеспес жылдамдықпен таңдайына ағаш қасықтың сабындай ұзын саусағын сүңгітіп алды* [2, 278]. Сөйлемде **қасықтың сабындай** (ұзын) тұрақты теңеуі –дай жұрнағы арқылы жасалып, сөйлемде адам саусағының ұзындығын білдіріп тұр.

– *Ештеңе етпейді, дермененің шіресі зой. – Сөйтті де жоғарғы ұшы байлаулы болғандықтан ғана құламай қалған шартақты сабан қалпақтай лақтырып жіберіп, үсті-басын қағып бой түзеді* [2, 278]. Сөйлемде **сабан қалпақтай** (жеңіл) тұрақты теңеуі –тай жұрнағы арқылы жасалып, сөйлемде шартақты сабанның жеңілділігіне теңеп, заттың салмағын білдіріп тұр.

– *Мәс-саған ендеше! – ол қуыс құлақ күректей алақанымен оның бетінен салып жіберді* [2, 291]. Сөйлемде **күректей алақанымен** (үлкен) тұрақты теңеуі –тей жұрнағы арқылы жасалып, сөйлемде адам алақанын күректің көлеміне теңеп, заттың көлемін білдіріп тұр.

– *Балам-ау, түйедей (үлкен) нәрсені қалай байқамағансың, мә, бәрін де қайтарып бер, кісі ақысының сұрауы жаман болады* [2, 275]. Сөйлемде **түйедей** (үлкен) тұрақты теңеуі –дей жұрнағы арқылы жасалып, сөйлемде заттың көлемін түйе көлеміне теңеп, заттың көлемін білдіріп тұр.

2. –ша, -ше жұрнақтары арқылы;

3. Шығыс септік жалғауы арқылы;

4. секілді, іспетті, тәрізді, сияқты сөздері арқылы. Мысалы:

Көктемде жер айдауға шыққан трактор секілді, шайланы басына көтеріп барады [2, 285]. Сөйлемде **трактор секілді** (шулы) тұрақты теңеуі **секілді** сөзі арқылы жасалып, сөйлемде Омаштың ұйқысын трактордың даусына теңеп тұр

Бала деген де арнада өсер құрақ секілді, сәл көзден таса болса, есейіп, естияр боп қалады екен [2, 303]. Сөйлемде **құрақ секілді** (жылдам, тез) тұрақты теңеуі **секілді** сөзі арқылы жасалып, сөйлемде баланың өсуін су жиегінде өсетін қамыс тәрізді құрақ деген шөпке теңеп тұр.

Сонау мұнар таудың ар жағынан тең бөлінген пәтір нан тәрізді жартылай көтеріліп қапты [2, 279]. Сөйлемде **пәтір нан тәрізді** (үлкею, көтерілу) тұрақты теңеуі **тәрізді** сөзі арқылы жасалып, сөйлемде дермене үйілген төмпешіктердің тау-тау болып үйіліп, үлкеюін ашыған нанның үлкеюіне теңеп тұр.

5. «тең» сөзі арқылы;

6. «ұқсас» сөзі арқылы;

7. параллелизм тәсілі арқылы;

8. аралас тәсіл : бейне + -дай, -дей; бейне және секілді сөздері арқылы;

9. «бейне» сөз арқылы;

10. қосалық сөздер арқылы;

Қазақ тілінде теңеулерді зерттеген ғалым Т. Қоңыров «Бұлардың ішінде ең көп кездесетіні – дай, -дей, -тай, -тей жұрнақтары. Бүкіл қазақ теңеулерінің 70 пайыздан астамы осы тәсіл арқылы дүниеге келеді», -деп тұжырымдаған [3, 15].

Нәтижелер: Д.Исабековтың «Дермене» повесінде де теңеулер – дай, -дей, -тай, -тей жұрнақтары арқылы жасалған. Шығармада осы аталған жұрнақтардың жұмсалу деңгейі төменде сараланып көрсетілді:

-дай	-тай	-дей	-тей
68	17	48	8

Қазақ халқы ертеден мал бағып, көшіп қонып жүрген халық. Олар ат қою, еркелету, теңеу сияқты әдет-ғұрыптар, жөн-жоралғылардың біразын өздері бағып-қағып жүрген төрт түлікпен байланыстырады. Дулат Исабековтың «Дермене» повесінде төрт түлік малмен қатар жан-жануарға қатысты, жәндіктерге қатысты тұрақты теңеулер жиі кездеседі. Мысалы: *Бәлкім бұл адам баласының қартайған шағында сәбидей кінәмшіл болатындығынан шығар, бәлкім, ұлының артында қалған әкенің қырық жамау көңілі жетім ботаның көңіліндей әрі нас, жалтақ болатындығынан шығар, әйтуір жаңағы жігіттердің сөзі оның жүрегін тағы тістелеп өтті* [2, 277].

«Жетім ботаның көңіліндей» деген теңеу –дей жұрнағының зат есімге жалғануы арқылы жасалып тұр. Автор теңеуді баласынан айырылған қартқа байланысты қолданған. Контексте теңеу жалғыз қалған ботадай қорқақ, секемшіл, көңілшек, ренжігіш деген мағынада айтылады.

Жұрт дем алғанда ғана қорылдаушы еді, бұл бар болғыр дем шығарғанда көкірегіне ит байлап қойғандай ырылдайды екен [2, 285].

«Ит байлап қойғандай» теңеуі етістікке –дай жұрнағы жалғану арқылы жасалып тұр. Жазушы байланған иттің ырылын қорылдаған Омаш дауысына теңейді.

Шалдың қызыл шырайлы жүзі сүлік сорғандай бозарып, ернінен күлкі қашты [2, 309].

«Сүлік сорғандай» теңеуі –дай жұрнағының етістікке жалғануы арқылы жасалып тұр. Повесте теңеу адамның келбет түсінің қансыз, бозғылт тартқанын сипаттап тұр. Сүлік қан соратын жәндік болғандықтан автор оны кейіпкер бейнесін суреттеуде ұтымды қолданған.

Аюдай ақырып тұрған неменің көн құлағынан сөз өте ме, тыңдай қоя ма айтқаныңды! [2, 284]

«Аюдай ақырып» теңеуі –дай жұрнағының зат есімге жалғануы арқылы жасалған. Көркем шығармада Омашты аюға теңеуде қолданылған.

Жусанды даладағы өрмекшінің торындай қым-қуыт сұрлеу жолмен ойпаңдағы ауылға құлаған мың сан тұяқтан көтерілген шаң күндізгідей аспан қуалап кетпей тандырдан жаңа шыққан нандай ыстық жер мен қоңыржай ауаның арасында еңсесі басылып, жусан басын сипай ұшып, қойнау-қойнауды кеулеп, жайлап жылжып барады [2, 285].

Талқылау: «Өрмекшінің торындай» теңеуі –дай жұрнағының зат есімге жалғану арқылы жасалған. Д.Исабеков тар жолды өрмекшінің торына теңеп оны құлдыратып, әсерейлеп тұр.

Күні бойы дермене органымен тұрмай сонау етектегі дүкенге де тайдай жұмсап отырған жоқпыз ба ? [2, 274]

«Тайдай жұмсап» теңеуі –дай жұрнағының зат есімге жалғануы арқылы жасалған. Ергешбайды жас бала деп дерменешілердің жұмсауын жазушы тайды жүгірткенге теңейді.

Омаш отын арасындағы кепкен құрайдан қасық сабындай таяқша сындырып алды да, құрайдан қолым таза деп ойлады ма екен, бір ұшын шірелі алақанымен сүйкеп табақтағы ақ, сарысы бөлк-бөлек боп шінілдеп тұрған уызды араластырып-араластырып жібергенде, ол ұяда жатқан балапанның аузындай сап-сары боп шыға келеді [2, 287].

«Балапанның аузындай» теңеуі –дай жұрнағының зат есімге жалғануы арқылы жасалған. Бұл сөйлемде жазушы балапан аузының сарылығы мен құймақтың сарылығын ұқсатып, теңеп тұр.

Өздері түйедей, сөздері сүйемдей екен ғой [2, 277].

«Түйедей» теңеуі –дей жұрнағының зат есімге жалғануы арқылы жасалған. Қаламгер дерменеші жігіттерді түйеге теңеу арқылы, олардың зор денелі, алып, үлкен екенін айтқан.

Шайла үстін жасқан кеурек пен құрайлар арасында кесіртке жүргендей шытыр-шытыр етіп басылып жатыр [2, 280].

«Кесіртке жүргендей» теңеуі –дей жұрнағының етістікке жалғануы арқылы жасалған. Кесіртке шөлде де, шөпте де жүретін жәндік. Ол шөп арасында жүргенде шөпті шытырлатып ақырын ғана дыбыс шығарып жүреді. Автор сол дыбыс пен адамның жүргенін ұқсатып теңеумен сипаттаған.

Адамның ойы ұры деген ып-рас екен-ау, аш жыланның тіліндей сумаң-сумаң етіп, қайдағы жоқ қуыс-қуысты тінткілеп алып жөнеледі [2, 296].

«Жыланның тіліндей» теңеуі –дей жұрнағының зат есімге жалғануы арқылы жасалған. Жылан тілі мен адам ойын теңеу расымен ойға келмейтін дүние. Бірақ автор оларды ұтымды ұқсатып, теңей біледі.

Өсімдікке байланысты теңеулер. Қазақ халқында затты тек жан-жануарға ғана емес өсімдіктерге де теңеу көп кездеседі. Қазақ қызды гүлге, жеміске теңеп жатса, ер баланы ағашқа теңеп жатады. Өсімдікке байланысты теңеулер тіл білімін зерттеп жүрген ғалымдардың да қызығушылығын тудыруда. Мәселен, Ш.Б.Сейітова жазған кандидаттық диссертациясының авторефератында өсімдіктерге қатысты тұрақты теңеулер жайлы былай дейді: «Өсімдіктерге байланысты 1200 тұрақты теңеу қалыптасқан». Бірақ, Б.Қалиұлы «Тіл білімінің жаңа бағыттары: концепт, прагматика, дискурс, мәтін» мақалалар жинағында «Өсімдіктерге қатысты тұрақты теңеулер» тақырыбында ғылыми мақаласында Ш.Б.Сейітованың теңеулерінің барлығы тұрақты теңеу емес, сондай-ақ, мақал мәтелдер, сөз тіркесі де кіріп кеткен деп пікір айтады [4, 43].

Д.Исабековтың «Дермене» повесінде өсімдікке теңеген теңеулер мағынасының берілу жолдарын төмендегі мысалдармен нақтылап көрсететін болсақ:

«Дермене» повесінен мысал	Контекстегі мағынасы	Өсімдіктің лексикалық мағынасы
<i>Жеті түнде мас боп келсе ашымызды бидайдай қуырып, немеремнің жүрегінің отын алады-ау</i> [2, 283].	Жаналқымға алды, қысты	Бидай – астық тұқымдасқа жататын, ең мағызды тағамдық дақыл [5, 130].
<i>Сөйтті де жоғары ұшы байлаулы болғандықтан ғана құламай қалған шартақты сабан қалпақтай лақтырып жіберіп, үсті-басын қағып бой түзеді</i> [2, 278].	Оп-оңай, жеңіл	Сабан – дөңді-дақылдары бастырылып, дәні алынғаннан кейін қалған сабағы [5, 695].
<i>Күн қызғанша сайрандап қалғысы келген бозторғайлар бір түйір жасымықтай боп сонау-сонау көз ұшында дір-дір етеді</i> [2, 279].	Кішкентай болып	Жасымық – бұршақ тұқымдас, құрамында белогы ккп шөп тектес өсімдік. Тамаққа оның діндері пайдаланылады [5, 270].
<i>Солай етейін деп еткен жоқ, табиғаттың адаммен бірге жаратқан қасиеті кезегі келгенде өзінен-өзі оянып, көктемде тасты тесіп өскен гүлдей сүйекті жарып шықты</i> [2, 298].	Мықты, бой бермей	Тасты тесіп өсетін гүл – бұндай гүлдер көбіне таулы жерлерде өседі. Олар шыдамды гүлдер қатарына жатады.
<i>Бұл жолы кәрі емендей тұлғасы шыбықтай иіліп, еңгезердей жігіттің айтқанына құлдық ұрып, құрдай жорғалады</i> [2, 293].	Үлкен әрі қартайған	Емен – шамшат тұқымдасына жататын, көпжылдық, бұтақты жуан ағаш [5, 224].
<i>Бала деген де арнада өсер құрақ секілді, сәл көзден таса болса, есейіп, естияр боп қалады екен</i> [2, 303].	Жылдам, тез	Құрақ – су жиегіне жайқалып өсетін балауса шөп; жас қамыс [5, 544].

Жоғарыда келтірілген мысалдармен ойымызды тұжырымдай келе, автор повесте – дай, -дей, -тай, -тей жұрнақтары арқылы жасалған, және тәрізді, секілді сөздері арқылы

жасалған теңеулерді қолданған. Жазушы заттар мен құбылыстарды, іс-әрекет пен қозғалысты қазақтың ұлттық мінезіне сай заттарға теңеген. Ол кейіпкерлердің іс-әрекетін, бейнесін қазақтың тұрмысымен байланысты жан-жануарларға, жәндіктерге, төрт түлік малға, өсімдіктерге және тағы басқа заттарға теңей отырып, шығармада ұлттық сипатты аша түскен. Теңеулер бірде кейіпкер болмысын сипаттауда кездессе, бірде автордың оқиғаны баяндауында кездеседі, ал енді бірінде табиғат бейнесін суреттегенде қолданылады. Автор тұрақты тіркестердің әр біреуін ұлттық сипатта, ұлттық түсінікке сай етіп қолданған. Повесте қолданылған теңеулердің лексикалық мағынасында қазақ ұлтының менталитетіне қатысты ерекшеліктер аса бір ыждағаттықпен берілген. Теңеулерді талдай отырып, олардың қазақ халқының шаруашылығымен, ырым-ғұрымдарымен, салт-санасымен, ұлттық мінезбен, әдет-ғұрыптарымен байланысты қолданылғанын аңғардық. Шығармада қазақ тіліндегі сөздік қорда кәсіби шаруашылыққа байланысты өсімдіктер мен жан-жануарларға қатысты қолданылатын теңеулердің көптеп кездескені осыған дәлел.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. Алматы: «Арыс», 2007. – 480 б
2. Исабеков Д. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы. – Т.1, Повестер. – 1993. – 544 б.
3. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. Алматы, 1978 ж. – 125 б.
4. Қалиұлы Б. «Тіл білімінің жаңа бағыттары: концепт, прагматика, дискурс, мәтін» (Мақалалар жинағы). – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 246 б.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Персс, 2008. – 968 б.

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИЗОБРАЖЕНИЯ ХАРАКТЕРА НАРОДА В ПОВЕСТИ «ДЕРМЕНЕ» Д. ИСАБЕКОВА

Чалтикенова Л.А.

Это язык, передающий национальный дух от отца к сыну. С нашего языка мы видим историю, судьбу, культуру и воспитание нашего народа. Основной целью статьи является признание национальной ценности и специфики слов, отражающих образ и сознание нашей нации в произведении Дулата Исабекова, этнически-этическое описание словосочетаний, раскрывающих национальный менталитет писателя, определение передачи национального кода в каналах этнолингвистики в языке произведения, признание лексико-грамматических особенностей языка произведения. В произведении мы можем увидеть казахские национальные обычаи, такие как обручение, бракосочетание, ношение корзины, чтение Корана, установка короны, рождение ребенка, а также охота, забой животных, дарование откровений. В процессе интериоризации этого усилия мы убедились, что произведения Дулата Исабекова являются плодом национального мировоззрения, национальной культуры, национального духа. Сравнения, использованные автором в произведении «Дермене», считаются неотъемлемой частью нашего языка. В эпоху модернизации и глобализации мы должны сохранять национальный код и развиваться и модернизироваться как нация. Национальный код, национальное самосознание выражаются через национальный язык. В повести «Дермене» мы выявили одно из шести руслов этнолингвистики, отражающих национальную природу автора - казахские национальные константные сравнения в письменной речи, и проанализировали особенности их создания и использования на конкретных примерах и математическо-статистическими методами.

Ключевые слова: рассказ, метафора, национальный код, фразеология, контекст, суффикс, обычай, животноводство, растение, концепт.

FEATURES OF CREATING CONSTANT COMPARISONS DEPICTING THE NATURE OF THE PEOPLE IN D. ISABEKOV'S STORY "DERMENE"

L.A. Chaltikenova

It is a language that transmits the national spirit from father to son. From our language we see the history, destiny, culture and upbringing of our people. The main purpose of the article is the recognition of the national value and specificity of words reflecting the image and consciousness of our nation in the work of Dulat Isabekov, the ethnic and ethical description of phrases revealing the national mentality of the writer, the definition of the transmission of the national code in the channels of ethnolinguistics in the language of the work, the recognition of lexical and grammatical features of the language of the work. In the work, we can see Kazakh national customs, such as betrothal, marriage, carrying a basket, reading the Koran, setting a crown, giving birth to a child, as well as hunting, slaughtering animals, giving revelations. In the process of internalizing this effort, we became convinced that the works of Dulat Isabekov are the fruit of a national worldview, national culture, and national spirit. In the era of modernization and globalization, we must preserve the national code and develop and modernize as a nation. The comparisons used by the author in the work "Dermene" are considered an integral part of our language. The national code, national identity are expressed through the national language. In the story "Dermene" we identified one of the six channels of ethnolinguistics reflecting the national nature of the author - Kazakh national constant comparisons in written speech, and analyzed the features of their creation and use on specific examples and mathematical and statistical methods.

Key words: *story, metaphor, national code, phraseology, context, suffix, custom, animal husbandry, plant, concept.*

УДК 821.161.1

10.53355/ZHU.2023.106.1.044

ИЗОБРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА В ПРОИЗВЕДЕНИИ Ф.М.ДОСТОЕВСКОГО «БЕДНЫЕ ЛЮДИ»

Чеснокова К.А., Жазыбекова А.К.

Статья посвящена исследованию специфики изображения национального характера в творчестве Ф.М.Достоевского. Цель исследования заключается в выявлении основных особенностей изображения национальных черт русского народа в главных персонажах произведения «Бедные люди». Основные результаты исследования могут быть использованы специалистами и обучающимися в процессе подготовки к занятиям по истории русской литературы.

Ключевые слова: *национальный характер, персонаж, Ф.М. Достоевский, художественный мир.*

Активный интерес исследователей в сфере литературоведения обращен к изучению принципов изображения русского национального характера в творчестве Ф.М.Достоевского. При этом стоит ответить на вопрос о том, какие ценности считать основополагающими для русского человека, каковы его характеристики, что именно писатель считает национальным характером. Ответы на эти вопросы частично попытались найти В.В.Борисова, Е.В.Аверина, Е.Н.Холондович, А.А.Иванова, Ю.Г.Кудрявцев, Н.М.Чирков, Р.Лаут, В.Д.Днепров, В.Д.Попов, А.С.Долинины др. Обратимся к рассмотрению данного вопроса.

В.В.Борисова называет Достоевского «самым русским и самым христианским» писателем. Исследователь отмечает, что в основе положительного отношения к идеалам и культуре других народов, по мнению Федора Михайловича, должно лежать русское православие [1, с.58].

Е.В.Аверина рассматривает черты, которые присущи каждому русскому человеку и составляют, помнению писателя, основу «русскости» и национального сознания, художественные принципы, используемые Достоевским в изображении народа и народного характера [2].

Е.Н.Холондович анализирует систему национальных ценностей, представленную в текстах Достоевского и приходит к выводу о том, что «высшей ценностью для него были Человек, Вера и Страдание» [3].

А.А.Иванова размышляет о вкладе писателя в русскую и мировую философию, отмечая значимость его произведений для человеческого существования [4, с.29].

Ю.Г.Кудрявцев событийные, социальные и философские проблемы, в том числе проблему изображения национального характера [5, с.51].

Исследователь Р.Лаут изучает роль страдания в раскрытии авторской позиции. Он пишет, что страдание является положительной основой для приобретаемого героями счастья и значимой чертой русского человека [6, с.300].

В.Д.Попов, считает, что понимание сущности национального характера тесно связано с влиянием крепостного права и капитализма на рядового человека, а также, что все это «маска, которая неприслала к его лицу, не определила его внутреннюю сущность» [7, с.45].

А.С.Долинин усматривает крепкую идейную связь отдельных образов людей из народа в произведениях Ф.М.Достоевского с героем романа-эпопеи «Война и мир» Л.Н.Толстого Платоном Каратаевым [8, с.129].

Мы считаем необходимым исходить из того, что для Ф.М.Достоевского понятие русского национального характера основывается на понятиях «народ», «народный дух», «национальная идея».

Рассмотрим несколько эпизодов из произведения «Бедные люди».

Известно, что Ф.М.Достоевский был убежден в том, что национальный характер находит свое выражение не в изображении одной большой и часто безликой массы, а в подробной характеристике конкретных лиц, лучших представителей своего народа, несущих в себе его лучшие качества.

Можно ли считать героев «Бедных людей» такими примерами истинно русского национального характера? Это достаточно спорный вопрос. Стоит заметить, что писатель был уверен в необходимости сострадания и всепрощения для зарождения нравственности в любом русском человеке. Отсюда представление о преступниках как о несчастных личностях. И представление это диктуется не разумом, а инстинктами. Есть лишь простая антиномия Добро-Зло, в которой Добро – категория самостоятельная, не требующая оглядки. И герои «Бедных людей» очень бескорыстны, добропорядочны и глубоко несчастны.

Также одной из наиболее важных черт русского национального характера Ф.М.Достоевский считал справедливость. Народ, по Достоевскому, справедлив, хотя и неучен. И большая беда России в том, что интеллигенция оторвана от народа и нет справедливости в обществе.

Интересно проследить отношение героев к понятию «справедливость». В тексте мы встречаем довольно красноречивое утверждение: «Добрые дела не остаются без награды, и добродетель всегда будет увенчана венцом справедливости божией, рано ли, поздно ли».

Заметно негативное отношение Ф.М.Достоевского к интеллигенции, сформулированное им как неприятие народа, отношение к крестьянам как к грязной пьющей массе, совершенно безликой и бездуховной.

Писатель отмечает что в совершенно неприглядных внешне людях может скрываться неожиданное духовное богатство, истинная национальная идея. Таков портрет Макара Девушкина, данный в основном в его письмах: «Дожил до седых волос; греха за собою большого не знаю... даже лысина моя покраснела... приметят, что я одет неприлично!... Да и сапоги-то у меня больно худы, маточка, да и пуговок нет... да того ли еще нет у меня!... ..мне без пуговок быть нельзя; а у меня чуть ли не половина борта обсыпалась!... Мой фрак старый продам и в одной

рубашке стану ходить по улицам, а уж вы у нас нуждаться не будете...Ну что бы я тогда, например, с моими сапогами стал делать? Они у меня, замечу вам мимоходом, маточка, почти всегда в заплатках, да и подметки, по правде сказать, отстают иногда весьма неблагопристойно». Варенька также сообщает о нем: «Посмотрите ка на себя, в каком вы старом платье ходите. Срам! всё в заплатках. Нового то у вас нет; это я знаю, хоть вы и уверяете, что есть» [9]. Тем не менее, перед нами человечный, простой, искренний, добродушный, отзывчивый, чуткий, истинный характер, способный любить, но не радоваться.

Герои «Бедных людей» неуспокоенны, находятся в постоянном движении. Они беспредельны, безграничны в своих поисках. Но также противоречивы в своей необъятности. То есть персонажи добры по своей природе, а виной злых поступков писатель считает некое исступление, незнание меры в чем-либо. Такое странное поведение характеризуется стихийностью, свойственной русскому человеку, живущему в ритме разрушения и созидания.

Достоевскому также очень важно показать понимание свободы типичным представителем русского общества. Персонажи «Бедных людей» редко говорят о свободе. Чаще они рассуждают о том, как проводят свободное время. Например, Макар Девушкин признается: «Ведь что я теперь в свободное время делаю? Сплю, дурак дураком. А то бы вместо спанья-то ненужного можно было бы и приятным заняться; этак сесть бы да и пописать» [9]. Получается, что со свободой надо уметь обращаться, и не каждый на это способен. Персонажи полагаются на свою веру в Бога, а не на собственные решения. Так Макар пишет Варю: «Конечно, во всем воля божия; это так, это непременно должно быть так, то есть тут воля-то божия непременно должна быть; и промысл творца небесного, конечно, и благ и неисповедим, и судьбы тоже, и они то же самое» [9]. А Варя ему отвечает совершенно зеркально: «Выпал мой жребий; не знаю какой, но я воле господу покорна» [9].

С пониманием свободы и воли тесно связано чувство совести, изображаемое писателем в разных жизненных обстоятельствах. Так как произведение написано в эпистолярном жанре, то мы имеем возможность услышать, как персонажи передают это чувство в своей переписке. Нами обнаружено 18 упоминаний совести:

- Макару совестно за красные от работы глаза, за свою ошибку в важной бумаге, за свое постоянное безденежье, за свою униженную жизнь, за насмешки окружающих;
- Варя совестится своей нужды в деньгах, подростковой любви к Покровскому, своей невозможности всегда помогать Девушкину;

Совесть, в свою очередь, тесно переплетается со страданием. Персонажи страдают болезнями (родители Вари, студент Покровский, Горшковы), переживая за судьбу ближнего (Макар беспокоится за Варю), от потери близких (отец Покровского, дети Горшкова), от несбыточности своих амбиций (Девушкин постоянно пишет об этом Варю), от униженности (Девушкин о шинели и сапогах). Упомянутый нами выше Р.Лаут считал, что у Достоевского «нет счастья в благополучии, счастье приобретается только страданием» [6, с.343]. Мы согласны с этим мнением, так как совершенно очевидно, что герои исследуемого текста, несмотря на большое страдание, неутолимую волю к жизни, свойственную русскому народу. Мы видим, что Девушкин и Варя больше заботятся о чистоте своей души, чем о физическом комфорте и удобстве жизни.

В художественном мире Ф.М.Достоевского русский человек часто попадает в ситуацию нравственного выбора между добром и злом. Отсюда можно сделать вывод о том, что еще одной яркой чертой русского национального характера в художественной системе великого писателя становится ответственность. Так Макар Девушкин пишет Варю, что готов принять страдание за нее и от нее и не боится этой ответственности. Герои не выделяют себя из общества, не снимают с себя ответственности за поступки других людей. Такой человек всегда наивно верит, что способен собственным добром сделать лучше все общество.

Достоевский не согласен с тем, что русский человек должен быть ленив. Для истинно русского характера свойственно высокая степень трудолюбия. Персонажи трудятся на самых разных работах, часто посвящая этой работе всю свою жизнь. Варя трудится на дому, Деушкин служит на государственной службе, дорожит мнением начальства: «Состою я уже около тридцати лет на службе; служу безукоризненно». И дальше: «Уважаем начальством, и сами его превосходительство мною довольны; и хотя еще они доселе не оказывали мне особенных знаков благорасположения, но я знаю, что они довольны» [9].

Отдельно стоит остановиться на изображении персонажей в пьяном состоянии. У Достоевского пьяные герои чаще всего добры, но несчастны и не вызывают осуждения. Макар Деушкин признается в своем грехе, но это не отталкивает Варю. Герои демонстрируют смирение, которое становится обязательным условием для русского человека, ограничивающим губительную для него абсолютную свободу. Это вполне можно считать отголосками крепостного права, которые должны были быть утрачены через жизнь русского человека в правде и согласии с природой.

Читатель «Бедных людей» может достичь понимания того, что упомянутое выше согласие с природой достигается только через осознание и принятие личного достоинства как самого себя, так и другого человека, что и демонстрируют Варя и Деушкин.

Детскость героев Достоевского также можно назвать характерным качеством русского национального характера. Их близость к детям выражена в особом, очень трепетном отношении к маленьким героям: «... ожесточается сердце ребенка, и дрожит напрасно на холоде беденький, запуганный мальчик, словно птенчик, из разбитого гнездышка выпавший» [9].

Герои «Бедных людей» не чувствуют себя отдельными единицами: они часть этого самого порочного общества, с каменными сердцами, пытающиеся внести посильную долю добра в жизнь своего народа. Этим они и близки знаменитому Платону Каратаеву из «Войны и мира». Отсюда вытекает идея необходимого всеобщего равенства для русского человека, обязательность абсолютного авторитета в лице Бога. Таким образом, религиозность обязательна для русского человека. Персонажи произведения «Бедные люди» - художественное воплощение идей православия, которое и является главным и наиболее значимым мотивом их жизни. По мнению писателя, вера является единственно возможным путем для русского характера, подходящей платформой для его дальнейшего совершенствования.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Борисова В.В. Национальное и религиозное творчество Достоевского (Проблема этноконфессионального единства и многообразия) // http://lib2.pushkinskiydom.ru/Media/Default/PDF/Dostoevsky/Materialy/T_14/05_Борисова_58.pdf (Дата обращения 23.01.2023)
2. Аверина Е.В. Русский народный характер в произведениях Ф.М.Достоевского // Вестник Волжского университета имени В.Н. Татищева № 4 (17) 2014.
3. Холондович Е.Н. Ф. М. Достоевский о национальном русском характере // URL: <https://pro-psichology.ru/istoriogenez-i-sovremennoe-sostoyanie-rossijskogo-mentaliteta/osobnosti-mentaliteta-russkogo-naroda-i-factory-ego-formirovaniya/osobnosti-mentaliteta-russkogo-kupechestva-konca-xix-nachala-xx-stoletiya/5368-f-m-dostoevskij-o-nacionalnom-russkom-kharaktere.html> (Дата обращения 22.01.2023).
4. Иванова, А.А. Философские открытия Ф.М. Достоевского. - М., 1995.
5. Кудрявцев, Ю.Г. Три круга Достоевского: событийное, временное, вечное. - М., 1991.
6. Лаут, Р. Философия Достоевского в систематическом изложении. - М., 1996.
7. Попов, В.Д. Проблема народа у Достоевского // Материалы и исследования. № 4.- Л., 1980.
8. Долинин, А.С. Последние романы Достоевского. - М.-Л., 1963. - С. 129.

Ф.М. ДОСТОЕВСКИЙДІҢ «КЕДЕЙ АДАМДАР» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ СИПАТТАҒЫ СУРЕТ

Чеснокова К.А., Жазыбекова А.К.

Мақала Ф.М.Достоевскийдің шығармашылығындағы ұлттық сипаттағы бейненің ерекшелігін зерттеуге арналған. Зерттеудің мақсаты – «Кедей адамдар» шығармасының басты кейіпкерлеріндегі орыс халқының ұлттық ерекшеліктерін бейнелеудің негізгі артықшылықтарын анықтау. Зерттеудің негізгі нәтижелерін мамандар мен студенттер орыс әдебиеті тарихындағы сабақтарға дайындық кезінде қолдана алады.

Кілт сөздер: *ұлттық сипат, кейіпкер, Ф.М.Достоевский, Өнер әлемі.*

THE IMAGE OF THE NATIONAL CHARACTER IN THE WORK OF F.M.DOSTOEVSKY «POOR FOLK»

K. Chesnokova, A. Zhazybekova

The article is devoted to the study of the specifics of the image of the national character in the works of F.M.Dostoevsky. The purpose of the study is to identify the main features of the image of the national traits of the Russian people in the main characters of the work «Poor folk». The main results of the study can be used by specialists and students in the process of preparing for classes on the history of Russian literature.

Key words: *national character, character, F.M.Dostoevsky, the art world.*

**АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT AUTHORS**

Абдильдинова Л.Б. - І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, гуманитарлық ғылымдар магистрі

Абдықалық С.Е. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Экономика ғылымдарының магистрі, оқытушы-дәріскері

Абубакирова М.Р. - Жетысуский университет имени И.Жансугурова, Студент образовательной программы 6В01703 – Русский язык и литература

Абуханова А.Б. - Жетысуский университет им. И.Жансугурова, Образовательная программа " Педагогика и психологии"

Абызова А. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, философия докторы (PhD), Басқарма Төрағасы – Ректор кеңесшісі

Азанбекова Г.Т. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы -дәріскер

Акхожин С.А. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Алибаева Н.А. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, «Арнайы педагогика» ББ, магистрант, 1 курс

Алтай А. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты

Альменбетова Қ.Ж. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, магистр, оқытушы -дәріскер

Альмухамбетова Б.Ж. - Жетысуский университет им. И.Жансугурова, PhD «Педагогика и психология», преподаватель-лектор

Ансабаев Д. С. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, п.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Асылова Р.О. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, ф.ғ.к., филологтарды даярлау білім беру бағдарламасының жетекшісі

Ахметова Б.Б. – Жақсылық Үшкемпіров атындағы Талдықорған қаласындағы олимпиадалық резервтің облыстық мамандандырыған мектеп-интернат-колледжі КММ, колледж меңгерушісі

Ashursky E.E. - Cand. ped. Sciences, Institute of Artificial Intelligence at NAS of Ukraine, Kiev, Ukraine

Әлімхан Ұ.С. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты

Әлекбаева М.М. - Жетысуский университет им. И.Жансугурова, преподаватель-лектор

Бабаш Д.Б. - I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, экономика ғылымдарының магистрі, оқытушы -дәріскер

Балтабек І.Б - I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Бапаева М.Қ. - Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, пс.г.к., профессор м.а., профессор-оқытушы

Бейбіт А.Е. - I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Берикова А.К. - I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, әлеуметтік-гуманитарлық бағыт бойыша БББ, оқытушы-дәріскер

Беркінбаева Е.Е. - I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Битлеуова М.Қ. - I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Бурнашева В.Р. - I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, магистр, оқытушы-дәріскер

Галиева А.Н. - I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, «Арнайы педагогика» БББ, ф. ғ. к., оқытушы-дәріскер

Галиева Г.Б. - I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, медицина ғылымдарының кандидаты, оқытушы-дәріскер

Дидичина А.Ю. - I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, «Арнайы педагогика» ББ, 1 курс магистранты

Джакыпбекова М.Т. - I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Ералина Г.Х. - I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты

Еркасым А.С.- I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, есеп және аудит БББ 3 курс білімгері

Zhalelova Zh.A. - Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Assistant Teacher

Жанатбекова Н.Ж. - I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, п.ғ.к., үздіксіз білім беру институтының директоры

Жазыбекова А.К. - Жетысуский университет им. И.Жансугурова, магистр образования, преподаватель-ассистент

Жолтаева Г.Н. - I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, п.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент)

Жунусова Г. - І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Калелова Ж.У. - І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, тарих магистрі, оқытушы-дәріскер

Калиева Б.Т. - І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Калтаев А.А. - Жақсылық Үшкөпиров атындағы Талдықорған қаласындағы олимпиадалық резервтің облыстық мамандандырыған мектеп-интернат-колледжі КММ, арнайы пәндер оқытушысы

Кенбаева Қ.М. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, магистр, оқытушы – дәріскер, Білімгер

Кожалулов С.К. - І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, ф.ғ.к.

Корабаева Н.Б. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, экономика ғылымдарының магистрі, оқытушы –дәріскер

Қуантқанова Ф.М. - Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, әлеуметтік ғылымдар магистрі, оқытушы

Кудайбергенова К.А. - Талдықорған қаласы, физика-математика бағытындағы Назарбаев зияткерлік мектебі, химия пәнінің мұғалімі

Қаратаева Д.Ғ. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, тарих магистрі, әлеуметтік-гуманитарлық бағыт бойыша білім беру бағдарламасының оқытушы-дәріскері

Ли Э.В. - Жетысуский университет им. И.Жансугурова, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор (доцент)

Лим В.С. - Жетысуский университет имени И.Жансугурова, докторант PhD, преподаватель–ассистент

Лягьева Ю.А. - Жетысуский университет имени И.Жансугурова, магистрант

Мамекова А.Т. - Жетысуский университет им. И.Жансугурова

Манабай Г.Ә. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 7М01301- Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі БББ-ның 1 курс магистранты

Меирхан Ш.Е. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 7М01701- «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты

Мухаметрахимова К.А. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, «Арнайы педагогика» ББ, 1 курс магистранты

Нурболдина М.А. - Жақсылық Үшкөпиров атындағы Талдықорған қаласындағы олимпиадалық резервтің облыстық мамандандырыған мектеп-интернат-колледжі КММ, арнайы пәндер оқытушысы

Нурбосынова Л.С. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, әлеуметтік-гуманитарлық бағыт бойыша БББ, оқытушы-дәріскер

Нұрланова Г.Н. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, тарих магистрі, оқытушы- дәріскер

Озенбаев Р.М. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, оқытушы-дәріскер

Омарбекова М.К. - Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, әлеуметтік ғылымдар магистрі, оқытушы

Оспанова Ж.О. - І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, докторант

Расбекова А.А. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, есеп және аудит БББ 3 курс білімгері

Рысбаева А.К. - Талдықорған қаласы, физика-математика бағытындағы Назарбаев зияткерлік мектебі, химия пәнінің мұғалімі

Рысдаулетова Б.Т. - Жетысуский университет им. И.Жансугурова, преподаватель-лектор

Сандыбаева А.Т. - Талдықорған қаласы, физика-математика бағытындағы Назарбаев зияткерлік мектебі, педагогика ғылымдарының магистрі, химия пәнінің мұғалімі

Сырлыбаева Г.Т. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Тлегенова Г.А. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, магистр, оқытушы – дәріскер, Білімгер

Тоқтар С. – Сулейман Демирел атындағы Университет, Қаскелен қ.

Уалиева С.А. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 6М011900 - «Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығы бойынша педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы-дәріскер

Чалтикенова Л.А. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, филология ғылымдарының кандидаты, оқытушы-дәріскер

Чеснокова К.А. - Жетысуский университет имени И.Жансугурова, магистр педагогических наук, преподаватель-лектор

Хабилбол Қ. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты

АВТОРЛАР НАЗАРЫНА!

➤ Мақалалардың электронды нұсқалары zhetyu.edu.kz сайтында орналастырылған.

➤ Редакторлар авторлардың жіберген ақпаратының анықтығына жауапты емес.

Журналдың жиілігі

«Лияс Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің Хабаршысы» ғылыми журналы жылына 4 рет келесі белгіленген мерзімдерде шығарылады:

№1 – 30-наурызға дейін;

№2 – 30-маусымға дейін;

№3 – 30-қазанға дейін;

№4 – 30-желтоқсанға дейін.

Мақалалар келесі белгіленген мерзімдерде қабылданады:

№1 – 10-ақпанға дейін;

№2 – 10-мамырға дейін;

№3 – 10-қыркүйекке дейін;

№4 – 10-қарашаға дейін.

Жалпы ережелер

«Лияс Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің Хабаршысы» ғылыми журналы толық мақалалар түрінде рәсімделген түпнұсқа зерттеулердің нәтижелерін қамтитын материалдарды жариялауға қабылдайды. Жариялау үшін ұсынылатын Материал басқа ғылыми басылымдарда бұрын жарияланбаған түпнұсқа болуы, журналдардың бейіні мен ғылыми деңгейіне сәйкес келуі тиіс. Тақырыптық сәйкессіздік туралы шешімді редакциялық алқа арнайы рецензиясыз және себептерін негіздемей қабылдауы мүмкін. Студенттер мен магистранттардың жұмыстары тек ғылыми жетекшілермен бірлесіп немесе ғылыми жетекшілерінен рецензия болған жағдайда ғана қабылданады.

Авторларға ақпарат

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде келесі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар мақалаларды рәсімдеу жөніндегі базалық баспа стандарттарына сәйкес рәсімделуге тиіс: ГОСТ 7.5-98 «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар. Жарияланатын материалдардың баспа дизайны», ГОСТ 7.1-2003 «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар мен құрастыру ережелері».

- Журналдың бір нөміріне бір автордан (бірлескен авторан) 3 мақаладан артық қабылданбайды.

- Бір мақалада 5 бірлескен автордан артық болмауы тиіс.

- Мақаланың өзіндік ерекшелік дәрежесі 80%-дан кем болмауы тиіс.

- Жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.

- Егер мақала антиплагиаттан өтпесе немесе рецензентпен қабылданбаса, мақала авторға пысықтау үшін қайтарылады. Автор мақаланы антиплагиаттан өту үшін және рецензия алу үшін қайта тек 1 рет қана жібере алады. Мақаланың мазмұнына автордың өзі жауапты.

- Редакция мақаланы әдеби және стилистикалық өңдеумен айналыспайды.

Талаптарды бұза отырып ресімделген мақалалар жариялауға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланы рәсімдеу

Мақалалар қазақ, орыс немесе ағылшын тілдерінде MS Word (.docx) форматындағы файл түрінде ұсынылуы тиіс. Қаріп – Times New Roman, кегль – 12 пт. бір жоғары интервалмен. Сол және жоғарғы жиектер – 2,5 см, оң және төменгі – 2 см, абзац – 1,25. Мақала материалы ГОСТ 7.5-98 "Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар. Жарияланатын материалдардың баспа дизайны" бойынша ресімделуі тиіс.

Мақаланың көлемі

Мақаланың ұсынылатын көлемі 3-тен 10 бетке дейін болуы керек.

Мақаланың құрылымы

(мақала қазақ тілінде болған жағдайда)

Ғылыми мақаланың құрылымы тақырыпты, аннотацияларды, түйінді сөздерді, негізгі ережелерді, кіріспені, материалдар мен әдістерді, нәтижелерді, талқылауды, қорытындыны, қаржыландыру туралы ақпаратты (бар болған жағдайда), әдебиеттер тізімін қамтуы тиіс.

Мақаланың мазмұны анық, логикалық тұрғыда құрылуы тиіс, мақаланың бөліктері мынадай ретпен орналастырылады (*А Қосымшасы*):

А) ЭОЖ индексі;

Б) Мақаланың қазақ тіліндегі атауы;

В) Барлық авторлардың тегі және қысқартылған аты-жөні;

Г) Қазақ тіліндегі аннотация (*300 сөзден аспауы тиіс*). Аннотацияда жұмыстың тақырыбы мен мақсаты, әдістемесі, зерттеудің негізгі нәтижелері, оларды қолдану саласы, қорытындылары көрсетілуі керек. Қазақ тіліндегі, орыс тіліндегі және ағылшын тіліндегі Аннотация арасындағы сәйкессіздік болмауы тиіс;

Д) Кілт сөздер (қазақ тілінде);

Е) Кіріспе бөлім (қажеттіліктің негіздемесімен және жұмыстың мақсатын баяндауы тиіс);

Ж) Негізгі мәтін бөлімдерге бөлінуі тиіс (зерттеудің өзектілігі, Әдістеменің сипаттамасы, зерттеу нәтижелері және оларды талқылау, қажет болған жағдайда бөлімдерді біріктіруге болады). Графикалық материал тек ақ-қара суретте болуы тиіс. Ол анық болуы керек (кемінде 300 dpi ажыратымдылығымен jpeg форматында болуы тиіс). Барлық деректерде оларды алу көзіне сілтемелер болуы керек, ал сызбалар, кестелер нөмірленген және атауы болуы тиіс;

З) Нәтижелердің практикалық қолданылуы мүмкіндігінше көрсетілген қорытындылар болуы тиіс;

И) Әдебиеттер тізімі. Әдебиеттер тізімінде мақалада көрсетілген барлық жарияланымдар туралы библиографиялық мәліметтер болуы керек және мәтінде сілтемелері жоқ жұмыстарға нұсқаулар болмауы болмауы тиіс.

Монографияның, кітаптардың, оқулықтардың ISBN нөмірі көрсетілуі керек. Халықаралық рецензияланған журналдарда жарияланған барлық мақалаларға сілтемелер үшін DOI (Digital Object Identifier) көрсетілуі керек. DOI мақаланың PDF нұсқасында және/немесе мақаланың негізгі интернет-бетінде көрсетілген, сонымен қатар CrossRef іздеу жүйесін пайдалануға болады: <http://www.crossref.org/guestquery/>. Қосымша библиографиялық тізімдердегі библиографиялық сипаттама ГОСТ 7.1-2003 «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар мен құрастыру ережелері» бойынша жасалады.

К) Мақаланың орыс тіліндегі атауы, барлық авторлардың тегі және қысқартылған аты-жөні, Аннотация, Кілт сөздер (орыс тілінде);

Л) Мақаланың ағылшын тіліндегі атауы, барлық авторлардың тегі және қысқартылған аты-жөні, Аннотация, Кілт сөздер (ағылшын тілінде).

MS Word файлы келесі үлгі бойынша аталуы тиіс: №(журнал нөмірі (журналдың тізбекті нөмірі)) Барлық авторлардың тегі және қысқартылған аты-жөні. Мысалы: №4(105) Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Авторлар туралы мәлімет

Жеке файлмен келесі мәліметтері бар үш тілде авторлар туралы мәліметтер жіберіледі: әр автордың толық Т.А.Ә., ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, қызметі немесе мамандығы, жұмыс орны (ұйымның толық атауы, қала), мемлекеттің аты (шет елдік авторлар үшін), байланыс деректері (e-mail, телефон) (**Б Қосымшасы**).

MS Word файлы келесі үлгі бойынша аталуы тиіс: Inf.about.authors №(журнал нөмірі(журналдың тізбекті нөмірі)) Барлық авторлардың тегі және қысқартылған аты-жөні. Мысалы: Inf.about.authors №4(105) Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Жауапты хатшы материалдар келіп түскеннен кейін үш күн ішінде материалдарды рәсімдеу қағидаларына сәйкестігіне тексеру жүргізеді. Материалдарды рәсімдеу ережелері сақталмаған жағдайда бөлім маманы авторға материалдарды пысықтау қажеттігі туралы хабарлайды.

Жариялауға ұсынылған материалдар журнал профиліне сәйкес келуі, формальды талаптарға сай болуы, қосарланған рецензиялау рәсімінен өтуі (плагиатқа тексеру және сараптамалық топ пен журналдардың редакциялық алқасы мүшелерінің рецензиялауы) және журналдың редакциялық алқасының жариялауға ұсынысын алуы тиіс.

Журналдарға кез-келген автор, азаматтығына, жұмыс орнына және ғылыми дәрежесінің болуына қарамастан, редакцияның талаптарын сақтай отырып, мақаланы жариялауға мүмкіндігі бар.

Төлем тәсілдері

Мақаланы жариялауға қабылдағаннан кейін электрондық пошта арқылы PDF немесе jpeg форматында жариялау үшін төлем туралы сканерленген түбіртек ұсынылады. **Баспа шығындарына ұйымдастырушылық төлем 4000 теңгені құрайды. Шетелдік авторлар үшін тегін.**

Университет деректемелері

I.Жансүгіров атындағы ЖУ

СТТН 531400011685

БСК – 990140003041

ЖСК – KZ566010311000005234

КБЕ 16

БСК - HSBKKZKX,

ТРФ 319900 АҚ «Қазақстан Халық Банкі», Талдықорған қ.

Төлем кезінде төлемнің мақсатын көрсетуді ұмытпаңыз: ЖУ Хабаршысы журналындаға мақала үшін ұйым.жарнасы.

Kaspi.kz арқылы төлеу нұсқаулығы:

Төлемдер → Іздеу → "Жетысуский госуниверситет им. И. Жансугурова" → Факультет орнына: ЖУ Хабаршысы → Ақпараты толтырасыз → Сомасы: 4000тг 1 мақала үшін → төлеу

Түбіртекті келесі поштаға жіберуді ұмытпаңыз: vestnik@zu.edu.kz.

Қазақ тіліндегі мақаланы рәсімдеу мысалы:

ӘОЖ 541.124

[http://www.doi.org/ 10.53355/ZHU.2022.105.4.028](http://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.105.4.028)

ЗАМАНАУИ БИЗНЕС-БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Түйіндеме қазақ тілінде

Кілт сөздер: *сөздер*

Баяндама мәтіні

ӘДЕБИЕТТЕР:

МАҚАЛАНЫҢ ОРЫС ТІЛІНДЕГІ АТАУЫ

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Түйіндеме орыс тілінде

Ключевые слова: *слова*

МАҚАЛАНЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ АТАУЫ

G.Zh. Shatyrbayeva, M.M. Moldabayeva

Түйіндеме ағылшын тілінде

Key words: *words*

Авторлар туралы мәлімет

Т.А.Ә.	Паспорт/жеке куәлік бойынша
Ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі	
Қызметі немесе мамандығы	
Жұмыс орны (ұйымның толық атауы, қала)	
Мемлекет (шет елдік авторлар үшін)	
e-mail	

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ!

- Электронные версии статей доступны на сайте zhetysu.edu.kz
- Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами

Периодичность журнала

Научный журнал «Вестник Жетысуского университета имени Ильяса Жансугурова» выпускается с периодичностью 4 раза в год в следующие установленные сроки:

- №1 – до 30 марта;
- №2 – до 30 июня;
- №3 – до 30 октября;
- №4 – до 30 декабря.

Статьи принимаются в следующие установленные сроки:

- №1 – до 10 февраля;
- №2 – до 10 мая;
- №3 – до 10 сентября;
- №4 – до 10 ноября.

Общие положения

Журнал «Вестник Жетысуского университета имени Ильяса Жансугурова» принимает к публикации материалы, содержащие результаты оригинальных исследований, оформленных в виде полных статей. Материал, предлагаемый для публикации, должен являться оригинальным, не публиковавшимся ранее в других научных изданиях, соответствовать профилю и научному уровню журналов. Решение о тематическом несоответствии может быть принято Редколлегией без специального рецензирования и обоснования причин. Работы студентов и магистрантов принимаются только в соавторстве с научными руководителями или при наличии рецензии от их руководителей.

Информация для авторов

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала, должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

- В номер допускается не более 3 статьи от одного автора или того же автора в составе коллектива соавторов.

- Количество в одной статье не более 5 соавторов.

- Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 80%.

- Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

- Если статья не прошла антиплагиат или была отклонена рецензентом, статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензирование 1 раз. Ответственность за содержание статьи несет автор.

- Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Оформление статьи

Статьи могут быть представлены на казахском, русском или английском языках в виде файла в формате MS Word (.docx). Шрифт – Times New Roman, кегель – 12 пт. с одинарным межстрочным интервалом. Поля слева и сверху – 2,5 см, справа и снизу – 2 см., абзац – 1,25. Материал статьи оформляется в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов».

Объем статьи

Рекомендуемый объем статьи должен составлять от 3 до 10 страниц.

Структура статьи

(если статья на русском языке)

Структура научной статьи должна включать название, аннотации, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты, обсуждение, заключение, информацию о финансировании (при наличии), список литературы.

Изложение материала должно быть ясным, логически выстроенным, части статьи располагают в следующей последовательности (*Приложение А*):

А) Индекс УКД;
 Б) Заголовок статьи на русском языке;
 В) Фамилии и инициалы всех авторов;
 Г) Аннотация на русском языке (*не более 300 слов*) с перечислением ключевых слов (*не более 8 слов*). В аннотации должны быть указаны предмет и цель работы, методология, основные результаты исследования, область их применения, выводы. Несоответствие между казахоязычной, русскоязычной и англоязычной аннотацией не допускается;

Д) Ключевые слова на русском языке;

Е) Вводная часть с обоснованием необходимости и изложением цели работы;

Ж) Основной текст, который необходимо разделить на разделы и подразделы (актуальность исследования, описание методологии, результаты исследования и их обсуждение, при необходимости разделы могут быть объединены). Графический материал предоставляется только в черно-белом изображении. Он должен быть четким и не требовать перерисовки (изображение выполняется в форматах jpeg с разрешением не менее 300 dpi). Все данные должны иметь сноски на источник их получения, а рисунки, таблицы пронумерованы и озаглавлены;

З) Выводы, в которых по мере возможности должно быть указано практическое применение результатов;

И) Список литературы. Список литературы должен содержать библиографические сведения обо всех публикациях, упоминаемых в статье, и не содержать указаний на работы, на которые в тексте нет ссылок. В выходные данные монографии, книг, учебных пособий включать номер ISBN. Для всех ссылок на статьи, опубликованные в международных рецензируемых журналах, следует указывать DOI (Digital Object Identifier). DOI указываются в PDF версии статьи и/или на основной интернет-странице статьи, также можно воспользоваться системой поиска CrossRef: <http://www.crossref.org/guestquery/>. Библиографическое описание в приставных библиографических списках составляют по ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления»;

К) Заголовок статьи, Фамилии и инициалы всех авторов, Аннотация, Ключевые слова на казахском языке;

Л) Заголовок статьи, Фамилии и инициалы всех авторов, Аннотация, Ключевые слова на английском языке.

Документ MS Word со статьей должен быть назван по следующему шаблону: №(номер журнала(сквозной номер журнала)) Фамилии и инициалы всех авторов. Например: №4(105) Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Сведения об авторах

Отдельным файлом направляются сведения об авторах на трех языках с указанием следующих данных: полное имя, ученое звание, ученая степень, должность или профессия, место работы (полное название организации, город), наименование страны (для иностранных авторов), контактные данные (e-mail, телефон) всех авторов (*Приложение Б*).

Документ MS Word со сведениями об авторах должен быть назван по шаблону: Inf.about.authors №(номер журнала(сквозной номер журнала)) Фамилии и инициалы всех авторов. Например: Inf.about.authors №4(105) Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Ответственный секретарь в течение трех дней после поступления материалов проводит проверку на соответствие правилам оформления материалов. В случае несоблюдения правил оформления материалов специалист отдела оповещает автора о необходимости доработки материалов.

Представленные к опубликованию материалы должны соответствовать профилю журналов, соответствовать формальным требованиям, пройти процедуру двойного рецензирования (проверка на плагиат и рецензирование членами экспертной группы и редколлегии журналов) и получить рекомендацию к публикации редколлекцией журнала.

Журналы являются открытыми – любой автор, независимо от гражданства, места работы и наличия ученой степени, имеет возможность опубликовать статью при соблюдении требований редакции.

Способы оплаты

После принятия статьи к публикации представляется сканированная квитанция об оплате за публикацию в формате pdf или jpeg по электронной почте. Организационный взнос на издательские расходы составляет 4000 тенге. Иностранцам публикация в журнале бесплатна.

Реквизиты университета

ЖГУ им. И. Жансугурова

РНН 531400011685

БИН – 990140003041

ИИК – KZ566010311000005234

КБЕ 16

БИК - NSBKKZKX,

ТРФ 319900 АО «Народный банк Казахстана», г. Талдыкорган.

При оплате обязательно укажите назначение платежа: за статью в журнале Вестник ЖУ.

Инструкция по оплате через **Kaspi.kz** приложение:

Платежи → Поиск → Вручную пишите "Жетысуский госуниверситет им. И.Жансугурова" → Вместо факультета пишите: за Вестник → заполняете свои данные → Сумма: 4000тг за 1 статью → оплатить.

Также, не забудьте отправить квитанцию на почту: vestnik@zu.edu.kz

Пример оформления статьи на русском языке:

УДК 541.124

[http://www.doi.org/ 10.53355/ZHU.2022.105.4.028](http://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.105.4.028)**СИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО БИЗНЕС-ОБРАЗОВАНИЯ***Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.**Аннотация на русском языке***Ключевые слова:** слова

Текст доклада

ЛИТЕРАТУРА:**НАЗВАНИЕ СТАТЬИ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ***Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.**Аннотация на казахском языке***Кілт сөздер:** слова**НАЗВАНИЕ СТАТЬИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ***G.Zh. Shatyrbayeva, M.M. Moldabayeva**Аннотация на английском языке***Key words:** слова**Сведения об авторах**

Ф.И.О.	По паспорту/удостоверению
Ученое звание, ученая степень	
Должность или профессия	
Место работы (полное название организации, город)	
Страна (для иностранных авторов)	
e-mail	

TO THE AUTHORS ' ATTENTION!

- **Electronic versions of the articles are available on the website zhetysu.edu.kz**
- **Authors are entirely responsible for the accuracy of information provided.**

Periodicity of the journal

The scientific journal «Bulletin of Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov» is published 4 times a year at the following deadlines:

- No.1 – until March 30;
- No.2 – until June 30;
- No.3 – until October 30;
- No.4 – until December 30.

Articles are accepted within the following deadlines:

- No.1 – until February 10;
- No.2 – until May 10;
- No.3 – until September 10;
- No.4 – until November 10.

General information

The journal «Bulletin of Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov» accepts for publication materials containing the results of original research, designed in the form of complete articles. The material proposed for publication must be original, not previously published in other scientific publications, correspond to the profile and scientific level of journals. The decision on the thematic discrepancy can be made by the Editorial Board without special review and justification of the reasons. The works of students and undergraduates are accepted only in co-authorship with scientific supervisors or if there is a review from their supervisors.

Information for authors

The Editorial Board asks the authors to follow the following rules when preparing articles for publication in the journal.

Scientific articles submitted to the editorial board of the journal must be designed according to the basic publishing standards for the design of articles in accordance with GOST 7.5-98 "Journals, collections, information publications. Publishing design of published materials", article-by-article bibliographic lists in accordance with GOST 7.1-2003 «Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and rules of compilation».

- No more than 3 articles from the same author or the same author as part of a team of co-authors are allowed in the issue.
- The number of co-authors in one article is not more than 5.
- The degree of originality of the article should be at least 80%.
- The submitted articles should not be previously published, subsequent publication in other journals, including translations into other languages, is not allowed.
- If the article did not pass anti-plagiarism or was rejected by the reviewer, the article is returned to the author for revision. The author can resend the article for anti-plagiarism or review 1 time. The author is responsible for the content of the article.
- The editorial board is not engaged in literary and stylistic processing of the article.

Articles designed in violation of the requirements are not accepted for publication and are returned to the authors.

The design of the article

Articles can be submitted in Kazakh, Russian or English as a file in MS Word (.docx). Typeface – Times New Roman, font size – 12 pt. Single-line spacing. Margins left and top – 2.5 cm, right and bottom – 2 cm, paragraph – 1.25. Article is prepared in accordance with GOST 7.5-98 "Journals, collections, information editions. Presentation of publications.

The volume of the article

The recommended length of the article should be from 3 to 10 pages.

Presentation of article

(if the article is in English)

The structure of the scientific article should include the title, annotations, keywords, main provisions, introduction, materials and methods, results, discussion, conclusion, information on funding (if available), references.

The presentation of the material should be clear, logically structured, the parts of the article are arranged in the following sequence (*Appendix A*):

- A) UDC Index;
- B) Title of the article in English;
- C) Surnames and initials of all authors;
- D) Abstract in English (*no more than 300 words*) with a list of keywords (*no more than 8 words*). The abstract should indicate the subject and purpose of the work, the methodology, the main results of the study, the scope of their application, and conclusions. The discrepancy between the Kazakh-language, Russian-language and English-language annotation is not allowed;
- E) Keywords in English;
- F) Introductory part with justification of the need and statement of the purpose of the work;
- G) The main text that needs to be divided into sections and subsections (relevance of the study, description of the methodology, results of the study and their discussion, if necessary, sections can be combined). Graphic material is provided only in black and white. It should be clear and not require redrawing (the image is made in jpeg formats with a resolution of at least 300 dpi). All data should have footnotes to the source of their receipt, and figures, tables are numbered and titled;
- H) Conclusions, which, as far as possible, should indicate the practical application of the results;
- I) List of literature. The list of references should contain bibliographic information about all publications mentioned in the article and should not contain references to works that are not referenced in the text. The output data of monographs, books, textbooks include the ISBN number. DOI (Digital Object Identifier) should be indicated for all references to articles published in international peer-reviewed journals. DOI are indicated in the PDF version of the article and/or on the main web page of the article, you can also use the CrossRef search engine: [http://www.crossref.org/guestquery /](http://www.crossref.org/guestquery/). The bibliographic description in the reference bibliographic lists is made according to GOST 7.1-2003 «Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and rules of compilation»;
- J) Title of the article, Surnames and initials of all authors, Abstract, Keywords in Kazakh;
- K) Title of the article, Surnames and initials of all authors, Abstract, Keywords in Russian.

The MS Word document with the article should be named according to the following template: No.(journal number(end-to-end issue of the journal)) Surnames and initials of all authors. For example: No.4(105) Shatyrbayeva G.Zh., Moldabayeva M.M.

Information about the authors

A separate file is sent information about the authors in three languages with the following data: full name, academic title, academic degree, position or profession, place of work (full name of the organization, city), name of the country (for foreign authors), contact details (e-mail, phone) of all authors (Appendix B).

The MS Word document with information about the authors should be named according to the following template: Inf.about.authors No.(journal number(end-to-end issue of the journal)) Surnames and initials of all authors. For example: Inf.about.authors No.4(105) Shatyrbayeva G.Zh., Moldabayeva M.M.

The Executive Secretary, within three days after the receipt of the materials, checks for compliance with the rules of registration of materials. In case of non-compliance with the rules of registration of materials, the specialist of the department notifies the author of the need to finalize the materials.

The materials submitted for publication must meet the profile of the journals, meet the formal requirements, undergo a double review procedure (checking for plagiarism and reviewing by members of the expert group and the editorial board of the journals) and receive a recommendation for publication by the editorial board of the journal.

Journals are open – any author, regardless of citizenship, place of work and academic degree, has the opportunity to publish an article in compliance with the requirements of the editorial board.

Payment methods

*After acceptance of the article for publication, a scanned receipt for payment for publication in pdf or jpeg format is submitted by E-mail. **The registration fee for publishing expenses is 4000 tenge.** Publication in the journal is *free* for foreign authors.*

Bank details

Zhetysu University named after I. Zhansugurov

TIN 531400011685

BIN – 990140003041

IIC – KZ566010311000005234

BC 16

BIC - HSBKKZKX,

Taldykorgan regional department 319900 JSC «Halyk Bank», Taldykorgan.

When paying specify the purpose of payment: Registration fee for publication in the journal Bulletin of ZHU.

Payment instructions via Kaspi.kz the app:

Payments → Search → Manually write "Zhetysu University named after I. Zhansugurov" → Instead of the faculty, you write: for the Bulletin → fill in your data → The amount: 4000 tenge for 1 article → pay

Example of the design for an article in English:

UDC 541.124

[http://www.doi.org/ 10.53355/ZHU.2022.105.4.028](http://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.105.4.028)**THE MODERN SYSTEM OF BUSINESS EDUCATION***G. Zh. Shatyrbayeva, M. M. Moldabayeva**Abstract in English***Key words:** words

Text

REFERENCES:**TITLE OF ARTICLE IN KAZAKH LANGUAGE***Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.**Abstract in Kazakh language***Key words in Kazakh language:** words**TITLE OF ARTICLE IN RUSSIAN LANGUAGE***Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.**Abstract in Russian language***Key words in Russian language:** words**Information about authors**

Full name	Passport / ID
Academic degree, academic title	
Position or profession	
Place of work (full name of the organization, city)	
Country (for foreign authors)	
e-mail	